

средњовековна археологија

БОРЉЕ ЈАНКОВИЋ

СРПСКО ПОМОРЈЕ
ОД 7. ДО 10. СТОЛЕЂА

1883

СРПСКО
АРХЕОЛОШКО
ДРУШТВО

СРПСКО ПОМОРЈЕ ОД 7. ДО 10. СТОЛЕЋА

ЂОРЂЕ ЈАНКОВИЋ

SERBIAN ARCHAEOLOGICAL SOCIETY
Occasional editions 5

ĐORĐE JANKOVIĆ

SERBIAN MARITIME
FROM 7th TO 10th CENTURY

BELGRADE, 2007

СРПСКО АРХЕОЛОШКО ДРУШТВО
Повремена издања 5

ЂОРЂЕ ЈАНКОВИЋ

СРПСКО ПОМОРЈЕ
ОД 7. ДО 10. СТОЛЕЋА

БЕОГРАД, 2007

СРПСКО АРХЕОЛОШКО ДРУШТВО / SERBIAN ARCHAEOLOGICAL SOCIETY

ЈУ ЗАВИЧАЈНИ МУЗЕЈ И УМЈЕТНИЧКА ГАЛЕРИЈА „ЈОСИП БЕПО БЕНКОВИЋ“ ХЕРЦЕГ НОВИ / PI REGIONAL MUSEUM AND THE ART GALLERY „JOSIP BEPO BENKOVIĆ“ HERCEG NOVI

Повремена издања 5 / Occasional editions 5
Средњевековна археологија / Medieval archaeology

Уредник / Editor
Драгица Премовић / Dragica Premović

Рецензенти / Reviewed by
др Радомир Поповић / dr Radomir Popović
др Гордана Томовић / dr Gordana Tomović

Коректура и лектура / Proofreading
Маја Стефановић / Маја Stefanović

Превод / Translated by
Драгана Рајков / Dragana Rajkov

Слог и прелом / Typesetting & layout
ТИА Јанус, Београд / ТРА Janus, Belgrade

Графички дизајн / Graphic design by
Ненад Петровић / Nenad Petrović

Штампа / Printed by
„Желнид“, Београд / “Želnid”, Belgrade

Тираж / Circulation
500 примерака / 500 copies

ISBN 978-86-904455-5-4

Садржај

Предговор	7
Увод	9
О називима Поморја у писаним изворима (10)	
Археолошки слојеви (са Е. Зечевић с. 27-34, 35-37)	19
Љеш (19), Сард (23), Свач (27), Мијеле (33), Будва (34), Иловица (37), Камено (46), Цавтаг (48), Звековица, Мајсан (49), Градина код Мартинића (52)	
Особине грнчарства	55
Датовање и тумачење слојева	56
Слој позног 6. столећа, затворен око 600. (57), слој 7. столећа затворен око 660. (57), слој 8. столећа, затворен око почетка 9. столећа (61), Слој 9. столећа, затворен у сараценској најезди 866. (61), слој прве четвртине 10. столећа, затворен 924, слој краја 10. столећа (62)	
Гробни налази из времена пред сараценски напад 866. (са Е. Зечевић)	65
Свач (65) Будва (66), Иловица, Котор, Росе (67), Мајсан (68), Стон (68)	
Датовање гробова	68
Наушнице Огрлице (68), срстење, Запони (69)	
Ношња и културне разлике	78
Обред	78
Закључак	80
Цркве (са Е. Зечевић с. 89-95)	83
Сард, Дриваст, Пречиста Богородица Крајинска (85), Свач, Улцињ (87), Бар (88), Стари Бар, Будва (89), Иловица (96), Оток (104), Росе (105), Прчањ (106), Муо,(108), Котор (109), Рисан, Бијела (116), Дубровник (117), Шипан, Стон (120), Суђурађ код Јањине, Баћина, Мљет (122), Мајсан, Шћедро, Стари Град (123), Бешка, Старчева Горица, Дукља (124), Дољани — Златица (125), Градина — Мартинићи (126), Затон, Призрен (128), Дечани (129), Пећка Патријаршија (130), Студеница Хвостанска (132)	
Врсте храмова	137
Базилике (137), Једнобродне цркве (139), Једнобродне цркве са бочним просторијама (141), Цркве са три и више конхи (144), Цркве крестообразне основе (149), Натписи у камену, Клесари и зидари (154).	
Градови и утврђена места	157
Скадар и градови у његовом залеђу (158), Свач (159), Владимир (159), Улцињ (160), Стари Бар (160), Будва (162), Росе (162), Котор (162), Цавтаг — рт Сустјепан (163), Дубровник (163), Стон (165), Дољани (165), Градина у Мартинићима (165), Вишеград (168)	
Начин утврђивања	169
Врсте градова и утврђених места	171
Археолошка сведочанства о народима	173
Срби	174
Латини	181
Грци	185
Диоклићани	185
Готи	186
Црвени Хрвати и Авари	186
Зета у Србији	211
Успостављање државе (211), Писменост (212), Војска (213), Привреда (214), Помесна Црква (215), Успостављање Цркве и Државе и последице (225).	
Библиографија	231
Регистар	247
Summary	259

Штампање ове књиге помогло је Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије.

Предговор

Ова књига је посвећена приказивању и тумачењу археолошких налаза 7-10. столећа са подручја Зете, пре свега из њеног Поморја. Стицајем околности, располажемо са много више података о Поморју, него о унутрашњости Зете. Из истог доба ни о једној другој српској области нема довољно таквих чињеница, да би добили неку заокружену слику. Доступни археолошки подаци бацају ново светло на историју Поморја, јер омогућавају извођење неких поузданих закључака о томе ко и када је боравио на данашњим археолошким налазиштима. Са друге стране, сагледавају се нова питања из прошлости Зете и Србије у целини. Зато овде објављена и протумачена раније непозната археолошка грађа, као и нова објашњења раније познате грађе, указују на правце потребних истраживања да би се те недоумице решиле. Значи, књига није коначно решење, већ још један савладан степеник ка утврђивању истине о прошлости. У том смислу она је прилог делу Јована Ковачевића у *Историји Црне Горе*, њено исправљање и допуњавање новим археолошким подацима и тумачењима.

Непосредни повод за писање овог текста, поред потребе да се објави нова грађа и да се одупре растућем ширењу произвољних, нестручних тумачења археолошких чињеница, било је одржавање редовног годишњег састанка Секције за Средњовековну археологију Српског археолошког друштва у Херцег Новом 2001. (Јанковић, извештај у *Гласнику САД* 18, 2002: 329-331, и 19, 2003: 181). Скуп је организован у сарадњи са Завичајним музејем, који са Српским археолошким друштвом и објављује ову књигу. У неколико реферата појавила су се нова, тачнија датовања или тумачења збивања у Средњем веку на простору од Старог Бара до Завале у Поповом пољу. Отворена расправа на тему „етничка питања“ такође је указала на могућа решења.

То је био подстрек да се упустим у потпуније решавање питања тог дела наше прошлости. Како је током писања овог текста далеко премашен обим реферата са скупа, овде се објављује у виду посебне књиге. Ту су како нова тумачења старих објављених података, као о незапаженом гробљу из Каменог више Херцег Новог, тако и обелодањивање неких необјављених података, са археолошких истраживања која сам водио, а нису завршена (Свач, Будва, Иловица). Документација са многих археолошких налазишта је непотпуна, затурена, склоњена. Не зна се ни где су ископани предмети са неких налазишта. Мој циљ није био да у овој књизи прикажем сву доступну грађу (што је задатак археолога Црне Горе), већ да укажем на могућност решавања многих непознаница прошлости путем пажљивих археолошких проучавања. Као што ће читаоци видети, понекад је ради разумевања збивања у Поморју било неопходно подробније проучавање појединих врста археолошке грађе, поређење са суседним подручјима, чак и са другим пределима Европе. Распожива грађа је преобимна, а мало је запослених археолога да би је успешно савладали. И то је разлог зашто овде није приказана сва доступна грађа. У савлађивању те грађе помогла ми је Емина Зечевић. Заједно смо написали поглавље „Гробни налази из времена пред сараценски напад 866.“, као и одељке о Свачу и Будви у поглављу „Археолошки слојеви и грнчарија“.

Ђорђе Јанковић

Све илустрације су дате у приближној размери, а основе су окренуте према истоку, осим ако није другачије назначено размерником и севером.

Карта 1: Превала у 6. и Диоклија у 10. столећу

Увод

Западни део старе Диоклеје, коју бележи цар Константин VII Порфирогенит, простирао се приближно на јужној трећини Црне Горе, а њен источни део у Метохији и у Албанији. Већи део Црне Горе, северни, шири се на некадашња подручја архонтије Србије, укључујући она средишња. Југоисточни предели Травуније такође су данас у Црној Гори (Никшић – Рисан). На таквом простору, који повезује три наше старе области, налазе се нека од најважнијих археолошких налазишта 7-10. столећа.

Овде ћу расправљати о подручју Поморја од Дрима до Дубровника и Стона. То је углавном узан приморски појас, који се протеже између мора и планина (карта 2). Његово средиште је приближно Бока са ширењем у Грбљу и Конавлима; југоисточно се тај појас шири у копно почев од Бара до Скадра, удаљеног од мора око 20 км. Северозападно, шири се тек код Стона на неки начин, а заправо од ушћа Неретве. Овај појас пружа повољне услове за рибарење и земљорадњу, дакле омогућује образовање сталних насеља, градских и сеоских. Планине у залеђу, високе преко 1.000 м већ на удаљености до 5 км од обале, пружају повољне услове за сточарење. Иза њих се простире наредни појас подељен на више области: на истоку су низине између мора и Скадра, затим подгоричка равница са зетском долином и Требиње, одвојени од Боке планинама и високим пољима, затим Попово Поље и на крају долина Неретве. То су простори повољни подједнако и за земљорадњу и за сточарство, нарочито Зета и Требиње. Даље у залеђу су планинске области са углавном малим жупама образованим око поља, између којих се пространошћу и природним богатствима издваја данашња Метохија. Дакле, виде се три географска појаса: узан уз обалу особен рибарством, морепловством и трговином, затим непосредно сточарско планинско залеђе, и пространи појас са жупама раздвојеним планинама, повољан за земљорадњу, сточарство и друге привредне делатности.

Археолошка грађа којом располажемо, потиче углавном непосредно из приморја. Тек по неко археолошко налазиште, као Свач, налази се мало дубље, а ретки су подаци из унутрашњости. То отежава осветљавање многих важних питања која произилазе из природе тла. Зато се могућности за археолошка разматрања

средњевијековне прошлости свде на простор напред назначен.

Археолошки извори су за 7-10. столеће неупоредииво поузданији од писаних извора. Остаци градова, манастира и цркви, са свим градитељским фазама насталим током подизања и рушења кроз време, затим гробља, различити археолошки предмети, епиграфски и уметнички споменици, могу одредити поуздано место Србији међу државама Средње, Јужне и Источне Европе, и улогу међу словенским народима. Један од наших крајева где се то сада најбоље може сагледати, је приморски део данашње Црне Горе, односно приморје старе Зете или старе Диоклеје.

Прву групу археолошких налазишта чине грађевине одавно познате, које стоје и данас у рушевинама или под земљом. Нека од њих су истраживана, протумачена, опредељена и датована на овај или онај начин, али без примене савремених археолошких метода. За њих не постоје подаци о наслојавању, покретним археолошким налазима, гробљима и слично. То су на првом месту цркве, најчешће установљене уломцима каменог украса и натписима, а не зидовима. Отуда су датоване на основу сличности са црквама других подручја, тачније датованих обично на основу сачуваних натписа. Тако су остале археолошки недоречене бројне цркве код нас, познате по натписима и украсу, датоване данас неприхватљиво широко од 9. до 11. столећа. И град Диоклеја остао је археолошки недоречен, као и Стари Бар и други градови Поморја. Започета истраживања Јована Ковачевића, вредних исхода упркос слабостима, оспорена су; археолошка ископавања уместо да се наставе, обустављена су. То се подударило са тадашњим политичким променама у земљи, које су оставиле тешке последице по археолошка истраживања Средњег века.¹

Добро стање очуваности средњевијековних грађевина у приморју привукло је историчаре архитектуре. Из рада архитеката предвођених Ђурђем Бошковићем, настале су монографије о средњевијековним градовима Старом Бару и Улцињу, а недавно и монографија Војислава Кораћа о Градини Мартинићи. То је један од основних разлога што је проучавање средњевијековних споменика Црне Горе измакло археолозима. Чинило се, погрешно, да су основна питања Средњег века

¹ Ова тврдња је заснована на статистици обављених ископавања и објављених радова из области средњевијековне археологије. Треба упоредити број радова објављених у стручним часописима, посвећених појединим средњевијековним епохама, по годинама, са бројем запослених специјалиста за поједине области, и све то упоредити са стањем у суседним земљама. Занимљива је и подела истраживачких надлежности из петогодишњих извештаја Министарству науке.

решена — ту су биле и грађевине и писани подаци. Сматрало се, као и данас, да су археолошка налазишта приморја са надземним објектима, предмет истраживања архитеката а не археолога. Слично је било, а и сада је, у Републици Србији. Тако су у неповрат нестала ненадокнадива археолошка сведочанства. Са друге стране, ширење надлежности некомпетентних стручњака на археолошко-архитектонске споменике, односно архитеката који нису образовани за проучавање средњевековних споменика културе, довело је до тешких пропуста у заштити и проучавању. Читав низ изузетних средњевековних споменика не само што није регистрован па ни заштићен, већ није ни запажен. Реч је о грађевинама 13-15. столећа незабележеним у Историји Црне Горе 2/1, 2/2 (Титоград 1970), понекад са више спратова, које стоје и данас, као што су оне у Годињу, Подстрогу, Подластви, Стањевићима, Ободу, Прасквици, Дољанима, Конавлима, Требињу, итд. Убеђен сам да се могу наћи и сачувани делови грађевина 9-12. столећа у неким данас стојећим зградама.

После земљотреса у Црној Гори 1979, указала се прилика за истраживања у приморским градовима, али она није искоришћена. Археолошки слојеви, бројни остаци различитих објеката, гробови, безобзирно су уништени различитим грађевинским радовима па и нестручним ископавањем. Нека налазишта су истраживана и делимично позната, а да теренска истраживања никада нису завршена. То је била судбина истраживања која сам предводио у Свачу и у Будви, где сам једне сезоне наставио ископавања базилике. Ни друга истраживања, а било их је још, нису објављена, до сасвим површно; донекле се издваја Котор са низом објављених налаза, пре свега из катедрале Светог Трипуна. Последњих година започета су нова ископавања манастира Светог Арханђела Михаила на Превлаци и у Росама, која су позната из мање-више кратких извештаја. Скромна ископавања одвијају се и у Старом Бару. Овакав однос према истраживању археолошких налазишта, за који носе одговорност министарства која усмеравају науку и културу, данас је цивилизацијски неприхватљив.

Бројнија су обавештења о махом слабо документованим гробљима из данашње Албаније, издвојеним у Комани-Кроја културу. Она се простире од Охридског језера на југоистоку до околине Вирпазара на Скадарском језеру, тако да је делимично захватала и подручје старе Диоклитије. Различито се тумачи, али по правилу као спона између домородачког становништва из рановизантијског, римског па и предримског доба, и савременог албанског становништва. Свеобухватну

анализу Комани - Кроја културе дао је Јован Ковачевић на скупу „Илири и Албанци“; његов реферат никада није објављен.² Ту културу су својевремено Ватикан и Беч искористили за утврђивање аутохтоности нове албанске нације: њихови агенти повезали су је са предримским илирским становништвом, што је штампано у различитим часописима, укључујући гласило Земалског музеја у Сарајеву, основаног управо да би се написала њима потребна истина о прошлости нашег тла. Овакво тумачење још увек није одбачено, иако је већ дуго неодрживо, с обзиром на ширење сазнања археологије у протеклом столећу. Данас се користи за доказивање права Албанаца да окупирају значајне делове Македоније, Јужно Поморавље, Косово, Метохију и делове Црне Горе. Нема сврхе расправљати са таквим ставовима, јер нису исход проучавања грађе. Навешћу само један пример. Иначе врло учено разматрање Владислава Поповића ове културе, који сматра да је она заснована на наслеђу рановизантијског доба Новог Епира, дакле да је наводно аутохтона, заснива се на компилацији тумачења пре свега албанских истраживача. Између осталог, В. Поповић је преузео из албанске литературе одређење града Петрича код Неродимља као домородачког утврђења рановизантијског доба (Поповић 1988: 216, сл. 10, 3), иако је реч о познатом касносредњевековном српском утврђењу (Дероко 1950: 173, сл. 183).

Ипак, има више расположивих археолошких података него што се чини, делимично протумачених, необјављених или погрешно и непотпуно објављених, који бацају потпуније светло на прошлост Поморја Зете. Овде ћу приказати све оно што ми је доступно, осим дела исхода истраживања манастира Арханђела Михаила на Превлаци, чија су ископавања у току. Расположиву грађу изложићу по археолошким културама, као вид археоетнологије наших предела у Средњем веку. Тежиште ће бити на оном што одликује неко становништво не спољним изгледом неког предмета или појаве, већ суштински. Мислим на врсту ношње, кућну радиност, начин спремања хране, погребне обичаје, итд. Део те грађе биће опширније размотрен у поглављу о гробним налазима у доба пред сараценски напад 866. Потом ћу изложити и оне археолошке податке који не сведоче о припадности неком одређеном народу, већ приказују државу, културу, историју народа и његове културне односе са суседима. Тако ћу, користећи археолошке податке, понудити одговоре на два суштинска, међусобно повезана питања прошлости приморских предела данашње Црне Горе у 7-10. столећу: да ли постоји посебна етничка основа

² Видети Увод уредника М. Гарашанина у зборнику *Илири и Албанци*, Београд 1988: 1; није ми познато где се данас налази његов рукопис.

за Зету односно Диоклитију, или је реч о једној од српских области, и да ли се може потврдити постојање Црвених Хрвата, па и њихово учешће у образовању Диоклитије. Избегаваћу, колико је могуће, расправљање о погрешним тумачењима, датовањима и другим појединостима већ објављеним, а које сваки познавалац може сам да провери у новијој стручној и научној литератури, као непотребно за суштину ствари.

О називима Поморја у писаним изворима

Већ на самом почетку сусрећемо се са тешкоћом — како назвати Поморје и његово непосредно залеђе 7-10. столећа, данас највећим делом у саставу Црне Горе? Да ли користити средњовековне називе, или име Дукља? Овај назив је у двадесетом столећу најраширенији, иако нема, како ћу показати, основа у писаним изворима. Име Дукља користи К. Јиречек, али са навођењем изворног назива Диоклија, Диоклеја (1952: 65). Назив Дука, Дукља је народни назив за рушевине Диоклеје код Подгорице. Први пут се неспретно (Дукља, Доколија) појављује у хрватској редакцији *Љетописа попа Дукљанина* (*Љетопис* 1950: 53, 56), што указује да је топоним Дукља био устаљен у Зети најкасније у 15. столећу. Приликом превођења *Љетописа* средином 19. столећа, већ се користи тај назив за Диоклитију. Од тада се постепено сасвим одомаћио. Приликом превођења текста цара Константина VII о Диоклеји, Божидар Ферјанчић није искористио прилику да уведе правилан назив Диоклеја (1959: 63). Тако је увођењем назива „Дукља“ за Диоклитију 12. столећа, вештачки успостављена разлика према Диоклитији српских и других извора 13. столећа, разлике која у Средњем веку није постојала. Под Дукљом је почела да се подразумева углавном Црна Гора пре Немањића, а под Диоклителијом Црна Гора под Немањићима.

Овакав приступ тумачењу писаних извора, у овом случају је сасвим необичан за уобичајено расуђивање, јер изврше народно предање. По Вуковом *Српском рјечнику* (1852), „Дуке“ су „зидине у куту између Зете и Мораче (гдје се ове двије воде састају) од старог града Диоклеје, Ruinen von Dioclea.“ „Дуклијан“ је цар Диоклецијан, а под „Дукљан“ је записао: „... У Црној Гори и онуда приповиједа се да је цар Дукљан у виру под Везировијем мостом свезан у синцир, који једнако глође, и уочи Божића таман да га преглође и свијет да ужди, а Циганин сваки по једним удари маљем (великијем чекићем) у наковањ те притврде.“ Вук Караџић је објавио и народну песму из Црне Горе „Цар Дуклијан и Крститељ Јован“, пропраћену у напомени причом истог садржаја, али са ђаволским царем и Аранђелом (Караџић 1913: 75-79). По песми се побратими, цар Дуклијан и Крститељ Јован, играју круном односно сунцем првог и јабуком другог; Крститељ Јован превари цара Дуклијана и однесе сунце Богу, али му Цар одгризе део стопала. Прича је разумљивија: ђаволски цар је набио на копље сунце, које су му доне-

ли ђаволи отпали од Бога; зато Бог шаље Аранђела на земљу, који превари ђавола и донесе сунце Богу, али му ђаво откине део стопала, због чега је Бог и људима дао угнуто стопало. Тумачи ових и сличних предања из Црне Горе, виде у њима пример дуализма, где је цар Дукљан зло, сам ђаво, што је мотив познат код многих Индоевропљана (Чајкановић 1973: 408-409; Кулишић, Петровић и Пантелић 1970: 111-112). Јиречек је уочио да код нас постоје предања о два римска цара, о Трајану и Диоклецијану; Дукљан је не само оснивач Доклеје, већ сам ђаво, противник Божији (Јиречек 1952: 33, 97). Очигледно је цар Диоклецијан, у предањима из Црне Горе изједначен са Сатаном због суровог прогањања хришћана, запамћен под именом Дукљан. После Вука Караџића, по том Дукљану названа је земља Дукљом, па је и сам град, дотле познат под именом Дука, тако преименован. Јунак сличног имена, Дука Сенковић, човек је без морала, оличење зла, кога мртвог неће да приме ни земља ни море (*Ерлангенски рукопис* 1987: 299-300, 353-354).

Римска Доклеа је тако названа по илирском племену Доклеата (Гарашанин 1967: 94), али нема археолошких сведочанстава да им је ту било и седиште. Њихова област је била цела Зета. Краљ Генције 168. године пружа отпор Римљанима не у Доклеи већ у Скадру (Гарашанин 1967: 112-113). Од четвртог столећа овај град је променио назив у Диоклија, нема сумње по цару Диоклецијану, за кога се каже да је ту и рођен (Гарашанин 1967: 195). Каснији извори, почев од цара Константина VII (913-959) пишу да је цар Диоклецијан населио Римљане у Диоклеју. По сплитском архиђакону Томи (1201-1268), *Historia salonitana* гл. IV, Диоклецијан је саградио Диоклију у Србији односно Рашкој његовог времена: „In terra uero Getarum, que nunc Seruia seu Rasia nuncupatur, prope stagnum quoddam ciuitatem fecit construi, quam ex suo nomine Diocliam appellauit“, што *Велика историја Салоне* изоставља (*ВИС* 1967: 28, н. 174). За насељавање Романа у Доклеју у време цара Диоклецијана за сада нема археолошких сведочанстава. У грчком, латинском и српском језику, среће се само Диоклеја, Диоклија, Диоклитија, дакле назив изведен од имена цара Диоклецијана, а не од илирског племена Доклеата.

За области груписане у сливовима Зете и Дрима, сачувани су различити називи из Средњег века. Најстарији забележен назив, Далмација, подразумевао је и некадашњи простор римске Далмације, а и поједине њене области. Слично је коришћен и позносредњовековни назив Поморје (односно Поморска, Приморска земља), али ограничен на поморје под српском влашћу. Ови шири појмови подразумевали су неколико мањих области. Превалис (Превалитана), Диоклитија и Зета, разновремени су називи за подручје које се данас искључиво повезује са Црном Гором. Западно се простирала Травунија између Котора и Дубровника, обухватајући на источној страни Рисан а на запад-

ној Конавле. Даље ка западу, до Пељешца и долине Неретве, простирало се Захумље односно Хум. У наредним редовима, после приказа писаних извора 7-10. столећа, дајем и кратак преглед оних најважнијих о називима Диоклитије у 11-14. столећу. Тај преглед неће бити потпун, јер само треба да покаже како су називане ове области у 7-10. столећу.

Основни писани извор за наше Поморје до 10. столећа је драгоцено дело цара Константина VII Порфирогенита, *Спис о народима*, познато под називом *De administrando Imperio*. Овде ћу га наводити скраћеницом *СН*. Ово дело, настало средином 10. столећа, осликава своје доба, односно време непосредно по обнављању Србије под влашћу Часлава, после бугарске краткотрајне окупације. Поред осталог, у њему се набрајају словенске архонтије у некадашњој римској Далмацији и њихови становници, историја Срба, Хрвата, Римљана. Уз Србију, Неретву, Захумље (у коме владају архонти из племена Лицика са Висле), Травунију са Конавлима, за које се све бележи да су настањени Србима, налази се и Диоклеја, али без навођења Срба као њених становника. Цар на једнак начин бележи Диоклићане и Неретљане, Требићане, Конављане, односно назива их по архонтијама у којима живе 952-959. године. На другом месту Константин Порфирогенит именује архонте Срба, Захумљана, Конавља, Травуњана, Диоклеје, без Неретљана (1959: 78). То значи да су приликом бележења тих података, после бугарског освајања Србије и њене свакако муко-трпне обнове, те архонтије биле самосталне.

Основна вредност *СН* је у томе што је то најопширнији и скоро једини историјски спис из тог времена. Зато га је тешко контролисати другим писаним изворима, већ је то могуће само археолошким. Поред разумљивих грешака у овом спису, највећу тешкоћу представља поглавље 30 — „Излагање о провинцији Далмацији“. Ту се понавља прича из поглавља 29 „О Далмацији и суседним племенима“ о освајању Салоне, са неким разликама — Салону не заузимају Словени односно Авари, већ изричито Авари, чији потомци и у 10. столећу живе у Далмацији. У поглављу 31 „О Хрватима и земљи у којој сада обитавају“ понавља се и приказ насељавања Хрвата и њихове ране историје у Далмацији, али на сасвим различит начин од описа у поглављу 30. Прво се рана историја Хрвата повезује са Аварима и Францима, а затим, у поглављу 31, само са Аварима. Ово је један од разлога да постоје два гледишта о времену насељавања Хрвата у византијску Далмацију — класично у време цара Ираклија (Ферјанчић 1996: 119-125) и новије, у време цара Карла Великог (Маргетић 1977). Ни вести о Диоклеји нису усклађене. Тако се из поглавља 29 може закључити да град Диоклеја стоји, док се у поглављу 35, „О Диокли-

ћанима и земљи у којој сада обитавају“ наглашава да је Диоклеја пуст град.

Константин VII описује и историју Срба и Србије као матице, историју Римљана Далмације, Сплита, Дубровника, и описује кратко градове у којима живе Римљани. Док су подаци о историји краја 6-8. столећа (добу словенског насељавања) легендарни, они 9-10. столећа су много поузданији и веома драгоцени.

У наредним редовима наводим одломке из *СН* који се односе на тему, преведене према *Византијским изворима за историју народа Југославије II* (где нема изворног текста). Да би читаоци лакше прагнали излагање у овој књизи, преправио сам „Диоклицијани“, „Дукљани“ и „Дукља“ у „Диоклићани“ и „Диоклеја“. Поред тога, исправио сам „Романи“ у „Римљани“, јер се тако зову по граду Риму, граду одакле су досељени.

Глава 29

„Шта више, и град Диоклеју (Διόκλεια), коју сада држе Диоклићани, исти цар Диоклецијан подиже, због чега су становници те земље названи Диоклићанима (Διοκλητιανοί).“

После пада Салоне „Остали Римљани нађу спас у приморским градовима и држе их све до данас. Градови су Котор (τὰ Δεκάτερα), Рагуза (τὸ Ῥαούσιον), Сплит (τὸ Ἀσπάλαθον), Трогир (τὸ Τετραγγοῦριον), Задар (τὰ Διάδωρα), Арба (ἢ Ἀρβη), Векла (ἢ Βέκλα) и Опсара (τὰ Ὀψαρα),³ чији се становници до данас називају Римљани.“⁴

„Пошто држава Ромеја, као што напред рекосмо, због млитавости и неспособности тадашњих царева поче назадовати, становници далматинских градова постадоше самостални, не покорављујући се ни цару Ромеја нити икоме другом. После извесног времена, за владе Василија светле и вечне успомене цара, дођоше из Африке Сарацени, Солдан и Сава и Калфис са 36 лађа и продру у Далмацију и опустоше град Будву (τὰ Βούτοβα) и град Рисан (ἢ Ῥώσσα — односно Росе) и град Котор доњи (τὸ κάστρον τὰ Δεκάτερα, τὸ κάτω). И дођоше до града Рагузе (тј. Дубровника) и опседаху га 15 месеци. Налазећи се тада у нужди, Рагужани обрате се Василију, вечне успомене цару Ромеја, говорећи њему овако: „Смилуј се нама и не допусти да будемо убијени од оних који одбацују Христа“. Цар, сажаливши се, посла патриција Никиту, друнгарија флоте, коме је надимак Ориф, са 100 бродова. Чувши да патриције, друнгарије флоте, стиже са флотом, Сарацени напусте Рагузу и побегну и преплове у Лангобардију и опседну град Бари и заузму га. Тада Солдан, саградивши тамо палату владаше 40 година целом Лангобардијом све до Рима. Цар због тога разлога посла посланике Лудвигу, краљу Франачке, и римском

³ У *СН* 1991: 131, преведено „Декатера, Раус, Тетрангурин, Диадора, Арва, Векла, Опсара“.

⁴ Исто, 151, овде и на другим местима преводи „Римљани“ и „Рим“.

папи да се као савезници придруже војсци коју је цар послао. Краљ и папа, приставши на царев захтев, дођоше обојица са великом силом и придруживши се војсци коју је цар послао, заједно са Хрватом и Србином и Захумљанином и Травуњанином и Конављанима и Рагужанима, са свима из градова Далмације (сви они беху присутни по царевој заповести) и пређоше у Лангобардију и опседну град Бари и заузму га.“

„Треба знати да хрватске и остале словенске архонте⁵ (Σκλαβάρηροντας) становници града Рагузе превезоше на својим бродовима.“

„Град Рагуза се не зове Рагуза на ромејском језику, већ пошто се налази на стрмој литици, а литица се каже ромејски Λαῦ, беху названи по томе Лаусани (Λαουσαῖοι), наине они који су настањени на стрмој литици. Према општој навици, која често квари имена заменом слова, промени се назив и они се назваше Рагужанима (Ραουσαῖοι). Ови исти Рагужани некад давно држали су град звани Епидавр (Πίταυρα), и после тога, када су Словени освојили остале градове у покрајини, би освојен и тај град, те једни беху убијени, други заробљени, а неки, успевши да побегну и да се спасу, населише се на стеновитом месту на коме се сада управо налази град. Они га саграде најпре као мали град, а после тога опет као већи, и после тога прошире му бедем, добивши тако град који им омогућује да се постепено шире и множе. Међу онима који су се преселили у Рагузу су ови: Григорије, Арсафије, Виталије, Валентин архиђакон, Валентин отац протоспатара Стефана. А откад се они из Салоне преселише у Рагузу до данас има 500 година, а сада имамо VII индикт 6457 (= 948/9) године.“

Глава 30

„Диоклеја (ἡ Διόκλεια) лежи према кастелима Драча, тј. до Љеша (τὸν Ἐλισσόν), Улциња (τὸν Ἐλκόνιον) и Бара (τὴν Ἀντίβαριν) и иде до Котора, а планинским странама се граничи са Србијом. Од Котора почиње архонтија Травунија (ἡ ἀρηντία Τερβουνίας) и пружа се до Рагузе, а својим планинским⁶ странама се граничи Србијом.“

Глава 32

„И пошто садашња Србија и Паганија и земља Захумљана и Травунија и земља Конављана беху под влашћу цара Ромеја, а те земље опусте од Авара (јер из тамошњих земаља они изагнаше Римљане који сада станују у Далмацији и Драчу), то цар у овим земљама насели исте Србе и беху они потчињени цару Ромеја; цар њих покрсти доведши свештенике из Рима и, научивши их да правилно врше дела побожности, изложи им хришћанско вероучење.“

Глава 34

„Земља Травуњана и Конављана је једна. Тамошњи становници воде порекло од некрштених Срба, који су ту живели од оног архонта који је пребегао цару Ираклију из некрштене Србије, до српског архонта Властимира. ... Под земљом Травунијом налази се друга земља, названа Конавље. ... У земљи Травунији и Конављу су насељени градови: Требиње (ἡ Τερβουνία), Врм (τὸ Ὀρμός), Рисан (τὰ Ῥίσηνα), Лукавете (τὸ Λουκάβεται), Зетливи (τὸ Ζετλήβη).“

Глава 35

„И Диоклеју (ἡ Διοκλεία) су раније држали Римљани, које је преселио цар Диоклецијан из Рима, као што је речено у историји о Хрватима, и налазила се под влашћу цара Ромеја. Авари су поробили и ову земљу и она је остала пуста, и за цара Ираклија поново је насељена, као и Хрватска, Србија, земља Захумљана, Травунија и Конавље. Диоклеја се назива по граду у овој земљи који сагради цар Диоклецијан, а сада је то пуст град и до данас се зове Диоклеја (Διόκλεια). У земљи Диоклеји су велики насељени градови: Градац (τὸ Γράδετα), Новиград (τὸ Νουγράφε), Лонтодокла (τὸ Λοντοδόκλα).“

Као што се види из наведених цитата, архонтија која се морем простирала од Љеша до Котора, називала се Диоклеја (а не Дукља, како се уобичајило). У њој се не наводе Срби као становници, али се не говори ни о насељавању Диоклићана, иако је остала пуста као и остале архонтије које су населили Срби. Ова околност отворила је простор за различите претпоставке — ту живе Срби, Црвени Хрвати или неко трећи (СН 1959: 63, н. 229).

Поједине писане вести о 7-10. столећу, значајне за тему ове књиге, сачуване су и другде; о њима ће бити више речи на одговарајућим местима. Овде издвајам вести у документима Сплитских сабора из 925. и 928, познатих из *Историја Салоне* Томе Архиђакона и дела названог *Historia salnitana maior*, односно *Велика историја Салоне*, коју сам напред већ навео скраћеницом *ВИС*. У њој се зна за хрватског краља (rex) Томислава, за војводу (dux) **Хума Михаила**, **Словене**, Далмате (*ВИС* 96-105); постоји и оспораван спомен Срба (Serbogum — *ВИС* 1967: 98-99) или грађана (Urbogum — Гуњача 1973: 255-264). Под **Словенима** по правилу треба подразумевати Србе, јер се Хрвати у истим документима наводе својим именом, а кнез Михаилу влада Захумљем у коме живе Срби, по СН.

Из 11-12. столећа сачувано је више сажетих података о нашим крајевима на грчком језику. Међу њима је Јован Скилица оставио можда најзначајније податке. Описујући догађаје пред крај прве половине 11. столећа, пише за архонта Стефана Војислава да влада

⁵ Исто, 117, преведено „...Хрвате и остале словенске архонте...“

⁶ Овде Б. Ферјанчић додаје у загради „источним“ — СН 1959: 34, н. 108

Србима (1966: 157), да је заузео илирске планине и Трибале и Србе и околна племена нападао (1966: 159); влада земљом Трибала, коју бране Срби (1966: 160-161). Његов син Михаило, потоњи краљ, владар је Трибала и Срба (1966: 162). Овде под Трибалима треба највероватније подразумевати Србе Поморавља и Подримља. Затим Кекавмен пише да је (топарх Војислав) Травуњанин Србин уништио византијску војску која је опљачкала Диоклеју (1966: 210-211); у Зети (што је први спомен Зете) и у Стону је топарх Диоклићанин Војислав (1966: 212). Очигледно је за Јована Скилицу и Кекавмена Србија подразумевала Диоклитију, Травунију, Захумље и друге области. И за *Франачке анале* из доба Карла Великог, Срби држе велики део Далмације, како је забележено под 822. годином (Ђирковић 1981: 147).

Од доба Немање и његових синова сачувани су српски називи. На латинском натпису са цркве Светог Луке у Котору, Вукан је краљ Диоклије, Далмације, Трибуније, Топлице и Косне, „... *regi Dioclie, Dalmatie, Tribunie, Toplice et Cosne*.“ Уколико се Косна заиста може изједначити са Хвосном (Томовић 1997: 27-28), онда та област крајем 12. столећа није била у саставу Диоклитије. По Стефану Првовенчаном, Немања је повратио отачаство Диоклитију и Далмацију, где су Грци држали градове Дань, Сардоник, Дриваст, Росаф звани Скадар, Свач, Улцињ, Бар, Котор (1988: 73). Мало даље постаје јасно да заправо ти градови сачињавају Далмацију; краљ Стефан Првовенчани спомиње Диоклитију и далматинску страну као отачаство Немањино а уједно и Скадар („острво“) који припада Далмацији, односно није се налазио у Диоклитији (1988: 93). Дакле, под Далмацијом Стефан Првовенчани подразумева управо наведене приморске градове. У Жичкој повељи Стефан Првовенчани је краљ „све српске земље, Диоклитије и Травуније и Далмације и Захумља“ (1988: 109), као и у повељи манастиру Пресвете Богородице на Мљету, где се потписује као „краљ све српске земље и Диоклитије и Далмације и Травуније и Хумске земље“ и „самодржац све српске земље и поморске“ (1988: 117-118). Свети Сава пише да Немања, „пошто подиже пропалу своју дедовину, придоби од приморске земље Зету с градовима, од Рабна Пилота оба, а од грчке земље Патково, Хвосно све и Подримље, Кострац, Дршковину, Ситницу, Лаб и Липљан, Дубочицу, Реке, Ушку и Поморавље, Заграту, Левче, Белицу.“ (1924: 3-4). Ту је очигледно да под „грчком земљом“ треба подразумевати Византију, под „Рабном“ Арбанију односно Арбанасе, а под „приморском земљом“ би требало, несумњиво, подразумевати Далмацију, односно некадашње приморске поседе краљева Михаила, Бодина и њихових наследника, међу којима су били приморски градови, Зета, Конавље, Захумље и Неретва. Из тога произилази да су пре Немање владари Диоклитије имали под својом влашћу, у неком виду, приморске градове; овога

нема код других писаца. Потом Свети Сава понавља да је Немања рођен у Зети на Рибници (1924: 24). Свети Сава је и новоуспостављену епископију назвао „Зетском“. Она је била Црква оних који говоре словенски, насупрот оним латинског (италијанског) језика, који су преко епископа приморских градова били потчињени Риму, престоници Цркве латинске службе. Дакле, док краљ Стефан Првовенчани истиче наслеђе старе краљевине, Свети Сава наглашава обласно, словенско име и начело (епископ области), оно које се неће сукобити са начелом Грчке и Римокатоличке цркве (епископ града).

За Доментијана, писца житија Светог Саве, Немања влада „... свом српском и поморском земљом, и Диоклитијом и Далмацијом и Травунијом, ...“ (1988: 55). Затим наводи да је Свети Сава постављен за „архиепископа свима српским и поморским земљама, ...“ (1988: 136), а потом тражи сагласност од папе за крунисање Стефана Првовенчаног „по првом отачаству краљевства њихова, у коме се и отац њихов роди по божаственом смотрењу, у месту званом Диоклитија, која се зове велико краљевство од почетка.“ (1988, 156-157), који је тако постао „краљ свих српских и поморских земаља.“ За Доментијана Свети Сава стиже на „Диоклитијско море“ одакле полази на друго путовање у Јерусалим (1988, 197). И за њега је Немања ослободио „Диоклитију и Далмацију“ (1988: 254). Теодосије у *Житију* Светог Саве пише да Немања влада „... свим српским земљама што се зову Диоклитија, Далматина, Травунија, на истоку се Илирији приближавајући, а на западу на Римску област наслоњени.“ (1988: 102) По њему, Свети Сава долази „... на западно море у Далмацију, ...“ одакле полази на пут у Јерусалим (1988: 224). За Теодосија је Свети Сава „архиепископ Далматине и Диоклитије“. У житију Светог Петра Коришког, Теодосије пише да је „... из краја Хвостанског у Диоклитији, ...“ (1988: 266). Очигледно је једно време у 14. столећу Диоклитија, као земља младог краља, обухватала и Хвосно, што није био случај у доба Вукана. На то указују и сукоби Стефана Дечанског са сином Душаном, који влада зетском земљом, некадашњом Диоклитијом, у чијој је унутрашњости Скадар, па обухвата и данашњу Метохију. Наиме, да краљевић Душан није са својом земљом био тако близу Неродимља, не би тамо изненадио краља Стефана Дечанског. Даље се у млађих писаца по правилу пише о „српској земљи и поморској“. Ипак, за епископа Данила II манастир Арханђела Михаила на Превлаци је у крају „зетске земље“, „у зетском крају“ (1988: 195, 201).

Види се да су записи после Стефана Првовенчаног и Светог Саве произвољнији, да не сведоче о оновременом стању, већ о савременом, када се представе о старом краљевству већ губе. Може се закључити да је Немања силом припојио две области, краљевство Диоклитију већ сведену на Зету (вероватно са Будвом и Грбљем) и Далмацију (напред наведене приморске градове), док су Травунија и Хум (старо Захумље и Неретва) признале великог жупана Немању. Ове области

су заједно називане Приморском земљом. Вероватно је Диоклитија била под патронатом Византије, која је контролисала приморске градове Далмације, али то је друго питање. Није искључено да је ова Далмација у неком виду признавала власт Диоклитије кроз давање данка, слично односу Доње Далмације и Хрвата, а да је последњи владар самосталне Диоклитије, Михаило, признавао власт Византије.

По латинским изворима уз Далмацију се налази земља *Sclavonia, Slauponia*, и то од заузимања Салоне до 10. столећа и касније (*ВИС* 1967: 89, 94, 97, 106-107, итд). Описивачи крсташког похода из 1096, Србију по правилу називају Склавонија (*Sclavonia* и варијанте); тако чине Петар Тудебод, Аноним, Рајмунд од Агилера, Балдрих, Тудебодов настављач; изузетно се користи назив Далмација (*ИБИ* 1965: 18, 24, 55, 79, 85, 102, 107). Земља је словенска (*Sclavogum terra*), а њен главни град је Скадар, по Рајмунду од Агилера (*ИБИ* 12: 59). По Виљему Тирском, Србија је смештена између Далмације (коју одређују градови Задар, Сплит и Дубровник), Угарске и Илирије: „... *Servia ... inter Dalmatiam et Hungariam et Illyricum media iacet, ...*“ (*ИБИ* 1965: 195).

Слична слика добија се из дубровачких и которских извора писаних латинским односно италијанским језиком (треба напоменути да су нотари често били странци, досељени из Италије). У тој грађи по правилу нема ни Србије ни Диоклитије, Зете, Поморја, па ни Далмације, барем не у смислу у коме се бележе у српским изворима. И у Дубровнику и у Котору Србија се назива *Sclavonia*, а затим ретко *Rassa, Raxia, Rascia*, а изузетно *Servia* заједно са Поморјем. На пример, краљица Јелена је „*domine Regine Seruie et totius maritime*“. Далмација, доња, по правилу се наводи заједно са Хрватском, као угарска бановина, а сасвим ретко уопштено. Градови оне Далмације српских извора наводе се појединачно (Скадар, Бар, Улцињ, итд). Зета и Требиње наводе се углавном као географске одреднице, жупе (*de Genta, de Trebigna*), Хум (*Chelmo*) као кнежевина. Дубровник је превођен на *Ragusa*. Напред је већ наведено да је за сплитског архиђакона Тому, град Диоклија у Србији односно Расији.

Од латинских извора најопширнији је *Љетопис попа Дукљанина*, текст спорне вредности. Његови наводи се негде опширно преносе и разматрају, као у *Историји Црне Горе* 1, док се другде узимају много уздржаније, као у *Историји српског народа* 1. Мени се чини да је *Љетопис* врло позна компилација, најпре из 16. столећа. Овде се нећу и не могу упуштати у непотребну анализу, али ћу на одређеним местима упоредити археолошке податке са неким наводима из *Љетописа*, који се међусобно потврђују. Изнећу неке већ познате ставове о *Љетопису* према последњем преводу Славка Мијушковића (1988), користећи и издање што га је приредио Владимир Мошин (1950), зато што у излагању о 7-10. столећу ипак видим „зрна истине“.

Љетопис се састоји од више делова, од којих је сачињена целина. Постоје латински, италијански и хрватски текст. Мени се чини да је хрватски текст, простији, дужи, на први поглед апсурднији, заправо био узор, концепт за латински текст. Тај други текст је ученији; стиче се утисак да је приређивач латинског текста настојао да исправи хрватски текст и усклади га са оним њему познатим. То указује да је хрватски текст ближи извору, да је старији, али ни он није изворни.

Први део *Љетописа* је набрајање владара са повременим кратким белешкама о значајним догађајима, у оквирима од 4. до 9-10. столећа. Ове белешке делују као да су препричани записи са маргина књига. На такву могућност указује и белешка на почетку *Љетописа*, да су тзв. Готи, наводно преци Словена (Срба), дошли у време цара Анастасија (491-518) и папе Геласија (492-496), односно у време друга три савременика — Светог Германа (516-531), Светог Савина (514-556) и Светог Бенедикта (529-543). Готи се на тај начин са њима не могу повезати, јер су у Италију дошли пре тога, Далмацију заузимају 499, а Византија започиње рат против Гота за ослобађање Италије 535. Да није састављач *Љетописа*, односно предлошка за овај његов део, пред собом имао неку књигу преписану у време папе Геласија и цара Анастасија, дакле 492-496, а да су на њеним странама били записи о појединим важним догађајима? Можда се напад Гота из Далмације на *Превалис* одиграо 529-531. године, када су сва три споменута светитеља била жива? За Тому Архиђакона, глагољица је једнака готском писму, који су били јеретици (аријанци), па је и словенска служба јеретичка (Јиречек 1962: 58).⁷

Имена владара која даље у *Љетопису* следе до оних 10. столећа, не подударују се са подацима из других извора, као што је *СН*. То показује да су измишљена или убачена из неких непознатих извора. Затим у *Љетопису* следе приче о појединим збивањима претежно 10. столећа, у којима учествују владари мање или више познати из других писаних извора — Часлав, Бело, Владимир, а на њих се настављају опширнији одломци о владарима Диоклитије и Травуније 11. и прве половине 12. столећа. Ови одломци делују као препричана предања. Многих важних догађаја у *Љетопису* нема, као што су аварски или бугарски напади, успостављање архиепископије у Бару и томе слично.

Помени младежи жељне борбе у предговору, за коју се наводно *Љетопис* пише, никако не одговарају Бару у Средњем веку. Немогуће је да племство Бара и његова омладина, између 12. и 15. столећа, не зна словенски односно српски језик, а да истовремено жели да се упозна са историјом народа у чијој држави живе. Такви услови могли су постојати само после млетачког преузимања Бара 1441, када се ту окупила страна ратничка посада, до 1571, када су Турци заузели Бар. На такве околности указују и подаци Тустинијанија објављени 1553, што их је уочио Константин Јиречек, о жестоцима

⁷ Када је Рим применио словенску службу и глагољицу да би сузбио Православну цркву која се ширила са словенском литургијом, глагољица је постала писмо што га је наводно изумео Свети Јероним, и од тада му се посвећују цркве (1243), опет да би се сузбила ћирилица.

сукобима у Бару између латинског племства, делом досељеног из Италије, и староседеоца. То је била стара мржња, која је 1512. изазвала покољ племића (- страних), који су Млечићи једва зауставили (Јиречек 1962: 115). У то се уклапа и одбојност према коришћењу српског имена у *Љетопису*. Бркање топонима, као у случају Облика, показује да писац није био родом ни из Бара ни из Зете.

Тексту намењеном италијанском племству у Бару, изворник је могао бити словенски рукопис, касније искоришћен за хрватско издање, уједно преведен и на латински. „Основна“ латинска варијанта састављена је у Бару, вероватно негде на почетку млетачке окупације. Хрватска редакција текста разликује се од латинске почев од описа друге половине 10. столећа. Ту је сложена као у првом делу, са простим набрајањем и описивањем појединих догађаја, до краља Звонимира, чија је смрт опширно описана, као и оправдано мађарско преузимање Хрватске, како се наглашава. Помени хрватског имена у том првом делу хрватске редакције списа су убачени, јер поједини описани догађаји немају никакве везе са Хрватима. Изворни спис, наводно писан „хрватским“ писмом (?), преписан је 1509/10, и то је најстарији познат текст *Љетописа*, сачуван у препису из 1546. (*Љетопис* 1950: 14), старији од сачуваних латинских текстова. Нађен је на подручју Крајине односно Макарског приморја. Тамо су живели Срби у 14-15. столећу. То се лако доказује ћириличним натписима из Пољица (Шкобаљ 1970: 183-187, сл. 125-126), сличним оним из Херцеговине. Са тог старијег текста је Марко Марулић начинио латински превод 1510. Тада је на одговарајућим местима убачено хрватско име, додато је предање о краљу Звонимиру а избачено је оно што се очигледно односило на Србе односно Диоклеју и Требиње. Из неког разлога превод није довршен, па се завршава са „итд.“, ваљда када је схваћено да даље превођење више не служи замишљеној сврси, састављању жељене историје. То је учињено на месту где је требало да почне казивање о Стефану Немањи.

Могло би се закључити да је први текст састављен од неких дотле усмених предања и летописа писаних српским језиком, и да је у Бару преведен на латински, негде у другој половини 15. столећа. Са вероватног ћириличног текста („хрватско писмо“) прерађује га на хрватски Папалић, а Марулић на латински. Било како било, неки одломци *Љетописа* који се не односе на имена владара већ на догађаје, могу се сада повезати са археолошким подацима. На тај начин по неки од одломака постаје писани извор, који се може користити као допуна археолошким подацима. Зато ће на одговарајућим местима, уз тумачење археолошке грађе, бити приказани одломци из *Љетописа* који се са њима могу повезати. На овом месту бележим само податке о називу земље.

У *Љетопису* попа Дукљана два пута се спомиње

град или земља Диоклија („... ut consecrarentur archiepiscopi, unius in Salona et alius in Dioclia.“ „Commisso denique bello in Dioclia supra fluvium, qui Moracia dicitur, ...“) и једном истоимени град (civitate Dioclitiana), а Поп Дукљанин је свештеник Dioclitanae ecclesiae, Diocletanam ecclesiam (1950: 39, 53, 54, 56, 99). *Љетопис* наводи различите називе земље: Далмацију, Приморје, Превалитанску област, Зету (Превалитана и Зета не спомињу се у хрватском тексту); као њихове становнике бележи по правилу Словене. Ипак је у време краља Светопелека земља подељена на Србију у сливу Саве, која се зове и Загорје, и Приморје у јадранском сливу; Србија је подељена Дрином на Босну и Рашку, а Приморје је код Дувна подељено на Белу Хрватску или Доњу Далмацију, и Црвену Хрватску или Горњу Далмацију. Значи, Црвена Хрватска или Горња Далмација, обухватала би Захумље, Травунију са Конавлима, Диоклитију и приморске градове.

Из овог прегледа писаних историјских извора, могу се пратити у већем или мањем континуитету називи земље. Далмација, у почетку (9-10. столеће) назив за целу земљу коју су настањивали Срби, свео се временом на градове у приморју. Збирни назив земље је промењен у Склавонија или Србија (па и Рашка), забележен од 11. столећа, али се може претпоставити да је коришћен и на истоку и на западу знатно раније. Ужи обласни називи су сасвим кратко били Превалис или Превалитана античког доба, у 10. столећу Диоклија, Диоклеја, а од 13. столећа Диоклитија; од 11. столећа забележено је и име Зета.

Далмација је прва провинција коју су Римљани образовали на нашем тлу, смештена између Јадрана и Посавине. Она се на југоисток пружала приближно до реке Мати, данас у Албанији, а у копну до развођа између Метохије и Косова, односно слива Дрима и Мораве. Каљаја Далмачес (Тврђава Далмације) на реци Дриму сачувала је име те границе Далмације. Није јасно да ли је у током 7-10. столећа постојала некаква заједница градова на овим просторима под именом Далмације и у ком је виду била организована. Како било, тај појам се могао односити само на византијске приморске градове, као што су то били Дубровник, Котор или Улцињ.

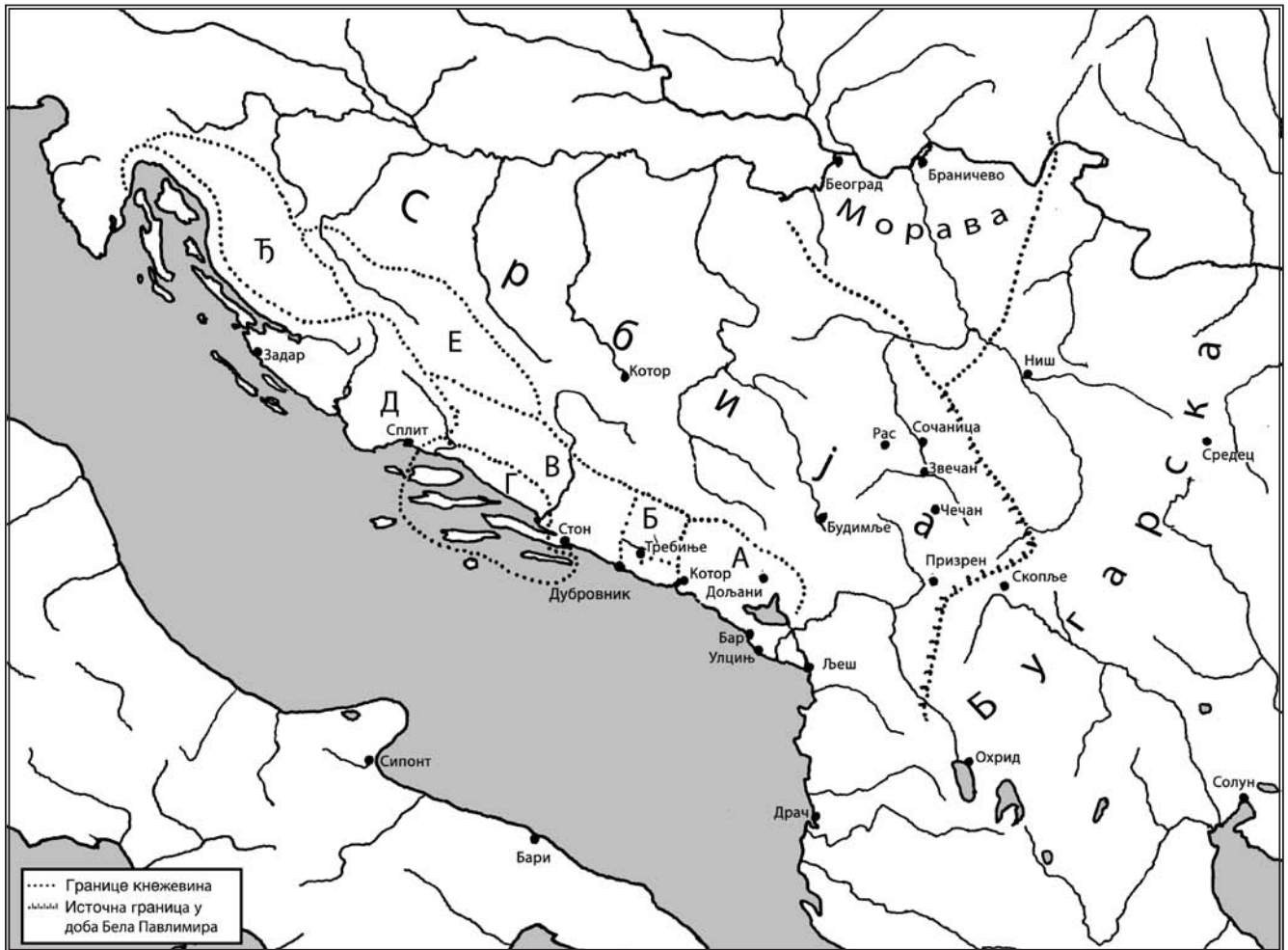
Цар Диоклецијан (284-305) је југоисточни део римске Далмације издвојио у посебну провинцију, познату под називом Превалис, Превалитана (Гарашанин 1967: 241-243). Источна граница подударала се са старом источном границом Далмације. Углавном се сви слажу око њене границе према осталој Далмацији, која се тражи од Боке на север. Природно је да се та граница поклапала са оним средњовековним, када се граница између Диоклитије и Травуније протезала из Боке негде од Пераста, до планине Маганика. Северна граница није утврђена, али се најпре пружала развођем слива Јадрана и Дунава — од Маганика преко Комова до Жљеба и Мокре горе, одакле се преко Дренице спуштала на југ. У другој половини 20.

столећа постоји склоност да се Метохија укључи у провинцију Дарданију, подстакнута политичким разлозима, па је тиме граница Далмације и Превалиса померена на садашњу источну границу Црне Горе. Оваква гледишта немају географских, археолошких ни историјских оправдања. Главни град новоуспостављеног Превалиса био је Скадар, мада је то у почетку могла бити Доклеа, са промењеним именом у Диоклеја (Гарашанин 1967: 195). Слично је у 20. столећу Подгорица преименовањем у Титоград постала престоница Црне Горе уместо Цетиња. Латинска и грчка традиција о Диоклецијановој повезаности са Доклеом Диоклејом, њеним оснивањем или утемељивањем кроз насељавање Римљана, што је поткрепљено изједначавањем Диоклецијана — Дукљана са ђаволом у српским предањима Црне Горе, указује да је у његово време Доклеа под именом Диоклија вероватно привремено постала престоно место Превалиса, провинције коју је он основао. Али једина забележена престоница Превалиса је Скадар (Scodra), мада тек после Диоклецијана, у 5. столећу. Град Диоклија је по свој прилици страдао приликом проласка Западних Гота 401, после чега се више никада није сасвим опоравио. Положај главног града јасно указује да је и Бело Подримље, са данашњом Метохијом, било у саставу провинције. Наиме, зашто би престоница Превалиса, Скадар, био смештен код ушћа Дрима, ако његов слив барем једним делом није био у саставу провинције?

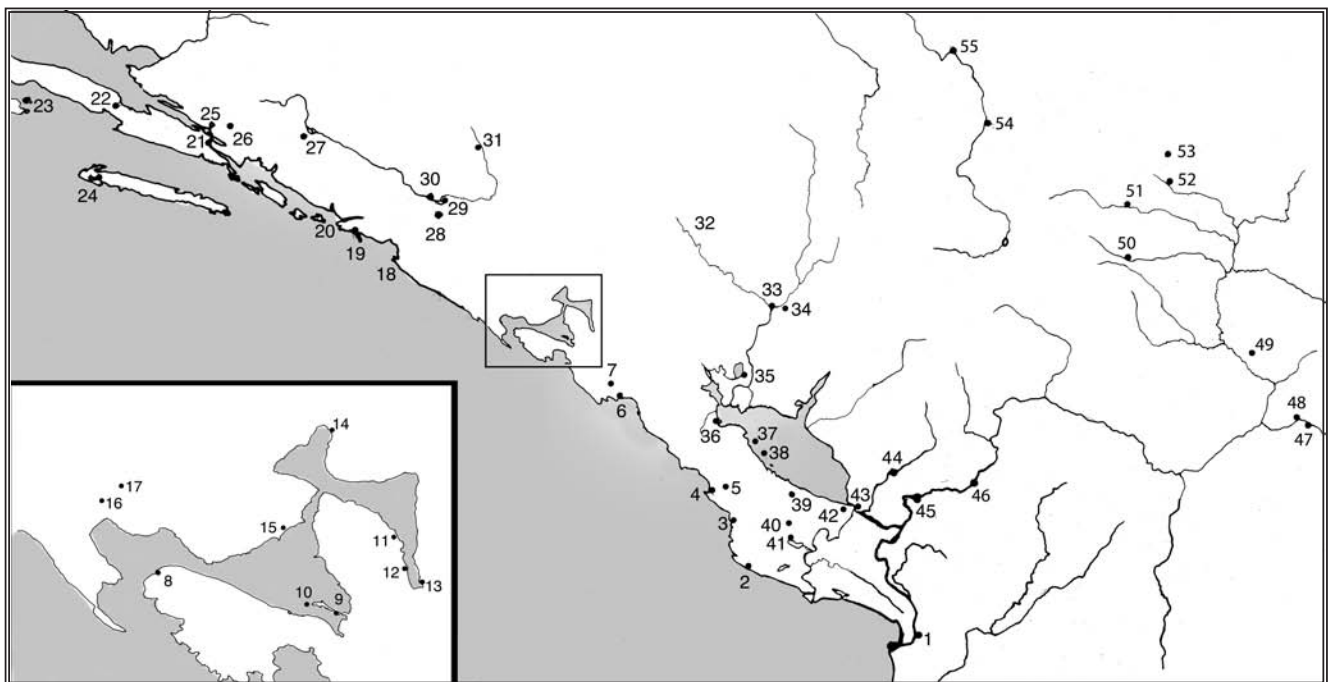
Назив Превалиса није објашњен (Гарашанин 1967: 241). То ми даје слободу да предложим тумачење словенским језиком. Наиме, превлака је узан комад тла који повезује острво са копном. Стонска превлака повезује Пељешац са копном; Превлаком се називају рт Оштро на улазу у Бококоторски залив, острво на коме је манастир Арханђела Михаила код Тивта и село на Скадарском језеру. Реч је увек о уском пролазу између две воде, куда се може проћи. То је као превој који повезује неко брдо, брег, са копном, а истовремено раздваја воду – море, језеро. Да није назив Превалис потекао од превлаке између Јадрана и Скадарског језера, што данас спаја Црну Гору са Албанијом у пределу Скадра, иначе раздвојених непроходним планинама? Стефан Првовенчани Скадар назива острвом (1988: 93). Заиста, стари град Скадар налази се на брегу и окружен је рекама и равницом која би лако могла бити поплављена. Град Скадар је смештен као на врху неког полуострва, рта који се пружао према мору између Скадарског језера и рукаваца ушћа Дрима и Бојане (сл. 173). Од Тарабоша на десној обали Бојане било је лако прећи на леву обалу Бојане у Скадар. Даље на југ, исток и североисток, простирала се равница, која је некада могла бити поплављена. Римски

путеви дуж Јадрана, и они дуж обале и они поред Скадарског језера, стицали су се код Скадра, да би се опет раздвојили на приморски пут и онај који је водио у унутрашњост, у Метохију. Овај пролаз су ограничавале планине и Скадарско језеро на северу, а ритови око ушћа Бојане и Дрима на југу, наравно и море. Ако је суштина појма „превлака“ у томе да се пређе са копна на копно, како то показују садашња места тог назива, онда је превлака на једном од најважнијих римских путева, могла дати назив целој провинцији. Та превлака била је управо код Скадра, важне станице на римском путу и главног града провинције. Ово тумачење отвара питање језика становништва Превале у 4. столећу, такозвани Илира, односно да ли су они били Словени. Таква могућност уклапа се у филолошку теорију о пореклу Словена са Дунава, односно да су Словени населили јадранско приморје још у преисторији (Шафарик, Будимир, Трубачов, Алинеи итд). Потврдан археолошки одговор на ово питање постепено се уобличава, али овде се у то не могу упуштати.

На крају овог прегледа писаних извора, може да се установи следеће. Име Диоклеје бележи се од средине 10. столећа, а у нешто млађим српским изворима усталио се назив Диоклитија. Она је у неко време обухватала и Пилот и Хвосно, данашњу Метохију. Диоклитија се границама подударала са старом провинцијом Превалом, источним делом некадашње римске Далмације. То је разумљиво, јер је реч о јединственом географском подручју са средиштем у Скадру, где се спајају воде сливова Дрима и Бојане (односно Зете са Морачом и осталим притокама Скадарског језера). Западни део Диоклитије чинила је област Зете, најстаријег забележеног помена сачуваног из 11. столећа. Тако је названа по реци; захватала је њену долину и равницу са северне стране Скадарског језера, око града Диоклеје. Назив Поморје па и Зета, као области младог краља уједињене земље, постепено су потиснули у заборав име Диоклитије. Из тога може да се изведе закључак да Диоклитија није био народни назив, већ изведен из имена римског града. Одсуство назива Диоклитије у изворима писаним латинским језиком, у време када он постоји само у српским житијима, показује да тај назив није био уобичајен у приморским латинским градовима. Држава краљева Михаила и Константина Бодина називана је Склавонијом. Назив Диоклеја прво је забележен у византијским изворима 10-11. столећа, а после у српским — Диоклитија. То указује да је назив изворно грчки односно византијски, а не латински. Зато се мора поставити питање присуства византијске власти у пределима Зете, можда већ после ратова са Симеоном.

Карта 2. Српске земље средином и у другој половини 10. столећа: А — Диоклија; Б — Травунија и Конавли; В — Захумље; Г — Неретва; Д — Хрватска; Ђ — Лика, Гацка и Крбава у Хрватској; Е — Плива и Ливно у Хрватској од 924.

Карта 3. Археолошка налазишта: 1. Љеш, 2. Улцињ, 3. Велики Пијесак, 4. Бар, 5. Стари Бар, 6. Будва, 7. Подластва, 8. Росе, 9. Иловица (Превлака), 10. Оток, 11. Прчањ, 12. Муо, 13. Котор, 14. Рисан, 15. Бијела, 16. Сушћепан, 17. Камено, 18. Цавтат, 19. Дубровник, 20. Шипан, 21. Стон, 22. Јањина, 23. Мајсан, 24. Мљет, 25. Бађина, 26. Ошље, 27. Завала, 28. Петро-Павлов манастир, 29. Требиње, 30. Тврдош, 31. Паник, 32. Градина, 33. Дукља, 34. Дољани, 35. Горњи Облун, 36. Мијеле, 37. Старчева Горица, 38. Бешка, 39. Пречиста Богородица Крајинска, 40. Владимир, 41. Свач, 42. Тарабош, 43. Скадар, 44. Дриваст, 45. Сард, 46. Комани, 47. Вишеград, 48. Призрен, 49. Бела Црква, 50. Дечани, 51. Пећка Патријаршија, 52. Бањница, 53. Студеница Хвостанска, 54. Затон, 55. Давидовица.

Археолошки слојеви

За утврђивање промена које су се одигравале кроз време у Поморју, обично се ослањамо на податке из писаних извора. У њима су забележени и неки драматични догађаји, који су морали оставити последице на становништво, стање грађевина које су користили, материјалну и духовну културу. Та збивања некада су добро одређена, а некада нису. Такви опште познати важни догађаји су насељавање Словена око 600, сараценски напад на Боку датован у 866, бугарско освајање Србије 924. и напади који су им претходили, затим Самуилов напад пред сам крај 10. столећа. У време писања *Историје Црне Горе* 1, Јован Ковачевић је једина археолошка упоришта за датовање имао у тада познатим натписима на камену. Али ти епиграфски споменици говоре једино о градитељским подухватима, дакле о добу напретка. Данас познати археолошки налази дају јаснију слику збивања у 7–10. столећу. Нека налазишта садрже само један слој, односно немају трајност, јер живе од свог настанка до неког догађаја у коме су запустела. Друга имају више слојева, дакле обнављана су и имају континуитет. Поређењем података о слојевима, добијају се нове вести или тумачења о обиму промена у забележеним збивањима, као и о догађајима који нису забележени у писаним изворима. У овом поглављу биће речи пре свега о раздвајању слојева, да би се одредили кључни догађаји у прошлости Зете 7-10. столећа. О ужем датовању појединих археолошких појава биће речи и у наредним поглављима. Приказаћу налазишта од ушћа Дрима до Пелješца (карта 3).

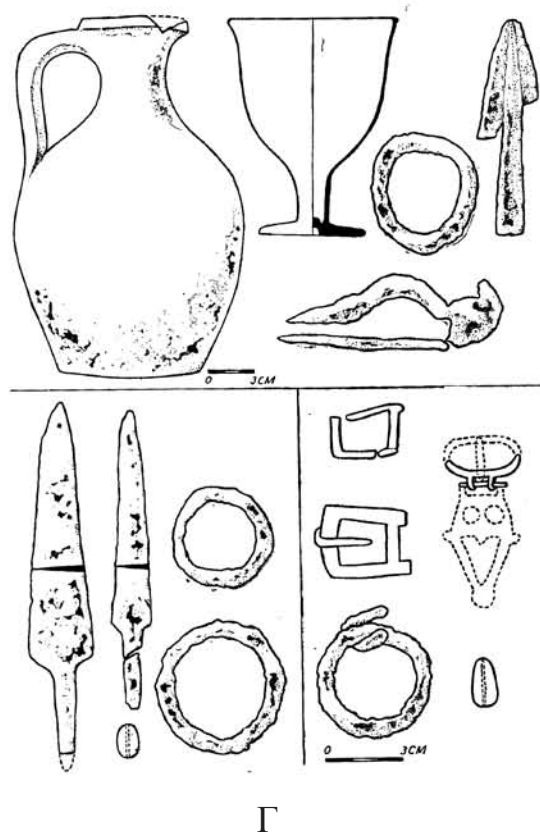
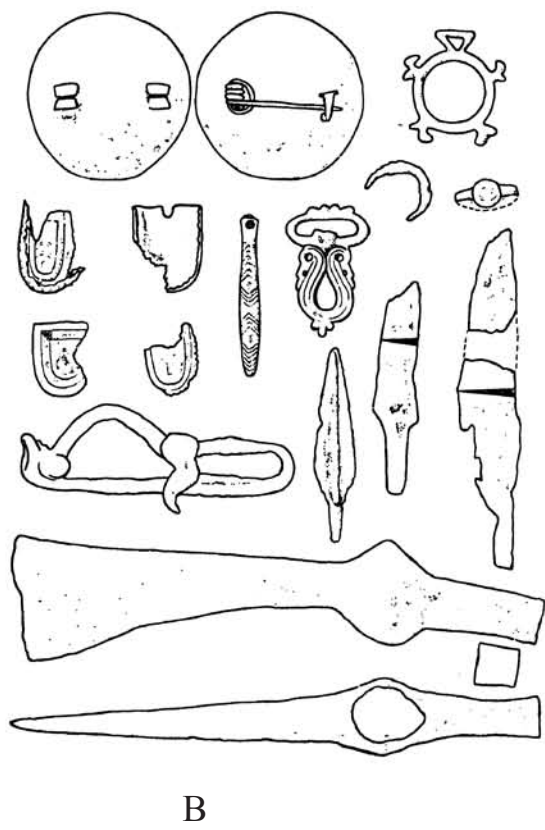
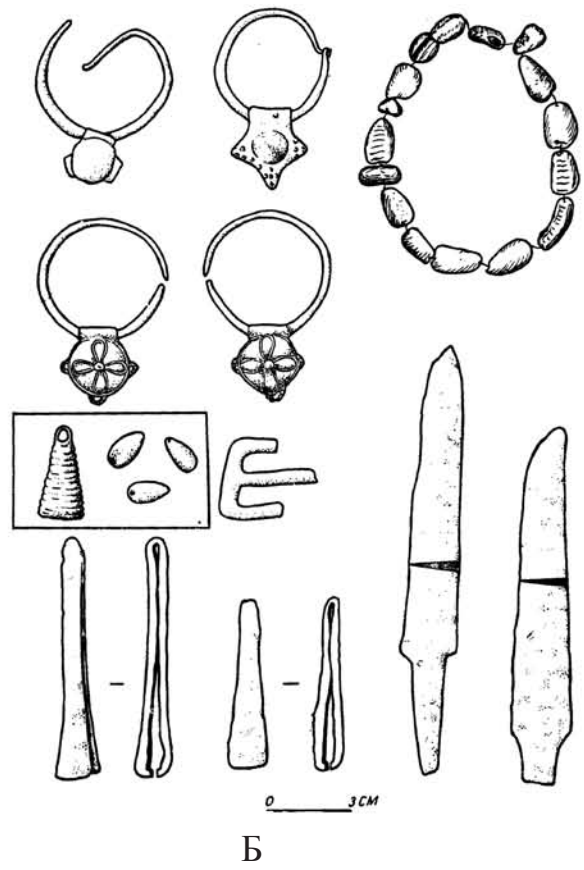
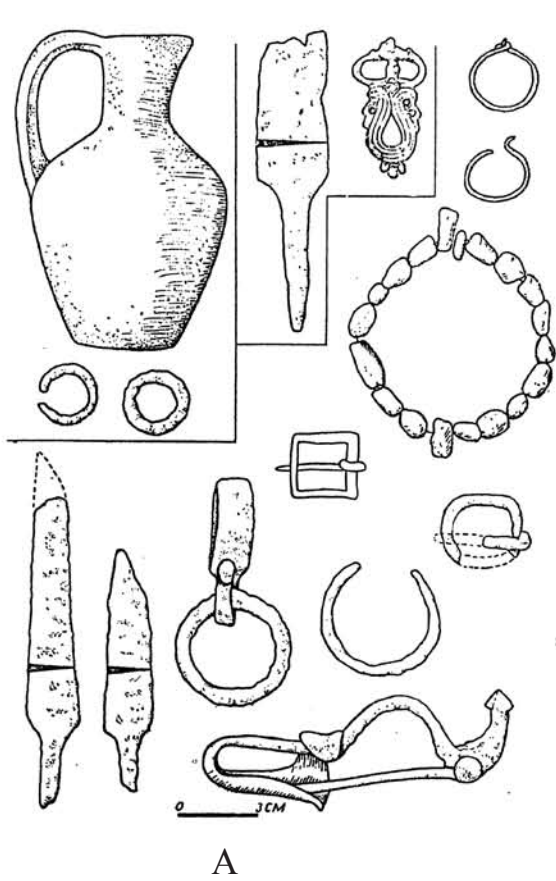
Љеш

Стари град Љеш налази се на левој обали Дрима, код његовог ушћа; некада је био и над обалом мора. У Љешу је, на падини испод утврђења, откопано 37 појединачних гробова, датованих у крај 6. и 7. столеће (Prendi 1980). **Заправо је реч о гробницама, у виду каменог сандука састављеног од окоमितо поређаних плоча, одозго покривеног таквим истим плочама.** Гробнице су обично садржавале остатке два до пет покојника. У гробљу је нађено најмање 6 пари и више распарених наушница, 7 огрлица од различитих бобица, један пар и још једна наруквица, 6 запона, 5 копчи, најмање 18 пређица, 4 гајке са кариком, 4 окова за појас, више карика, 35 ножева, 8 кресива, 6 стрелица, 1 секира, 7 крчага и неколико других предмета, међу којима треба навести стаклену чашу, 2 пинцете у једном гробу, 3 гвоздене игле са петљом (сл. 1-4). Упадљив је

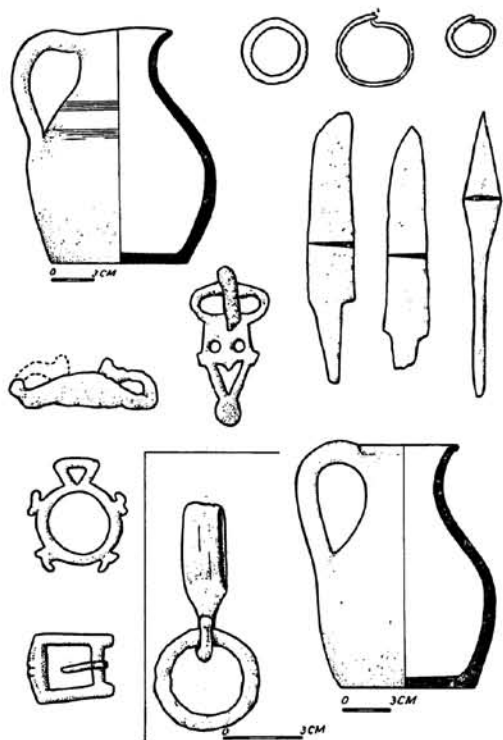
недоста так прстења. Правилно тумачење овог гробља отежава недостатак плана и тачнијих података о гробним целинама.

Значајан број предмета из овог гробља је византијске израде — то су крчази, стаклена чаша, лунуласте наушнице, наушнице украшене каричицама и гранулацијом на доњој страни, све копче врсте Коринт, Митилени копче, језичци, затим запони у виду крста, кружни са крстом, обичан кружни, и три запона подвијене стопе, спорног радионичког порекла. Један од њих несумњиво припада Комани-Кроја култури, а преостала два су домородачка. Комани-Кроја култури припадају и наушнице са звездоликим привеском, гајке са кариком и 4 друга дела појаса. Словенски су један запон, можда део још једног запона, као и обичне гвоздене правоугаоне пређице, стрелице у виду ластиног репа, можда кресива.

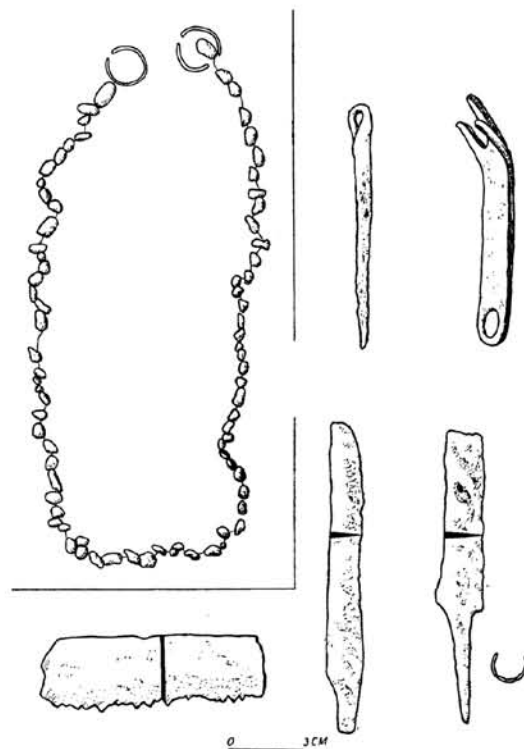
Ово гробље може се одредити као трослојно, иако се не могу издвојити слојеви гробова једног над другим. Наиме, за разлику од већине других гробља са предметима Комани-Кроја културе, овде има налаза који се неспорно морају датовати у 7. столеће. То су лимени језичци из гроба 7, словенски запон из гроба 36 и део запона из гроба 32. Овом добу припадају по свој прилици и запони из гробова 7 и 8. Запон у виду крста (гроб 22) одговара сличним из гробља у Коритима, где има и сличних игала (Милетић 1979). Наушнице из гробова 22, 31, 33 и још једна слична, као и оне са петљом или кукицама, могу се датовати нешто шире, у 7, а пре свега у 8. столеће. Познате су из гробља од Коринта преко Сицилије до Истре. У исто време треба датовати стрелице врсте ластин реп. Чини се да би оне обележавале условно речено други слој, 8. столећа, коме би могли припадати гробови 3, 8, 20, 31, 33 и 35. Њихова заједничка особина били би и крчази; по свој прилици су старији они ужег врата, а они са водоравним урезима би могли припадати 9. столећу. Трећем слоју припадају предмети Комани-Кроја културе, који се морају датовати у 9. столеће, како то доказујем у петом поглављу. Отворено је питање да ли је реч о смени становништва и култура, или о континуитету сахрањивања једног те истог становништва, а које мења културу. Друга могућност ми изгледа прихватљивија, због коришћења истих гробних места, како се чини — могло је доћи до орођавања између старијег и новодосељеног становништва.

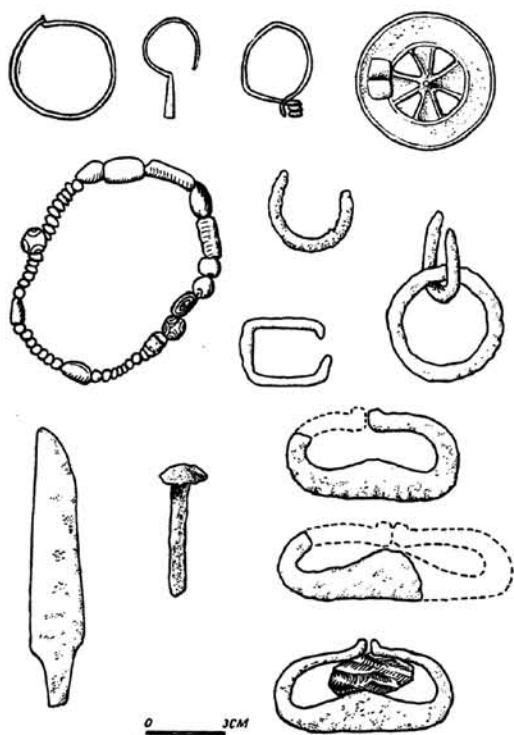
Сл. 1. Гробни налази из Љеша, Prendi 1980: Т. 1-4.

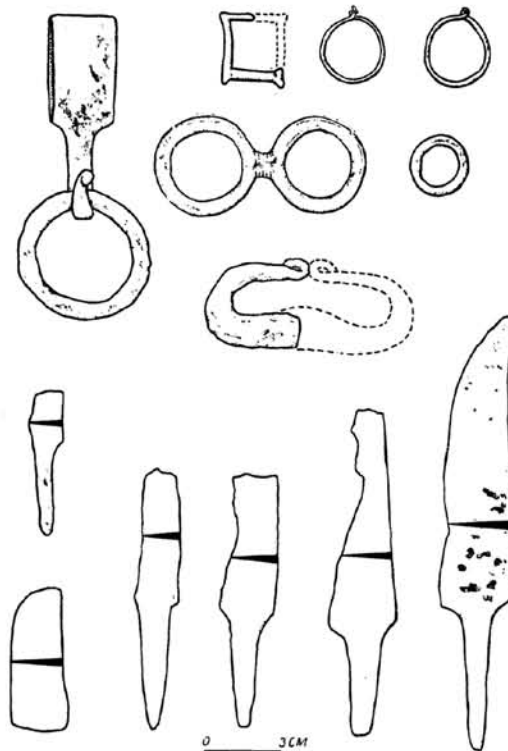
A

Б

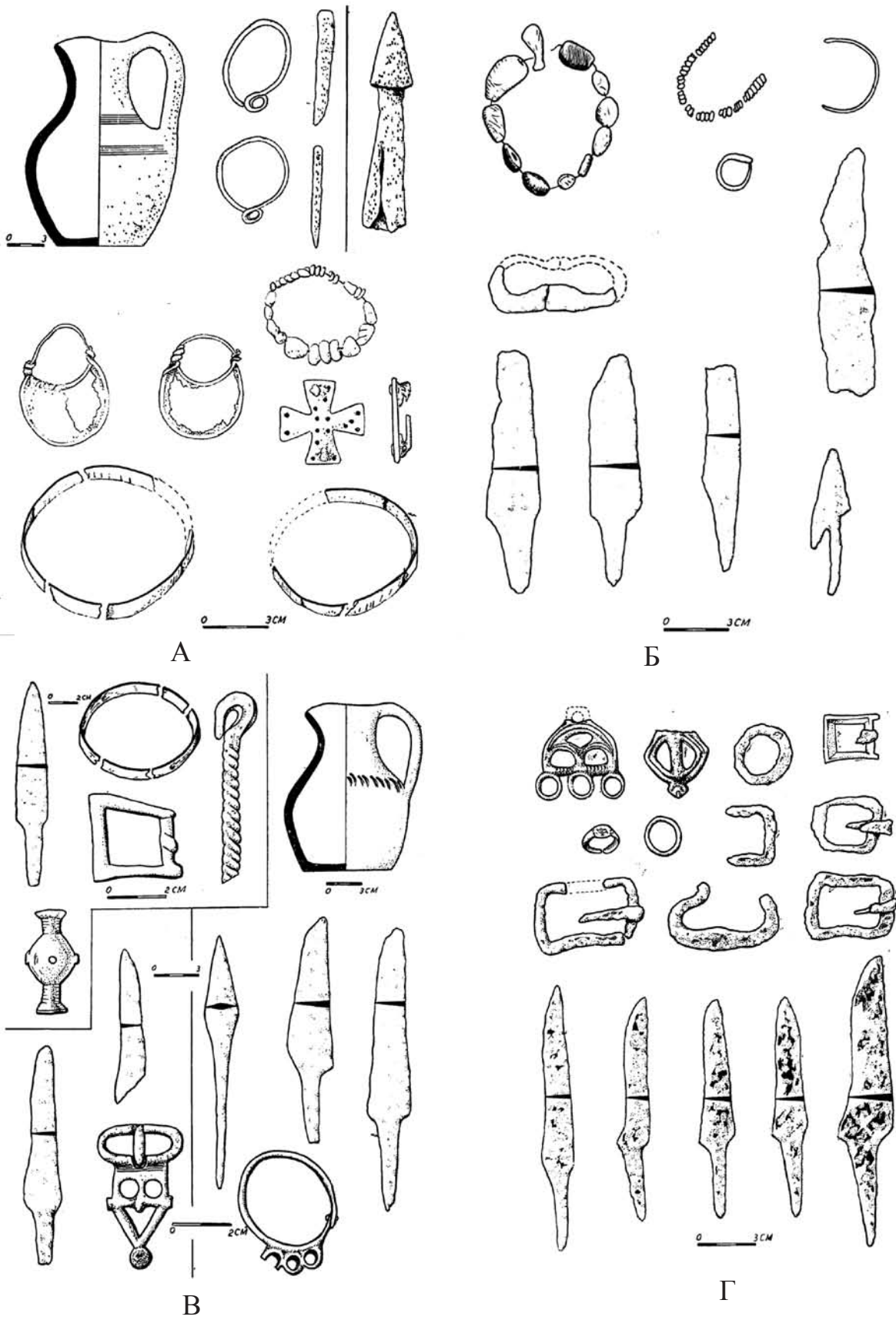

B

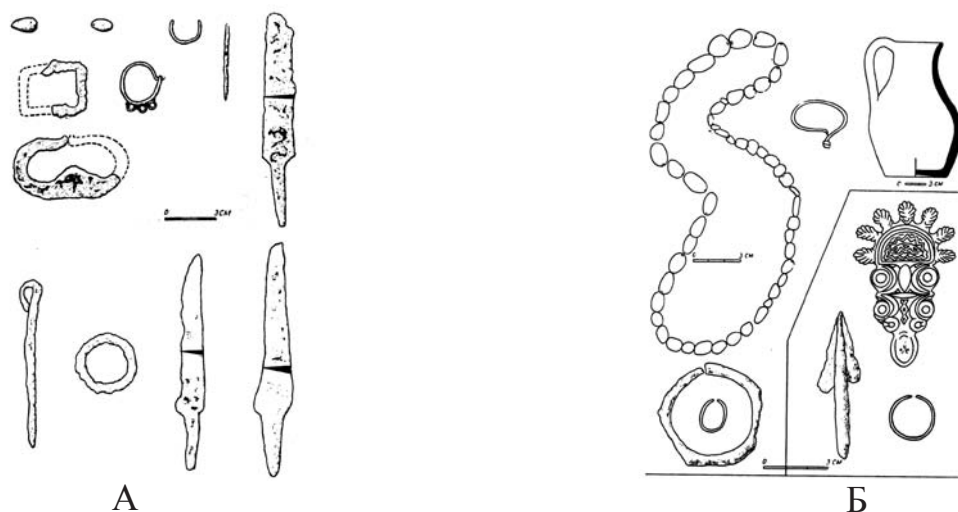

Г

Сл. 2. Гробни налази из Љеша, Prendi 1980: Т. 5-8.

Сл. 3. Гробни налази из Љеша, Prendi 1980: Т. 9-12.

Сл. 4. Гробни налази из Љеша, Prendi 1980: Т. 13-14.

Сард

Овај град је смештен на излазу Дрима из клисуре, после које протиче кроз скадарску равницу до ушћа у Јадранско море. Град је истраживан због подизања хидроелектране на Дриму (Spahiu и Komata 1975; Komata 1980). Смештен је у окуци Дрима (сл. 5). Установљена су два утврђена прстена, горњи град и доњи град; на превоју испод њих откривена је црква са гробљем. И горњи и доњи град су саграђени истовремено, али имају најмање две фазе. Капије оба дела града су брањене са по две куле неправилне полукружне основе; оне на горњем граду као да су призидане, као и још једна полукружна кула уз њих (сл. 6). Забележене су и петоугаоне, четвороугаоне и троугаоне куле. Уз бедеме је откривен низ зграда, али је тешко датовати их одређеније. Установљено је постојање десет цркви, правоугаоних основа са апсидом на истоку, које се тешко могу по изгледу основа уже датовати. Покретни налази 9-10. столећа потичу из слојева утврђења и два гробља. Једно гробље је истраживано уз цркву у доњем граду, а друго уз цркву на превоју у подножју града. По покретним налазима, могу се издвојити фазе 9. столећа (скоро искључиво гробни налази), 11-12. столећа (накит, грнчарија и новац) и 14-15. столећа (грнчарија приморја и доба Деспотовине).

Од предмета нађених у слојевима града, само један објављен уломак лонца, украшен валовницама, може се поуздано приписати добу 9-10. столећа (сл. 7). Међу предметима који се поуздано могу датовати у исто време, налази се бронзана лунуласта наушница, део сребрне лунуласте наушнице која је имала две мале бочне шупље јагоде, а на доњој страни уске лунуле три каричице, делови наушница са стошцем, један кружни оков и једна крупна перла (сл. 9. 2).

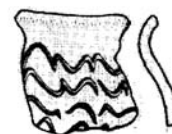
Од гробља у доњем граду истражено је 11 гробова, са једним покојником или оних са више сахрана. Гроб 10 садржавао је више од 15 скелета. У њему је нађено 15 прстенова и 10 карика од којих 4 пара (сл. 10. 1). Међу прстењем је оно ливено зарубљено купасто са наглашеним раменима, као и оно главе украшене кружићима, можда најстарије. Један прстен је кружне главе украшене осмолстом, а сличан прстен главе обележене пентаграмом, нађен је у гробу 8 у подножју града. Овакво прстење је раширено у суседним подручјима Подримља и Повардарја (Манева 1992), у Српском подунављу (Бајаловић Хаџи-Пешић 1984), као и у пределима данашње Бугарске 11-12. столећа (Вџарова 1976). Један пар каричица има наглашене завршетке, а такве су познате из Матичана (Јовановић и Vuksanović 1981: Y 241), где припадају позном 10. — 11. столећу. Ово гробље би требало датовати оквирно не пре краја 10. до у 12. столеће.

Гробље испод града истраживано је у више наврата. Смештено је уз једнобродну цркву (сл. 8), али није јасно да ли су истовремени. По налазима, гробови се могу поделити на оне из 9. и оне из 10-11. столећа. Откопана су 22 гроба, конструкција као и у Љешу, али и са обичним ракама; датовано је у 6-8. столеће (Komata 1980). Нису објављени подаци о затвореним целинама, али је ово гробље очигледно двослојно. У њему недостају налази особени за старији слој недалеког Љеша, а има особено словенског млађег накита, непознатог у Љешу. Није јасно да ли разлике у гробним конструкцијама одговарају разликама у датовању. Старији налази подударају се са налазима из Мијела код Вирпазара, односно са Комани-Кроја културом. Несумњиво старијем слоју припада пар лунуластих наушница, једна са звездоликим привеском, пар наушница са стошцем,

Сл. 5. Положај Сарда уз Дрим, Spahiu и Komata 1975.

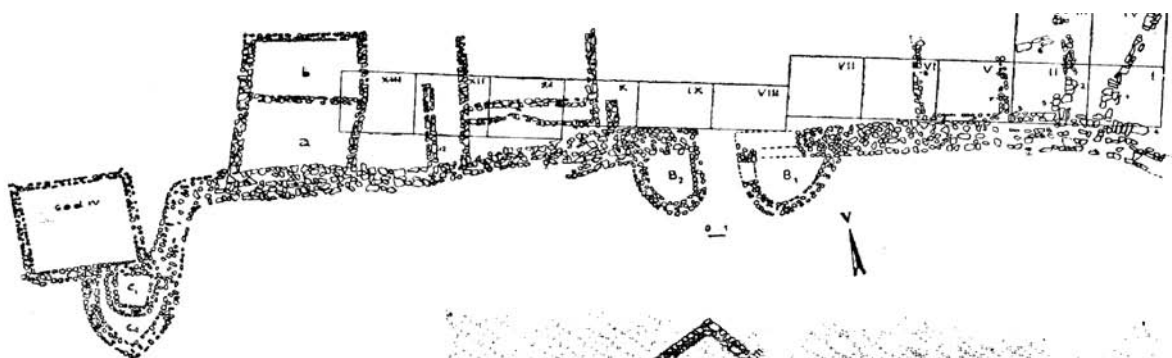
две огрлице од различитих бобица, три запона особе-на за Комани-Кроја културу, 6 ножева, три стрелице и две секире (сл. 9. 3-4). Ливене бронзане наушнице са четири јагоде и прстење кружних глава са урезаним пентаграмом, птицом, крстоликим мотивом, могу се датовати у 10-11. столеће (сл. 10. 2); као што је речено, раширени су на просторима бугарске државе до Подунавља. Ово прстење одговара оном из гроба 10 гробља у доњем граду Сарда. Нема налаза који би поуздано повезали ова два слоја, па треба рачунати са сменом култура. То може подразумевати промену становништва, али коришћење старог гробља указује да до тога није дошло.

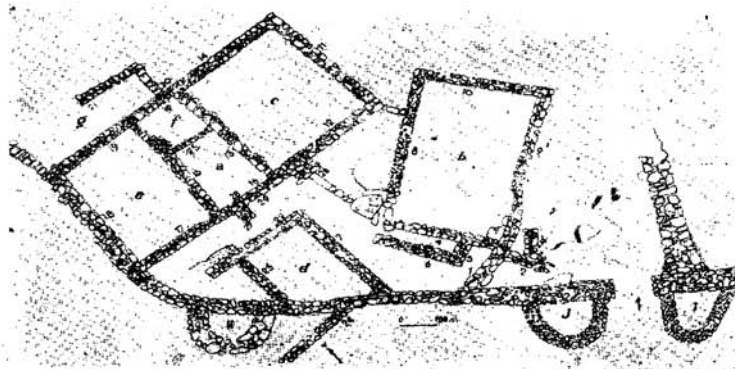
Сл. 7. Уломак лонца из града Сарда, Spahiu и Komata 1975.

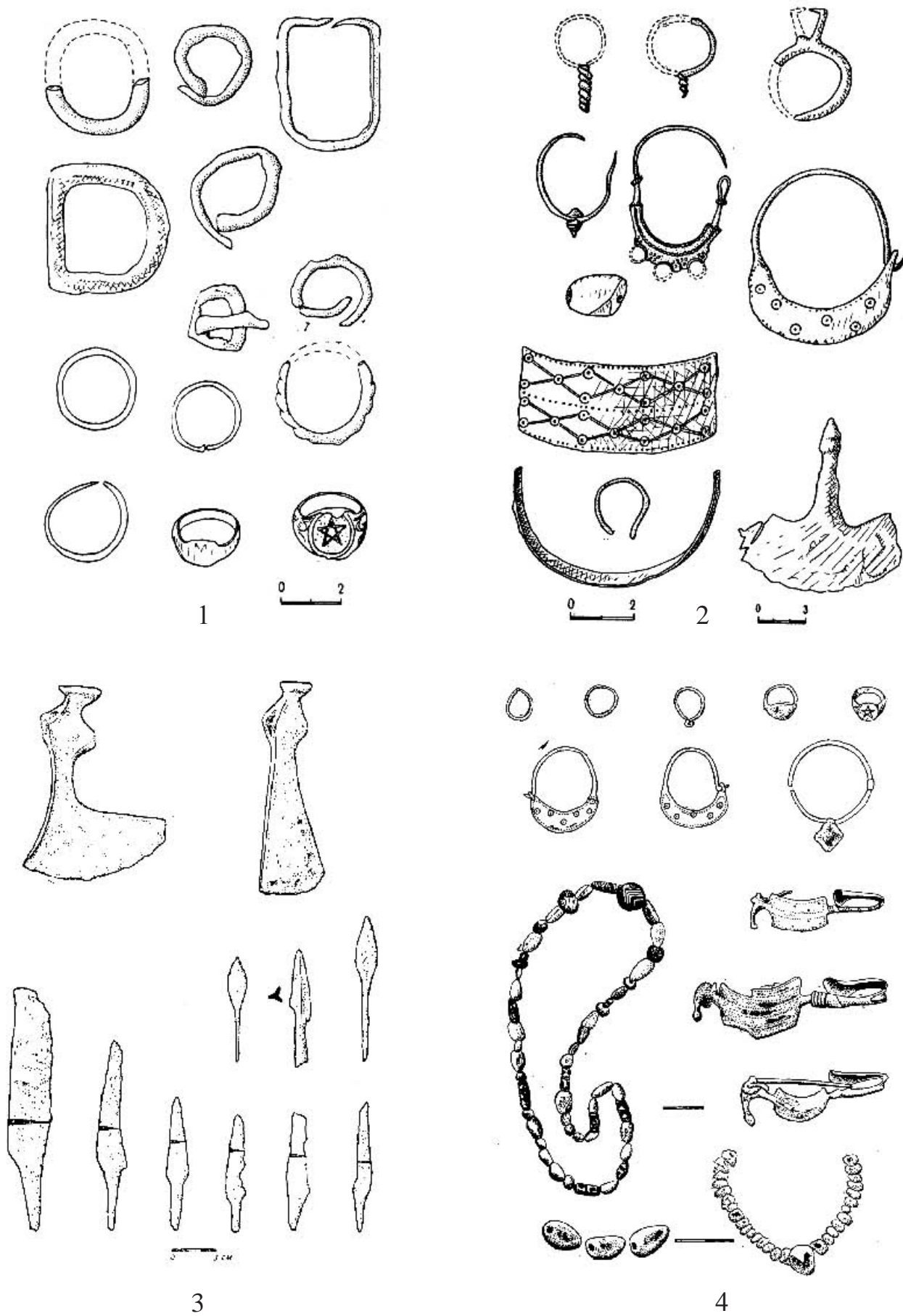

Сл. 8. Сард, црква у подножју града, Komata 1980.

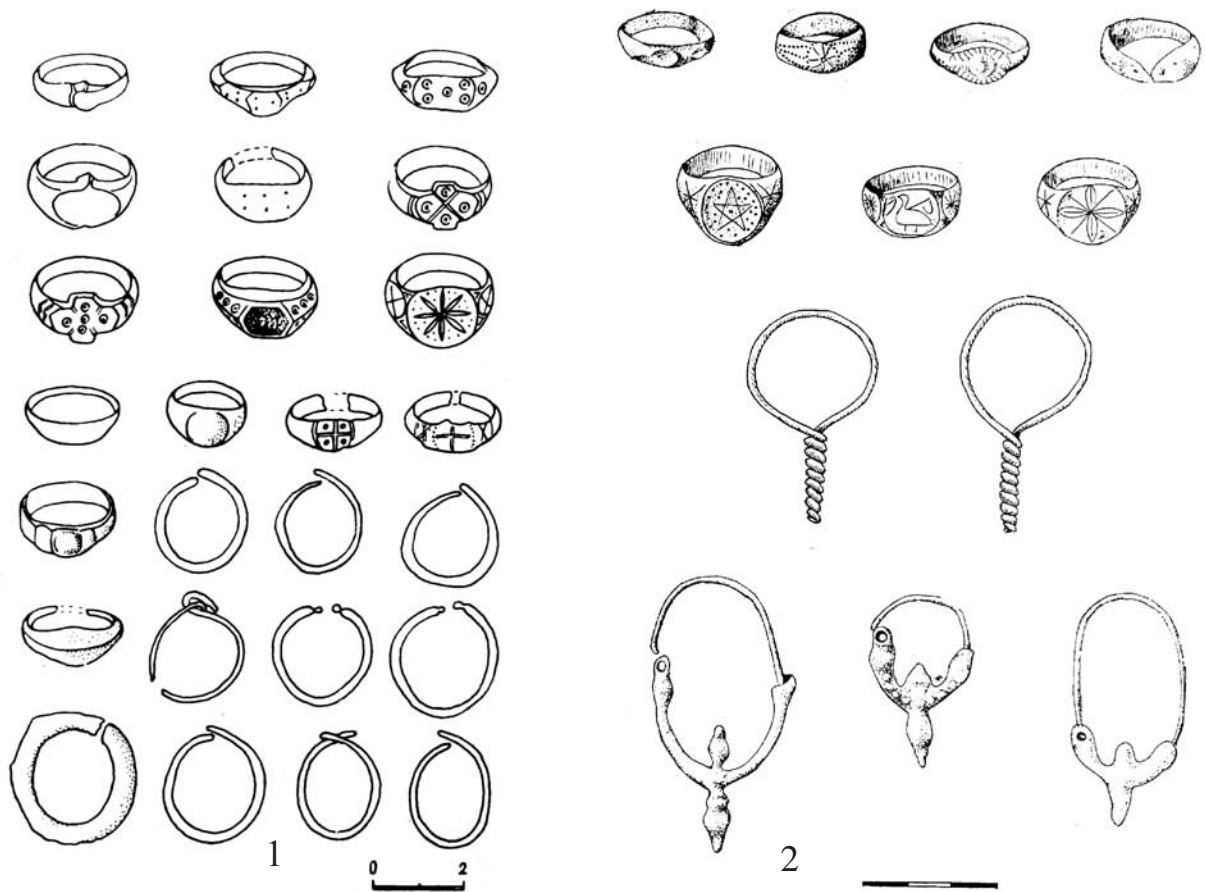

Сл. 6. Сард, горњи и доњи бедем, Spahiu и Komata 1975.

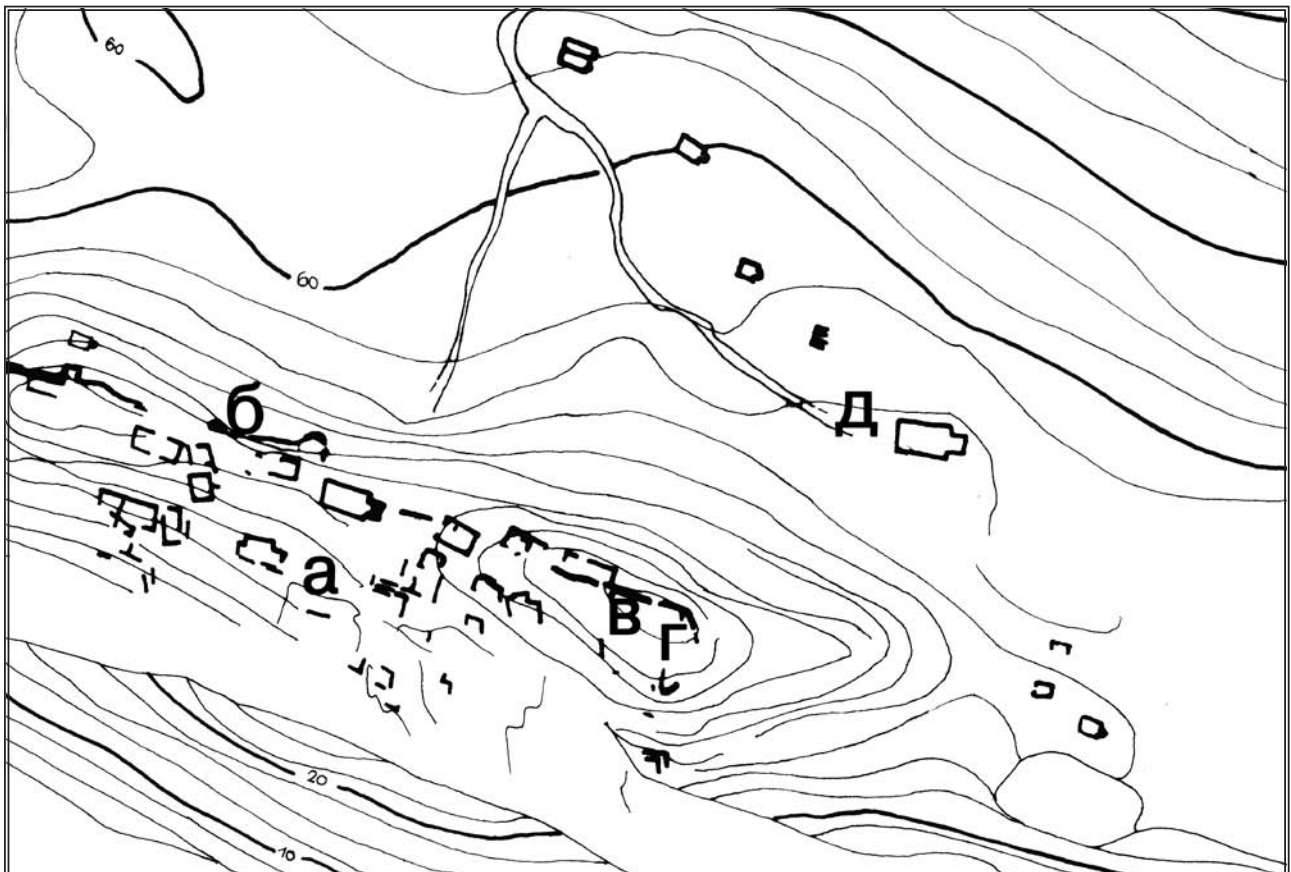

Сл. 9. Срд, налази из града (1-2), Spahiu и Komata 1975: Т. 10-11, и гробни налази из подножја града (3-4), Komata 1980: Т. 3-4.

Сл. 10. Сард, налази из гроба 10 у граду (1), Spahiu и Komata 1975: Т. 12; гробни налази из подножја града (2), Komata 1975: Т. 5.

Сл. 11. План Свача и положаји простора са затвореним целинама: а — I 7/1-2, б — I 48/1, в — I 51/1, г — I 55/1, д — II 1/1.

Свач

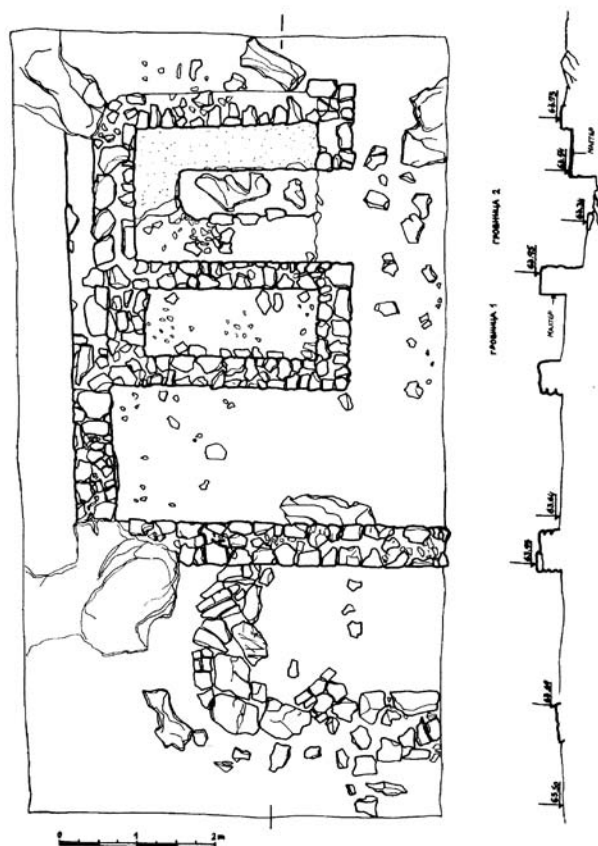
Град Свач, данас у рушевинама, налази се на стенама над северном обалом језера Шас, код раскршћа путева између Скадра и Бара, Скадра и Улциња. Језеро је надморске висине око 5 м, а теме града прелази висину од 85 м. Неколико километара северније, налази се брдо Владимир (489 м), а иза њега је село звано Бојка, као и српска постојбина забележена у делу цара Константина VII Порфирогенита (СН 1959: 46). Мало даље ка Скадру је брдо Тарабош са врхом на 570 м, испод кога су села Горњи и Доњи Облик. По *Љетопису* се краљ Владимир повукао на неприступачни Облик, који војска цара Самуила није могла да освоји, али се ипак предао.

Град је истраживан 1985, а основни подаци о археолошким слојевима су објављени (Зечевић 1989). Истраживањима су установљене фазе живота града од оних 6-7. столећа до 10-11, о којима ће ниже бити више речи. Поред тих слојева, установљена је и фаза 12. столећа, завршена Немањиним освајањем Свача, а затим наредна затворена монголским освајањем града, а потом и његов даљи живот до турских освајања, када је град коначно замро 1571. Веома је мало откривених затворених археолошких целина старијих од монголске најезде 1242. То су поједина места у горњем граду, са различитим уломцима грнчарије, ретко где покривена значајнијим млађим слојевима. Датују се међусобним поређењем и аналогијама. Уситњеност и спорадичност уломака грнчарије 7-9. столећа указује да у то време није било катастрофалног страдања града. Треба напоменути да је у случају потребе, становништво могло лако да се склони чамцима на Шаско језеро.

Град правоугаоне основе, величине око 280 x 55 м, био је смештен на литицама које се скоро окомито уздижу изнад језера (сл. 11). Најстарији установљени бедеми потичу из 6-7. столећа (североисточни угао, делови северног бедема); касније су утврде више пута темељно обнављане; у другој половини 11. столећа град је доживео успон. Са супротне стране од језера, испред стена на којима је град, налази се подграђе, површине од око 3 хектара. Бедеми који би обухватили подграђе нису установљени ископавањем, али се чини да су постојали. Ни једна од девет познатих цркава у садашњем виду није старија од 11-12. столећа, али су неке утемељене на старијим храмовима. У једну цркву подграђа уграђен је рељеф плетенице у виду осмице. У цркви Светог Јована у горњем граду, нађен је у шуту комад прероманичког стубића обележеног крстом, вероватно из олтарске преграде. Стиче се утисак да је у 9-10. столећу само једна црква добила прероманички украс.

Рушевине саборне цркве Пресвете Богородице налазе се у подграђу; вероватно је ту била и саборна црква рановизантијског доба са гробљем. Наиме,

северозападно од ње откривене су две гробнице унутар западног дела неке грађевине. Истовремено са том грађевином саграђена је гробница са сводом и подужним каналом. Потом је уз њу призидана још једна гробница, са јужне стране, која је затворила пролаз на западном зиду (сл. 12). Са јужне стране ове зграде нађено је проширење поплочано каменом, можда изграђено преко старијег зида. У гробницама са најмање 30 скелета, нађено је мноштво предмета: различитог накита (наушнице, огрлице, прстење), запони, копче, ножеви, кресива, итд. (сл. 13-15). О неким од тих предмета ће се опширније расправљати у наредном поглављу.

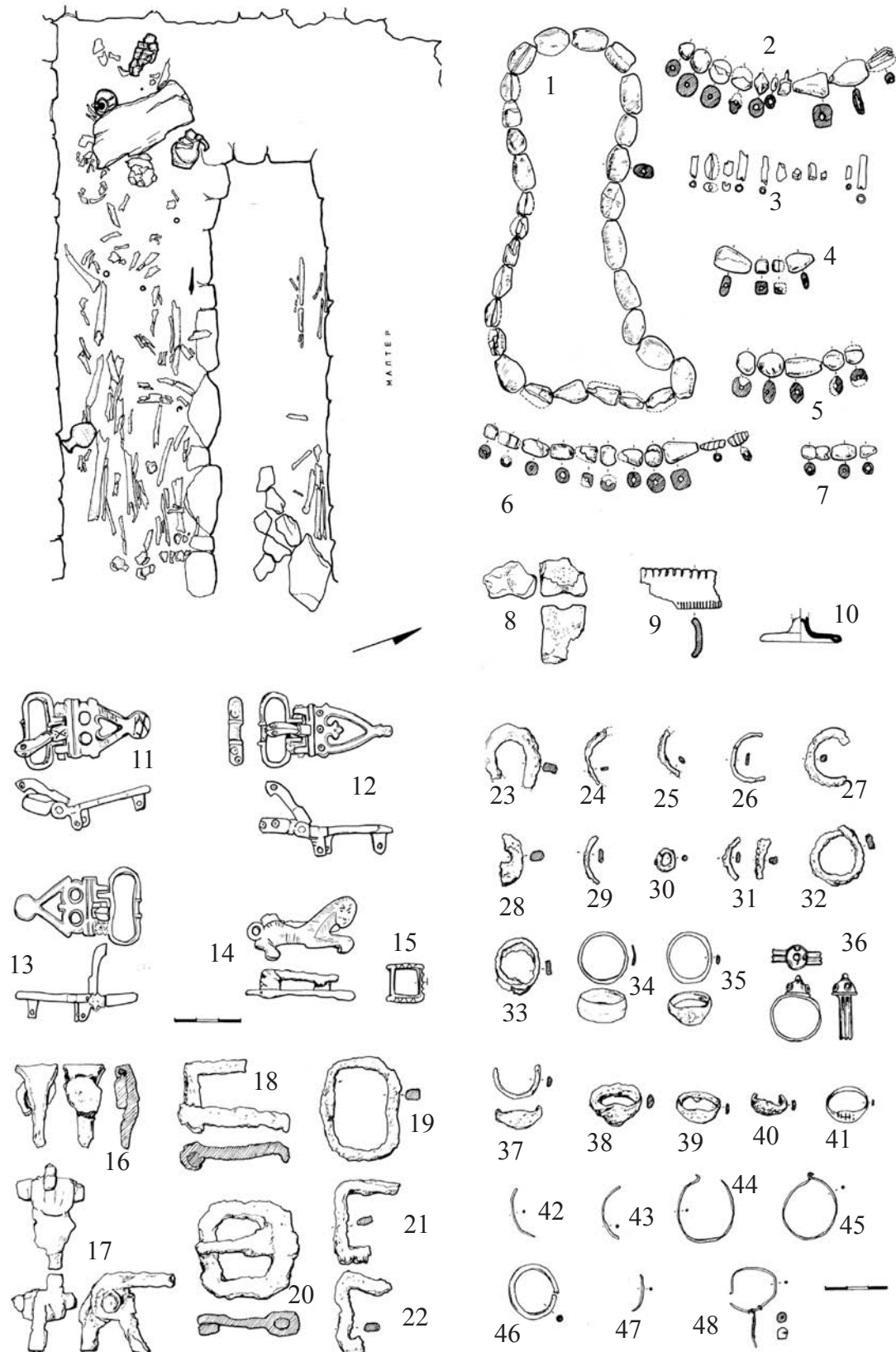
Сл. 12. Свач, основа откривеног дела грађевине са гробницама.

Више околности указује да је град подигнут касно, не пре краја 6. столећа: није нађен новац; у гробницама нису нађени предмети који би се само могли датовати пре краја 6. столећа; слично, у утврђењу нема грнчарије која би се поуздано могла датовати пре позног 6. столећа. Уломци амфора су сасвим ретки — нађен је део амфоре украшене чешљем, који се може датовати у 6. и рано 7. столеће. Нађен је један уломак зделе црвене боје можда истог датовања. На први поглед подизање утврђеног града тек крајем 6. столећа делује необично. Слична утврђења Северног Илирика била су изграђена током Велике сеобе народа, а последња у доба Јустинијана. Међутим, недавно је у југозападној Дарданији (северозападној Македонији) оцртана

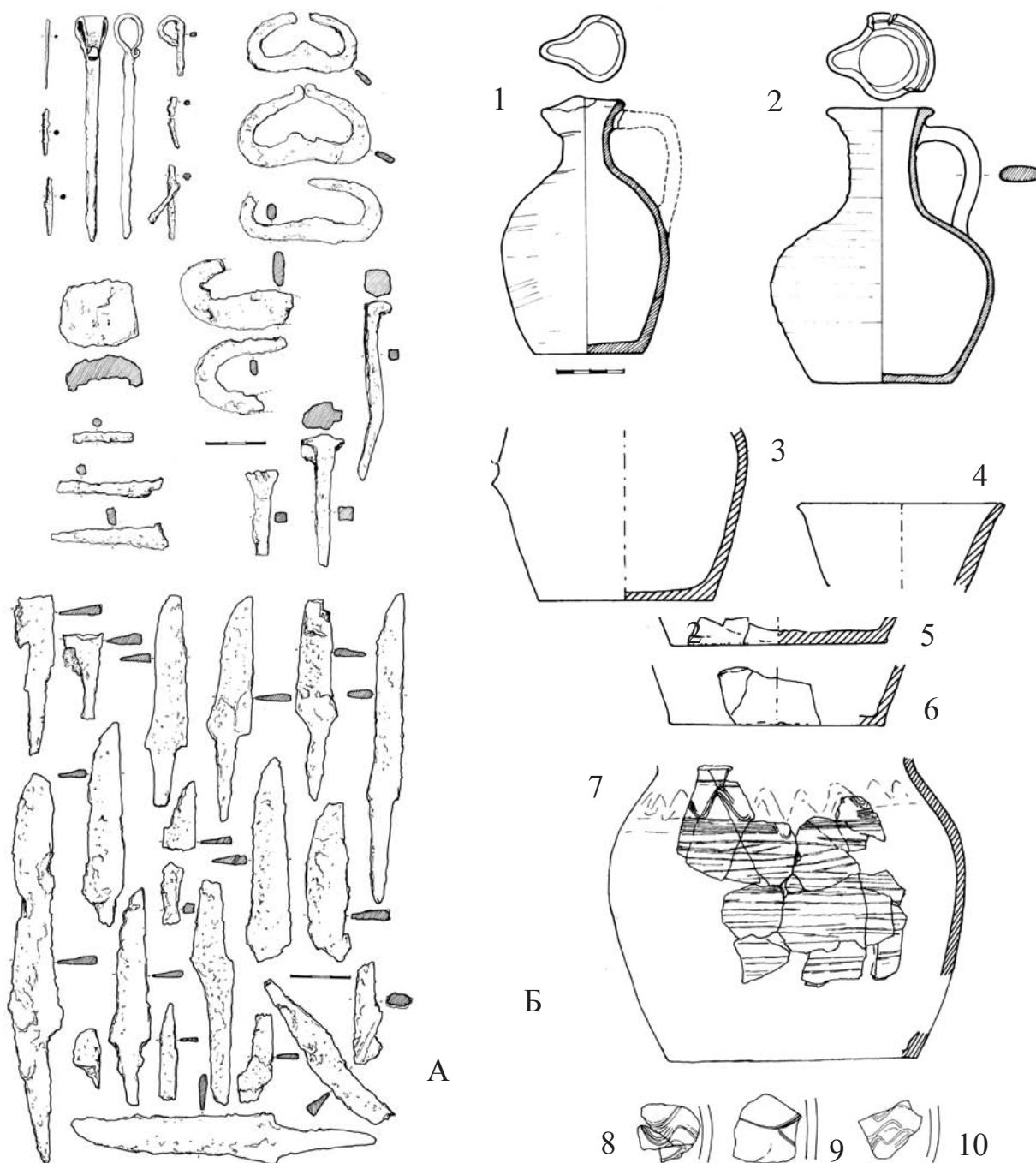
област са утврђењима запуштеним у другој четвртини 6. столећа, а обновљених пред сам крај 6. столећа (Јанковић 2004). Та утврђења су настаниле избеглице са севера, са простора од Тимока до Дрине. То је утврђено на основу појаве позних запона. Чини се да су у исто време, после аварских похода средином осамдесе-

тих година 6. столећа, и у Превалу стигле избеглице из области окренутих Дунаву.

Грнчарија се може поделити на четири различито датоване групе, две из 7. столећа, једну из 8. и једну из 9-10. столећа. Овим се не исцрпљује избор грнчарије

Сл. 13. Свач, гробница 1, основа у висини лежишта са налазима целих крчага; бобице од стакла и пасте (1-7), пиљак од овчије кости (8), део коштаног чешља (9), стопа стаклене чаше (10), предмети од бронзе (11-15, 24-25, 37-40, 42-48), сребра (36, 41) и гвожђа (16-33).

Сл. 14. Свач, гробница 1, гвоздени предмети (А), посуде и њихови делови (Б).

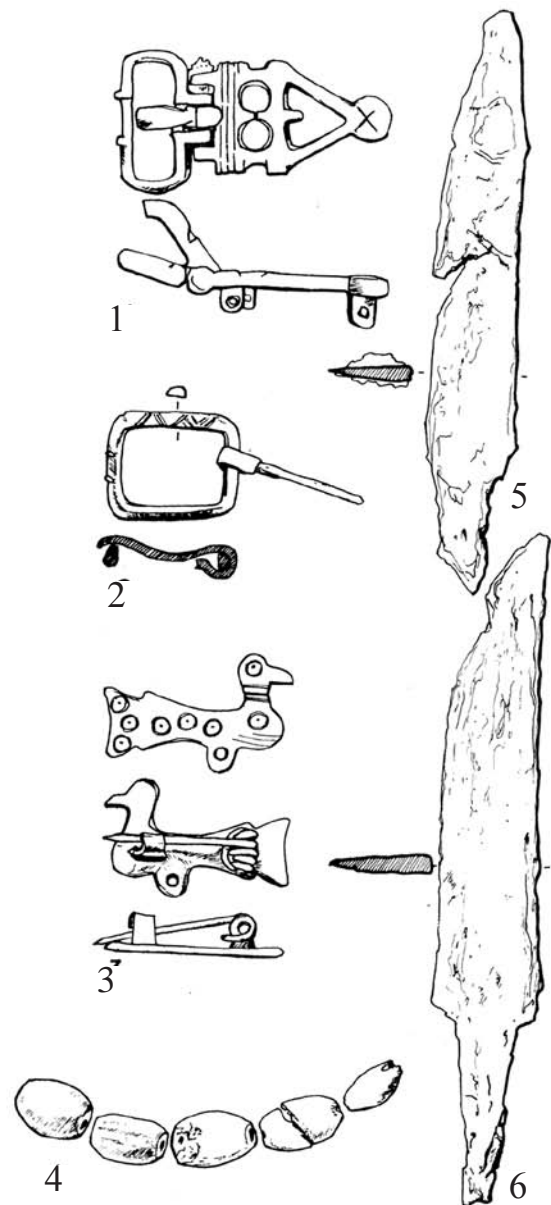
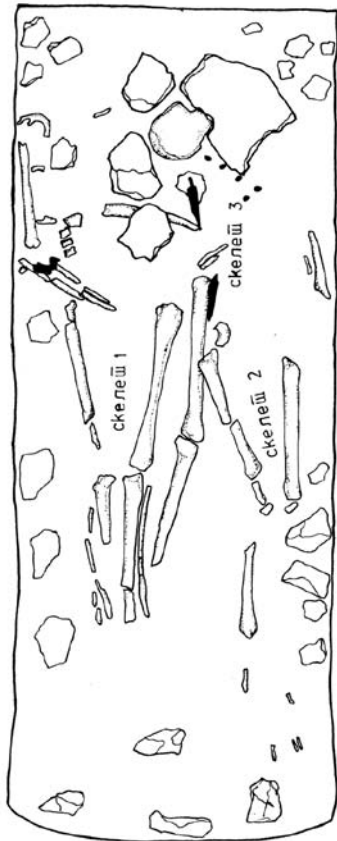
7-10. столећа са Свача. Уочена је група лонаца рађених на спором витлу, дугих разгрнутих обода, без украса, сличних позно средњевековним лонцима. Међутим, не могу се датовати другим налазима и зато овде нису приказани.

Прва група налаза

Условно речено, највише покретних налаза има из првог слоја одоздо, из 6-7. столећа (не рачунајући позно средњевековна столећа). То су скоро искључиво уломци грнчарије, поред налаза накита из гробница. Нађени су груписани на само два места, уз гробнице и на највишем, источном делу града (простор I 51/1). Спорадично их има и на другим местима. То су углавном уломци лонаца украсених на врату и рамену водо-

равним жљебовима и понекад валовницом, и уломци сачева. У источном делу града упадљиво је присуство сачева рађених на спором витлу. Они су конични, одозго равни, са ребром које може бити веома широко (сл. 16. 4). Чини се да су на врху имали тракасту дршку (сл. 16. 3). Такви сачеви забележени су од области Аквиса на Дунаву, преко Царичиног Града и Хераклеје до Ђирокастре у јужној Албанији, затим су уобичајени код Срба у 8-9. столећу (Иловица, сл. 34. 1-4), а касније се праве без ребра (Јанковић 2000: 154-157). Лонци су најчешће налик теглама, разгрнутог обода, високог врата и наглашеног рамена; рађени су на брзом витлу (сл. 16. 1). Није утврђено да ли су имали дршке. Украшени су на рамену жљебовима, ретко и валовницама, што је уобичајено за рановизантијско доба. Заједно са њима

нађени су уломци другачијих лонаца. У гробницама се у исто време поузданије може датовати само запон у виду мачколике звери (сл. 13. 14). Запони у виду мачколике звери распоређени су у и око Салоне, а датовани су у рановизантијско доба (Вински 1974: 19-21). Њихов распоред ограничен на обалу од Салоне до Свача, указује на позно 6. столеће (да су старији било би

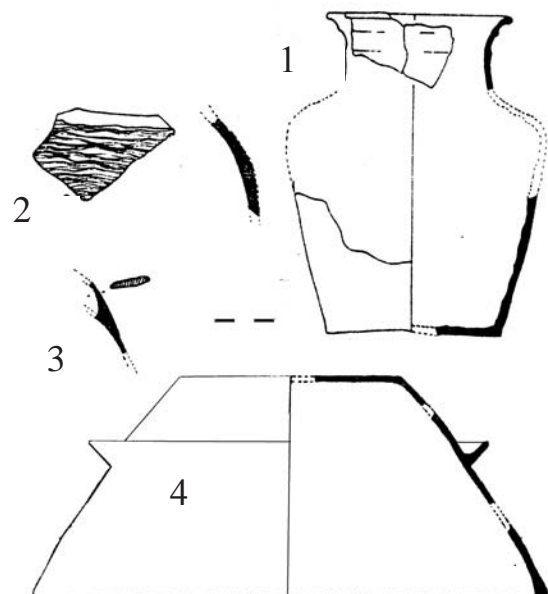
Сл. 15. Свача, гробница 2, основа; налази од бронзе (1-3), стакла (4) и гвожђа (5-6).

их на ширем простору), а нису млађи од раног 7. столећа, када је пала Салона. Примерак из Свача делује као подражавање салонитанских; зато га треба датовати не пре краја 6. и у рано 7. столеће. Указује на културне везе становништва Свача и Салоне.

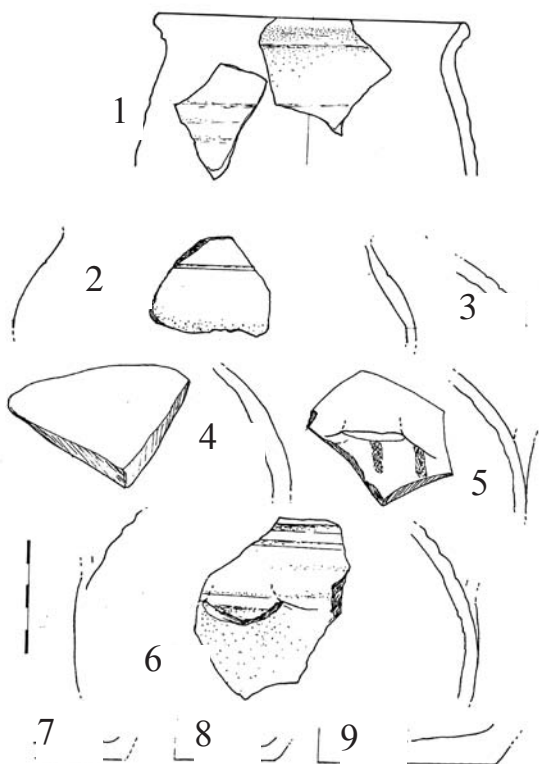
Друга група

Највише раних налаза нађено је у предзиђу северног бедема (простор I 48/1). На самом дну над стеном, нагнутом ка југу, било је ситних уломака античке грнчарије, међу којима и уломак амфоре украшене чешљем, рановизантијског доба. Наредни слој, садржи уломке грнчарије рађене на брзом и спором витлу, као и рађене без употребе витла, гњетањем (сл. 17-19).

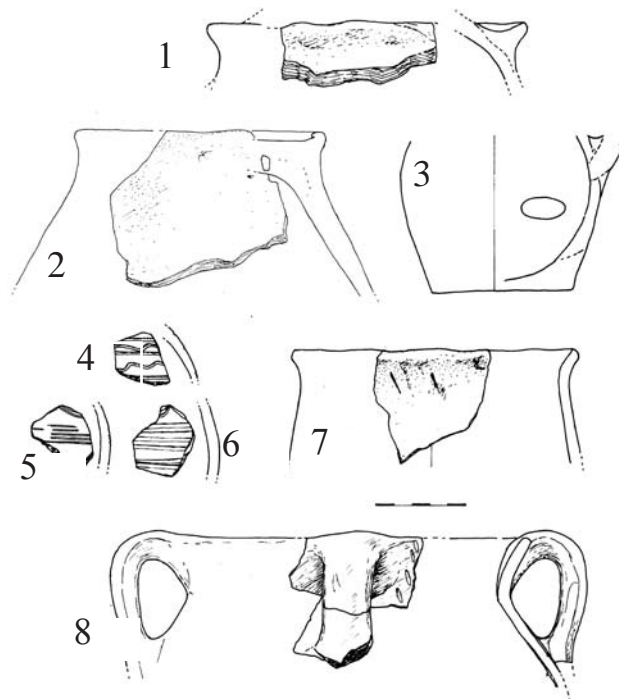
На брзом витлу су рађени различити лонци, крчизи и друго посуђе. Више уломака потиче од лонца разгранутог обода, без наглашеног врата и рамена, лоптастог тела украшеног ребрима (сл. 17. 1). Печен је од глине

Сл. 16. Свача, прва група налаза грнчарије.

Сл. 17. Свач: друга група налаза грнчарије, простор I 48/1.

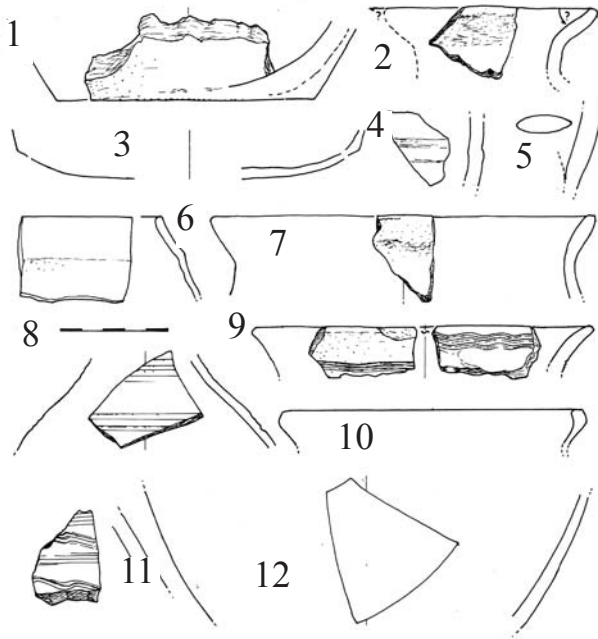
Сл. 18. Свач: друга група налаза грнчарије, простор I 48/1.

са додатком млевеног калцита, смеђе боје. „Тај лонац је вероватно имао две дршке, можда ону са сл. 19. 5, и заобљено дно, налик оном са сл. 19. 3; рађено од глине са песком оба уломка су споља смеђе боје.“ Овакви лонци свакако припадају хеленској производњи; тешко га је ближе датовати. Један разгрнут обод је наглашене задебљале усне, рађен од глине са песком, црне и мрке боје (сл. 19. 10). Црних боја су део посуде наглашеног трбуха и један део дна, рађени од глине са додатком калцита. Несвакидашњи је обод бокала (?), црне и црвеномрке боје (сл. 19. 16). Нађени су уломци равних дна израдом слични амфорама (сл. 17. 7-8). Зато није јасно да ли слични уломци тела припадају само крчазима са једном и две дршке или и амфорама. Углавном су црвенкастих до беличасторужичастих боја (сл. 17. 3-4). На једном скоро белом уломку сачувани су трагови сликања смеђе-црвеном бојом (сл. 17. 5). Раме украшено водоравно чешљем, светложућкасте боје, рађено је од песковите глине (сл. 17. 6). Стиче се утисак да су чешћи крчазима са две дршке. Крчазима нађени у гробници имају једну дршку (сл. 14. 1-2). И они са једном и они са две дршке, чести су током 7-9. столећа у византијским гробљима.

На спором витлу израђивани су само лонци, који се морају раздвојити на две различите групе. У првој, бројнијој групи, лонци су украшени обично чешљем. Међу њима је део лонца разгрнутог обода, боље израде од масније глине са изгорелим зрнима калцита, жућкасте боје, изнутра украшен валовницом а на врату водоравним снопом (сл. 19. 9). Врло вероватно му

је и тело било украшено валовницама, утиснутим између водоравних снопова или наизменично са њима, какав је уломак равног рамена (сл. 19. 11) и уломак заобљеног рамена боље израде, али једини украшен једнозубим оруђем (сл. 18. 3). Такви лонци су познати, нарочито особен обод, из словенских насеља са обале Дунава у области Аквиса, где су датовани у последњу четвртину 6. и прву четвртину 7. столећа и приписани српској употреби (Јанковић 1997). Преостала два уломка, тамних боја (сл. 19. 7-8), не могу се уже датовати. За два обода нејасно је којој групи припадају (сл. 19. 2, 7); њихово једноставно обликовање указује на старије датовање. У другој групи су лонци по правилу без украса, изгледа лоптастог тела; имали су две дршке, судећи по броју нађених примерака. Њима одговара један лонац рађен врло грубо, можда без употребе витла (сл. 18. 6). Имају равна дна, разгрнут обод. Рађени су од глине са додатком млевеног калцита, печене у мрким бојама. Један комад са дршком има остатке украса у виду окомитог низа косих уреза (сл. 18. 7). Лонци са две дршке су уобичајени за хеленско-трачко подручје. Примерци рађени на брзом витлу користе се дуж Дунава, у областима Катаракта и града Аквиса, па и они рађени на спором витлу, равног дна, и то после 585. до око 615. (Јанковић 1981: 142).

Малобројни уломци гњетаног посуђа су са више калцита у глини, бело изгорелог. Међу њима је део лонца благо разгрнутог кратког обода, црномрке боје (сл. 18. 2). Црне до црвеномрке боје је део сача са широким прстенастим ребром (сл. 18. 1). Сачеви су већ раније

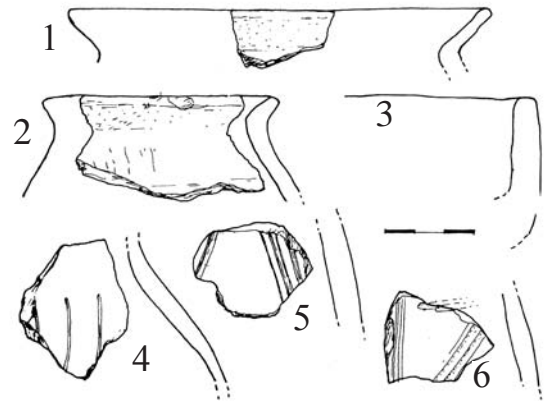
Сл. 19. Свача, друга група грнчарије, простор I 48/1.

забележени у Свачу, али они су конични, а овај делује калотасто, каквих има у области Аквиса, али рађених на спором витлу, где се датују после 585. (Јанковић 1981: сл. 60Б). Њему је врло сличан израдом комад који на први поглед наликује дну, али дуж ивице има испупчење што је чинило дно неравним (сл. 18. 2). На дну има наслага од пепела. Не искључујем могућност да је и то део сача.

О датовању ове групе налаза може да се закључи следеће. Ово је слој који следи за оним датованим око 600, као позније наслојавање, али се грнчарија аналогјама датује у приближно исто време. Околност да је она разноврсна, да припада и византинској и словенској односно српској производњи, указују ипак на 7. столеће.

Трећа група

На јужној страни, испод стена на којима је горњи град, на литицама изнад језера, на једном месту (простор I 7/1-2) били су груписани ситни уломци грнчарије заједничких особина. Реч је о уломцима посуда рађених на ручном витлу, од глине са додатком калцита, понекад и са дробљеном грнчаријом, слабије печене, споља тамносиве боје. То су мањи и већи лонци, украшавани окомитим и косим урезима изведеним чешљем, као и појединачним урезима (сл. 20). Са њима је нађен и део танког обода изгледа неке црепуље, црвено печен, са крупним зрнима кремена – калцита (сл. 20. 3). Ове уломке тешко је уже датовати, сувише су ситни, недостају подаци о наслојавању, али се на основу осталих налаза са Свача, као и оних из Иловице, Каменог и других налазишта, могу одредити оквирно у 8. столеће.

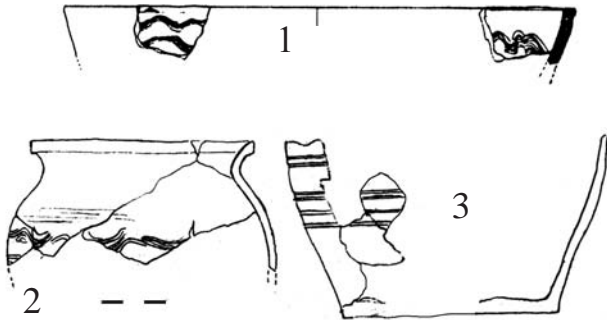

Сл. 20. Свача, трећа група грнчарије.

Четврта група

У подграђу Свача, у гробници два, нађено је више уломака посуда, уз два крчага. То посуђе је релативно уско датовано а поуздано, другим предметима. Поред зграде у којој су биле гробнице откривено је тризниште — каменом поплочана површина, на којој су нађене животињске кости и уломци лонаца позног рановизантског доба (прва група), измешани са пепелом и гаром. Млађа грнчарија нађена је у поменутој гробници. Осим крчага који су цели приложени, ту су и уломци осам различитих посуда, очигледно сведочанства тризне. Све су рађене на ручном колу од глине са додатком калцита, печене на вишој или нижој температури, у различитим мрко-смеђим бојама. Међу њима већи део лонца са одломљеном дршком нема никакав украс (сл. 14. 3); изнутра је имао сачуване гаражи, а споља на дну пепео, што показује да је коришћен за кување. Без украса је била и једина здела (сл. 14. 4). Најбројнији су делови лонца украшеног горе на рамену валовницом, а испод водоравним линијама (сл. 14. 7). Слични лонци положени су у гробове 2 и 15 у Михаљевићима код Рајловца (Сарајево), где више гробова потиче из 9-10. столећа (Милетић 1956: 38, Т. 1. а, б, 7. 1, 3). Три дела трбуха различитих лонаца, украшена су валовницама изведеним чешљевима са 2-3 зуба, тако да се валовнице преклапају (сл. 14. 8-10). Уз ове уломке нађени су делови још два дна (сл. 14. 5-6), уз оно које вероватно припада великом делу лонца са сл. 14. 7. Опет у Рајловцу, нађени су слични мали уломци у гробу 117 (Милетић 1956: 33, Т. 1 д — има урезану линију изнутра на ободу). Утисак је да ове уломке треба датовати у 9. и рано 10. столеће. Најмлађи поуздано датован предмет из гробнице је купасти прстен (сл. 13. 36). Купасто прстење уобичајено је за подручје Самуиловог царства, односно за сливове Вардара и Мораве, где се датују у позно 10. и 11. столеће (Манева 1992); западно се ретко јавља, као код Сарајева и Книна.

На уломке грнчарије 9-10. столећа наилазило се и на разним местима горњег града. У већ поменутом простору I 48/1 наишло се на некакав већи укуп, можда затворену целину, у коме су нађени ситни уломци лонаца. Неки су украшавани двозубим чешљем (сл. 18. 5), а једно раме једнозубим оруђем — валовницом изнад водоравних линија (сл. 18. 4). Украс овог последњег, у Подунављу је особен за 11. столеће мада га има и раније. Овде, ако је у једној целини са осталима, можда указује на 10. столеће.

Сл. 21. Свач, четврта група грнчарије.

На источном крају града, изнад поменутог слоја рановизантијског доба (I 55/1) нађено је неколико делова мањих лонаца. Међу њима је један украшен валовницама и водоравним линијама изведеним чешљем са 5 зуба (сл. 21. 2). Његово датовање мора за сада бити широко, у 9-11. столеће. На старије датовање указује уломак мањег лонца, на коме се украс спушта скоро до дна (сл. 21. 3). Како се у Свачу спорадично појављују уломци амфора и друга грнчарија 12. столећа, тешко је без затворених целина уже утврдити настанак уломака који би могли бити датовани између 10. и 12. столећа.

Може да се закључи да Свач живи у континуитету, свакако од позног 6. до 15-16. столећа. За сада нема поузданих показатеља да је основан пре владе цара

Маврикија. Најстарији слој повезује се са унутрашњошћу Северног Илирика позног 6. столећа, јер нађена грнчарија не одговара оној из приобаља. Наредни слој садржи особености подунавског дела области Аквиса, приморја и словенске односно српске грнчарије. Ту су и налази млађе српске грнчарије вероватно 8. столећа, којој можда временски одговара и нека друга грнчарија. У 9-10. столећу преовлађују лонци рађени и украшени на уобичајен словенски начин, уз присуство неукрашене грнчарије.

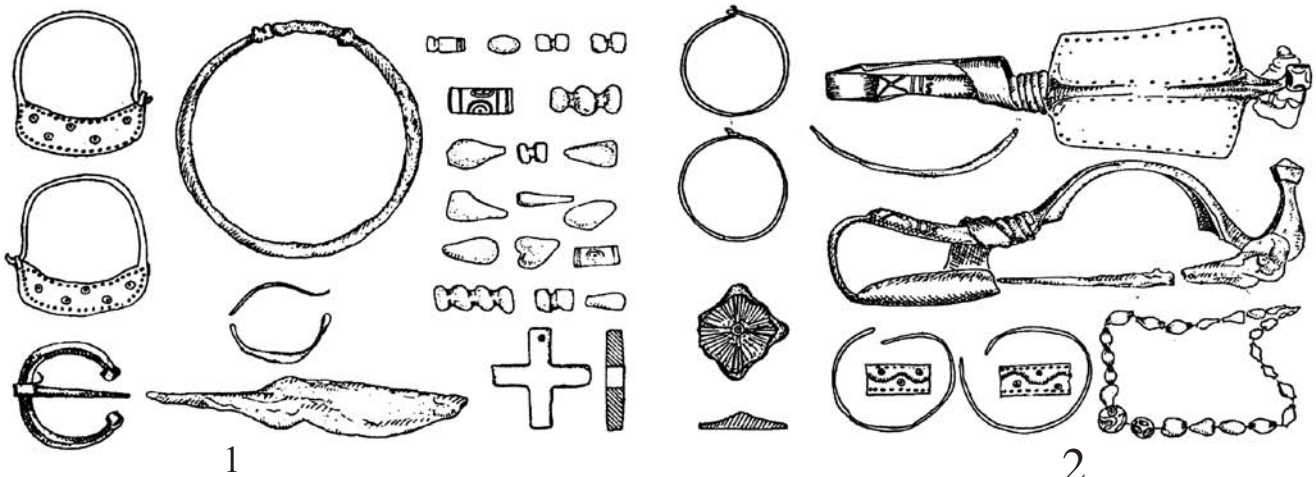
Мијеле

У Мијелама код Вирпазара случајно се наишло на гробље са обичним ракама, где је приликом мањих заштитних ископавања откривено 8 гробова. Објављени су налази из два гроба, као и неколико

Сл. 23. Мијеле код Вира, Велимировић-Жигић 1981.

налаза из опљачканих гробова, и датовани у 7. столеће (Велимировић-Жигић 1966б). У гробу 4 нађен је пар каричица, огрлица од бобица, два прстена од лима, запон са подвијеном стопом (сл. 22. 2). У гробу 7 нађен је пар наушница од лима, огрлица од бобица са крстићем, наруквица, прстен, кружни запон крајева завршених полиедрима и нож (сл. 22. 1). Од осталих налаза објављени су (Мијовић 1980: сл. 61-66) тракаста крута огрлица, кружна плочаста фибула са приказана

Сл. 22. Мијеле код Вира, по Велимировић-Жигић 1980.

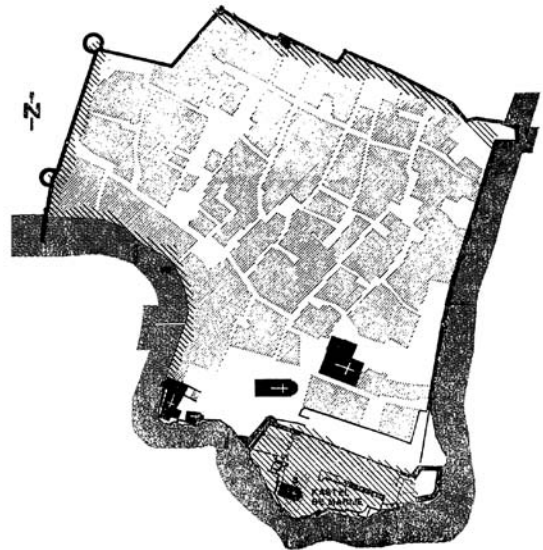
Сл. 24. Мијеле код Вира, по Мијовић 1980: сл. 61-66.

два пауна уз пехар и кружни привесак налик точку са паоцима (сл. 24). Сви ови налази су уобичајени за подручје Комани-Кроја културе; датују се, како је овде показано у петом поглављу, у крај 8. и 9. столеће.

Будва

Овај стари приморски град подигнут на литици у мору, остао је археолошки непроучен, као и Улцињ сличног положаја. Бедеми средњевијековног града, из византијског или чак римског времена, подударују се највећим делом са данас стојећим бедемима Будве (Мијовић и Ковачевић 1975: сл. 30) У односу на хеленистичке зидине, били су знатно пространији. Некадашњи акропољ се свакако подудара са данашњим горњим градом (сл. 25). Непосредно испод и испред акропоља, налазила се градска тробродна базилика са трансептом⁸, саграђена у рановизантијско доба (сл. 75). Она је добила нов мозаички под по свој прилици почетком 7. столећа. Преправљена је у грађевину са једним бродом и бочним ходницима над којима су биле галерије. То је урађено у периоду од почетка 7. до почетка 9. столећа. Запустела је после сараценског освајања Будве 866.

У средини дворишта атријума откривен је бунар. Истражен је делимично и канал који је спроводио кишницу са крова базилике, од североисточног угла дворишта у правцу североистока. У бунару, на дну

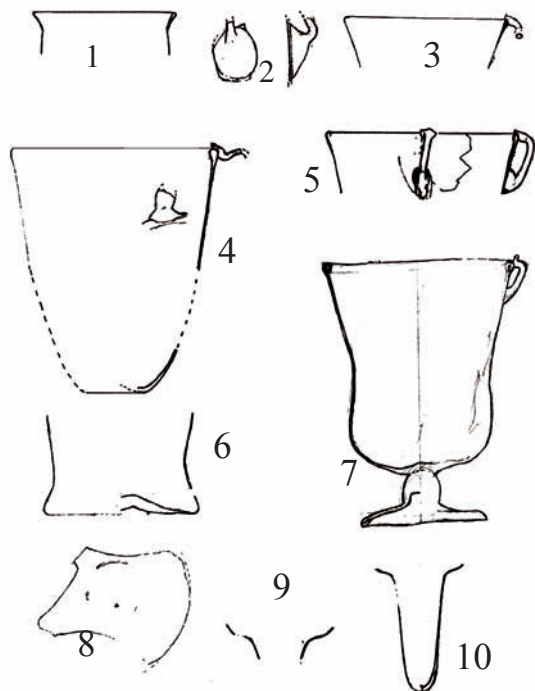
Сл. 25. Будва, основа града, Мијовић и Ковачевић 1975.

нађене су крупне дрвене цепанице, намерно стављене у бунар због каквоће воде.

Изнад њих је било уломака амфора врсте украшене ребрима, које се могу датовати у 6. и рано 7. столеће. Канал је изграђен од притесаног камена везаног кречним малтером и камених плоча. Највише предмета нађено је у каналу — реч је о уломцима стаклених посуда и једне амфоре. Питање је када су ту доспели. Стаклене посуде и њихови делови лако су могли

⁸ Она је откопана после земљотреса из 1979, а пронађен подни мозаик је скинут. На позив Мирка Ковачевића испред Републичког завода за заштиту споменика културе Републике Србије, ту сам водио ревизиона ископавања са својим сарадницима током фебруара-маја 1987. Истраживан је северни брод базилике уз цркву Светог Ивана од површине улице, западни делови атријума, недокопане површине унутар базилике и местимично њени темељи. Ископавања нису окончана, а покретни налази нису обрађени јер није било средстава, као ни сада. Зато се у овом тексту објављују само расположиви цртежи покретних налаза и део друге документације.

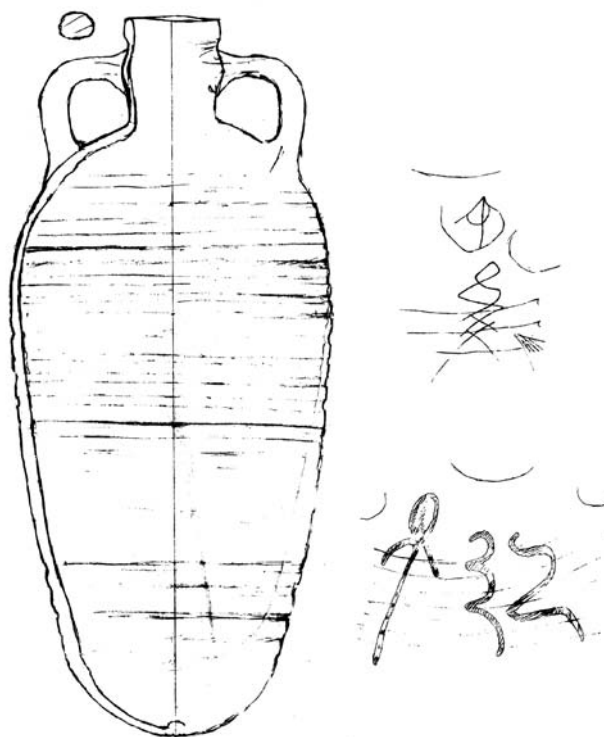
упасти у канал приликом неке олује, јер је реч о посудама које су вероватно коришћене за осветљавање атријума. Оне нису једноставно бачене као отпад, јер је поломљено стакло у то време сакупљано ради прераде. И поломљена амфора могла је случајно dospети у канал, али је необично да се она не извади из канала у мирнодопско време, јер је амфора могла да запуши одводни канал за кишницу. Зато се чини да је пре реч о добу неког освајања Будве, када је страдала и градска базилика. Датовање налаза из канала и гробова узајамно су повезани, јер канал свакако није коришћен у време када је почело сахрањивање на истом месту. То говори да су базилика и Будва страдали пре укопавања гробова, после чега је уследила обнова.

Сл. 26. Будва, налази стакла из базилике.

Међу уломцима стакла могу се раздвојити три врсте светиљки. Светиљке са горњим делом у облику чаше благо проширеног отвора, која на средини дна има цеваст продужетак, заступљене су са три уломка. Два уломка су од доњег цеволског дела, а трећи је део обода, сви од зеленкастог стакла (сл. 26. 9-10). Овај облик светиљке, примењиван на висећем полијелеју, био је у широкој употреби од 4. столећа. На подручју приморја Далмације и у залеђу, познати су бројни уломци оваквих светиљки из рушевина цркава датованих у 5-7. столеће (Chevalier 1998: 170-173, сл. 3). Да су светиљке истог типа биле дуго у употреби сведочи налаз уломка цевастог дна светиљке са истраживања Фарфанског бенедиктинског манастира у Италији, из фазе живота у манастиру која се затвара слојем рушења 867. године (Newby 1991: 36, сл. 3b). Други тип светиљке, у облику коничне чаше са три ручкице уз сам обод или нешто испод њега, са купасто увученим дном, заступљен је овде са пет уломака. Очували су се делови задебљаног обода са дршкама, део дршке и дна лампе (сл. 26. 2-5). Уломци оваквих светиљки налажени су такође на низу црквишта 4-7. столећа у далматинском приморју, одно-

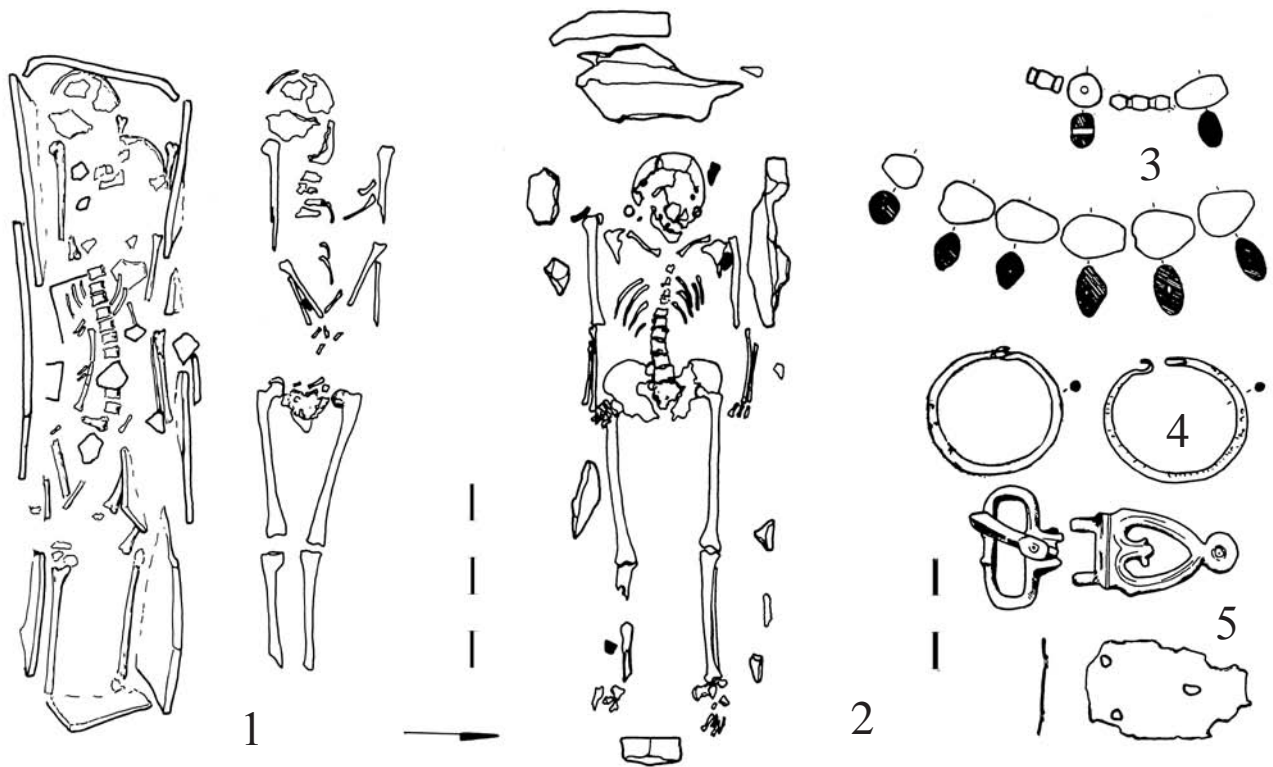
сно његовом залеђу (Chevalier 1998: 176-179, сл. 8-9). Светиљке са три дршчице су у различитим облицима коришћене у западним провинцијама све до 8. столећа (Auth 1976: 151), а на истоку и даље. На истом месту са овим уломцима пронађена је чаша на стопи од зеленог прозирног стакла коју је било могуће реконструисати (сл. 26. 7). Чаша је деформисана услед изложености ватри. Сачуване су две ручкице од три, које су горњим крајем учвршћене на ивицу обода. Оваква чаша, која се могла употребити и као висећа светиљка, позната је у два цела примерка из Пугаља код Каштел Сућурца, датованих у 5-7. столеће, али нешто другачијег облика (Chevalier 1998: 180, сл. 10d). Примерак из Будве је особен по томе што чаша није израђена изједна, већ је тело накнадно спојено са кратком ногом на скоро равној стопи. Ниске односно равне стопе, познате су на Мајсану из слојева 8-9. столећа. Дакле, најшире оквирно датовање би било 6-9. столеће, али околност да су нађене у каналу датује их до обнове базилике, односно доспеле су у канал негде у 7-8. столећу.

Сл. 27. Будва, амфора из одводног канала, натпис и графит на њеном рамену.

У каналу је нађена разбијена амфора висине 42 см, издуженог, благо наребраног тела, кратког врата, дршки које полазе са средине врата и готово се вертикално спуштају на раме (сл. 27). Израђена је од глине светлоружичастог прелома и споља светло жуте, скоро беле боје. На рамену је са једне стране графит налик монограму (можда сажето алфа и омега, а испод стилизовано бета), а са друге стране су мркоцрвеном бојом написана три знака.

Први знак делује као сажето α и γ , вероватно од то $\alpha\gamma\kappa\omicron\varsigma$, $\delta\alpha\gamma\kappa\omicron\varsigma$, у значењу запремине. Два

Сл. 28. Будва, атријум базилике, гроб 1 и гроб 2.

друга знака би могли бити ξ и ζ , написаним обрнуто јер је реч о бројевима, у вредности $60 + 7$, односно 67. Треба је датovati у 8. или 7. столеће.

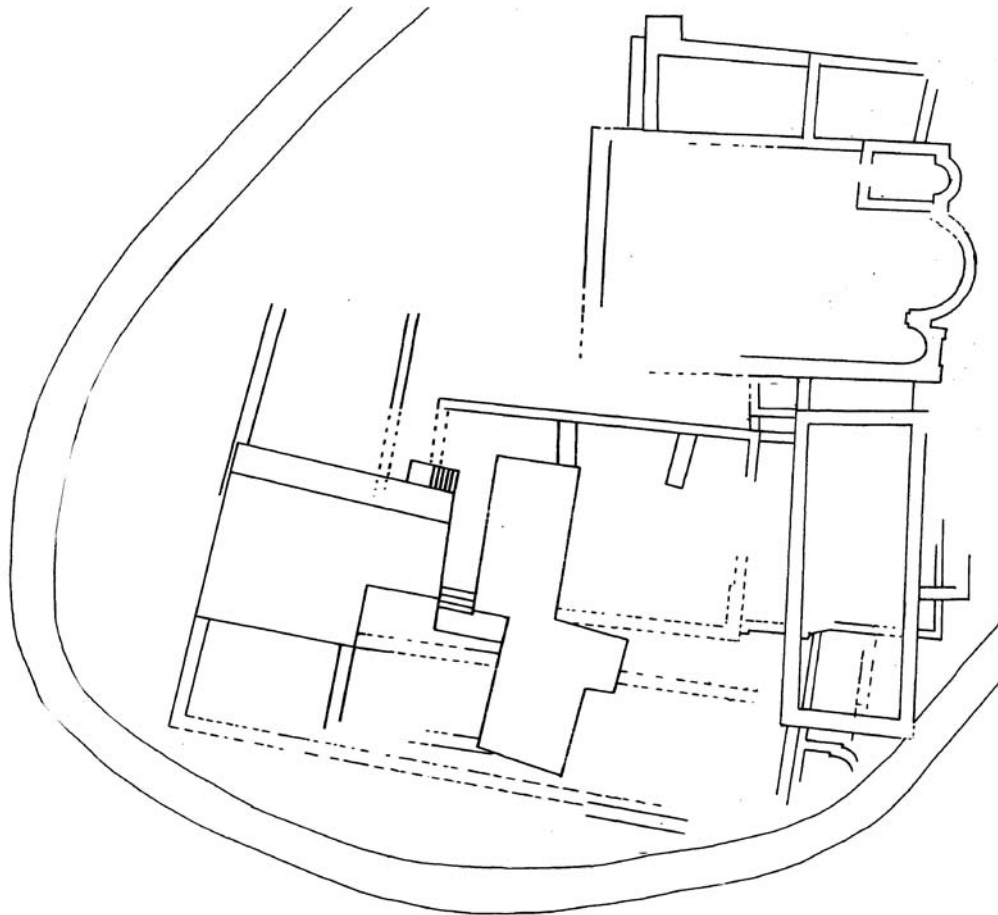
Бунар у средини дворишта базилике затрпан је најпре почетком 7. столећа. Приликом неке преградње базилике насуто је цело двориште. Тада је почело сахрањивање у североисточном углу, на месту одакле је пре тога кретао канал ка североистоку. Тако се гробни налази могу повезати са преградњом базилике, уграђивањем новог украса и почетком сахрањивања у унутрашњости града. Грбови су датовани копчом врсте Бал-Гота и сребрним наушницама, одређеним у прву половину 9. столећа (сл. 28), које су приказане у наредном поглављу. Предмети нађени у каналу морају бити старији од гробова, односно одређују доњу временску границу почетка сахрањивања. Гробни налази датују преградњу базилике. Ова фаза је завршена сараценским освајањем Будве 866. У северном броду базилике нађено је више гробова. Те сахране су по свој прилици обављене уз јужни зид цркве Светог Ивана. Од гробног инвентара нађена је само виљушка, која би могла бити из 12. столећа, а у једној гробној конструкцији налазио се део латинског натписа на мермерној плочи (сл. 29).

На основу изнетих података, могу се раздвојити археолошки слојеви, односно фазе базилике и живота саме Будве. Град је вероватно страдао негде на крају 6. — почетку 7. столећа и можда око 800. На основу обнова

базилике, може се рећи да је био напредан почетком 7. столећа и око почетка 9. столећа. После арапског освајања Будве, град је изгледа дуго остао пуст. Будва није позната по прероманичким налазима са изузетком оних уграђених у базилику почетком 9. столећа, што указује да је град обновљен најраније пред крај доба у коме се примењује такав камени украс, дакле не пре позног 11. столећа

Сл. 29. Будва, натпис, мермер.

Сл. 29. Основа откривених грађевина манастира Иловице.

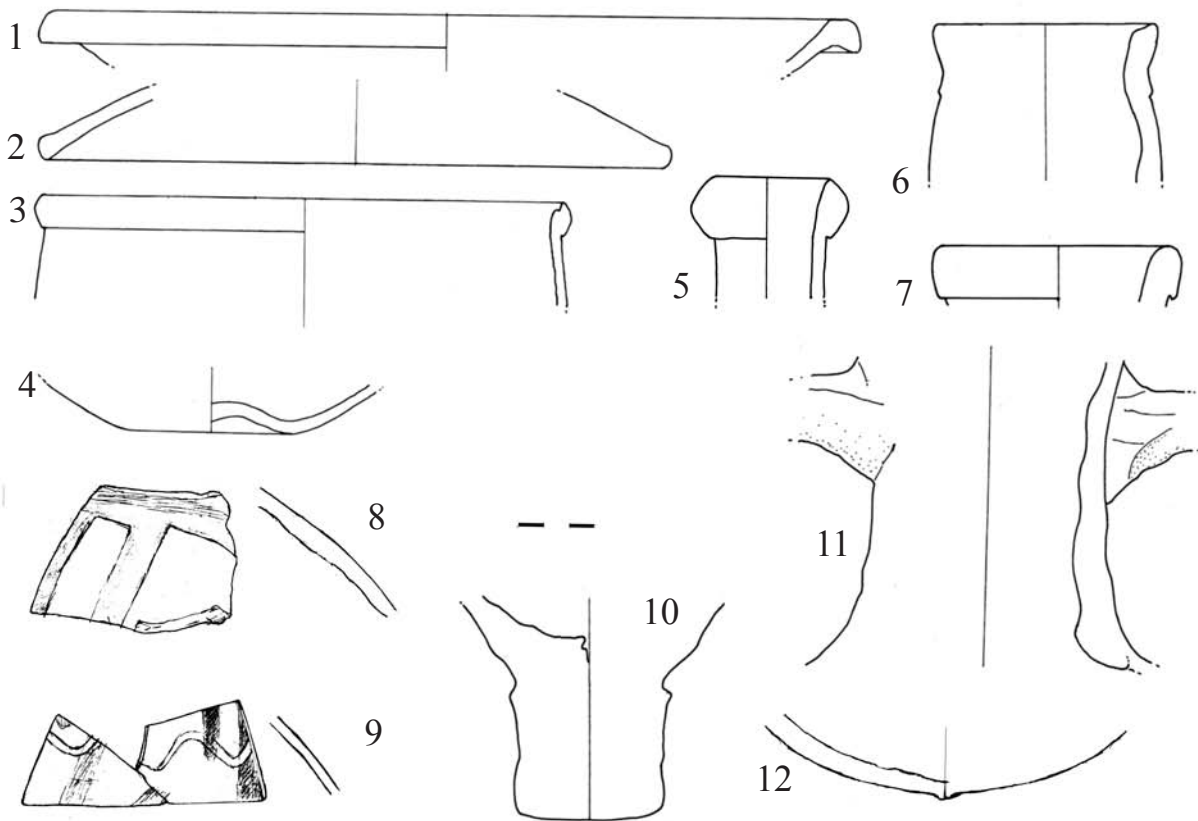
Иловица

Иловица је манастир на острвцу Превлаци код Тивта, у коме је било седиште Зетске епископије и потом митрополије. Манастир је одавно ушао у археолошку литературу (Црногорчевић 1893); потом је истраживан 1956-1957. (Кораћ 2001б). Нова ископавања спроводе се од 1997. (Јанковић 2000). Изношењем мишљења дон Ива Стјепчевића да се ту налазио бенедиктински манастир у 11-12. столећу (Стјепчевић 1930), започела су спорења око датовања и средњевековног и позносредњевековног манастира. Датовање првог манастира у 9-10. столеће, на основу каменог украса, заступали су археолози (Ковачевић 1967), а недавно се за 9. столеће определио и В. Кораћ (2001б: 140). За датовање у 11-12. столеће определила се Ј. Максимовић (1971). Новим археолошким истраживањем старије датовање је потврђено (Јанковић 2004), а и нова историјска истраживања потврдила су старије датовање (Синдик 2004).

Манастир је изграђен у римској бањи-болници. Такву намену те римске зграде показују уређаји за грејање воде и зидова, уграђени у њене просторије од оних на обали до највишег дела, на коме је потом била изграђена црква. У олтарском простору изграђеном на источном крају велике римске одаје, откривен је гроб свештенослужбеника, изнад кога је нађен новац цара Диоклецијана. Око цркве је почело сахрањивање

по свој прилици у 5. столећу, а затим је ту образован манастир. Од његових грађевина, сачуван је део конака са ходником на јужној и западној страни храма из рановизантијског доба; њихово истраживање није завршено (сл. 29). Те грађевине манастира су страдале — установљено је њихово рушење, а уломци грнчарије указују да се то збило око 600. Одмах је настављен живот манастира; калуђери и остало становништво могли су да се склоне на море. Темелјна обнова храма спроведена је негде почетком 9. столећа. Манастир је запустео у арапској најезди са мора 866, после чега није обновљен до Немањића. Дакле, за манастир Иловицу постоје неки поуздани показатељи за датовање слојева око 600, око 800, и 866. Поред тога, установљене су још неке грађевинске фазе и издвојени још неки археолошки слојеви. У њима поред грнчарије има стакла и других предмета. Овде ће бити приказани налази грнчарије из слојева 7-9. столећа, јер су кључни за питања датовања и културно односно етничко опредељивање. За праћење живота Манастира значајни су нађени рељефи и натписи, који указују на доба мира и напретка; они су приказани у трећем поглављу. Пошто истраживања нису завршена, овде нећу објавити уобичајену документацију која прати завршне извештаје.

Слојеви 7-9. столећа образовани су у малом дворишту, коришћеном за пећ којом је грејан хипокауст

Сл. 30. Иловица: налази рановизантијског доба (слој 1).

испод мале одаје са апсидом, саграђене двадесетак метара јужно од саборне цркве. Са запада и севера двориште је било ограђено — на запад се простирао засвођен ходник јужног конака (на истоку завршен поменутом просторијом са хипокаустом), а на северу је зид био прислоњен на стени, вишу од дна дворишта око 1,5 м. Са источне стране је двориште било отворено према падини окренутој југоистоку (ту је у некој фази такође постојао зид, чије истраживање није завршено). Само дно дворишта лежи на стени са мањим нагибом ка југоистоку. Најстарији културни слој (1) лежи непосредно на стени; садржи трагове употребе пећи (изгорела земља и слично) и малобројне уломке рановизантијске грнчарије. Затворен је делимично сачуваним подом од плочастог камена извађеног из станца који чини острво. Уломци грнчарије овог слоја нађени су и при површини. Слој над њим (2), дебљине око 0,3 – 0,4 м, садржи и глину — леп, односно везивно средство из зидова и таваница; затворен је слојем ломљеног камена односно остатака обрушених зидова или одбаченог камена, дебљине такође око 0,3 – 0,4 м. Уломци грнчарије и других налаза из овог слоја нађени су у рушевини са каменом, испод и изнад ње; вероватно је реч о налазима са обрушеног спрата. Слој изнад тог упадљивог рушења (3) садржи много отпадака од хране, као што су љуштуре шкољки и пужева, рибље и животињске кости. Отпаци показују да је то постао споредан простор, а да се поред

живело, да су у близини можда биле кухиња и трпезарија. И овај слој је затворен рушењем — шутом са малтером, међу којима су били један натпрозорник и један капител из можда прозорске бифоре. Очигледно је реч о рушењу горњих делова цркве по арапском нападу. Оваквим наслојавањем двориште је затрпано, па је ту настала уједначена блага падина, стрмија изван зидова старијих грађевина. Ово место је потом доспело у јужни део грађевине подигнуте по обнављању Манастира, најкасније почетком 13. столећа. Темељи те грађевине спуштени су до здравице, тако да су њиховим укопавањем пробијени сви старији слојеви. Неки делови старијих зидова можда су том приликом извађени ради уграђивања, тако да су слојеви местимично поремећени. Наредни културни слој, најмлађи, који је допирао до затечене површине, садржи разноврсне налазе, од оних позносредњевековних до античких (на другим местима утврђено је насипање тла земљом са античким предметима). Међутим, од оних који следе временски, нема старијих од позног 12. столећа, односно нема налаза који би се поуздано могли датовати у 10-11. столеће. На слици 40 приказани су откривени уломци стоног посуђа и лонаца који би се могли датовати у позно 12. столеће, можда и мало касније.⁹

Нађена су два византијска новчића (сл. 30), који припадају другој половини 12. столећа. Они су могли dospети у земљу приликом обнове Манастира.

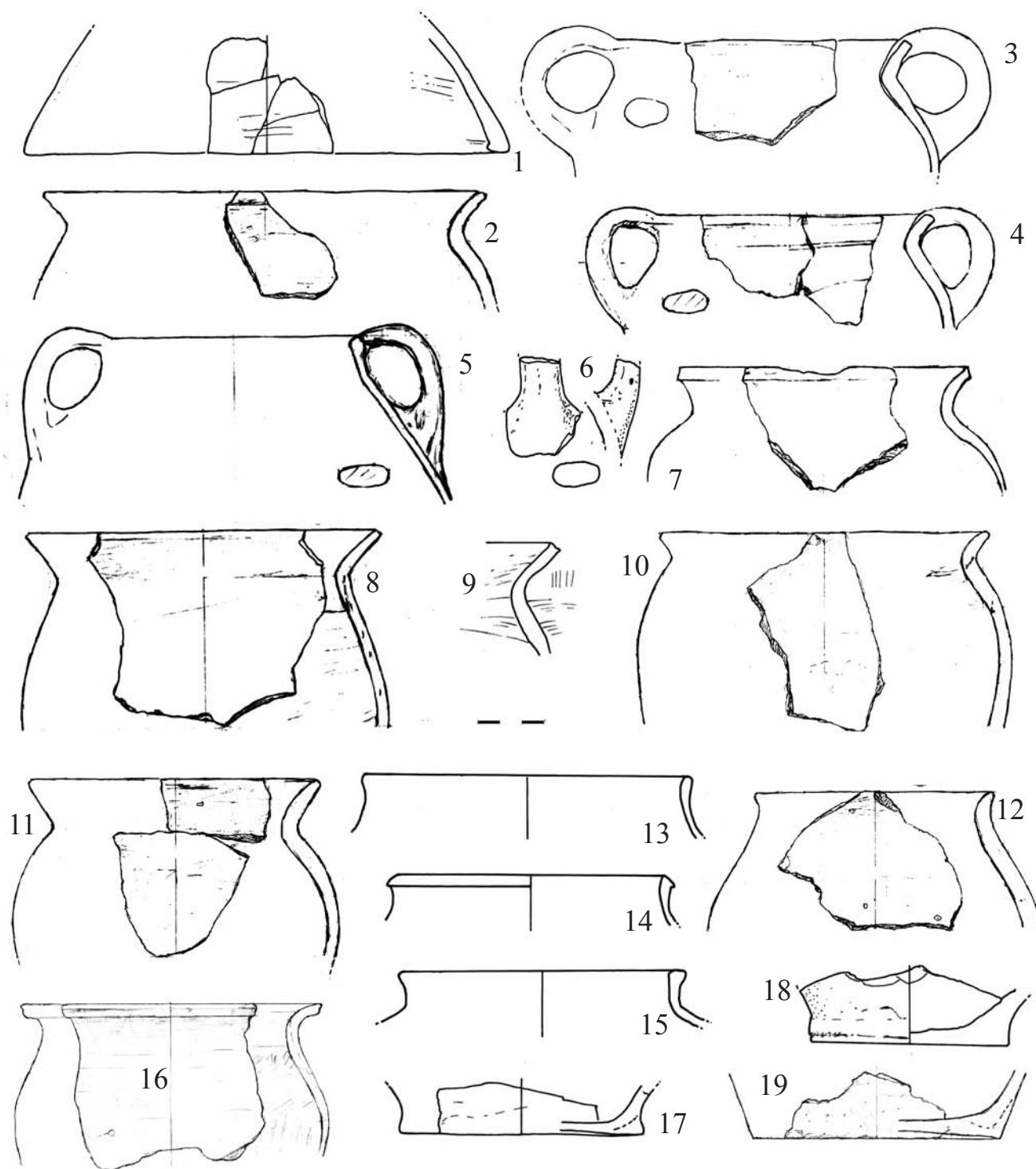
⁹ За покретне налазе 13. столећа уп. Пашић 2004.

Сл. 31. Бронзани византијски новци из времена обнове Иловице под Стефаном Немањом.

Слој 1

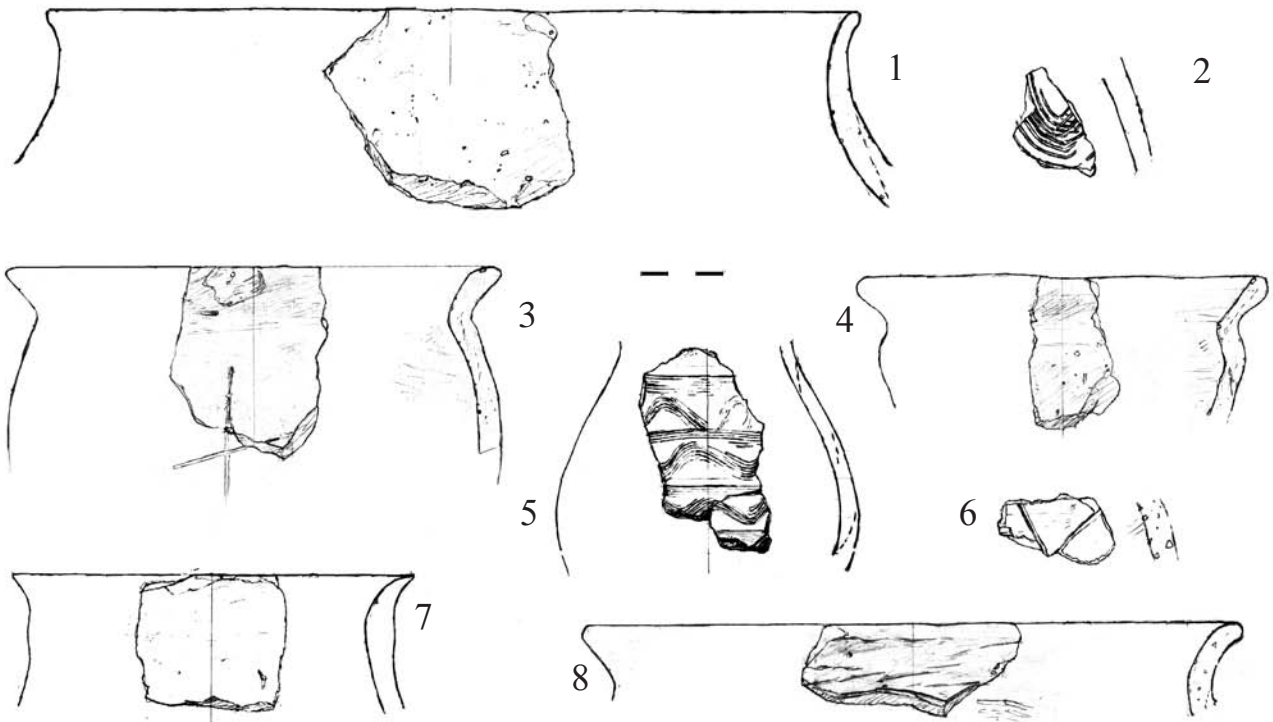
Уломци грнчарије рановизантијског доба нађени су у свим откопним слојевима. То су најчешће уломци амфора, међу којима има оних украшених ребрима (сл. 31. 11) и малих вретенастих (сл. 31. 5). Од осталог посуђа овом добу могу припадати (уколико нису старији) уломци нађени са посуђем из четвртог слоја. Потичу од посуда рађених на брзом витлу, добро печених, обично у црвеној боји. Споља имају танак премаз,

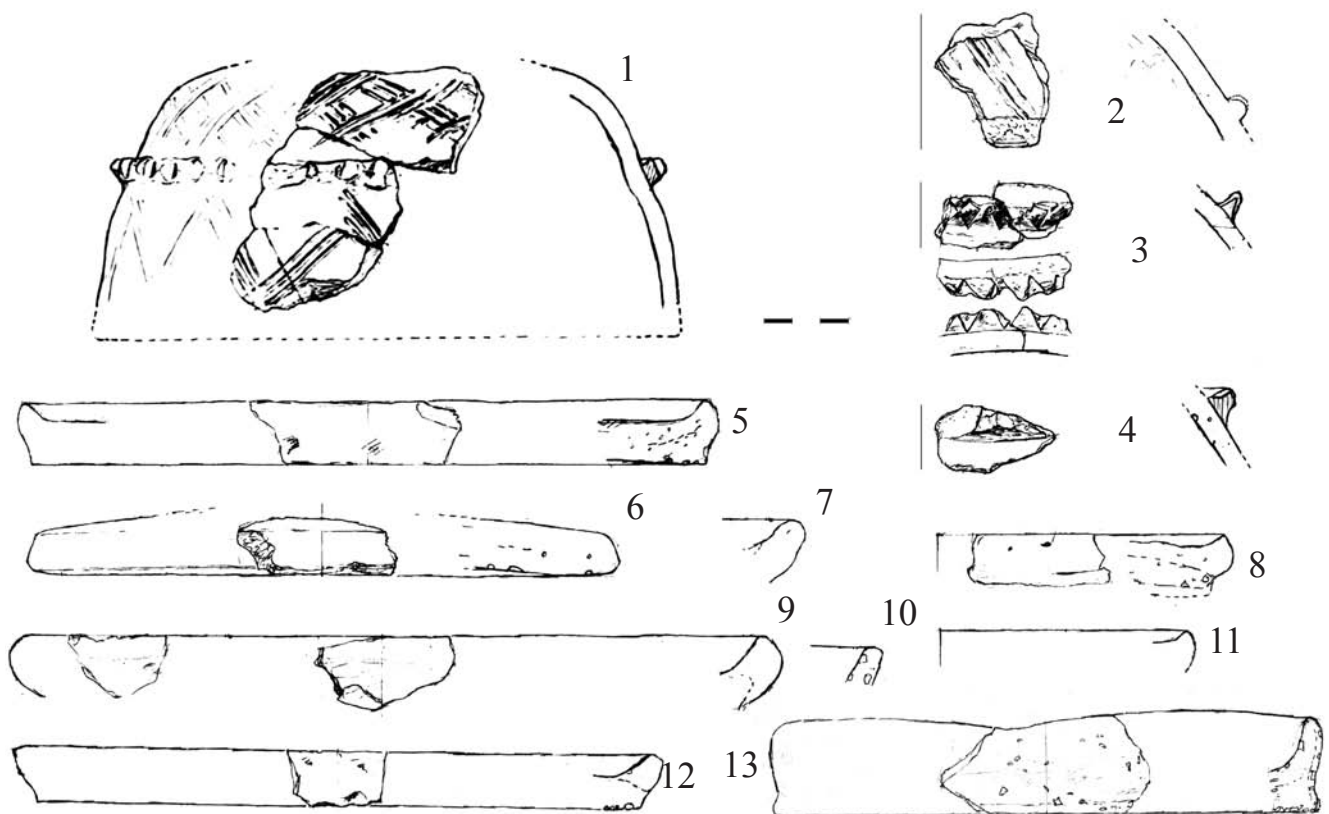
Сл. 32. Иловица: грнчарија 7. столећа рађена по узорима рановизантијског доба; бр. 13-15, 18 брзо витло, остало споро.

тамносив (сл. 31. 1), црн (сл. 31. 2), или сив уоквирен мрким (сл. 31. 3). Вероватно припадају лонцима хеленске производње, особене по лонцима заобљених

и угнутих данаца, са две дршке. На другим местима нађено је и неколико уломака словенских лонаца и питуличарки, рађених гњетањем.

Сл. 33. Иловица: налази словенске – српске грнчарије, из слоја 2, 7. столеће; бр. 2-6 споро витло, остало гњетано.

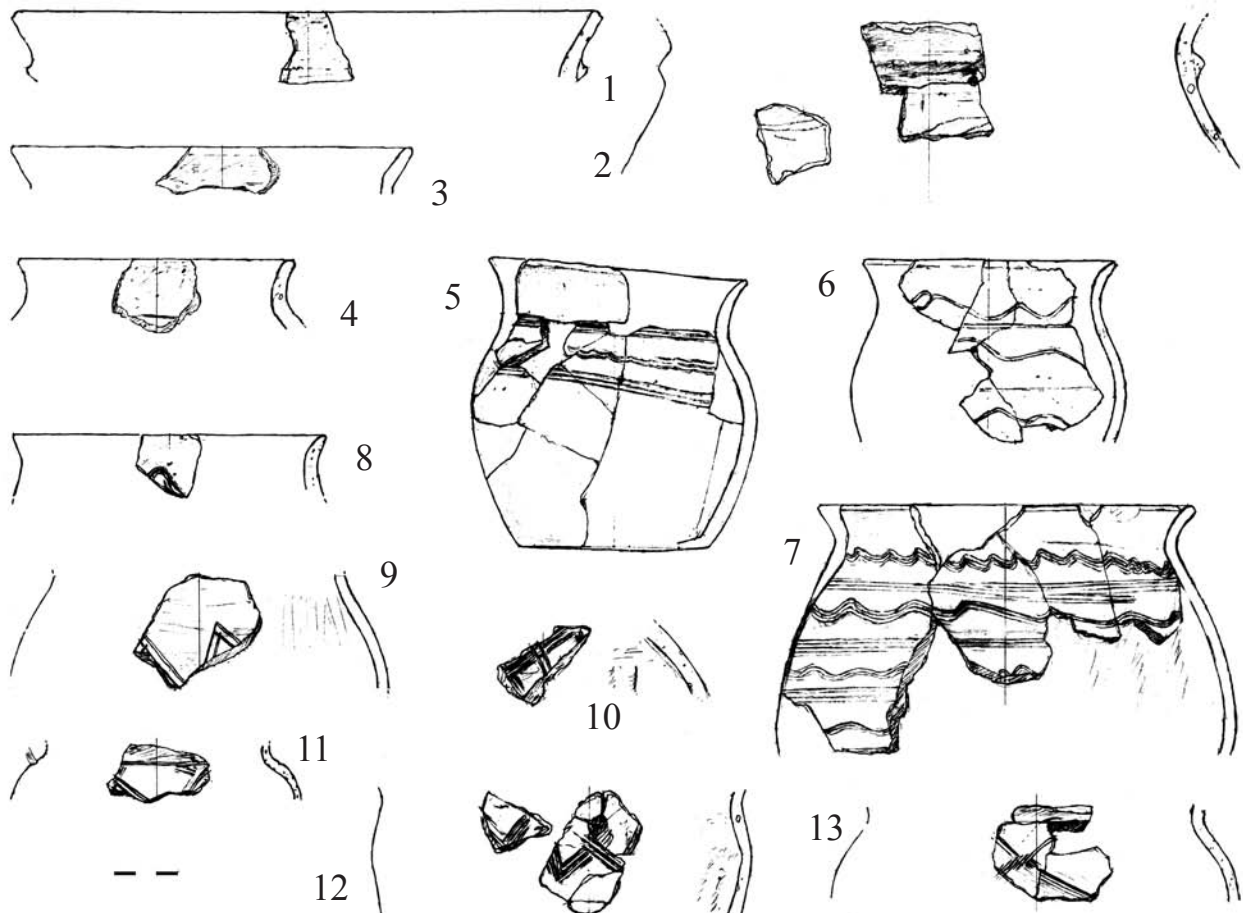

Сл. 34. Иловица: делови питуличарки – црепуља и сачева.

Слој 2

За овај слој особена је грнчарија рађена на спором витлу, без украса. „Прва група нижих лонаца, претежно тамносиве боје, има наглашеније раме, разгрнуте ободу равне усне и две дршке, а рађени су од глине са ситним зрнцима калцита (сл. 32. 3-4, 6).” Таквих лонаца има у другој групи са Свача, а могу се поредити са налазима из Српског подунавља, као што су необјављени налази са Хајдучке Воденице, где се датују у крај 6. — рано 7. столеће. Два или три обода припадају изгледа таквим лонцима, али рађеним брзим витлом (сл. 32. 5, 13-15). Сличних налаза има и у подморским налазиштима, *датованих* у 7-9. столеће (Брусић 1980: Т. 1, 7-8). Дугачком делу обода лонца са дршком из Свача (сл. 18. 8) одговара дугачак обод лонца за кога се не зна да ли је имао дршке (сл. 32. 8). Другу групу чине лонци извијеног обода и врата, наглашене усне, подједнако здепастог облика, рађених такође од глине са ситним зрнцима калцита, али печене у светло мрким бојама (сл. 32. 7, 16). У трећој групи су нешто виши лонци, краћих обода, рађених грубље од глине са зрнцима калцита, печене мркосиво, споља са водоравним, сасвим плитким траговима (сл. 32. 10, 12). За разлику од напред описаних лонаца, на њима изнутра нема упадљивих окомитих или косих трагова извлачења прстима. Слични су неким примерцима са Хајдучке Воденице и Доњих Буторки

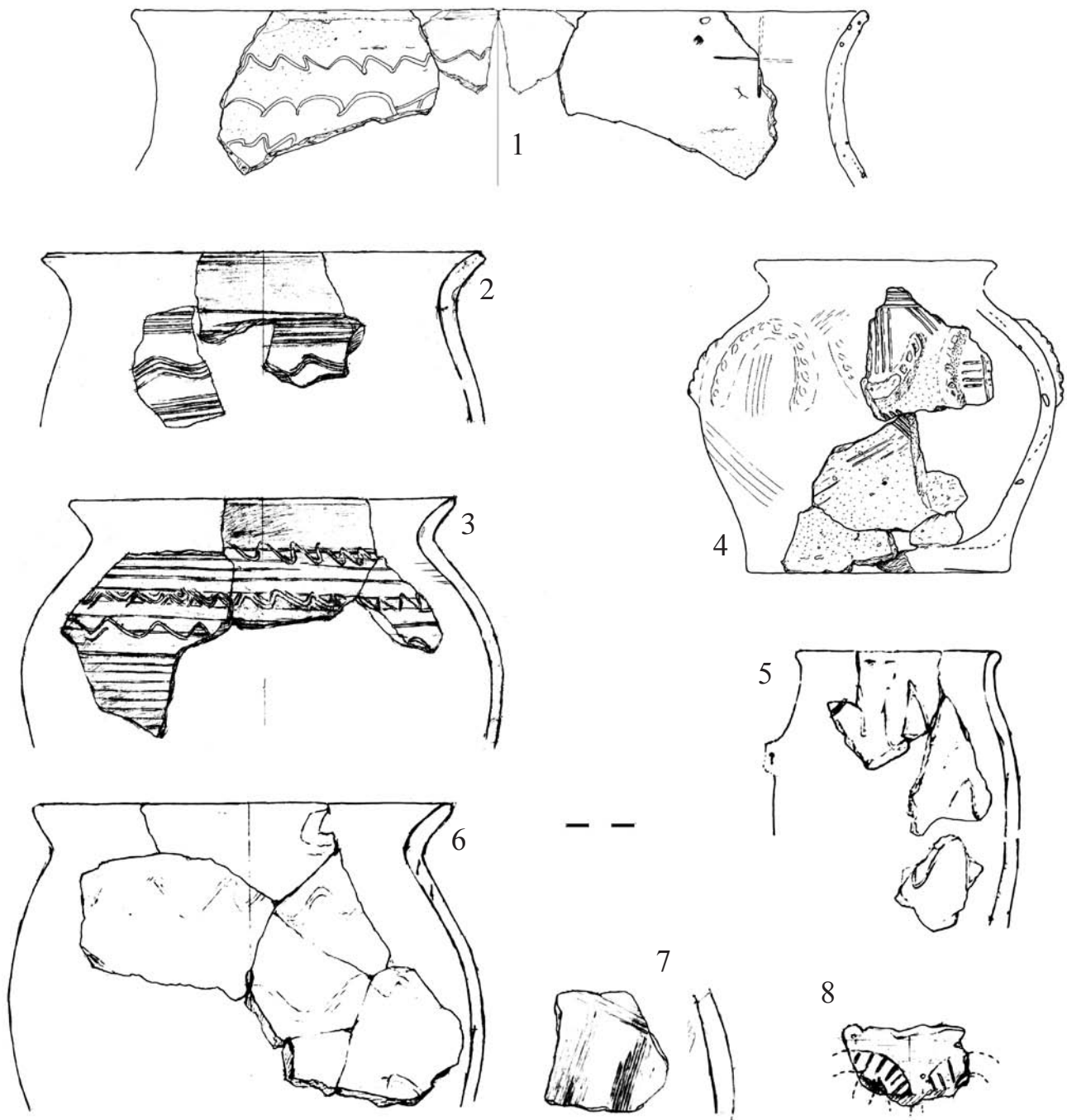
код Кладова. Они делују као утицај словенског грнчарства. У исти слој могло би се убројати неколико уломака лонаца нађених изван ове затворене целине (дворишта); рађени су исто на спором витлу, али имају споља и често изнутра неправилно распоређене трагове чешља (сл. 32. 9). По начину израде и обради површина, они су најближи грнчарству Травуније 6. столећа. Овој последњој групи лонаца могао би да одговара део поклопца или сача, рађеног од глине са много калцита, печене споља смеђецрвено а изнутра у окер боји (сл. 32. 1). Ту је и пар уломака лонаца разгрнутих обода средње дужине (сл. 32. 11), од којих један изнутра уз усну има жљеб, што је особеност грнчарства области Аквиса (Прахово) на крају 6. и почетку 7. столећа (Јанковић 1981: 142, сл. 57). Овом слоју припадају изгледа и неки уломци посуда рађених на брзом витлу. Део лоптастог лонца са дршком, ненаглашеног врата, рађен од глине са ситним калцитом споља сиво печене (сл. 32. 5), подсећа на лонце прве групе. Део дна посуде од глине печене у црвено-смеђим бојама, рађене на брзом витлу, споља је покривен лиснато зеленом, донекле и маслинастом глеђи, укључујући дно; глеђ је уцурела и у посуду (сл. 32. 18). Зелено глеђосано посуђе 7. столећа већ је забележено на нашем подручју, али од беле глине (Јанковић 1998: 26, сл. 25. 14). Посуђе од црвено печене глине, а зелено или маслинастозелено глеђосано, познато је у Поморављу и Подрињу 6. столећа, али га има и касније.

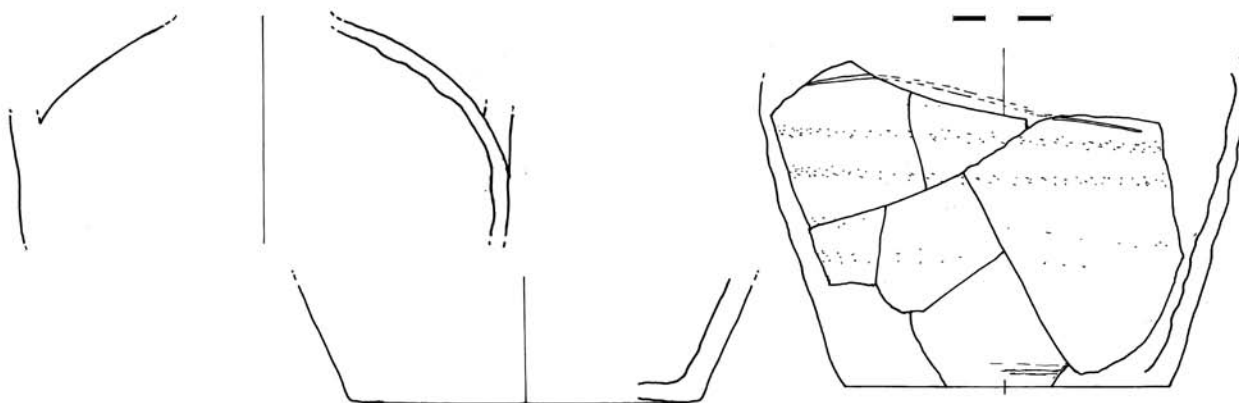
Сл. 35. Иловица: налази српске грнчарије (доњи део слоја 3), позно 7-8. столеће.

У исти слој спада и неколико уломака несумњиво словенске израде. На лонцу рађеном изгледа на спором витлу, пре печења је урезан знак — крст, судећи по два крака постављена под правим углом на сачуваном уломку (сл. 33. 3). Он је споља црне до тамномрке боје, у прелому и изнутра различитих мрких боја, печен од масније глине са додатком зрнаца калцита који су изнутра оставили рупице. Ранословенски лонци означени крстом већ су забележени у Молдавији на четири места (Teodor 1978: сл. 20) и у Букурешту (Dolinescu-Ferche и Constantiniu 1981: сл. 12. 3). Гњетањем је рађен већи лонац од кога је сачуван обод,

мрких боја, са зрнима калцита видљивим унутар посуде (сл. 33. 1). Ту је и део лонца рађеног на спором витлу, чији су уломци нађени и у млађим слојевима (сл. 33. 5). Рађен је зидањем од масније глине са ситним калцитом који се споља види док су изнутра остале рупице; печен је споља у црној, а у прелому и мркој боји. Украшен је коштаном чешљем са 6 зуба, наизменично водравним сноповима и валовницама. Сличан лонац нађен је у Кули на Дунаву, насељу што је трајало до Бугарског досељавања, необјављен. Овом слоју припада још неколико уломака лонца, судећи по изради гњетањем (сл. 33).

Сл. 36. Иловица: налази српске грнчарије (горњи део слоја 3), 9. столеће до 866.

Сл. 37. Иловица: делови крчага, 9. столеће до 866. г.

Слој 3

По стању очуваности, овај слој садржи две групе уломака грнчарије. Ситни уломци, који се не спајају са другим, обично су налажени при дну овог слоја. Они крупнији комади, састављени од уломака нађених на више места, нађени су у горњим деловима истог слоја. То указује на различито датовање доњег и горњег дела слоја, иако се уломци неке посуде из горњег слоја понекад налажени у другом па и првом слоју (на пример лонац са сл. 35. 5). Да датовање није исто, потврђује се и статистички, разликама у украсу, заступљеним облицима и другим.

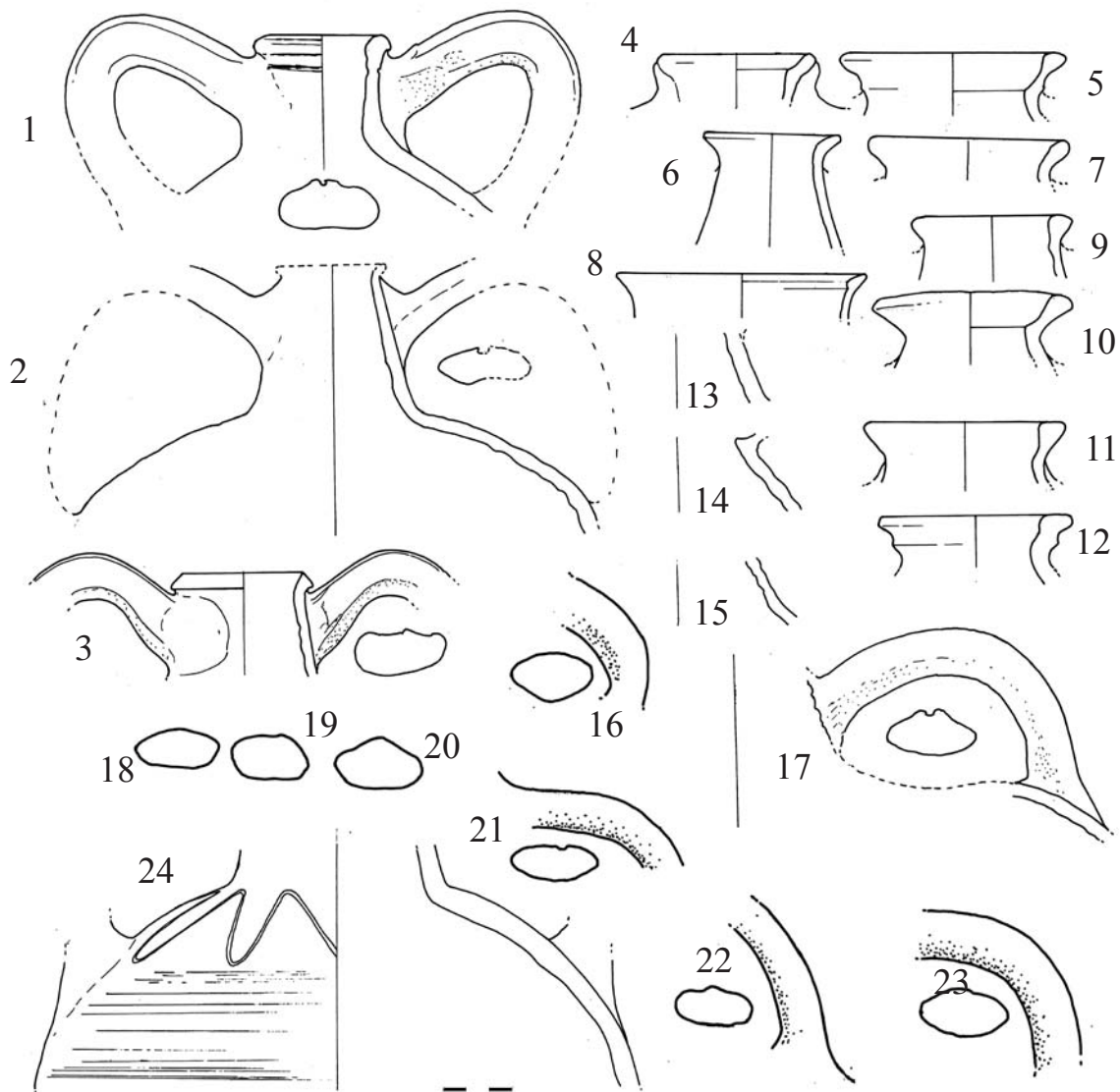
Црепуље су мале, ретко већег пречника од 0,2 – 0,25 м (сл. 34. 5-13). По правилу су налажене у горњем делу слоја. Израђене су гњетањем од глине са додатком калцита, понекад и са дробљеном грнчаријом и зрнима житарица, а печене су у смеђим и црвенкастим бојама. Низак руб обично им је налепљен на кружно дно; само једна има више извучен обод, са доњег дела слоја. Међу њима је и једна без додатог руба, у виду кружне плоче, одозго лепо поравната, док су одоздо упадљива крупна и ситна зрна калцита. Печена је у прелому црвено, одоздо окер а одозго у светлосмеђој боји. Та врста црепуља, иначе особена за словенске налазе 4-6. столећа и старије, налажена је и у млађим слојевима Иловице, а и данас се такве црепуље користе у околини.

У горњим деловима слоја налажени су махом ситни делови сачева (сл. 34. 1-4). Ситнији уломци се распознају по налепљеном ребру, назубљеном неким оруђем или са јамицама изведеним ноктом. За њих је особен украс укрштених снопова урезаних чешљем. Као што је већ наглашено, сачеви су уобичајени у српском грнчарству Средњег века.

Бројни су уломци лонаца. У доњим деловима слоја

деле се на оне украшене валовницама и водоравним линијама, и на оне украшене окомитим, косим и укрштеним сноповима. Први су сачувани у крупнијим деловима. То су два лонца, већи и мањи, украса утиснутог трозубим чешљем, а у трећег обичним шилком (сл. 35. 5-7). Рађени су на спором витлу, од глине са додатком мање или више ситног калцита, од кога су изнутра остале рупице; у зидовима највећег лонца нађе се и по неко крупније зрно калцита или жита. Печени су у мрко-смеђим бојама, а трећи је тамносив. Лонци таквог украса се дуго користе у пределима Паноније и на широким просторима око ње. Има их датованих у 8-9. столеће, али ипак се разликују (Sós и Salamon 1995: Т. 43/1, 3). У Срба су познати из налаза датованих од краја 6. до у 8. столеће, али се такав украс јавља и знатно касније; ови би могли бити из позног 7. столећа. Другу групу чине мало грубље рађени лонци, са ситним и крупнијим зрнцима калцита и другог, упадљивих окомитих трагова прстију изнутра, печених у тамнијим, претежно сивим бојама (сл. 35. 8-12; 10 — део сача?). Украшени су на рамену и горњем делу трбуха окомитим и косим урезима трозубог чешља, понекад укрштеним. Такав украс особен је за рано украшавање словенског посуђа у Аргосу (Aupert 1980: 373-394).¹⁰ Таквих уломака има у Тврдошу (Јанковић 2003: сл. 6. 1), Петро-Павловом манастиру (Јанковић 2003: сл. 4. 20), Циму код Мостара (Анђелић 1976: Т. 17. 8). Има га и у Полабљу и Пољској, где се датује оквирно у 9. столеће. Са овим уломцима нађена су и два црно печена (у прелому мрких боја) дела врата и рамена лонаца, такође рађених на спором витлу. Први је украшен ребром на врату (сл. 35. 2), какво има и обод нађен изнад овог слоја (сл. 35. 1). Посуде са украшеним ребром на врату нађене су на Решетарици код Ливна (Врдољак 1990: 168, Т. 25. 1), у Уздољу код Книна, где је датован у 8. столеће (Јанковић 1998: 79, сл. 164.

¹⁰ Пјер Опер погрешно датује ову грнчарију непосредно после 585, прихватајући став да су се тада ту Словени привремено населили и да су убрзо отишли. Али ову грнчарију треба датovati не пре средине 7. столећа. Њена појава у напуштеном Аргосу може се повезати са боравком цара Констанса II у Атини.

Сл. 38. Иловица: делови византијских амфора, 9. столеће.

10), и у самом Книну (Јеловина 2000: 159-160, Т. 24: 107). Други је украшен занимљивим преплетеним валовницама (сл. 35. 13), али је недовољно сачуван да би се могао проучавати. Истовремени би могли бити још неки уломци лонаца, као што су они са благо разгнутим ободима.

У вишем делу овог слоја лонци су разноврснији и особенији. И међу њима има оних украшених валовницама и водоравним сноповима. Тако је украшен један део лонца израђеног на спором витлу од глине са доста калцита, печене сиво до мрко (уколико не потиче из нижег слоја), али уз употребу чешља са четири зуба (сл. 36. 2).

Већи уломци припадају занимљиво украшеном лончићу (сл. 36. 4). На рамену је имао осам лучних налепака, окренутих наизменично на горе и доле; украшени су удубљењима изведеним ноктом или неким оруђем. У лучним налепцима на доле окренути су крстасто утиснути снопови, а над оним другим урезана су по три снопа која се зракасто шире од

водоравног снопа на врату. На доњем делу трбуха исти снопови чине изломљену траку; све је изведено чешљем са четири зуба. Рађен је на спором витлу зидањем, од глине са доста зрнаца калцита и другог камена, па и зрна граховица (као боб или пасуљ), печене споља мрко и понегде црвенкасто, а у прелому је црне боје. Једини сличан лонац потиче са Црквине у Нерезима код Чапљине, који је одговарајућег облика а украшен валовитим или змијоликим налепком са утиснутим кружићима и попречним зарезима (Анђелић 1959: Т. 1. 5). Украс иловичког лончића као да садржи неку хришћанску поруку. Четири лука окренута на доле, крстасто распоређена, могу бити представа земље, а крстови у њима су Спас на земљи или вид победе над смрћу. Четири лука крстасто распоређена а на горе отворена, у које се одозго спуштају по три зрака, су као деловање сунца које зрачи светло и топлоту, односно деловање Свете Тројице на оне који су им на земљи отворени. Зато није искључено да је ова посуда коришћена у цркви, можда и у литургијске сврхе.

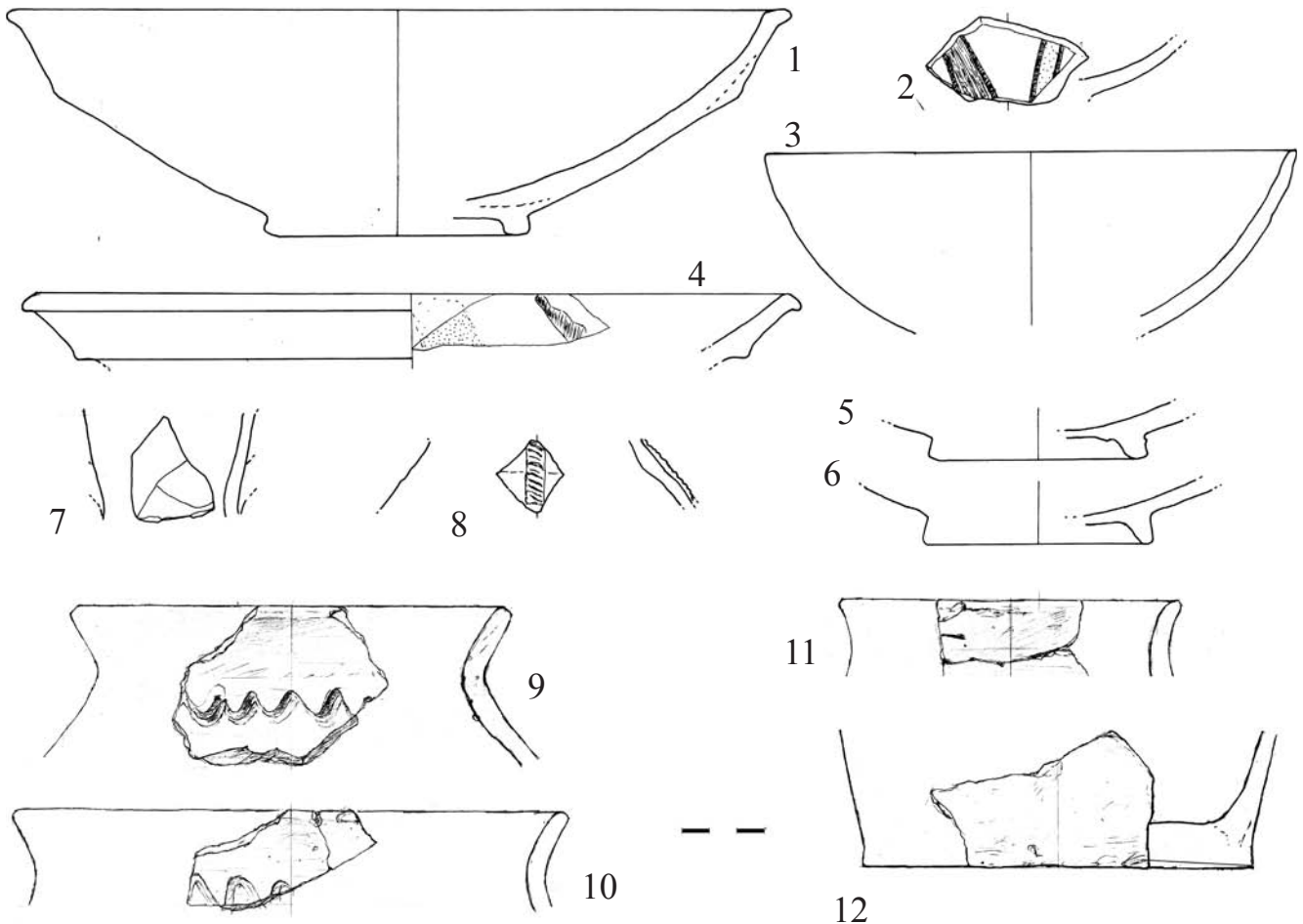
Сл. 39. Иловица: делови византијских амфора, 9. столеће.

Намењеност цркви, манастиру, показују и бројни делови једног обода лонца, рађеног на спором витлу од масније глине са крупним зрнима калцита споља бело изгорелим, печеног споља у црвеним до црвеномрким бојама, у прелому сиве а изнутра мрких до сивих боја. Споља је украшен неправилно изведеном валовницом која се концентрично спушта око лонца. Изнутра је на ободу, истим шиљком, урезан правилан крст пре печења посуде, од кога су сачувана два крака (сл. 36. 1). Нема сумње, овај лонац запремине око 7 литара, био је намењен Манастиру за чување хране. Слично украшени лонци су ретки, али их има на српском подручју датованих у 7. столеће, а другде су ретки.

Више лонаца се истиче посебношћу. Необичан је лончић у виду тегле, ненаглашеног врата (сл. 36. 5). Украшен је једноструком високом валовницом и чини се, дугметасти испупчењем. Рађен је на спором витлу, од глине са ситним и крупнијим зрнцима калцита, печене у тамномрким бојама. Један лонац је био сличан обликом оним украшеним наизменично валовницама и водоравним линијама, али су код њега

валовнице на рамену урезане преко водоравних линија (сл. 36. 3). Добро је израђен на ручном витлу, од глине са доста ситног калцита, печене у мркосивим бојама. И последњи лонац је особен. То је више делова лонца разгранутог обода као и претходног, заобљеног рамена, украшеног валовницама утиснутим врло плитко, једва видљиво, чешљем са два зуба (сл. 36. 6). Израђен је од глине са много белих зрна ситније и средње величине, а можда и са дробљеном грнчаријом, печен по површини у мрким и тамномрким бојама, а у прелому црно. Слични уломци познати су из свачке гробнице.

Вишим деловима овог слоја припадају и налази византијске грнчарије рађене на брзом витлу. То је више делова крчага или амфороидних крчага (са две дршке), широко наребреног тела (сл. 37). Рађени су од чисте глине, печени у светлим бојама — жућкасто, смеђе до црвено; могу бити заглачани споља. Ова врста посуђа, различито израђеног, позната је махом из гробова 8-9. столећа (Атина, Коринт, Бурлатица, итд), из Свача (сл. 14. 1-2), такође из подморских налаза (Брусић 1980: Т. 6). Нађено је и мноштво уломака амфора (сл. 38-

Сл. 40. Иловица, делови посуђа позног 12. столећа: различито глеђосаних здела зеленкасте боје преко беле подлоге (1, 3, 5-6); глеђосаних здела беличастих, зеленкастих и мрко-смеђих боја (2, 4); маслинасто глеђосаних крчага (7-8); лонаца рађених на спором витлу (9-12).

39), међу којима је неке тешко разликовати од оних рановизантијског доба. Преовлађују благо наребрени уломци трбуха споља беличастожутих а у прелому ружичастих боја. Ободи су сви међусобно различити, али је врат по правилу коничан; у једном случају је ваљкаст а у другом стањен. Различите дршке обично од врата полазе водоравно или косо надоле, али има и оних које се уздижу изнад обода. Неколико уломака рамена и трбуха украшени су урезаном неправилном валовницом која се спушта око амфоре, а на једном рамену је правилна валовница.

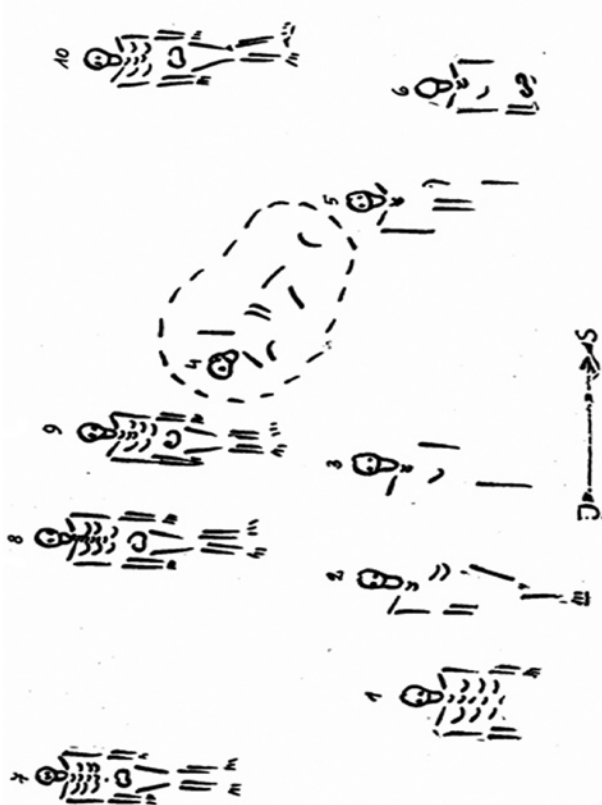
Како се из овог прегледа расположивих података о слојевима види, Манастир на Превлаци је мање-више стабилно живео до сараценске најезде 866. У 6. столећу ту је, у окружењу са уобичајеним налазима византијских особина, установљено и присуство Словена односно Срба, ретким уломцима грнчарије (слој 1). У наредном слоју (2) преовлађује грнчарија рађена на спорим витлима, сродна налазима са Дунава, а за њом следе сада бројнији налази грнчарије рађене на српски или уопштено словенски начин. Овај слој затрпан је каменом, услед рушења зграда или насутим у време неке обнове током друге половине 7. столећа.

После тога више нема поузданих налаза грнчарије која би се могла приписати неком другом становништву до српском. Стиче се утисак да за наредни слој, чија се прва фаза може датовати у позније 7. и 8. столеће, треба везати лонце украшене укрштеним сноповима. Потом у континуитету следи наредна фаза — насипање слоја са крупнијим уломцима грнчарије, који не могу бити старији од 9. столећа по примерима са других налазишта. Ова млађа фаза слоја 3 могла би се повезати са неким несвакидашњим делатностима у Манастиру. То је несумњиво темељна обнова храма а свакако и осталих зграда манастира око 800, како то показује камени украс. Овај слој је затворен 866.

Камено више Херцег Новог

Више Херцег Новог одавно је уништено чини се најстарије откривено хришћанско гробље Срба и Словена уопште. Ту је, у мајдану шљунка, Илија Пушић (1967) успео да спасе налазе из неколико гробова. Он је забележио укупно 9 гробова, углавном правилно окренутих према истоку (са главом на западу), са рукама опруженим поред тела (сл. 41). У неким гробовима је нашао делове једне или више посуда, сведочанста-

ва тризне; животињске кости, односно непосредна сведочанства одржане даће, није забележио. Налаз је датовао у 9-10. столеће. У то време ни грнчарија ни само гробље нису могли поуздано да се датују,

Сл. 41. Камено: план гробља, Пушић 1967.

и гробље је остало незапажено. Увид у сачуване предмете јасно показује да се не може говорити о затвореним гробним целинама (налази су раздвојени по гробовима, али се делови једне исте посуде налазе у два или три „гроба“, што показује да је реч о измешаним налазима).

Покојници су сахрањивани у слој шљунка, а гробне конструкције нису запажене. Дубине нису поуздано утврђене. Нађени делови посуђа по правилу су рађени на спором витлу.

Гроб 1 одрасле особе: део дна лонца црвеномрке боје, рађеног од глине са ситним калцитом, изгледа дробљеном грнчаријом и мало органских материја; два ситна уломка лонца тамносиве боје, на рамену украшеног чешљем са три зуба (сл. 42. 1-2).

Гроб 2 одрасле особе, плитак у односу на друге: гвоздени нож, гвоздена осовина (?), кремен и део обода таве из гроба 6 (сл. 42. 3-5).

Гроб 3 одрасле особе: делови лончића горе сиве, доле мрке а у прелому црне боје, са калцитом који је споља у виду белих тачкица а изнутра је оставио рупице; обод већег лонца тамносиве боје, заглачан, са мало белих зрна (сл. 42. 6-7).

Гроб 4 одрасле особе: део дна лонца светломрке, у прелому сиве боје, са много неизгорелих зрна калцита (сл. 42. 8).

Гроб 5: приближно код колена нађено је десетак мањих уломака једног лонца и пар других уломака, а поред њих и део врата и рамена лонца по површини мркосиве боје а у прелому сиве, можда рађен без употребе витла (сл. 42. 9).

Гроб 6 детета: део дна лонца рађеног на спором витлу или гњетањем, светлосмеђе боје, црвеномрког прелома, са много ситних белих зрна; део врата лонца који одговара ободу из гроба 3; крупнији делови црепуље – таве, (већи делови у гробу 9 и мањи у гробу 2) рађене на спором витлу или гњетањем, од глине са много калцита, печене у мрким бојама (сл. 42. 10-11).

Гроб 7 млађе особе, без других налаза, сачувана дубина износи 0,7 м.

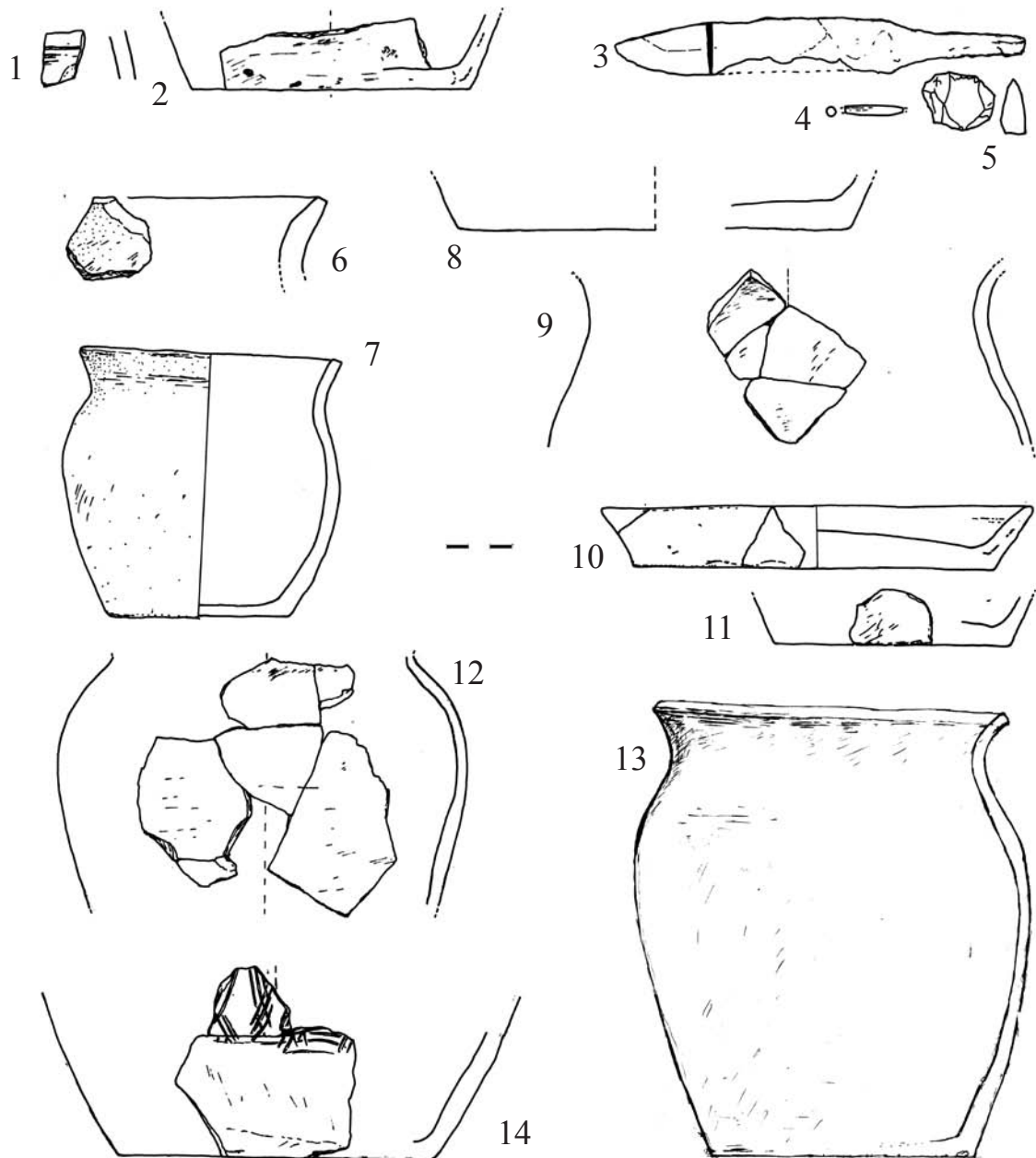
Гроб 8 одрасле особе (сачувана дубина износи 0,95 м): делови рамена и трбуха лонца рађеног гњетањем споља мрке а изнутра црне боје, са ситним зрнима калцита, изнутра видљиве рупице и гареж (сл. 42. 12).

Гроб 9 одрасле особе: код колена нађени делови лонца црномрких и мркоцрвених боја, са крупним зрнима калцита, асиметричног облика, одоздо на дну има отисак можда од даске (сл. 42. 13).

Гроб 10 млађе особе (сачуване дубине 0,55 м): без других налаза.

Нађени су и доњи делови једног лонца украшеног изломљеним и водоравним сноповима, изведеним чешљем са три зуба, црвенкастог прелома, споља смеђе боје, а изнутра је црн и делимично покривен гарежом, са ситним белим зрнима у глини (сл. 42. 14). Украс са изломљеном линијом изведеном чешљем, познат је из Свача, где је опредељен оквирно у 8. столеће. На Превлаци су шире датовани у позније 7. и 8. столеће.

Лончић из гроба 3 само обликом одговара украшеном примерку са Иловице (сл. 35. 5), јер се и ободи разликују. Црепуља сличних оној из гроба 6 има, осим на Превлаци, у насељу Кула на Дунаву (Јанковић 1997: Т. 4. 19), али оне нису поуздане за уже датовање. Већи лонац из гроба 9 такође личи на оне из насеља Дунав и Кула, али има сразмерно шире дно, што је можда последица рестаурације. Сличност са лонцима на Дунаву, одсуство украса на већини примерака и редак украс са изломљеном линијом, указују на датовање у 7, а уже у другу половину истог столећа. Облици неукрашених лонаца су развијени, могли би припадати производњи оних Срба који су напустили Подунавље почетком 7. столећа. Одсуство украса у овом случају не сведочи о раном датовању, јер су лонци ипак рађе-

Сл. 42. Камено: налази из гробова 1 (1-2), 2 (3-5), 3 (6-7), 4 (8), 5 (9), 6 (10-11), 8 (12), 9 (13), и изван гроба (14).

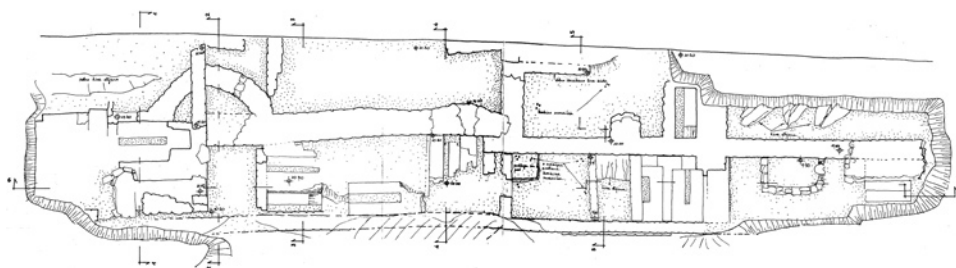
ни занатски, на витлу. То што овде нема украсених лонаца као на обалама Дунава (за разлику од ретких примерака са Свача), може се објаснити тиме да грнчар који је тамо украшавао посуђе није дошао са овим досељеницима. Одсуство украсених лонаца, познатих са Превлаке из слоја 3, указује да грнчарију из Каменог треба датовати пре тога. Недостатак грнчарије романских традиција из слоја 2 са Превлаке и групе два са Свача, лако је разумљив — овде је грнчарија искључиво српска, за разлику од тамошње.

То су гробови сахрањених покојника а не спаљених, окренутих према истоку, што су чињенице које указују да су били хришћани, иако нису забележене прекрштене руке на грудима. Налази грнчарије нису томе супротстављени. Целе посуде у гробовима, ако су то лонци, сведоче о паганском остављању хране покојнику, потребној души за пут на небо. Овде су нађени

уломци посуђа, а они се, заједно са остацима јела, стављају у гробове као сведочанство о обављеним погребним обредима. То је тризна, погребна гозба, даћа. Иако се словенска тризна или њени видови код других народа, не могу назвати хришћанским обичајем, ипак су је хришћани примењивали. За Србе је управо особена кроз цео Средњи век, али не свуда у подједнакој мери. Постоје и подаци да су поред овог гробља уништени остаци цркве, можда истовремене. Ово олако уништено налазиште, као и многа незнана разорена археолошка налазишта, углавном уз цркве, могла су давно усмерити археологију Срба на прави пут, да је било добре воље.

Цавтат

На полуотоку Суштјепан налазио се по свој прилици утврђен рановизантијски грађевински комплекс. Ту је

Сл. 43. Цватат, основа ископаних грађевина са гробницама и наушницама, Заниновић 1988.

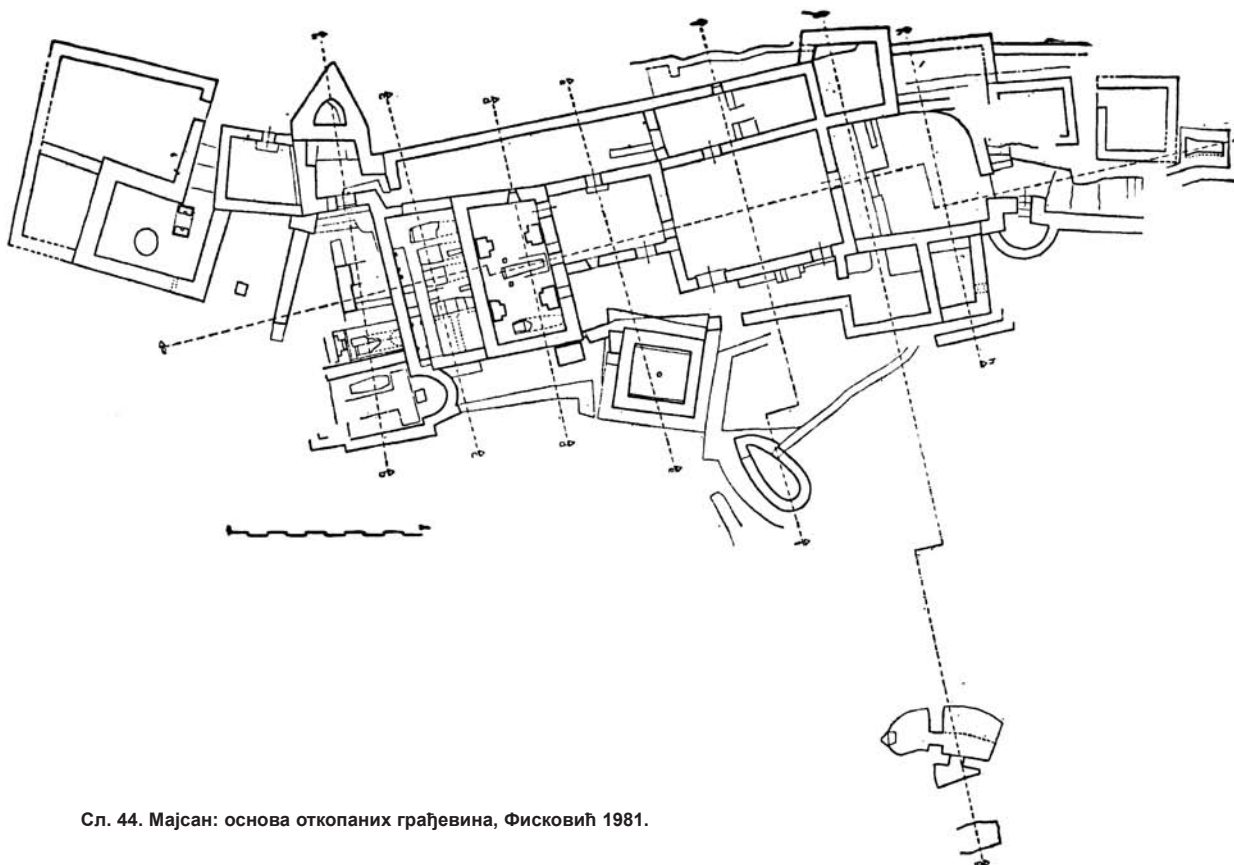
нађено 13 гробница, претежно оних некада засведених, са каналом и два лежишта (сл. 43). У једној гробници нађена је „златна наушница са сафиром, двије перле од злата и једна од аква марина“ (сл. 43), 12 бронзаних новаца цара Јустинијана (527-565), а било је „и уломака луксузног посуђа“ (Заниновић 1988). Уломци указују на тризну, необичну за рановизантијске гробове. По свој прилици је реч о гробницама смештеним уз цркву.

Звековица

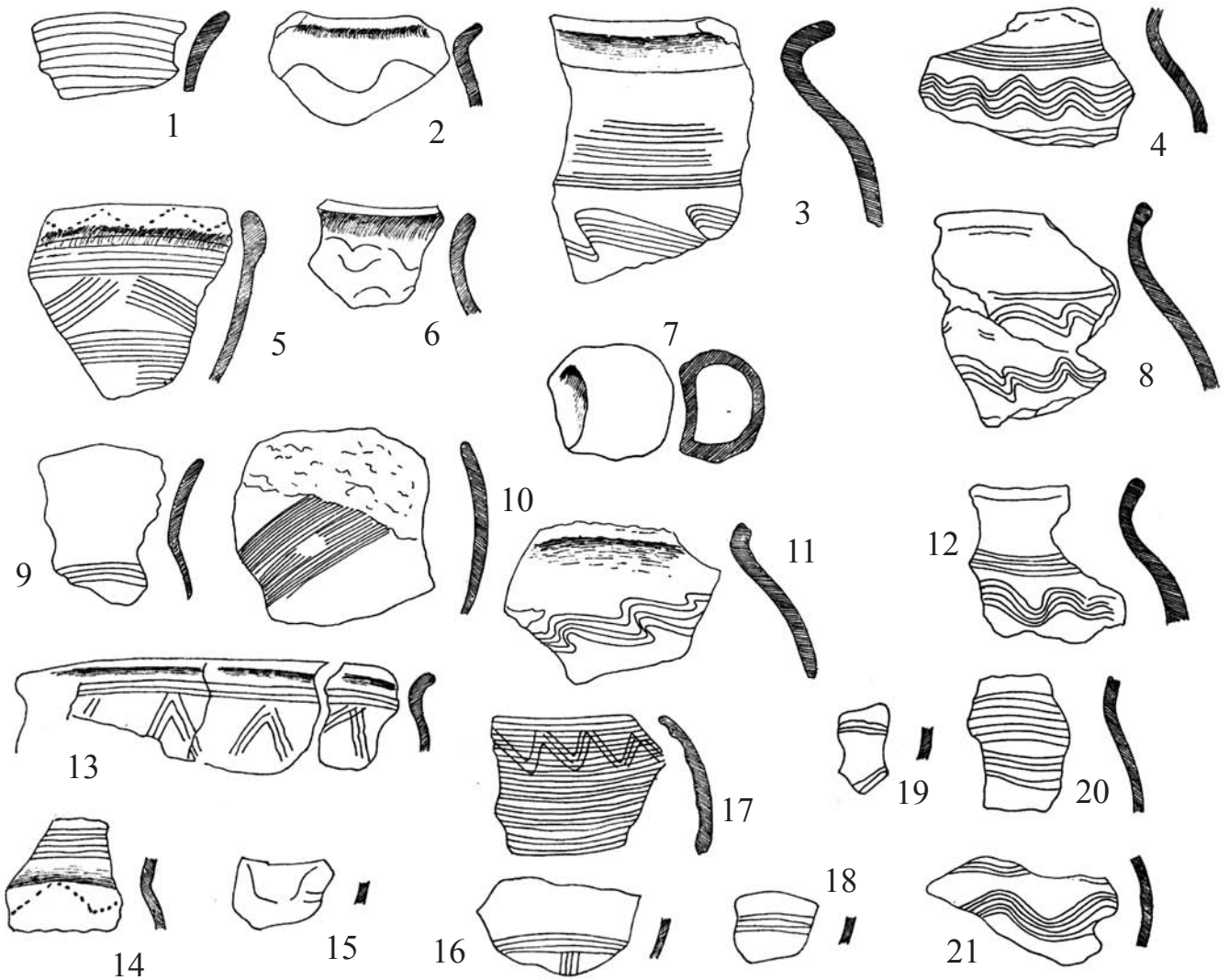
Око цркве Светог Петра код Звековице на северозападном крају Конавала, откривено је гробље укопано у касноантички слој. Најстарији гробови приписани су „старохрватској културној скупини“ и датовани у 9-12. столеће на основу „неколико уломака керамике раносредњовековне структуре“ (Жеравица и Ковачић 2002: 10-11). Трizona није уобичајена за старохрватске гробове (уп. Белошевић 1980).

Мајсан

Мајсан је острвце у Пељешком каналу, између Пељешца и Мљета, на коме је истражен део рановизантијских грађевина (сл. 44), изгледа утврђеног манастира (Фисковић 1981, 1984). Први пут је страдао седамдесетих година 6. столећа, о чему сведочи остава бронзаног новца са последњим комадима из 574/5. (Мирник 1982). Поред осталог, у њему је откривена „старославенска керамика“ као насеобинска; није нађена над гробовима (Фисковић 1981: 151-152, сл. 2-5), датованим копчама врсте Коринт (Фисковић 1984: 13; Вински 1974: 26-27, Т. 19. 1-2). Поузданих налаза који би се датовали после 9. столећа нема, што показује да је овај манастир најкасније тада страдао. О њему ће бити још речи у поглављу о арапском нападу, а овде ћу се осврнути на налазе грнчарије. Грнчарија је рађена гњетањем или на ручном колу од глине са додатком калцита, слабије печене у жућкастосмеђој

Сл. 44. Мајсан: основа откопаних грађевина, Фисковић 1981.

Сл. 45. Мајсан, налази грнчарије, Фисковић 1984, са преправљеним положајем пресека.

и тамносивој боји. Због непоузданих цртежа тешко је доносити поуздане закључке о овој грнчарији. Где ми је било могуће, приказао сам пресеке у правилнијем положају, на основу објављених цртежа (сл. 45). Лонци су најчешће украшени водоравним линијама и валовницама изведеним чешљем. Неколико комада украшено је изломљеним сноповима (сл. 45. 5, 10, 13), а два једноструким валовницама (сл. 45. 2, 6). Међу деловима трбуха, један уломак би могао потицати од сача (сл. 45. 16). Нађен је и део тела зделе или сача са ободом (сл. 45. 5); на ободу је украс изведен убодима чешља, као и на уломку посуде нејасног изгледа због лошег цртежа (сл. 45. 14). Вероватни недостатак неукрашене грнчарије указује на датовање после раног 7. столећа, а она украшена највише личи на посуђе из Баргале (Алексова 1989: сл. 72-75), а затим и са Куле на Дунаву, датовано до досељења Бугара у доње Подунавље. Одсуство посуда украшених ребрима или налепцима, какве су оне из Иловице, указују на време пре 8-9. столећа. Упадљива је и разлика према налазима из Каменог. Зато се чини да би ову грнчарију требало углавном датовати око средине 7. столећа.

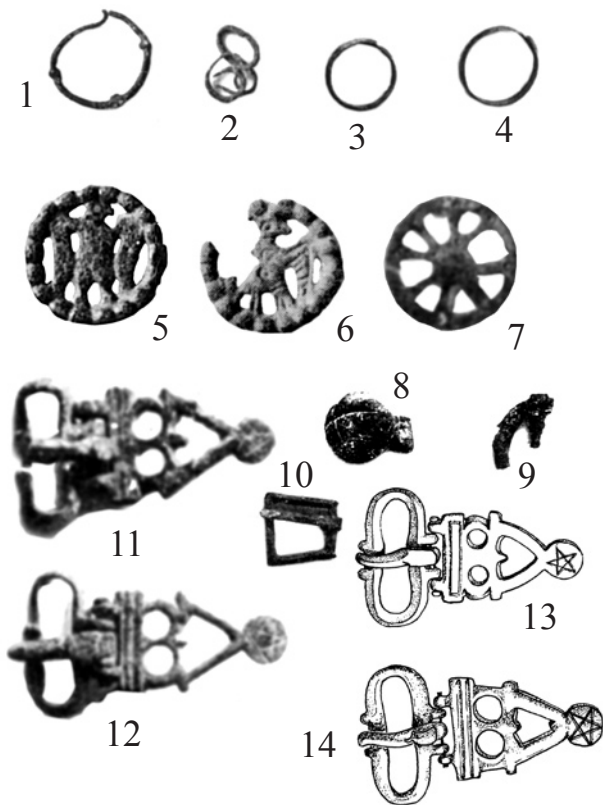
Лонац на чијем је рамену чешљем утиснута валовница преко водоравних снопова, налик лонцу из Иловице (сл. 36. 3) а и са Свача (сл. 18. 5), могао би бити из 9.

Сл. 46. Мајсан, делови стаклених посуда, Фисковић 1984.

столећа. Можда би се у 9. столеће могли датовати и други делови лонаца (сл. 45. 19-21).

Сви метални предмети који се могу поуздано датовати, припадају 8-9. столећу. Овде их само набрајам, јер ће се о њима опширније расправљати у наредном поглављу. Поред поменутих копчи врсте Коринг, позната је једна трапезаста пређица, делови једне кружне и једне четвороугаоне пређице, три кружна запона, каричица на закопчавање са три жичана коленца, два прстена, прапорац, шупље дугме (сл. 47). Горњи датум за ове налазе је сараценски напад, најпре онај из 866-867. Нема разлога да се у исто време не датују и налази стакла, јер да су старији, били би много уситњенији (сл. 46). У такво датовање може се уклопити и највећи део осталих налаза, као што су опека за игру мице (сл. 48), сачувани живопис, итд.

Сл. 47. Мајсан, бронзани предмети, Фисковић 1984.

Сви налази са Мајсана нису познати, и зато је тешко доносити коначне закључке о археолошким слојевима. Ипак се издвајају три слоја. Први, антички, затворен је у рановизантијско доба, што је одређено оставом новца са краја владе цара Јустина II. Тада је ту постојао неки утврђен склоп грађевина. Наредни слој припада 7. столећу, а обележен је препознатљивом српском грнчаријом. Каква је била природа налазишта у то време, односно да ли је то био манастир, утврђење или привремено насеље, тешко је поуздано установити. Груписање ове грнчарије, која не мора сва бити истовремена, ипак указује да је слој затворен у другој половини 7. столећа. Другим речима, или је дошло до неког разарања, или до значајније грађевинске обнове.

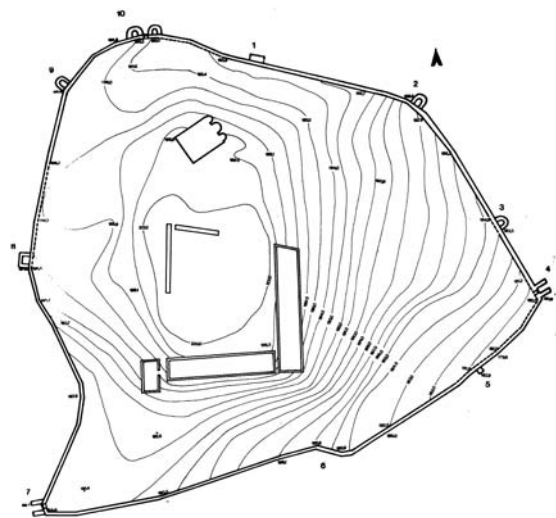
Пошто је реч о острву, друга могућност ми изгледа вероватнија. Затим следи слој који је обележен гробним налазима копчи и запона, крупним деловима стаклених посуда и другим, који је затворен највероватније током 866-867, у сараценском нападу.

Сл. 48. Мајсан, опека, по Фисковић 1984.

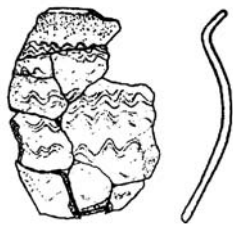
Градина код Мартинића

Градина се налази у Зети, на једном вису уздигнутом око 140 м изнад Зете. Тамо су вршена откопавања 1972-1989. (Кораћ 2001: 7-8). Откопавања су вршена без археолога, и зато нема никаквих података о слојевима и фазама овог изванредно значајног археолошког налазишта. Објављени су подаци о грађевинама и незнатан број покретних налаза. Градина се састоји од утврђења са најмање три полукружне куле, једном правоугаоном кулом и три капије, од којих је једна брањена са две полукружне куле, а две друге су у виду кула (сл. 49). Осим источне куле над капијом, све остале су накнадно саграђене. Утврђење има неправилну основу, највећег распона око 180 м, а површине око 1,5 хектара. На врху је скуп грађевина повезаних у четвороугаону основу са двориштем у средини. Поред је црква са три „брода“, у којој се распознају три фазе употребе.

Сл. 49. Градина, основа утврђеног дворца, Кораћ 2001а.

У цркви су нађени делови натписа у коме се спомиње Петар, кога истраживач Војислав Кораћ повезује са кнезом Диоклеје Петром, забележеном на једном печату. Војислав Кораћ сматра да је реч о граду Лонтодокли и да га треба датовати у време кнеза Петра Гојниковића (892-917), а шире од друге половине 9. столећа до у 11. столеће (2001: 180-185). Данас може да се утврди, на основу оставе (пар наушница нађен је у једној кули), и делова ратничке опреме и накита у слоју, да се живот на Градини прекинуо насилно, у неком освајачком походу. Долази у обзир само неки напад са истока, а извесна су два. Бугари су у доба цара Симеона стално притискали Србију, тадашњег савезника Византије. По *СН*, Петра су Бугари свргли 917; Србију су освојили и раселили 924. Следећи напади, можда не тако тешки, уследили су у доба цара Самуила, пред крај 10. столећа. Тада је цар Самуило потчинио Србију и продро до Задра (*Љетонис* 1988: 126). Зато је од највећег значаја што уже датовање најмлађих налаза, односно утврђивање да ли припадају раном 10. или крају истог столећа. О откривеним грађевинама биће речи у наредним поглављима.

Сл. 50. Градина Мартинићи: део лонца, Магловски 2001.

Приказ грнчарије са Градине није довољно употребљив.¹¹ Јасно је да постоје лонци који нису сви једнаки; наводно има 14 уломака здела украшених водоравним линијама или валовницама (међу зделама је и једна дршка?), 3 поклопца, има крчага. Уломци амфора су на основу пете групе 3. Брусића (1976: 41-44) датоване у 10-12. столеће. Украшене су ребрима и ваљда валовницама („роваши“), што указује на неке примерке са Превлаке (сл. 39) и 9. столеће. Једина посуда објављена цртежом је део лонца украшеног валовницама изведеним чешљем (сл. 50). Може се датовати у оквиру 9-10. столећа.

Од осталих покретних налаза, срећом објављених са доста добрим цртежима и употребљивим фотографијама, неки предмети су поуздани за датовање. Међу њима поједини налази указују на постојање старијих слојева из праисторијског и римског доба, као што су кремена оруђа, римски новац; можда су и неки пршљенци старији (Магловски 2001: 207-209, сл. 2, 4). Други налази припадају 9-10. столећу — три наушнице, копча, језичак, делови панцирне кошуље (Магловски 2001: 204-205, сл. 1-2).

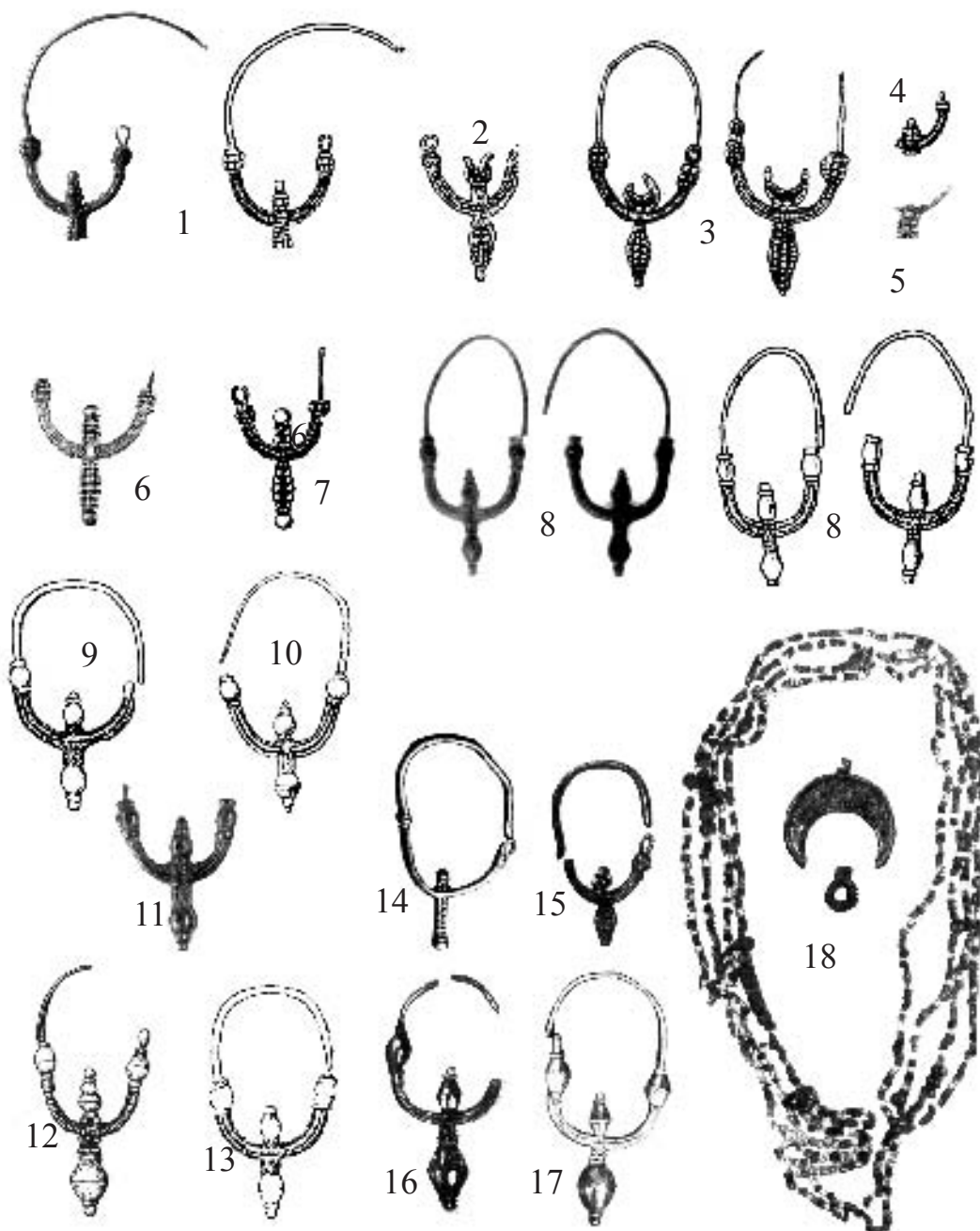
Објављене су три наушнице које припадају врстама са четири јагоде (сл. 51. 1, 6). Такве наушнице датују

се на словенским просторима, за које су особене, у 9-11. столеће. Оне које имају шупље јагоде, обично сребрне, оквирно из 10. столећа, преовлађују у сливу Мораве и Вардара; познати налази групишу се на Косову и западно од Вардара. Обично се налазе са купастим прстењем, раширеним од Мариова до области Книна. Има их особених у широј области Видина (Тимока), а мањи број особених и у Равним Котарима. Могу бити са јагодама израђеним од зрнаца метала (узори су златни), са мањом јагодом у карици, као и са оним бочним, често обликованим у виду још мањих коленаца („гроздолике“). Подражавају се ливењем у бронзи. Оних простих има највише познатих на југу Паноније. Претежно се датују у 9. столеће. Најскромније су оне ливене које подражавају примерке са шупљим јагодама. Највише их има између ушћа Тимока и Саве са припадајућим областима, а датују се обично у 10-11. столеће. Постоје и прелазне врсте, које додатим украсом подсећају на лунуласте наушнице (следећа велика група истовремених наушница), али уместо средишње јагоде имају лунулу. Све заједно се могу разврстати по облицима карике, облицима јагода и другим особинама — неке имају петљицу за закопчавање, итд. Овај овлашни преглед наушница био је потребан да би олакшао што уже датовање примерака са Градине.

Међу остацима грађевина на највишем делу Градине, нађена је сребрна наушница са четири јагоде начињене од зрнаца сребра (сл. 51. 1). Завршетак доње јагоде, веће од осталих, у виду шишарке, недостаје; остале три јагоде начињене су од по два зрнаста прстена уоквирена прстенчићима од жице. Доња половина карике покривена је правом или подражаваном гранулацијом. Има петљицу за закопчавање. Наушнице са привеском и бочним јагодама — коленцима обликованим од зрнаца, шире се међу Словенима од средине 9. столећа. Код Нина су нађене наушнице са бочним коленцима, али је средишњи део другачији а карика је четвороугаоног пресека; датоване су новцем цара Лотара (840-855) у средину 9. столећа (Белошевић 1980: 90). Делови сличних наушница потичу изгледа из Рама (Џуњак 1995: сл. 1г), околине Јагодине (Крстић 1997: Т. 1. 6), и са непознатог налазишта на Дунаву (Вуксан 1990: Т. 2. 2). Такав примерак из гроба 112 у Рајловцу (Милетић 1956: Т. 10) треба датовати око краја 9. столећа (сл. 51. 15). У данашњој Бугарској нису уобичајене. Млађи примерци, из 10. столећа, имају наглашенији гроздолики привесак а бочне јагоде су сведене на коленаца од једног прстена зрнаца, као примерак из Калета код Винице (Микулчић 1996: сл. 42) и пар из Битоља (Манева 1992: Т. 15/77).

У једној кули нађен је пар посребрених наушница са четири јагоде једноставније израђен добрим ливењем од бронзе (сл. 51. 8). Очигледно је реч о остави.

¹¹ Магловски 2001: 197-204 — изостављен је текст о украсу посуда, као и каталог, који је можда нешто више значајно; спомиње се на страни 201.

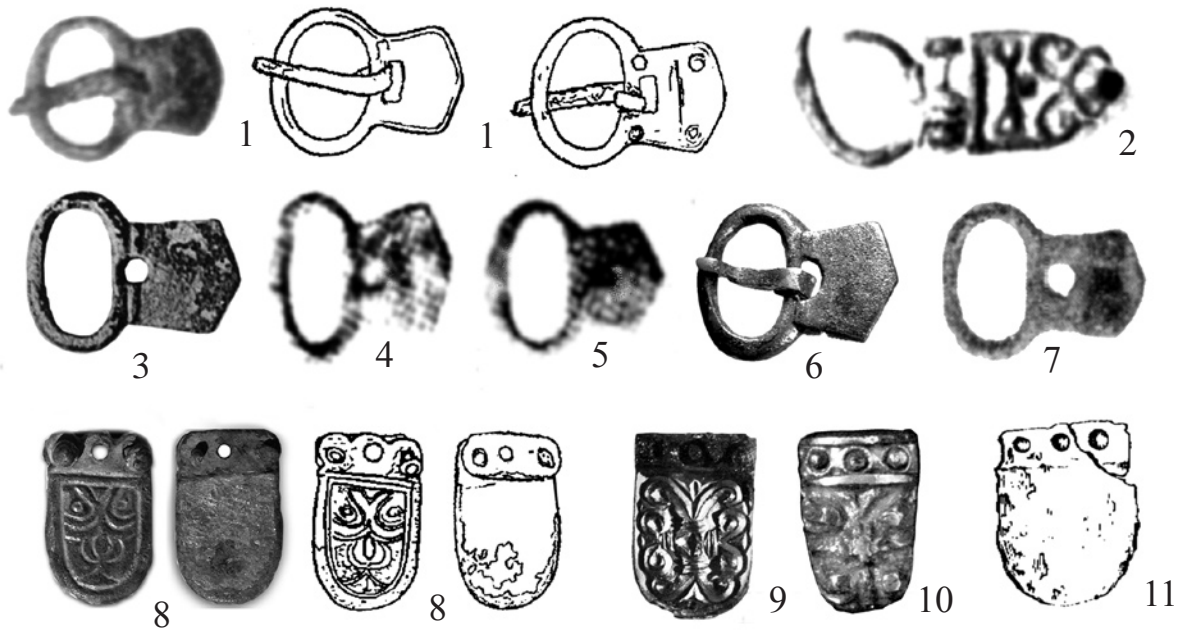

Сл. 51. Наушнице: Градина Мартинића, сребрна (1) и пар од бронзе (8), Магловски 2001; Битољ (2) и Преспа (3, 12), Манева 1992; Јагодина (4), Крстић 1997; Рам (5), Цуњак 1995; Бор (6), Вуксан 1990; Винаца (7, 10), Микулчић 1996; Прахово (9), Јанковић 1983; Колари (11) и непознато налазиште (13), Бајаловић-Хаџи-Пешић 1984; Рајловац, налази из гроба 112 (14-17), Милетић 1956.

Све јагоде су једнаке осим доњих, незнатно већих. Доња јагода се наставља на три прстена од зрнаца. Немају петљицу за закопчавање. Овакве наушнице, скроман су вид оних са шупљим јагодама од сребра, као што су пар нађен на острву Голем Град у Преспи (Манева 1992: Т. 16/77). Слични ливени примерци, са три зрнаста прстена на привеску, познате су са Дунава из Прахова (Јанковић 1983: Т. 4. 6), Грабовице (Ерцеговић-Павловић и Минић 1986: 354, сл. 5. 1-2), Ритопека и непознатог налазишта (Бајаловић-Хаџи-Пешић 1984: Т. 2. 9; 18. 9). Датују се код нас обично у 9-10. столеће; али уже датовање би било од позног 9.

столећа (потичу из гробаља хришћана — Грабовица), до око средине 10. столећа.

Како изгледа, све три наушнице са Градине су најближе примерцима нађеним између ушћа Саве и Тимока, а затим оним из Македоније. Занимљиво је да томе насупрот постоји сличност одговарајућих наушница између западних налаза и Коринта. У Рајловцу код Сарајева је у поменутом гробу број 112, уз пар ливених наушница са четири јагоде, нађена гроздолика наушница и ливена наушница са коленцима у виду задебљања, са привеском налик штапићу од низова зрнаца, као и огрлица са бобицама од стаклене пасте и лунулом (сл. 51. 14-17). Наушнице сличне

Сл. 52. Градина Мартинићи, копча (1) и језичак (8), Магловски 2001; Преслав (2), Мавродинов 1959; Коринт (3), Davidson 1952; Бугарска (4-5), Милчев 1973; Панонија (6), *The Ancient Hungarians*; Преслав (7), Овчаров 1985; Моравска, *Stormähren* (9) и *Veliká Morava* (10); Нин (11), Белошевић 1980.

последњој познате су из гробља Ждријац код Нина и Бискупије (Белошевић 1980: 88, Т. 78. 1-2, 6),¹² и зато примерак из Рајловца треба датовати уже око средине 9. столећа а шире у цело 9. столеће. Околност да је у Рајловцу она распарена, указује да је пар са четири јагоде млађи. Тај пар има најмању средњу јагоду, а највећу доњу. Оне нису познате из гробља Хрватске; зато треба рачунати са другом половином 9. и раним 10. столећем. Сличне наушнице, али са лунулама уместо средишње јагоде, нађене су у Бискупији, у гробу 29, заједно са купастим прстењем и бобицама од стаклене пасте (Гуњача 1953: сл. 7); оне би се због лунуле могле датовати у прву половину 10. столећа.

Сл. 53. Градина Мартинићи: перле.

На супротној страни, из Коринта, потиче ливена наушница са упадљивом доњом јагодом (Davidson 1952: бр. 2032). Како ће се касније видети, такве везе између накита, заправо привредни токови, нису били случајни.

Нађени су и делови коњаничке опреме. Копча дуга око 3 см, бронзана, са гвозденим трном, има на окову четири заковице за учвршћивање на каиш (сл. 52. 1). То је копча са каиша за везивање оструге. За

разлику од оних у хрватским гробовима и даље на запад, код којих је оков у виду лима који држи каиш, ове су ливене и имају заковице. Најбројније су у различитим пределима Бугарске (Милчев 1973: сл. 146; Овчаров 1985: 154, сл. 42; Меламед 1993: 165, сл. 8, Т. 2). Слична копча (сл. 52. 3) потиче из Коринта (Davidson 1952: бр. 2212). Језичак за каиш оструге такође је дуг око 3 см; израђен је од бронзе па позлаћен (сл. 52. 5). Он је конструкцијом једнак једноставним језичцима са каиша оструга из старохрватских гробова, који такође на позадини имају плочицу за учвршћивање закивака (Белошевић 1980: Т. 26-29 — Ждријац). У Бугарској су издвојени особени језичци ливени са лежиштем за уметање каиша (Станилов 1993; уп. Меламед 1993: 165, Т. 2), као и они на западу рађени по франачким узорима (Bialeková 1977: 143-144, сл. 17-18). Једна копча из Преслава (Мавродинов 1959: 231, сл. 274) на окову има врло сличан украс (сл. 52. 2). Старохрватски примерци делују као производ неке тамошње радионице, као и они из Словачке. То значи да треба претпоставити и друге радионице са својим особеностима. Примерак са Градине би могао бити производ неке српске или Србима ближе радионице из истог времена, 9. столећа. Слично украшени примерци ми нису познати, али шара не одговара франачком односно западном начину украшавања, већ византијском — то је упрошћен стари цветни мотив.

Од осталих предмета треба споменути гвоздене каричице панцира оклопа, ножеве и слично. Нађене су три перле од стаклене пасте, од којих су две кармин

¹² Јанко Белошевић их је датовао сувише рано, у другу половину 8. — почетак 9. столећа, превиђајући налаз из Рајловца.

црвене са бледозеленкастом „цик-цак инкрустацијом“, а трећа је црна (сл. 53).

Датовање ових предмета креће се у границама друге половине 9. — прве половине 10. столећа; нема објављених налаза особених за раније 9. или позније 10. столеће. Накит указује на север, на просторе јужне Паноније и Подунавље до Тимока, тада у саставу Бугарске. Копча за везивање оструге потиче из Бугарске, а језичак одаје очигледан византијски утицај. Остава наушница, покидани каишеви оструга и заступљен избор предмета, указују да су доспели

у земљу током освајања овог утврђења. Архонта Петра, који је по свој прилици био други ктитор цркве Арханђела Михаила на Градини, Бугари су заробили на превару 917. године (СН 54-55). Сасвим је могуће да је заробљен управо на Градини. Убрзо је уследило и освајање и расељавање Србије, 924. године. У том бугарском нападу Градина је највероватније освојена борбом, а црква је од тада остала пуста. Нема показатеља у покретним налазима да је била потом обновљена, односно да је Градина коришћена у доба цара Самуила. Уломци грнчарије са Свача делују млађе од оних познатих са Градине.

Особине грнчарства

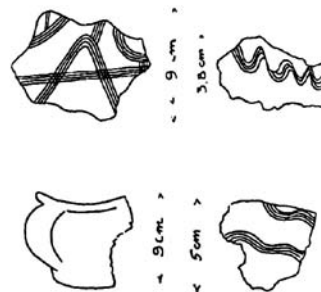
Очигледне су две врсте грнчарске производње у приморју — једна у византијским традицијама, а друга у српским и словенским. Византијска грнчарија (што не одређује језик и етничку припадност њених носилаца) заступљена је прво класичним избором облика особеним за поморје источног Медитерана. Потом, од 7. столећа, следи употреба спорог витла за израду лонаца са дршкама и без њих; ова се производња угасила током 8. столећа, судећи по познатим налазима. У исто време и до краја епохе, коришћени су увозни крчаци са две или са једном дршком, можда још неки облици посуђа, а од 9. столећа бројне су и амфоре. Друге врсте грнчарије, као што је она глеђосана, сасвим су ретка појава.

Остала грнчарија заступљена је опште словенским и српским посуђем. Оно најстарије, из 6. столећа, мало је познато и зато је тешко утврдити га као српско, мада мислим да је то несумњиво. Из тог доба потичу прве познате црепуље, које су у почетку општа словенска особина, али потом остају особеност српског грнчарства до наших дана. У 7-9. столећу може се говорити о српском грнчарству, као и оном особено приморском. У 9-10. столећу, недовољно познатом, користи се грнчарија уобичајена за словенски свет, али чини се са две варијанте, источном и западном. Укупно се могу раздвојити пет група лонаца.

Прву групу чине лонци без украса, рађени на спором витлу, вероватно занатски, потичу од оних рађених по свој прилици у кућној радиности до почетка 7. столећа. То су лонци из Каменог, датовани у 7. столеће; они обликом одговарају украшеним примерцима из Иловице и са других налазишта. Тако рађени неукрашени лонци остали су вековима особеност српског грнчарства; у Иловици су забележени и у Позном средњем веку.

Друга група припада такође 7. столећу. Чине је малобројни уломци занатски рађених лонаца, украшених водоравним сноповима и вишеструким валовницама изведеним чешљем. Нађени су у Свачу,

у Иловици и бројније на Мајсану. Пореклом су из занатских радионица око ушћа данас чешке Мораве — Братиславе и Беча, одакле су њихова производња преноси на Дунав, у Неготинску крајину, вероватно седамдесетих година 6. столећа. Да ли се у исто време шире на Повардарје и Брегалницу, или нешто касније из Неготинске крајине, отворено је питање, мада је вероватније ово друго. Одатле стижу и у Зету (Свач, Иловица), али као да се ту више не праве. Такво бројније посуђе са Мајсана или је посебна грана радионица из околине Братиславе и Беча, или је непосредније повезано са досељавањем грнчара из Неготинске крајине.

Сл. 54. Стари Бар, Бошковић 1962.

Трећа група посуда украшена утиснутим окомитим или косим сноповима, понекад укрштених или поређаних у изломљени низ, за сада је најособенија за Зету. Тако украшени лонци и сачеви нађени су у Иловици, а уломци лонаца у Свачу, Каменом и на Мајсану. Можда их има и у Старом Бару (сл. 54). Код свих је тај украс изведен чешљевима са 2-4 зуба. Сличан украс забележен је на лонцима из Тврдоша (Јанковић 2003а: 6. 1), у Циму код Мостара (Анђелић 1976: Т. 17. 2), можда и у Петро-Павловом манастиру код Требиња (Јанковић 2003б: сл. 19-20), али је тамо неупадљивији, као да није изведен чешљем већ неким приручним, мекшим оруђем. Украс различито изведен окомитим и косим потезима чешља али без укрштања и преламања, забележен је у Аргосу (Aupert 1980) и сасвим једноставан у старијем налазу из Олимпије (Γιαλουργς 1963). У Зети се посуђе са оваквим

украшом датује у крај 7. — почетак 9. столећа. Међу уломцима лонаца из Мушића, који се тешко могу датовати после раног 7. столећа, нађени су и делови лонца украшеног изломљеним украсом уоквиреним водоравним сноповима, али тај лонац има сасвим кратак обод (Чремошник 1970: сл. 7). Изузетно се сличан украс појављује на хрватском тлу, на посућу 9. столећа (сл. 192. 16-17). Овакав украс није уобичајен за познате налазе 8-10. столећа јужно од Саве и Дунава. Осим наведених примера са Пелопонеза, изузетно се појављује у доњем Подунављу (Ж. Вџарова 1965: сл. 4. 3, 57), али је чест у свим видовима од Полабља до Повислења. Они старији тако украшени лонци, нађени код Плоцка и датовани у 7. столеће, сличних су облика и обода, нарочито комадима из Херцеговине, такође старијим (Szymanski 1967: сл. 44. 11, 13, 16; 76. 14). Међутим, у 8-10. столећу такав се украс тамо обично налази на лонцима другачијих облика, по правилу без упадљивог врата, са кратким ободима. Има их нарочито у Полабљу до Солаве, где има и сличних облика, односно тамо где се поуздано зна да су живели Срби, па и данас (Brachmann 1978: сл. 11, 17, 21, 23, 24, итд). Ретко, такав украс налази се и у чешкој Морави (Dostál 1985: сл. 17. 30, 34, 37), понегде са ребрима на рамену (Poulik 1950: сл. 115с, е).

И грнчарија четврте групе украшена налепљеним тракама, особена овде за Србе, може се наћи између Висле и Лабје, али и око чешке Мораве. Примењује се на сачевима од 6. столећа, на којима је у почетку била намењена да задржи жар у току печења хране. Сачеви из Иловице имају ужа ребра од оних 6-7. столећа, а касније се више не стављају на сачеве. На лонцима се ребра прво примењују на врату или непосредно

испод врата, на примерцима из Иловице. Овај начин украшавања лонаца није чест, али је забележен већ у Царичином Граду рановизантијског доба, где вероватно припада посудама позног 6. — раног 7. столећа (Мано-Зиси 1956: сл. 37. 23-24). Њима је близак уломак тако украшеног лонца из Вишића у Неретви.¹³ У словенском свету се у исто време ретко примењује такво украшавање, али на лонцима рађеним гњетањем појављује се ребро украшено низом јамица, и то од Подњепровља (Русанова 1973: 11-12, Т. 5. 1; 10. 12; 18. 6) до Пољске (Hasegawa 1973: 23-24, сл. 6; 7. 3; Parczewski 1988: Т. 83. 7). Из Пољске ми је познат и део лонца са неукрашеним ребром (Parczewski 1988: Т. 11. 12). У Градцу на Лепеници код Сарајева нађен је део лонца са неукрашеним ребром на врату, који највише личи на иловичке примерке, али га по осталим налазима треба датовати око 600. (Skarić 1932: 19, сл. 3. 9). Напред поменути примерци из области Книна и Ливна, са украшеним ребром, датују се у 8, до самог почетка 9. столећа. Полукружни налепци на два лонца из Иловице су изузетни, мада се могу поредити са тако обликованим али урезаним украсом из Полабља (Brachmann 1978: сл. 11).

Пету, најмлађу групу грнчарије, заступа посуће украшено чешљем, које има опште јужнословенске и словенске особине, колико се може судити по малобројним познатим примерцима. Датује се у 9-10. столеће. То су, пре свега, лонци украшени само валовницама, као у Сарду, Свачу, на Градини, а затим и лонци украшени валовницама изнад водоравних снопова, или испреплетаним са њима (Свач, Иловица). По неки комад се може уже датовати на основу затворених слојева, као на Градини.

Датовање и тумачење слојева

Из претходног прегледа датованих археолошких налаза, уочава се низ од укупно шест временских слојева 7–10. столећа. Они се датују или у неко уско време или широко, у доба када није било неких драматичних збивања која би изазвала промене у материјалној култури. Када је било непријатељских најезди или елементарних катастрофа, када су разарана насеља, цркве и градови, затварани су археолошки слојеви рушењем. Истовремено се прекидала материјална производња, а потом је долазило до обнове материјалне културе са извесним променама. Из дела цара Константина VII Порфирогенита познато је неколико драматичних збивања у областима где живе Срби: на прелазу из 6. у 7. столеће, Авари су опустошили Далмацију, а затим се Срби насељавају; у време хана Пресијама и хана Бориса, током 9. столећа, Бугари врше неуспешне

нападе на Србију непознатих домета и последица; Арапи руше градове Боке 866; 924. Бугари су окупирали Србију. По *Љетпису*, пред крај 10. столећа је цар Самуило освојио Далмацију. Ово свакако нису били једини догађаји који су потресали Србију тог времена, односно њено јужно приморје. Из писаних извора зна се и за напад Франачке на византијску Далмацију, дакле и на Србе, као и за друге нападе Сарацена. Не треба занемарити ни могућност мађарског упада негде око почетка 10. столећа.

Свим овим збивањима треба да одговарају одређени затворени археолошки слојеви на појединим налазиштима. Појава другачије датованих слојева сведочи о неким незабележеним збивањима. Приликом проучавања ових појава на основу јако мало расположивих података, треба узети у обзир природу и положај нала-

¹³ И. Чремошник опредељује тај уломак лонца у Римско доба (1965: 191, Т. 6. 30).

зишта. За разлику од насеља, утврђени град је могао да опстане у нападу; или, становништво приобаља могло је да се привремено склони на море и тако преживи, уколико су били нападнути са копна.

Слој позног 6. столећа, затворен око 600.

Средњи век је на овим просторима почео када је словенски језик надвладао. Али у Превали то није тако очигледно археолошки изражено као у другим областима које су населили Словени а разорили Авари. У крајевима окренутим Дунаву живот утврђених места је прво нагло прекинут, затим обновљен и потом коначно угашен. То се види по постојању два слоја богата налазима поломљене грнчарије, стакла, разним предметима, датована новцем, а понекад и оставама новца. Али је у старијем слоју грнчарија рађена на брзом витлу и предмети од бронзе су ливени у сложеној техници проламања у двостраним калупима, док је у млађем слоју грнчарија рађена на спором витлу, има ретких налаза словенских посуда, а бронзани предмети се лију простим једноделним калупима (Јанковић 1981: 157, 172). Тако нешто није установљено ни на Свачу ни на Превлаци, одакле су ми познати једновремени налази. За сада је утврђен један слој, особен по грнчарији византијске израде и на брзом и на спором витлу, и појединачним уломцима словенске грнчарије; новац није нађен. По томе је Превала слична Далмацији, а разликује се од Дакије.

У суседној Херцеговини види се затварање слоја особеног по грнчарији неправилно украшеној чешљем по целој површини (укључујући дно). Ова грнчарија ширила се и на западни део Боке, односно просторе потоње Травуније са Конавлима. У Травунији је очито разарање великог обима, после кога се прекида дотадашња производња грнчарије, а њени носиоци стижу у приморје (Иловица, Старчева Горица?). У истом слоју има уломака словенске односно српске грнчарије, као и добро рађене грнчарије увезене из приморја (амфоре, лонци, зделе и друго). Затварање тог слоја датовано је око 600, а разлог видим у аварском нападу. У приморју таква појава у то време није забележена. Ископавања Свача дала су недовољан број налаза грнчарије приморске врсте, да би на основу њих могло да се установи да ли је то посуђе у једном маху доспело у земљу, приликом неког освајања. На Иловици такав слој постоји (западно од цркве), мада није истражен; на неким местима њему одговарају уломци словенске грнчарије (поред префурнијума). Свач је могао одолети нападу у коме је страдао незаштићен манастир на Превлаци.

Авари су и у Подунављу и у Далмацији и у Превали били освајачи највећег броја утврђених места. Они су 568. године послали 10.000 Кутригура да пљачкају Далмацију, а борбе су прекинуте 570, пошто је цар Јустин II пристао да им плаћа данак (Менандар 1955: 88). Аварима је потом предат Сирмијум 582, а они су 584-586. освојили низ градова и утврђених места у византијском

Подунављу, почев од Сингедона, и потчинили их. Авари су убрзали насељавање Словена, тако да седамдесетих година долази прво до расељавања Словена из Паноније, а затим, почетком осамдесетих година, Словени масовно насељавају Македонију, Грчку и друге области. Царство је напало Аваре 596, а они су за одмазду упали у Далмацију. По позним запонима, прављеним после тога, уочава се становништво пресељено из Подунавља у области јужно од Скопља, у Полог, Пореч и Црно Подримље. То се датује у 597. годину, у време рата са Аварима (Јанковић 2004). Тада би најкасније био основан Свач. Рат са Аварима је настављен. Када је Царство поново напало Аваре 600, они су упали у неке ромејске области, али су били принуђени да се врате назад, ради одбране сопствене територије.

У одбрани византијске границе учествовали су одреди Срба и других Словена. Неколико словенских насеља истраживаних дуж обале Дунава у области Аквиса, због плитко укопаних или надземних кућа са огњиштима, за разлику од оних полуукопаних са пећима, уобичајених код подунавских Словена, приписана су Србима (Јанковић 1997). То је поткрепљено грнчаријом и нарочито српским обредним громилама, датованим у 7. столеће (Јанковић 1998: 15-20). На основу налаза словенских запона, грнчарије и историјских збивања потврђених колањем новца, утврдио сам да су Словени могли населити неке области Средоземне Дакије и Дарданије још од средине 6. столећа, а да у доба цара Маврикија настајују утврђена места Дарданије (Јанковић 2004). Словени живе у значајном броју у граду Првој Јустинијани (данашњи Царичин Град код Лебана), у коме је било седиште архиепископије за северну Илирију. У градовима Скупи-Скопље и Баргала-Брегалница, чини се да је било насељених Срба у доба владе цара Ираклија. Словени односно Срби забележени су грнчаријом краја 6. столећа у Свачу, Иловици и Тврдошу.

У време цара Фоке (602-610) наступио је мир са Аварима, колико се зна, и извесна обнова у приморју. Али убрзо пошто је цар Ираклије преузео престо, Авари су опет напали и 623-626. одигравају се њихови напади на Солун и Цариград. Треба претпоставити да су утврђена места северне Илирије коначно опустошена у првој деценији владе цара Ираклија, пре напада на главне градове Царства. Освојили су их Авари а не Словени, јер су у њима већ живели Словени у значајном броју. Тада је могла stradати и Превала.

Слој 7. столећа затворен око 660.

У Свачу и Иловици се заједно појављују две групе „византијске“ грнчарије. Једна група је заступљена лонцима рађеним на брзом витлу, заобљеног дна, а бројнија друга група, лонцима равног дна и сачеви-ма рађеним на спором витлу. Ова друга група се мора повезати са становништвом досељеним са севера Илирије, пре свега из Подунавља, који је тамо користе од краја осамдесетих година 6. столећа до у рано 7. сто-

леће. Са њима је нађена и српска грнчарија рађена на витлу и гњетањем, која се за сада такође повезује са Подунављем, где је датована у исто време. Очигледно су носиоци тих врсти грнчарије из Подунавља стигли у приморје, па је овде треба датовати после напуштања тамошњих насеља и утврђења.

Срби из неких од тих насеља на Дунаву, заједно са другим Словенима крајишницима који су живели са њима, напустили су Подунавље и отишли на југ. То се десило почетком владе цара Ираклија, можда 619. Словенски запон из Љеша, коме су веома слични примерци из Дубовца на југу Баната и из Мале Азије, припада управо овом добу и такође указује на сеобу из Подунавља у два правца. То су све препознатљива метанастазичка кретања особена за Србе, која је установио Јован Цвијић.

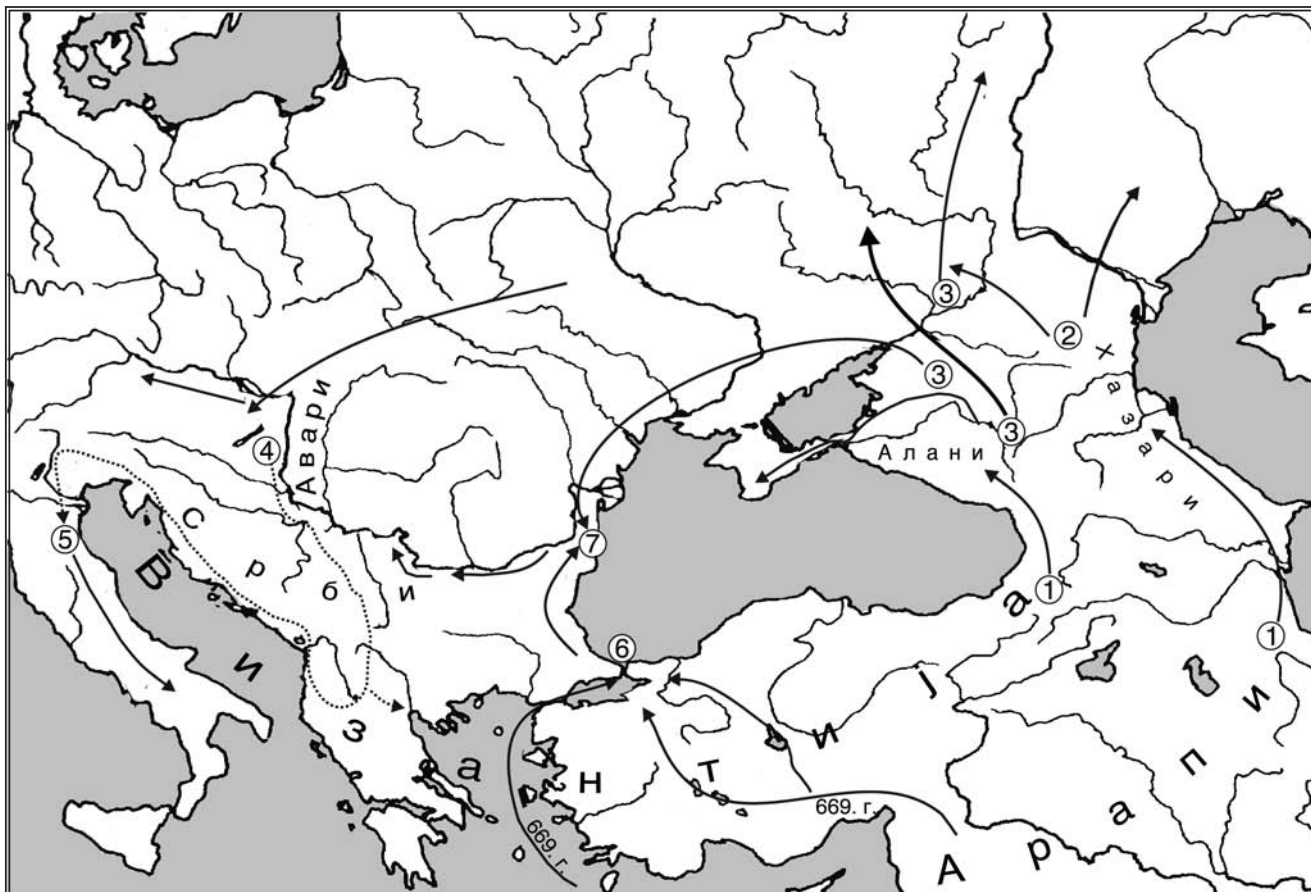
Ова претежно српска култура у приморју, састављена од досељеника са Дунава и раније насељених Срба, са међусобно различитим особинама ромејског грнчарства и становништва из приморја, Дарданије, области Аквиса са Катарактима, једноставно се може повезати са подацима цара Константина VII Порфирогенита (СН 1959: 46-49). Наиме, он је забележио да су се Срби после напуштања Србије (Σερβλία) код Солуна и одласка на Дунав, обратили преко заповедника Београда цару Ираклију да им додели друге земље за насељавање. Цар Ираклије им тада додели земље Далмације које су запустеле после Авара. Сада располажемо првим доказима да се то тако и одиграло, али и новим чињеницама које бацају потпуније светло на та збивања. Срби су повели и друге са собом, таквих археолошких особина по којима су иначе Срби касније препознатљиви (сачеви, споро витло) можда исто Србе или друге Словене раније насељене, или Ромеје латинског или другог језика (јер лонци са две дршке делују као да су трачког порекла). Заједно са њима, вероватно под српском заштитом, кренули су и становници неких утврђења Подунавља. Они су изгледа населили и основали неке градове око ушћа Дрима.

Настала је извесна нова култура, заједничка за Свач и Превлаку, вероватно за простор између њих и свакако за неке суседне градове, као што је Скадар. Потом је овај културни слој прекинут и затворен разарањем на Превлаци, а чини се и у Свачу. То разарање морало се одиграти, разумљиво, извесно време после 619, јер је најкасније те године започето образовање овог слоја (тада се најкасније одиграло досељавање са Дунава).

Из писаних извора знамо за велика померања Бугара, изазвана ширењем Хазара између 640. и 660, о којима саопштавају Теофан и патријарх Нићифор. Тада су Аспарухови Бугари населили источне пределе доњег Подунавља, неки су стигли у Панонију, а неки чак до Бавараца. Забележено је и да народ под вођством Кувера (за кога се уобичајено мисли да је један од синова бугарског хана Куврата), долази у

близину Солуна, а потом му се губи траг у писаним изворима. Има покушаја да се Комани-Кроја култура, раширена од Охридског до Скадарског језера, припише Куверу, као и чувени налаз из Врапа, иако се датују у млађе време (и ја сам тако учинио). Приближно у исто време неки Бугари прилазе Лангобардима, који их насељавају у Беневенту; томе је претходио покушај насељавања Срба у области око лангобардског Сипонта. Овде се постављају три основна питања. Прво, шта је било са Кувером и делом његовог народа који није пришао Византији? Друго важно питање је којим путем су Бугари стигли у Италију и да ли су борбе око Сипонта повезане на неки начин са њиховим насељавањем? Чини се да су Куверови Бугари преко Епира и Далмације стигли до Лангобарда, који су их потом населили у Беневенту. Треће је питање датовања — да ли се могу повезати ова збивања са другим подацима о расељавању Бугара?

Подаци о Куверу и за њега везана збивања сачувана су у *Чудима Светог Димитрија* (Баришић 1953: 126-136; *Мир*. II 1955: 211-216). **Тамо је описано како је Свети Димитрије спасао Солун од освајања које је припремао Кувер.** Наиме, од Ромеја које су Авари заробили и одвели у Панонију, пре 60 и више година, настао је нов народ, који је и поред мешања са Аварима, Бугарима и другим народима, очувао своју веру. Аварски хаган им постави за главара Кувера, који је пре тога пребегао Аварима. Кувер се са тим народом и присталицама из других племена одсели на југ и запоседне Карамесијско поље, које се изједначаје са Пелагоњом. Одатле потомци Ромеја почну да пребегавати у Солун. То је подстакло Кувера да смисли заузимање Солуна на превару, тако што је део својих поданика послао у Солун као тобожње пребеге. Међутим, овај план се изјаловио, а о Куверу више нема вести — очигледно више није представљао опасност за Солун и Византију. Ова збивања Фрања Баришић је датовао око 680. на основу података о потомцима Ромеја заробљених пре шездесет и више година, што се наводно десило око 615. Из ових вести о намерама за освајање Солуна, произилази да је главнина војних снага придошлица остала уз Кувера, као и да они нису били Ромеји односно хришћани. Они нису били ни Словени, јер су према досељеницима домаћи Драгувити били непријатељски расположени — Византија војском штити пребеге од њих. Дакле, чини се оправданом претпоставка да су главнину Куверових снага чинили Бугари. Ти Бугари су са собом морали донети културу особену за њихову постојбину у јужноруским степима, или ону из аварске Паноније. Колико је до сада познато, таквих археолошких налаза у том делу Македоније нема, а ни у суседству. Таквих трагова нема ни у гробљима 9. столећа, као што је Свети Еразмо код Охрида (Манева 1992: 181-184). Намеће се закључак да се Кувер и његови Бугари нису задржали у области Карамесијског поља. Покушаји да се налаз

Карта 4. Сеобе Бугара у 7. столећу: Арапи нападају Хазаре 655. (1); Хазари се померају на бугарско тло (2); Бугари се расељавају у Подунавље (3); Бугари предвођени Кувером силазе на Карамесијско поље (4); Бугари предвођени Алциоком су насељени у Беневент (5); Арапи опседају Цариград 674-678. (6); Византија напада 680. Бугаре а они у против нападу освајају Варну, покорвају Словене доњег Подунавља и потискују Србе.

из Врапа датује у 7. столеће и тако припише Куверу (Werner 1983), не може се одржати.

Податке о досељењу Бугара у Италију оставио је Павле Ђакон. Њиховом досељењу непосредно је претходило напад Срба (Scavi) 642. на Беневент, када су привремено заузели околину Сипонта (Paulus Diaconus IV, 44). После тога, Бугари предвођени Алцеком, кога Васил Златарски сматра за петог Кувратовог сина (1970: 169-175), потчине се лангобардском краљу Гримуалду (662-671), који их насели у запустела места Беневента (Paulus Diaconus V 29). Две околности сметају да се ова сеоба једноставно надовеже на Куверову — име вође и датовање. Прво, навођење Алцека а не Кувера, нема суштинског значаја. Кувер је у међувремену могао да погине или умре, па да Алцек преузме вођство. Ако су Кувер и Алцек били браћа, могли су заједно стићи у Панонију. Алцек се могао касније придружити Куверу, или преузети вођство над његовим Бугарима, било у Македонији било на другом месту. Да би се сеоба Алцекових Бугара надовезала на Куверову, неопходно је да се ова друга датује пре 663. године.

Бугарски ханат се распада после смрти Куврата, а њихове раније области потпадају под власт њима срод-

них Хазара. Ширење Хазара према Црном мору негде између 640. и 660, био је разлог да се неки делови бугарског племена покрену у сеобе. Обично се мисли да се Бугари насељавају у Подунављу 679/680, после победе Аспаруха над византијском војском. Међутим, Теофан и Нићифор који описују ове догађаје, нису забележили када су Бугари заправо дошли на Дунав; сам опис је нејасан и контрадикторан. Бугари су прво заузели Онгл-Огл, (наводно) северно од ушћа Дунава, као место природно утврђено, где су били заштићени од непријатеља (који су их прогонили); византијска војска их напада јер су заузели њене (!) области, па копном (!) и морем стиже до Онгла, а Бугари се повлаче у своје утврђење; потом се византијска војска повлачи, Бугари их прате и прешавши Дунав (!) дођу до Варне; потом се населе између Дунава и Црног Мора.¹⁴ Још је В. Златарски у Онглу видео североисточни угао савремене Добруце (1970: 184-185, 495-502). Данас се зна да је цела Добруца на најужем делу, од Дунава до морске обале, била заштићена старобугарским бедемом. Уколико се Онгл изједначи са Добруцом, и тако смести у окуку коју Дунав ту прави, опис бугарског досељавања и византијског противљења постају логични. Бугари су се повукли пред непријатељима, свакако Хазарима, на безбедно место, а то је била

десна обала Дунава, некадашња Мала Скитија, словенски звана Онгл, угао. Византија предузима неуспео поход против њих да би сачувала права на некадашње своје провинције и да би заштитила интересе међу тамошњим Словенима. Византијски поход се завршава поразом, а Бугари се шире и на некадашњу Другу Мезију и успостављају власт над тамошњим Словенима. Ако је ово закључивање тачно, онда су Бугари могли заузети десну обалу Дунава знатно пре битке са Византинцима 679/80. године. Хазари и Аспарухови Бугари су свакако међусобно ратовали. Слично Куверу који се одметнуо од Авара и одселио се на југ, и Аспарух је једно време могао бити потчињен Хазарима, да би се касније одметнуо и склонио на десну обалу Дунава. Са друге стране, Аспарух се могао и одмах по хазарском досељавању и победама над Бугарима иселити у потрази за безбеднијим стаништима. За освајање Мале Скитије од Словена требало је времена, као и за изградњу бедема са ровом дугачким близу 45 километара, који је бранио Онгл са југа, што је тешко могло трајати краће од две године. Дакле, Бугари су под притиском Хазара могли да крену у расељавање већ око средине 7. столећа. Зато би бугарско досељавање у Онгл (Добруцу) требало датovati можда око 660. То је доба када је Византија била тек на путу обнављања своје снаге; услови за покретање рата на удаљеном подручју које није било у непосредној власти Византије, стекли су се тек после победе над Арапима 678. године. То би објаснило зашто Византија није раније предузела војне мере против неовлашћено досељених Бугара.

Кувер се могао потчинити Аварима око средине 7. столећа (и Алциок), а већ око 660. могао је стићи на Карамесијско поље. На датовање Фрање Баришића досељења Кувера 680-685, засновано на редоследу описаних догађаја (од којих је претходно описани догађај поузданије датовањем), и позивању на велике аварске и словенске походе 618. (односно 619-620), треба ставити суштинску примедбу. Наиме, непознати писац у уводу заиста бележи нападе Словена, Хацона и Авара који су се одиграли тада, али у наставку каже да су они опустошили „...обе Паноније, обе Дакије, Дарданију, Мезију, Превалис, Родопу и све остале, па још и Тракију и подручје уз византијски дуги зид ...“, док се у првом поглављу говори о словенском освајању, махом на југу. Паноније су доспеле под власт Авара по њиховом досељењу 567. до предаје Сирмијума 582; Прва Мезија, Обалска Дакија и Друга Мезија су опљачкане 584-586; Тракија, Родопи и подручје до Дугог зида страдали су самим крајем 6. столећа; последња је страдала Средоземна Дакија, око 615. Дакле, „60 и више година“ могло би се рачунати и од тих година, што даје приближно 645-655. Записивач, који је бе-

лешку направио као сведок и на основу разговора са учесницима, могао је да наведе касније одвођење заробљеника, оно остало у сећању из детињства, које се одиграло 619-620. Зато писани извори не искључују да је Кувер угрожавао Солун раније, око 660. То отвара могућност да су се Куверови Бугари под Алциоком одселили у Италију преко Епира и јадранског приморја.

Сеоба Бугара у Македонију, а затим старим римским путем до Драча и преко Скадра и Далмације до Италије, наслућује се у расположивој археолошкој грађи. На југу Дарданије, у граду Баргали на Брегалници прекида се живот негде у то време, а чини се и у Скупију код Скопља, некада главном граду Дарданије. У Баргали је нађена грнчарија украшена чешљем, слична оној из насеља Кула на Дунаву и са Мајсана. Оптицај новца у Албанији прекида се после Констанса II (Spahiu 1980b: 382-384). У 7. столећу, после 1 комада Фоке, следи 17 комада цара Ираклија (од којих су 3 из Скадра), а затим 3 Констанса II (од којих 1 из Скадра). То указује на разарања у Епиру у време Констанса II (641-668). Вероватно није случајност да је једини његов бронзани новац познат из унутрашњости, из 643/4, нађен на моравском путу, можда у Ћуприји (Јанковић и Јанковић 1990: 20, погрешно Константин IV). У незаштићеном манастиру Арханђела Михаила на Превлаци као да се види слој страдања тог времена, а запажа се и на утврђеном Свачу. Приближно у исто време прекинуто је сахрањивање у Каменом. Ово су управо налазишта на путу из Скадра за Требиње, где има налаза који би указивали на слој образован у приближно исто време (Црквина, Тврдош, Петро-Павлов манастир). Исти је случај са Цимом код Мостара. Занимљиво је да истовремен слој постоји на острвцу Мајсану, које није ни близу пута (избеглице?). Уз овај пут нађене су две оставе, код Книна. На месту Плисков код Бискупје, нађена је остава бронзаних матрица 7. столећа (Корошец 1958). Друга остава потиче из Голубића, а садржи златан накит — пар наушница, огрлицу и прстен (Вински 1955). Њихови власници су очигледно страдали. Пролазак Бугара између 663-671. на правцу од Скадра преко Книна за Италију, објаснио би похрањивање обе оставе. Као повод за похрањивање долази у обзир још само неки напад на Србију са севера, из Паноније од стране Авара, савезника Лангобарда. Можда су они послали Алциока? Налаза који би се могли повезати са разарањима која су свакако пратила сеобе, па и ову, има још у тим пределима Далмације.

Дакле, Кувер је са својим Бугарима могао доћи у Панонију пре 660, а до Солуна око 662. Потом су Кувратови Бугари, предвођени можда Алцеком, прошли старим копненим римским путем од Солуна за Италију, преко Скадра и Книна. Овакав подухват је тешко замислив

¹⁴ Чичуров 1980: 60-62 (Теофан исповедник, Хронографија), 161-162 (пат. Никифор, Бривијар), са коментарима, наведеним старијим мишљењима и литературом; уп. и преведене одломке у ВИИНЈ 1, 224-225, 241.

без претходно смишљеног плана, без извесности да ће се обезбедити нова станишта. По византијским изворима један од млађих Кувратових синова стигао је у Равенски егзархат, где се покорио Византији. Можда је византијска власт наговорила Бугаре на тај поход, или су ступили у преговоре са Лангобардима. По Анастасију Библиотекару, Бугари су се потчинили Лангобардима; вероватно су убрзо по досељењу у област Равене прешли на лангобардску страну.

Слој 8. столећа, затворен око почетка 9. столећа

Доба 8. столећа је најмање познато из покретних налаза. Једино из манастира Иловице на Превлаци постоје налази који се могу раздвојити на време пре и после почетка 9. столећа. Ту је слој 8. столећа затворен обимнијом грађевинском обновом Манастира. Почетак 9. столећа је и време потресних историјских догађаја, који нису непосредно захватили Зету, али су могли оставити последице. То је франачки напад, у коме је могло страдати Поморје од Стона до Будве и даље. За сада нема налаза који би указивали да се нешто тако десило. На југоистоку се у исто време појављује Комани-Кроја култура (в. пето поглавље). Њена гробља појављују се на претходно изгледа пустим местима, као што су Каљаја Далмачес, Сард и свакако Мијеле, па тако не располажемо подацима о слоју који је она затворила. У том погледу је једини изузетак гробље у Љешу, коришћено кроз 7-9. столеће, али у коме не видим никакве нагле промене. Ту постепено долази до смене култура, па стару словенско-византијску смењује Комани-Кроја култура.

Слој 9. столећа, затворен у сараценској најезди 866.

У јужном приморју, прва забележена и уједно добро археолошки потврђена разарања изазвала је арапска најезда 866. (СН 1959: 17). Тада су срушени градови Будва, Росе и Доњи Котор. Будва је тада тако тешко страдала, да њен саборни храм више никада није обновљен. Археолошки предмети који би нешто више говорили о становништву Будве, нису познати. Али материјална култура је добро документована у манастиру Арханђела Михаила на Превлаци. Тамо је археолошки слој, са препознатљивом српском грнчаријом, затворен рушевинама манастирских зграда и цркве. Нађени делови каменог украса потичу са горњих делова цркве, што значи да су је Арапи срушили, као и саборну цркву у Будви. Са друге стране, располажемо подацима о великим градитељским подухватима обављеним око почетка 9. столећа. Та изградња уследила је највероватније по још тежим догађајима за Србију, а уз помоћ Византије, након што је заустављено ширење Франака са запада и привремено Бугара са истока. На тај начин добијамо поуздано ограничену археолошку епоху, започету обнављањем многих храмова, а завршену разарањем разнородних приморских насеља заједно са тим храмовима.

Најисцрпније податке о муслиманској најезди оставио је цар Константин VII Порфирогенит. Он пише да су градове Будву, Росе и Доњи Котор разорили Сарацени из Африке, а потом су под опсаду ставили Дубровник, у време цара Василија I (867-886). После 15 месеци опсаде византијска флота протерала је Сарацене, који онда заузму Бари, који је ослобођен 40 година касније. Историографија је дошла до закључка, који нису сасвим усклађени, да су Сарацени са Сицилије заузели Бари 841, да се напад на Боку одиграо 866, да је опсада Дубровника разбијена 867, а да је Бари ослобођен 871. (СН 1959: 17-18, н. 29). Тачно утврђивање датума напада важно је да би се разумело зашто се у одбрани Боке не спомињу Срби, који су држали Поморје Зете, а наводно учествују у ослобађању Барија од Сарацена. Било би природно да се Срби одупиру Сараценима, па и да траже помоћ из Цариграда ако треба, јер су били савезници. Зашто се то није десило, могло би се објаснити истовременим нападом Бугара под ханом Борисом на Србију. Освојивши области западно од Охрида, Бугари су у то време управо избили на Јадранско море. Код села Балши у данашњој јужној Албанији, нађен је натпис који бележи да је бугарски хан Борис прозван Михаило, дакле да је крштен, и зато је натпис датован по његовом крштавању (Златарски 1971: 50). Остаје нејасно да ли су и којим путем Дубровчани затражили помоћ од Цариграда, ако то нису могли морем. Да ли су бугарски и сараценски напади били међусобно усклађени, такође остаје да се истражи.

Од градова за које СН бележи да су страдали у сараценском нападу, једино за Будву није спорно где је и шта била; али није сасвим јасно која места треба изједначити са Росама и Доњим Котором. Цар Константин Порфирогенит набраја и градове свог времена, средине 10. столећа, на источној јадранској обали: Љеш, Улцињ и Бар као византијске кастеле Драча, а засебно описује Котор и Дубровник; Рисан је наведен као град Требиња односно Травуније, а Стон као град Захумља. За Будву, Росе и Доњи Котор можемо само претпоставити да су били градови Византије пре сараценског освајања. То што се градови наведени као пострадали у сараценском нападу више не спомињу, указује да средином 10. столећа још нису били обновљени. Са друге стране, иако нису споменути, могли су тада страдати Љеш, Улцињ или Стон, па чак и градови који нису били на мору, као Бар, још удаљенији Свач или Требиње. Дуготрајно задржавање Арапа у Боки и око Дубровника (15 месеци), морало је оставити последице на приобаље у суседству, чији су становници успели да избегну или организују одбрану, док су становници Боке били затечени.

И *Љетопис попа Дукљанина* бележи сараценски напад, али много неодређеније (1988: 119). Према *Љетопису*, огромна флота Сарацена са Сицилије поруши све приморске градове; Латини побегну у планине у којима су живели Словени, а када крену натраг, Сло-

вени их заробе. Затим многи Словени пуне Латине под условом да им плаћају данак и врше службе. Међутим, према *СН* (1959: 36), приморски градови су плаћали данак Словенима, јер су их са острва отерали Неретљани, а потом на копну нису могли да живе од Хрвата; зато им је цар Василије I (867-886) одобрио да данак дају не стратегу, већ Словенима. Новчани данак, уз друге обавезе, давали су Сплит, Трогир, Задар, Опсара (Црес), Арба (Раб) и Векла (Крк), док је на југоистоку једино Дубровник плаћао Србима, али закупнину, за винограде што их је држао на тлу Захумља и Травуније, наравно неупоредиво мању од данка. Плаћање данка било је условљено настојањем Хрвата да потчине византијске градове на својој граници, а Срби су били савезници Византије (Јанковић 1998: 144). Нема потврда вести *Љетописа*, да су Дубровник и Котор, као ни остали византијски градови у нашем приморју, било када плаћали данак Србима. Зато вест *Љетописа* једино показује да је сарацenska најезда упамћена, али сасвим магловито, ако је забележена у Бару. Али ако *Љетопис*, односно тај његов одломак, није настао у Бару већ негде у Доњој Далмацији, онда се може ускладити са податком из *СН*. У том случају у *Љетопису* није реч о нападу Сарацена из 866-867. на Боку и Дубровник. Такође произилази да су Латини избегли због Сарацена међу Словене а не због словенских напада, а да им је потом свакако наметнут данак. Јован Ђакон у 11. столећу преноси вест из старијих млетачких летописа, да су 872. Сарацени са Крита опљачкали далматинске градове а највише је страдао Брач (Јиречек 1962: 36). *СН* бележи да су острва Мљет, Корчула, Брач и Хвар са опустелим градовима и много маслињака, а на њима живе Неретљани и тамо држе своја стада (1959: 35). Бележење опустелих градова и маслињака, као да указује да нису тако давно напуштени, можда управо 872. Сагласност Цариграда на препуштање Словенима данка намењеног стратегу, можда је подразумевала њихову војну помоћ у случају поновљених напада Сарацена. Ово указује да је тема Далмација основана између 867. и 872. Дакле, податак о Словенима који су уценили избегле Латине не односи се на Поморје Зете и не може бити узрок непријатељства Латина према Србима.

Нешто касније, на крају 9. столећа, Комани-Кроја

култура нестаје без трага на целом простору од Охрида до Скадра. Напуштено је сахрањивање у свим дотадашњим гробљима, па тако и у Љешу и Сарду. Тада је Сард освојен, што се види по налазима предмета ове културе у слојевима утврђења. Несумњиво су истовремено освојени Каљаја Далмачес и друга утврђења. Град Љеш је тада можда и напуштен, или га је напустило само становништво Комани-Кроја културе. Тако нешто се могло десити само насилно, односно туђинским освајањем. Једино су Бугари у то доба могли да освоје цело подручје Комани-Кроја културе. Да их нису напали Срби, показује присуство њиховог гробља у Мијелама код Вирпазара, јер доказује да су били прихваћени као суседи (мада се могу наћи и друга објашњења). Бугарско освајање се лако и очигледно потврђује појавом нових врсти накита, особених за западне словенске крајеве у саставу Бугарске, а још одређеније за крајеве од Српског подунавља до Преспе и Охрида. Поставља се питање када су тачно Бугари освојили подручје између Охрида и Скадра, односно када је уништена Комани-Кроја култура. Ово питање биће размотрено у петом поглављу.

Слој прве четвртине 10. столећа, затворен 924.

О тешком времену бугарских притисака на Србију, познатих из *СН*, археологија данас мало тога може да дода, јер нема истражених ни гробља ни насеља. Несумњиво је Градина код Мартинића страдала 924, када су Бугари освојили Србију. Чини се да је први пут заузета 917, а да је трајно запустела 924. Стиче се утисак да је тада напуштен и Свач, односно његово подручје.

Слој краја 10. столећа

О овом слоју, који је морао настати у време освајања цара Самуила, једва да се може говорити. Забележен је чини се само на Свачу, који као да је поседнут ради одбране од цара Самуила пред крај 10. столећа. Са друге стране, градско гробље Сарда из 9. столећа, поново се користи негде на прелазу из 10. у 11. столеће. Истовремено је и гробље испод града. Вероватно су утврде Сарда темељно обновљене под владом Јована Владимира. Малобројност археолошких података о овом времену у Зети, само потврђује обим разарања из доба бугарског освајања Србије.

Остава бронзаних матрица, Плисков, Бискупија код Книна, по Корошец 1956. (в. стр. 64, 81).

Остава бронзаних матрица, Плисков, Бискупија код Книна, по Корошец 1956. (в. стр. 63, 81).

Гробни налази из времена пред сараценски напад 866.

Као што се видело у претходном поглављу, у 9. столећу постоји јасно омеђена епоха, нарочито њен крај. Она почиње извесном обновом почетком 9. столећа, препознатљивом кроз подизање цркава. Нагло се завршава 866, када су Сарацени освојили Боку. Из тог доба на располагању имамо највише података о покретним археолошким налазима из гробних целина. Оне омогућавају да се утврде тачнија датовања и проучавају особине културе Поморја у 8-9. столећу. Истраживања града Свача открила су две уједно саграђене гробнице са предметима од позног 6. до почетка 11. столећа. У Будви су откривени гробови, неки предмети и камени украс 9. столећа, у рушевинама старе саборне цркве, која после арапског пустошења више није обнављана. Систематска ископавања у манастиру Светог Арханђела Михаила на Превлаци, такође страдалог у арапском нападу 866, открила су поред делова грнчарије и других предмета, гробне налазе упоредиве са оним из Будве и Свача. Поједини истовремени налази потичу из Роса и Стона, затим из манастира на Мајсану у Пељешком каналу, страдалих у исто или слично време. Ти гробни налази пружају значајне податке о саставу становништва, јер се могу поредити са налазима у суседним или удаљенијим подручјима, пре свега са оним у данашњој Албанији. Између Охридског и Скадарског језера простирала се Комани-Кроја култура, препознатљива по гробљима са особеним инвентаром. Таква гробља установљена су и у Љешу, Сарду код Скадра и у Мијелама код Вирпазара. Та гробља значајна су због разлика према истовременим налазима из нашег приморја.

Свач

У северном подграђу Свача, на западној страни готичке цркве Свете Марије испод чијих рушевина се наслађују остаци старије цркве, откривен је део неке грађевине са две гробнице. Од зграде је установљен њен западни зид са зазиданим вратима, и део северног

зида (сл. 12). На западни зид су прислоњене изнутра две гробнице, некада засвођене. Северна је саграђена уједно са грађевином, а јужна је накнадно дограђена, када је затворен и пролаз на западном зиду. Није утврђено да ли је реч о некој згради у склопу базилике, дворишту или засебној грађевини, можда цркви (у њеној спољној припрати?). Да је највероватније реч о ограђеном дворишту, указује мала дебљина зидова и постојање тризништа на коме се лежила ватра. Северна гробница је нешто дубље укопана и већих је димензија (2,30 x 1,75 м). У средини, по оси гробнице, пружа се канал односно рака, почев од источног краја, озидан каменом, дуг 1,90 и широк 0,60 м. Око њега је банак у виду слова „П“, дакле гробница има два бочна лежишта са зачељем. Омалтерисана лежишта поред те раке нису очувана у целости; била су на дубини око 0,25 м (сл. 13). У слоју над лежиштима и у средишњем каналу, пронађена је већа количина поремећених костију од најмање 19 покојника, судећи према броју лобања. Налази говоре да се цео садржај гробнице мора посматрати као целина тешко раздљива по слојевима, која сведочи о непрекидном сахрањивању, у дугом периоду од краја 6. — почетка 7. до 11. столећа.

Уз кости нађене над лежиштем и у висини њега, откривени су предмети разноврсни и по намени и по врсти материјала (сл. 15-17). Међу мноштвом претурених костију и грумењем малтера, прикупљене су целе керамичке посуде и њихови уломци, бобице за огрлице од стаклене пасте, више металних, углавном гвоздених налаза — ножева, кресива, пређица, алки; међу бронзаним налазима су копче Коринт и Бал-Гота врсте, запон у виду мачколике звери, две трапезасте пређице, наушнице и неколико комада прстења. Чишћењем унутрашњости канала показало се да и овде кости нису сачуване у првобитном положају. Тако је у последња два ископана слоја, која чине садржај дна гробнице, код које је нађен сличан

материјал као и у слоју у висини лежишта — једна копча врсте Коринт, велики број ножева и гвоздених пређица, гвоздено прстење, као и сребрни прстен у виду обичне карике. Бобице различитих облика, боја и украса, такође су нађене на различитим положајима. Зато се ни један предмет не може датовати на основу дубине и места на коме је нађен. Други од два сребрна предмета из ове гробнице је прстен са купастом главом, који представља њен најмлађи поуздано датован налаз (сл. 13. 36). Такво прстење је особено за позније 10. и 11. столеће (Јовановић 1978: 82).

Јужна гробница озидана је од камена и малтера и прислоњена уз северну гробницу; изграђени су јужни, источни и западни зид. Њен свод се морао ослањати на свод северне гробнице. Изнутра је била омалтерисана. У североисточном углу гробнице је сачуван део пода. Унутрашње димензије гробнице су 2,20 x 0,90 м.

На дубини 0,30 м, у слоју шута са доста малтера, пронађени су остаци три скелета (сл. 15). Већина костију је поремећена, а према оним сачуваним у првобитном положају, може се закључити да су покојници односно покојнице били положени на леђа, са шакама у пределу појаса. У гробници је нађено више предмета који се могу датовати само посредно, аналогијама. Испод десног лакта првог скелета, уз јужни зид, пронађена је фибула у облику птице. У висини појаса нађена је трапезаста пређица украшена са стране урезима. У слоју између костију пронађен је један гвоздени нож, а други нешто дубље, испод најниже укопаног скелета. Након његовог скидања откривена је и копча типа Коринт, на свега 0,05 м дубље од пређице и огрлице са пет бобица од провидне кобалт плаве стаклене пасте. Кости покојника могле су бити померане због пљачке, у време када су Татари освојили Свач 1242, или приликом подизања нове цркве и преуређења околног простора. Најстаријој сахрани одговара запон у виду птице, а огрлица, пређица и копча су млађи.

Град Свач је изграђен при крају рановизантијског доба, најпре пред крај 6. или почетком 7. столећа, судећи по налазима грнчарије. Северна гробница припада истом добу оснивања града, јер је саграђена у дворишту по свој прилици саборне градске цркве. Зато јужна гробница, дограђена уз њу, тешко може бити старија од почетка 7. столећа. Првим сахранама припадају, од уже датованих предмета, свакако запони у виду мачколике звери, птице, и они гвоздени, подвијене стопе. Сви су доспели у гробнице током 7. столећа. Добу сараценске најезде претходе копче врсте Коринт и Бал-Гота, крчизи, огрлице са нанизаним бобицама од стаклене пасте

и стакла, највећи број ножева, кресива, пређица, каричица, прстења, итд. У 9. и 10. столеће могу да се датую уломци словенске грнчарије; највећи део лонца би био најстарији. Са друге стране, нађени предмети се могу разврстати на оне византијског и словенског порекла или примене. У византијске спадају копче, прстење, наушнице, крчизи, нађени запони, а у словенске ножеви, кресива, гвоздене пређице и уломци лонаца украшених чешљем.

Будва

Делимично је истражена рановизантијска тробродна базилика у Будви са трансептом и атријумом, коришћена до арапске најезде. Налази се испод акропоља; над њом је вековима био трг око кога су изграђени остали храмови, који стоје и сада. Како базилика није обновљена после арапског освајања Будве 866, добијена је поуздана затворена археолошка целина са црквом, каменим украсом, гробовима и покретним налазима. Тада затворени слојеви поремећени су у северном броду, уповањем гробова које треба повезати са црквом Светог Јована Претече (Светог Ивана), данас изнутра готичког изгледа. Њен јужни зид подигнут је над северним зидом базилике. Ту, са северне стране базилике, могла се налазити крстионица или мартирејум, а можда од познијег 11. столећа и црква. Над јужним делом базилике било је налаза 15-17. столећа, а у јужни брод је укопан аустријски бунар.

Времену обновљања базилике одговара почетак сахрањивања у атријуму. Наиме, као што је наведено у првом поглављу, у каналу који је спроводио кишницу из североисточног угла, нађени су делови стаклених посуда и амфоре 6-8. столећа. По затрпавању бунара, започето је сахрањивање у североисточном углу дворишта атријума. У југозападном делу дворишта атријума нађено је неколико уломака мањих посуда рађених грубо гњетањем. Ови уломци не делују као уобичајен српски односно словенски производ.¹⁵

У првом од два гроба у североисточном углу атријума, била су сахрањена два покојника (сл. 28. 1). Тај гроб (1), у самом углу, изграђен је од насатично сложених опека. Првосахрањеном покојнику, мушкарцу (?), припада копча врсте Бал-Гота. Потом је у гробу 1 сахрањен други покојник, можда син првосахрањеног. У гробу са јужне стране (сл. 28. 2), начињеном од камених плоча, била је сахрањена покојница, најпре супруга једног од покојника из гроба 1. Сахрањена је са паром каричица и огрлицом. Каричице су сребрне, имају кукице због закопчавања; питање је да ли су ношене на плетеницама или окачене о почелицу или мараму.

¹⁵ Не располажемо цртежима ових уломака; опширнији коментар налази се у петом поглављу.

Огрлица је састављена од бобица, од којих су пет од аметиста, једна од кристала, и четири од стаклене пасте. Ако је наша претпоставка о родбинским односима сахрањених у овим гробовима тачна, да је реч о гробу оца и сина, онда је између прве сахране мушкарца са копчом врсте Бал-Гота и сахрањивања његовог сина, могло проћи око 20-30 година (у условима природног трајања животног века). Последња (друга) сахрана била би обављена највише 10-30 година пре 866, јер да је протекло више времена, ту би била сахрањена и следећа генерација исте породице, укључујући другу супругу. То указује да је прва сахрана могла бити обављена око 20-30 до 40-60 година раније, односно негде у првој четвртини или најкасније до средине 9. столећа. Несумњиво су то гробови неких заслужних грађана Будве, чим су једини у дворишту цркве. Сматрамо да су то гробови свештеника, у чије време је спроведена обнова саборне цркве Будве, и његовог наследника (сина), и гроб супруге једног од њих двојице.

Иловица

На Превлаци код Тивта налази се манастир Светог арханђела Михаила, успостављен најкасније у 6. столећу. Темељну обнову доживео је почетком 9. столећа, када је опремљен богатим каменим украсом. Пошто су га Сарацени опљачкали, остао је пуст, све до обнове у време Светог Саве, пред крај 12. столећа. Међу сахрањеним у манастиру на Превлаци, било је и представника тадашње елите. У једном уништеном гробу, који се некада налазио испред западне стране цркве, нађене су две бобице растурене огрлице. Начињене су од аметиста, а налик су оним из Будве. Очигледно је реч о гробу значајне племкиње. То показује да је Манастир уживао велики углед, да су му српски владари били ктитори и покровитељи, и да су припадници племства, свакако највишег, настојали да буду сахрањени уз његов саборни храм. Перле од аметиста указују на 8. и прву половину 9. столећа. Храм је обновљен почетком 9. столећа, па би вероватно уништени гроб требало датovati пред почетак 9. столећа. Овај налаз показује да је овај Манастир у 8. столећу имао велику улогу у Србији. Манастир је несумњиво морао страдати приликом арапске најезде, јер је имао слабу одбрану. То датује бобице огрлице из уништеног гроба у време пре 866. Доња граница би била 8. столеће.

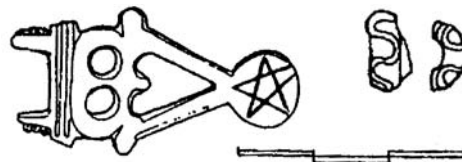
Котор

СН бележи да је Доњи Котор страдао у сараценском нападу, али није јасно на шта се односи вест τὸ κάστρου τὰ Декάτερα, τὸ κάτω. Наиме, средњовековни град Котор се и састојао од доњег града и тврђаве која се налази изнад њега, који су јединствена целина — гор-

њи град се није могао одржати без доњег и обрнуто. У случају напада са мора, управо одакле су Сарацени напали, грађани Котора су могли наћи спас само бежећи у копно; тешко да су могли издржати дуготрајну опсаду. За разлику од Дубровника, који је на отвореном мору, Котор је могло опсести и пар лађа. Са друге стране, за разлику од Будве, Котор постоји средином 10. столећа. За то сада видимо, у недостатку археолошких података, више могућности. Да Доњи Котор није исто што и данашњи Котор; да је Котор освојен, али да су се становници спасли бекством; да је Котор освојен и да су становници страдали, а да су га населили досељеници; да се Котор одбранио. Прва могућност изгледа највероватнија, што подразумева да се сам Котор одбранио или да се његово становништво спасло.

Росе

Уз мали рт смештен са југоисточне стране улаза у Бококоторски залив, истраживани су остаци цркве са више грађевинских фаза и околно гробље (Пушић 1978). У току наставка археолошких радова 1998. године, у сонди отвореној двадесетак метара јужно од Црквине, пронађен је оков копче врсте Коринт са урезаним пентаграмом на кружном завршетку (сл. 55), датovan у 7. столеће (Милинковић 2000: 31-33, Т. 2. 12). Вероватно је оков ту доспео пошто је избачен из неког старијег гроба приликом млађе сахране. Ипак се не може искључити могућност да је склизнуо одозго, можда са положаја неког утврђења изнад Црквине са јужне стране. У том случају, могла је dospети у земљу по гусарском препадну, односно приликом сараценског заузимања Боке. На овај начин употреба копче могла би се датovati до 866, а њен настанак негде у прву половину 9. столећа. Поред служеће цркве Свете Тројице, смештене на врху Роса, такође је постојало гробље (Милинковић 2000: 30-31, Т. 2. 11). Део једне бобице од стаклене пасте, украшене белом нити, могао би бити из 9. столећа (сл. 55).

Сл. 55. Росе, бронзана копча и бобица од стаклене пасте, Милинковић 2000.

Налазиште у Росама остаје ипак нејасно, јер цар Константин Порфирогенит говори о граду који је страдао у нападу Сарацена. Истовремено наведена Будва је својим изгледом — грађевинама и бедемима, јасно од-

ређена као град (па тако и Љеш, Улцињ, Бар), чега у Росама као да нема. Могуће решење би било да се град налазио на другом месту, најпре на рту Оштро; тешко је замислити да тако повољан и важан положај на улазу у Боку није одувек био утврђен.

Мајсан

На овом малом острву у Пељешком каналу, откривен је бемом утврђен склоп грађевина, настао још у рановизантијско доба; обухватао је мали храм и меморију, тако да је протумачен као манастир (Фисковић 1981, 137-161). Поред тих грађевина, које су подизане до у 9. столеће, нађене су и укопане гробнице (сл. 44). Цртежи гробова нису објављени, али јесу неки гробни налази. Међу њима су једна наушница, каричице, прапорац, два прстена, три кружна запона од којих су два са представама орла (или голуба) а један са представом крста, дугме, две копче врсте Коринт (Вински 1974: 26, Т. 19. 1-2), пређица трапезастог облика налик оној из Свача и делови још неких пређица (сл. 47).

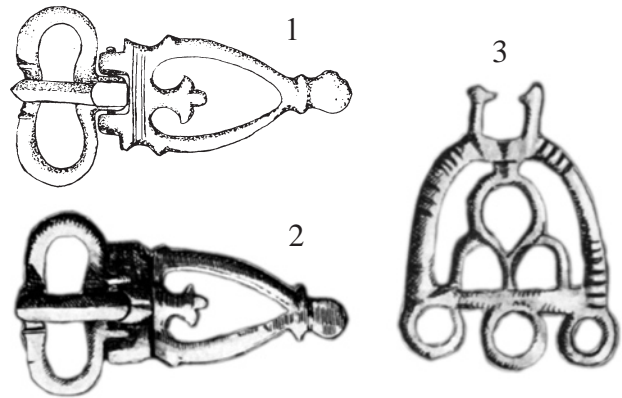
Датовање гробова

Проблем датовања састоји се у до сада уобичајеном датовању гробних налаза, о којима је напред било речи, претежно у 7. столеће. То је случај са Комани-Кроја културом опредељеном у 7. столеће, чије се гашење види већ у наредном столећу. Разноврсне појасне копче, наушнице, запони, итд., такође се датују претежно у 7. столеће (Werner 1955; Вински 1974). Са друге стране, писани подаци о арапском освајању наших приморских градова, добро су потврђени разарањима не само забележених градова као што је Будва, већ и манастира на Превлаци и оног на Мајсану. Они су за дуго остали напуштени (Мајсан до данас), што показује трагичне размере арапског покушаја да се учврсте на источној обали Јадрана. Две су могућности за датовање налаза повезаних са арапском најездом. Прва је затварање слојева, рушењем неког насеља или прекидом сахрањивања на неком гробљу, што значи и прекид живота насеобине, због сараценског напада. Друга могућност су предмети датовани на основу поређења са поуздано датованим налазиштима. Ова два приступа се међусобно допуњују.

Најбројнији предмети из гробова су накит (наушнице, огрлице и прстење) и делови ношње (запони, пређице, копче, ножеви и кресива ношени о појасу). Они нису сви подједнако употребљиви за уско датовање. Сав овај накит није подједнако етнички осетљив. Припада несумњиво византијском културном кругу, а

Стон

Из Стона је одавно познат наводно гробни налаз (Ковачевић 1960: 25, сл. 43) са једном позлаћеном бронзаном копчом врсте Бал-Гота (Вински 1974: Т. 20. 6) и бронзаним привеском особеним за Комани-Кроја културу (сл. 56).

Сл. 56. Стон, бронзани предмети, по Вински 1974 (1) и Ковачевић 1960 (2-3).

био је у употреби код различитих народа на тлу Византије и на њеним границама. Размотримо прво особене предмете што се могу уско датовати помоћу оних са датованих налазишта, да бисмо им потом нашли место у одговарајућим историјским околностима.

Наушнице

Најбројнија врста накита су наушнице. Оне су једноставне, у виду обичних каричица до оних са слободно висећим привеском. Скрећемо пажњу на недостатак богатијих наушница у Свачу, са зрнастим троуглићима и алкицама и оних лунуластих, какве су нађене у Љешу. Каричице са кукицама на крајевима из Свача треба датовати у 7-8. столеће, иако су неподесне за датовање као врло прост накит. Примерак из Мајсана са коленцима могао би бити из 9. столећа. Пар сребрних каричица из Будве датован је условима налаза око краја прве половине 9. столећа.

Огрлице

По бројности огрлице следе за наушницама. То су ниске са различитим бобицама, и као такве допуњују уобичајену слику о византијском накиту. Међу њима се издвајају оне драгоцене, нађене у Будви и на Превлаци, поуздано датоване до 866. У Будви су бобице на огрлицу од аметиста и кристала, а та ниска даје приближан доњи датум за бобице од аметиста са Превлаке. Оне су несумњиво припадале властелинкама или припадницама градског племства, она са Превлаке можда

и некој особи из владарског рода. То показује како њихова драгоценост, тако и положај гробова у којима су нађене бобице — испред западног зида манастирског храма на Превлаци, односно саборног храма Будве.

У гробницама Свача нађене су бобице из неколико ниски. У јужној гробници све бобице, плаве боје, потичу са једне огрлице. Њихово горње датовање одређује копча врсте Бал-Гота из исте гробнице; чини се да не могу бити старије од 8. столећа. У северној гробници је нађено мноштво измешаних различитих бобица. Међу њима има оних шупљих стаклених, изнутра позлаћених бобица, сличних оним из Челарева (Bunardžić 1985: гр. 168, бр. 460). У 16 бобица, претежно тамноплавих, нађена је бакарна патина. Можда су ношене окачене о огрлицу, или су биле нанизане на бакарне или бронзане жичице међусобно повезане кукицама. Најбројније су бобице различитих плавих боја (најмање 31 од 73), а има по неколико зелених, жутих, белих, прозирних. Међу њима су сасвим ретке оне налик семенкама лубенице, од стаклене пасте, као што су оне из Љеша (сл. 3, гр. 8, 25) и Кроје (Spahiu 1980: Т. 5. 20), раширене на подручју Паноније пред сломом Авара, и нарочито после њега, дакле из позног 8–9. столећа. Има их и у Љешу, где су ретке као и оне цевасте.

Прстење

Међу прстењем нема оног које би се уже могло датовати у 9. столеће, а пре 866. године. Прстење једноставне, скромне карике, понекад шире или са наглашеном главом, нађено у гробницама Свача и Мајсана, најпре припада старијем добу.

Запони

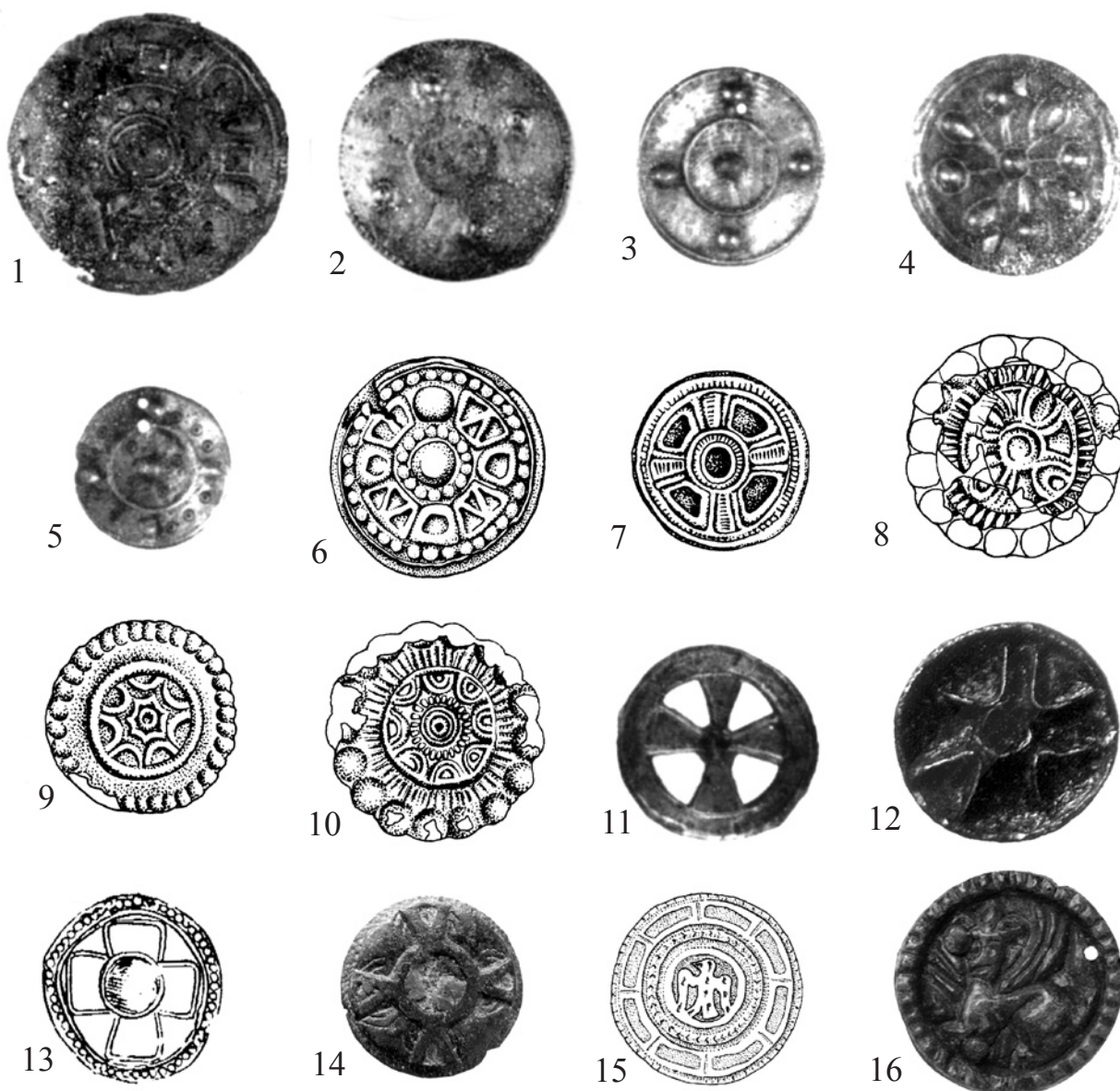
Мајсански запони су коришћени као копче на огртачу, на рамену односно раменима ако се носе у пару, дакле одражавају одређену ношњу. Ретко се користе у јадранском приобаљу у односу на унутрашњост. То су у 5-7. столећу запони у виду голуба (Свач, Превлака) и мачколике звери (Свач). Позном 6. и раном 7. столећу припадају лучни гвоздени запони из Свача и Љеша, који воде порекло из северних предела Илирије рановизантијског доба. За епоху 8-9. столећа особени су кружни запони, мада их нема много познатих из приобаља. На Мајсану су нађена два кружна запона са представом орла (или голуба) и један налик точку са осам паока, заправо крстолик (сл. 47. 5-7). Два кружна запона нађена су у Љешу, и један у виду крста (сл. 1, 2). Један богато украшен кружни примерак потиче из Мијела (сл. 19). Набројани кружни запони, различите израде, нису истог порекла.

Мајсански бронзани запон са 8 несиметричних паока-пречки, ливен са проламањем, украшен је кружићима са тачком у средини. Сличних окова има у

областима јужног Урала (Мажитов 1990: 265) и опште на подручју Салтово-Мајацке културе (Плетнева 1981) и северног Кавказа (Ковалевская 1981), где се датују у 8-9. столеће, али они по правилу имају 7 или 9 кракова. Зато ипак у овом запону треба видети приказан крст, како то показују богатије украшени или боље израђени примерци, као онај из Љеша. Такав запон нађен је у Кроји (сл. 57. 11), где има и других, богатије украшених запона (Anamali 1965: Т. 6; Anamali и Spahiu 1980: Т. 8). У областима западно од ових, нађени су запони слично обликованог крста. Запон из Крања (сл. 57. 14) је датован у 10. столеће (Knific и Segedin 1991: бр. 89), а сличан је и један примерак из Истре (Марушић 1986: сл. 5. 8). Ови западни налази кружних запона имају узор у лименим примерцима са Блатног језера (сл. 57. 6-7, 13), датованих у 7. и 8. столеће (Garam 2001: Т. 35. 1, 2, 4, 6; 36. 2). Из Босне потиче такав предмет са правилно израђеним крстом, украшен емајлом (сл. 57. 12), датован у 9. столеће (Милетић и Сијарић 2001: 13, бр. 74), по свој прилици рад неке византијске радионице, судећи по богатијим узорцима. Сличних кружних предмета са крстом има по свој хришћанској Европи 7-10. столећа. Могу се повезати са крстовима у кругу, приказаним уз неке натписе у камену (сл. 94).

Запони са представом орла (или голуба ?) раширених крила, у прстену од полукружних испупчења, као да су израђени ливењем са проламањем од бронзе. Слични запони, али украшени емајлом (сл. 57. 15), познати су из данашње Словеније, где се датују у 9-10. столеће (Knific и Segedin 1991: бр. 91, 106-108). Они имају руб који подражава гранулацију. Кружна испупчења примерака са Блатног језера много више одговарају мајсанским примерцима. Иначе, слично приказаних орлова (или голубова) има на преградним олтарским плочама датованим од 8. до 11. столећа (Аквилеја, Дабравина, Кути, итд), на прстењу 9-11. столећа, итд. На једном позлаћеном окуву из Комарна приказан је такав орао како држи крст; датован је у 8. столеће и приписан Аварима (Garam 2002: сл. 29), али би могао бити млађи. Једнако су опредељени кружни запони и окови врло слични мајсанским примерцима (сл. 57. 16), али обично са представама грифона (Garam 2002: сл. 28).

Кружни запони су уобичајен део ношње Комани-Кроја културе, којој припада и такав лепо украшен запон из Мијела. Како ће се даље показати, у петом поглављу, ту културу треба датовати у 9. столеће. Мислимо да и ове запоне треба датовати 9. столеће, а уже у његову прву половину. Кружни запони скромне израде су за рановизантијско доба реткост (Царичин Град, Донићко брдо, Столац, Корита, Раковчани), у

Сл. 57. Кружни запови и окови: Кроја (1-5, 11), Анамали и Срахиу 1980; Панонија (6-10), Garam 2001; Босна (12), Милетић и Сијарић 2001; Панонија (13), Garam 1975; Словенија (14-15), Knific и Segedin 1991; Панонија (16), Garam 2002.

налазима из Мађарске датују се у 7. и 8. столеће, а од Крањске до Истре у 9-10. столеће.

Појас

Саставни део и мушке и женске ношње био је појас, на кога је могла бити окачена торбица са кресивом и кременом, нож, или заденуто вретено са пршљенком. Од појаса се могу сачувати метални делови, а забележене су пређице и копче. После 9. столећа у гробовима по правилу нема таквих налаза, што показује да је напуштен обичај сахрањивања у ношњи. То треба повезати са делатношћу Цркве учвршћене после слома иконобораца. Копче су најчешћи налаз у гробовима; имају особен, украшен оков којим су учвршћиване за каиш. Захваљујући томе, могу се поделити на врсте и у оквиру њих уже датовати. Треба напоменути да се оков копче приликом ношења обично није видео, јер је

био покривен каишем. Пређице, које немају оков као копче, подједнако су бројне; чешће су гвоздене него бронзане. Познато је десетак бронзаних примерка северозападно од Драча, седам из Љеша, два из Свача и један са Мајсана, сви трапезастог облика. Такве пређице, коришћене и за вишеделне копче, особене су за 8-9. столеће.

Копче врсте Коринт

Копче ове врсте по правилу су вишеделне — пређица је обично са оковом (којим се копча учвршћује за каиш) спојена шарком, на којој је и трн пређице. На полеђини окова су троугаоно распоређене три алкице кроз које су провлачени гвоздена осовина и трн за учвршћивање каиша. Такав састав византијских копчи је уобичајен за 7-9. столеће. Копче врсте Коринт су особене по окуву ливеном са проламањем, који уз пређицу

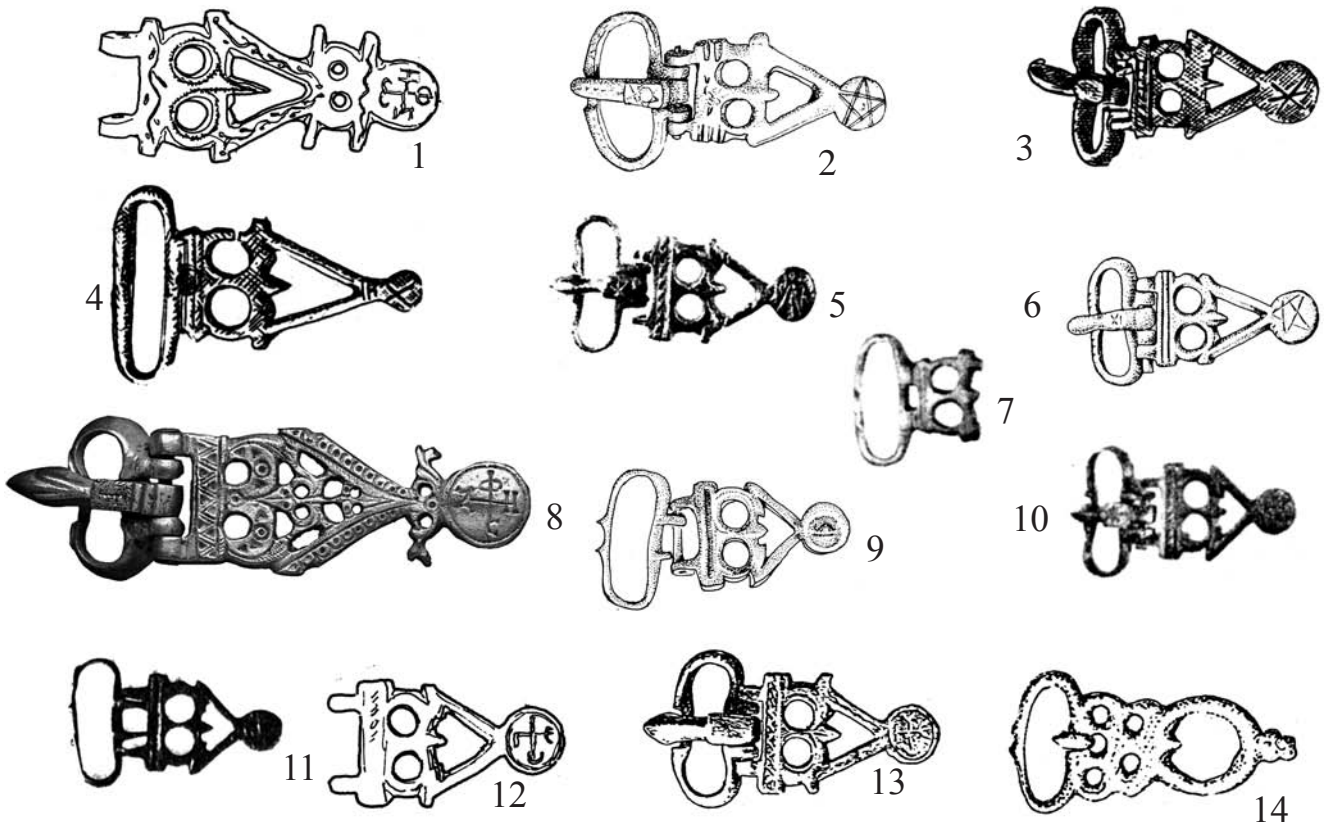
има два кружна отвора, на које се надовезује троугаони део, са кружном плочицом на врху окренутом каишу, која наликује кружној глави истовременог прстења (сл. 58). Поједини истраживачи сматрају да оне саме по себи представљају људско лице, да су кружни отвори очи, односно да окови имају облик људске маске; већина истраживача некропола у Албанији назива их копчама у облику људске маске (Ковалевская 1979: 28). Међутим, реч је о стилизованом биљном мотиву, који се може распознати и као дрво живота. Може се наћи на металном посуђу или каменим рељефима (сл. 200. 1). На кружном проширењу, најчешће је урезан монограм, али и пентаграм, крст, па и птица, као на примерку из Коринта (сл. 58. 5). Они су најчешће приказани тако да се гледају у положају у коме се носи копча. Монограми су најпре имена власника копче. На копчи из Атине је монограм који садржи слова Ζ Φ Η ω, али се тако чита када је пређица окренута доле (сл. 58. 1). Занимљива је у том погледу златна копча из Бруклинског музеја са урезаним монограмом који се чита Φ(ω)С, Ζ(ω)Η (светлост, живот), али би то могло бити лично име (сл. 58. 8). Она је златна, нешто сложенијег облика и украса и датована у 6-7. столеће (Nesbitt 1988: бр. 37). Због природе материјала, на њој би морала сама идеја обликовања окова бити најјаснија, шта више, требало би да буде узор за бронзане примерке, али то није случај. Као да је замишљена да се гледа са пређицом на врху. Из кружне плочице са монограмом почиње троугаони део окова, а спајају их листићи слично оним на подножјима крстова (уп. сл. 92. 2). Даље се настављају три пара кружних отвора, од мањих ка већим, сложених са представама биља, међу којим као да се препознаје пар чемпреса уз дрво живота. Дуж ивице троугла су низови у кружиће завијених листића (?), који подсећају на украс прероманичких греда. Уз пређицу је украшена изломљеним цртицама и троугловима, што делује словенски (уп. сл. 170). Копча из Таормине (Werner 1955: сл. 3) такође има такав украс на истом месту (сл. 58. 13).

Већина ранијих истраживача сматрали су да копче врсте Коринт треба датовати у 7. столеће. З. Вински их датује искључиво у 7. столеће (Вински 1974: 25), а Д. Чалањи њихову појаву везује за период 640-680. године (Чаланн 1954: 337). Ј. Вернер оставља могућност да су поједини примерци Коринт копчи млађи од 7. столећа (Werner 1955: 37). И у новијим радовима о византијским копчама њихово датовање је сведено у оквиру 7. столећа (Varsik 1992: 83). Давно је изнесено и мишљење да се оне могу везати за кретања оногурско-бугарских племена на тлу Европе (Setton 1950: 502), а њихово приписивање варварима и датовање критиковано је још далеке 1953 (Палла 1955), преко узора за

обликовање тих и других копчи у једновременој византијској уметности.

Коринт копче су по саставу, изгледу и распореду у великој мери сродне копчама врсте Болоња и Бал-Гота. Према подацима Ј. Вернера копче врсте Коринт су налажене широм Средоземља — од Цариграда до Сардиније, Сицилије и Балеара, на Криму и у приобалном појасу Јонског и Јадранског мора балканског подручја, док је један примерак доспео до Блатног језера (Werner 1955). Већи број Коринт копчи је нађен на територији Грчке, у Коринту, Атини, Солуну и на Крфу. Откривене су и у гробљима Комани-Кроја културе, у Љешу (сл. 2-3), Каљаји Далмачес (Spahiu 1971: 250, Т. 6. 5), Драчу (Tartari 1984: 243-244, Т. 2. 6, 3. 3, нађене у гробници са новцем Констанса II) и Кроји (Anamali и Spahiu 1980: 73-74, 78-79, Т. 11. 1). Треба напоменути да се међу Коринт копчама са албанских налазишта издвајају две подврсте. Поред наведених вишеделних копчи спојених шарком, какви су и примерци са наших налазишта, тамо се јавља и подврста дводелних Коринт копчи, где је само трн покретан. У Љешу су нађене две такве у гробовима 11 и 30 (сл. 2А, 3В), а у Кроји једна (Anamali и Spahiu 1980: Т. 11. 2). Постоји мишљење да су ове копче рустичног облика могле бити производ локалних радионица у северној Албанији, као и да се мора рачунати са изразом оваквих копчи на подручју Истре (Varsik 1992: 83).

На простору бивше Југославије по Винском је било 8 налазишта, већином у Истри (1974: 26). Сви до сада познати примерци из Истре припадају подврсти ливених вишеделних копчи на шарнир, углавном кружног завршетка окова украшеног урезима, односно концентричним кружићима или монограмом на самом диску (Вински 1974: 26-27, Т. 18. 1-6). Иако је Зденко Вински сматрао да Коринт копче потичу из гробних целина искључиво 7. столећа, Бранко Марушић их, према налазима из гробова у Велом Млуну, Бркачу и Челеги, исправније датује у време између почетка 7. и краја 8. века, што се подудара са престанком аварско-словенских упада у Истру (599-611) и крајем византијске власти на овом делу Јадрана, 770. или 778. године (Марушић 1967: 339). Што се тиче примерака ван Истре, једна оштећена копча нађена је у унутрашњости, у Сиску, за коју З. Вински претпоставља да је ту доспела као византијски импорт након разарања античке Сисције око 600. године (1974: 26; Симони 1989: 124, Т. 6. 9). Примерци са Мајсана, нађени у заједничкој гробници, по З. Винском несумњиво припадају романизованим староседеоцима 7. столећа (1974: 27). Мајсанске копче су представљале важан елемент који је указивао на везе две области источне Јадранске обале, Истре и северне Албаније, са изразитим груписањем налаза Ко-

Сл. 58. Копче врсте Коринт: Атина (1, 12), Палла 1955; Истра (2), Вински 1974; Драч (3-4, 14), Tartari 1984; Коринт, Davidson 1952. (5); Блатно језеро, Garam 2001 (6); Кроја, Anatali и Spahiu 1980. (7, 10); непознато, Nesbitt 1988. (8); Комани, Spahiu 1971. (9, 11); Таормина (13), Werner 1955.

ринт копчи (Varsik 1992: 83; Вински 1974: 27). У том смислу се посматра и налаз такве копче из Роса. Окову ове копче (сл. 55), према урезаном пентаграму, веома су слични примерци са острва Мајсана и Велог Млуна у Истри. М. Милинковић сматра да налази ових копчи указују у некој мери на присуство преосталог романског или романизованог становништва у 7. столећу (2000: 31-33).

Према Б. Ковалевској, међутим, која је сакупила све врсте копчи 4. до 9. века на Евроазијском простору, велики број Коринт копчи са Крима потиче из поуздано датованих целина 8. века. Свих 37 забележених примерака копчи ове врсте, датоване су искључиво у 8. односно 8-9. столеће (Ковалевская 1979: 28, табела 2, бр. 540-576). Кроз проучавање односа броја и величина копчи са Крима (22 комада) према оним из остале Европе (15 комада), њој познатих, верује да се може говорити о месту производње копчи врсте Коринт на Криму. Ковалевска је мишљења да је ова врста копче обликована крајем 7. столећа на југозападном Криму, и да је највећу распрострањеност достигла у 8. веку, очигледно на Херсону, одакле је продрла на запад (1979: 28-29). Међутим, тамошњи већи број примерка последица је обимнијих истраживања, којих овде није било. Треба претпоставити да су копче врсте Коринт израђиване у неком граду Византије где је бронза била

доступнија, можда у Цариграду или Солуну.

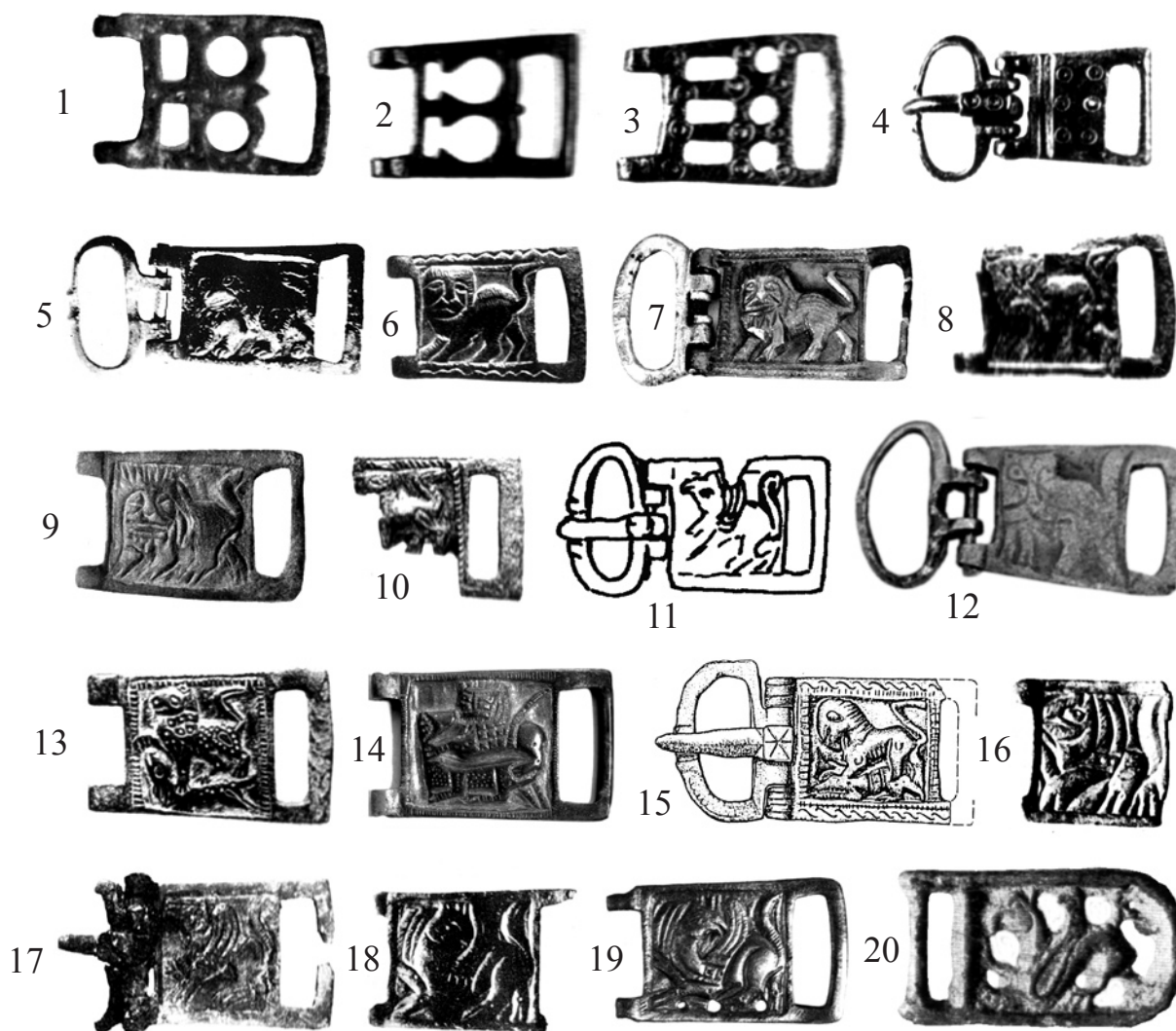
Новија истраживања великих кримских гробаља открила су гробне целине са налазима Коринт копчи које потврђују њихову ширу употребу у 8. и 9. столећу. Према њима извршена је и подела копче врсте Коринт на две подврсте. Прве су бронзане вишеделне са шарниром, са стилизованим зооморфним главама на завршетку окова, каквих међу нашим примерцима нема, а према примерцима из скалистинских гробница датују се у прву половину 8. столећа, тако да се претпоставља да су у то време и биле раширене на полуострву (Веймарн и Айбабин 1993: 173, 197, сл. 34. 23, 103. 11). Датовање је извршено према осталим налазима из гробнице бр. 625 у којој су пронађена и два јако истрвена бронзана новчића, заједно са гвозденим кресивом и четири црвено печена крчага који су у литератури познати као ојнохое скалистинског типа (Веймарн и Айбабин 1993: 139-140, 197, сл. 102. 14-19, 103. 1-15). Ова врста копче пронађена је и у гробници 6 у селу Аромат и у Артеку (Айбабин 1982: 172 и нап. 31). Другу подврсту Коринт копче представљају такође вишеделне ливене бронзане копче са шарниром, али са кружним завршетком окова; нађене су у већем броју, и датоване према особеним, салтовским налазима из истих гробова у другу половину 8. и 9. столеће (Веймарн и Айбабин 1993: 173, 197-198; Айбабин

1982: 172, 174). Тако се у баклинској гробници 6, са остацима три покојника, на карличним костима једног од њих налазила салтовска копча типична за другу половину 8. — 9. столеће, а на другом Коринт копча ове подврсте (Айбабин 1982: 172; 1977: 228, 234, сл. 1. 3). У гробници 124 скалистинске некрополе заједно са оваквом копчом нађена је пређица салтовског појаса друге половине 8. — 9. столећа (Веймарн и Айбабин 1993: 53, 79, сл. 31. 29, 33), а у гробници 129 наушница такође особена за салтовску културу (18, 184, сл. 7. 23-24). Трећи гроб са овог налазишта, 767, тројни, садржавао је Коринт копчу, врсту копче са неукрашеним трапезоидним оковом и делове копчи различитог облика (159, сл. 119. 3, 5-6). Једна од тих копчи дводелног окова, по облику и саставу је сродна копчама друге половине 8. и 9. столећа из чифуткалинске гробнице 98 са салтовском копчом (Айбабин 1982: 172, 174; ул. Кропоткин 1965: 110, 112, сл. 44. 7, 9, 45. 5). Зато за ову подврсту Коринт копче А. Ајбабин сматра да су

биле у употреби на Криму у другој половини 8. и 9. столећу (1982: 174). Ово се уклапа у датовање налаза из Истре, из Будве, као и Комани-Кроја културе.

На основу ових налаза мора се одбацити старо датовање копчи врсте Коринт у 7. столеће. Доњу границу одређују гробља датована у 7. столеће, у којима таквих копчи нема. Њихову појаву треба датовати у време када је Византија успоставила јединствену привреду од Крима до Истре, а то је тешко могло бити пре него што је обновила своју флоту после одбране Цариграда од Арапа, крајем 7. столећа. На њиховим оковима можда је симболично приказана порука против иконобораца, што би такође указивало на 8. и рано 9. столеће. Приказ птица на примерку из Коринта (Davidson 1952: бр. 2193) указује на прстење кружних глава 9-11. столећа, које може бити обележено и пентаграмима и монограмима.

Горњу границу датовања дају раније ретки примерци

Сл. 59. Копче четвороугаоних окова и језичак: Бугарска (1, 9, 20), Мавродинов 1959; Коринт (2-4, 8, 10, 13), Davidson 1952; Тракија (5, 16, 18), Аладжов 1993; Херсон (6, 19), Чичуров 1991; Мађарска (7, 12, 14), *The Ancient Hungarians*; Цариград (11), *Great Palace*; Дреново (15), Микулчић 1996; Словачка (17), *VSNS* 1978.

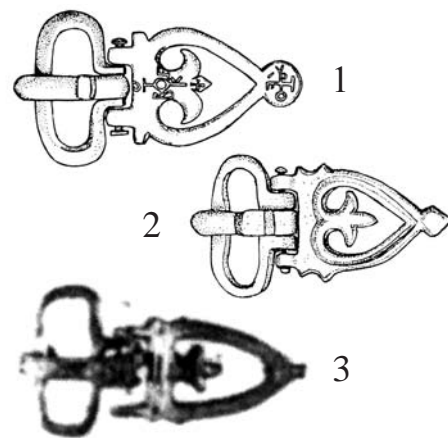
копчи четвороугаоног окова, а украшених налик коринтским. На њих се каиш учвршћивао провлачењем кроз правоугаони отвор на задњем крају окова, за разлику од Коринт копчи. Најсличнија је копча из Преслава (Мавродинов 1959: 230, сл. 271); она има једнак део са кружним отворима и „кљуном“ испод (сл. 59. 1). На првој копчи из Коринта, тај украс се једва распознаје (сл. 59. 2), а на другој (сл. 59. 3) је од украса остала само примена проламања; на трећем примерку налазе се само урезани кружићи (сл. 59. 4), који се налазе и на другом примерку (Davidson 1952: бр. 2216-2218). Копча ливена са проламањем, али већ другачијег изгледа, нађена је на Крфу (Αγαλλοπουλου 1977: Т. 385), датована у прву половину 11. ст.

Правоугаоним обликом окова и начином учвршћивања каиша, ове копче се повезују са копчама које на окову имају приказаног лава, лава који напада неку животињу или грифона. Приказани ликови лавова и грифона, јасно показују да су копче биле на левом крају каиша, да су мушке. Најбројније такве копче нађене су у Коринту (Davidson 1952: бр. 2213-2215). На једној је приказан лав, на другој лав како је савладао неку животињу, а тој је веома слична оштећена трећа копча, што би указивало на радионицу у самом Коринту (сл. 59. 10, 13) Две копче из Херсона (сл. 59. 6, 19), датоване су у 10. столеће (Чичуров 1991: бр. 97-98). Из Цариграда се зна за једну такву копчу (*Great Palace*: Т. 58. 6, бр. 509), са представом грифона (сл. 59. 11). У Бугарској су ове копче такође познате (Мавродинов 1959: 232, сл. 277; Вџарова 1973: сл. 20), а у средњевековној Тракији датоване су у 9-10. столеће (Аладжов 1993: 299, сл. 7). Нема ослонца за њихово датовање у раније 9. столеће; пре их треба датовати у време до освајања Бугарске (968-971) и Херсона (989), односно у 10. столеће. Нађени су и одговарајући језичци, украшени грифонима (Мавродинов 1959: 81, сл. 73). Један примерак копче познат је из Македоније (Микулчић 1996: 35, сл. 6. 6), са представом лава над животињом коју је савладао (сл. 59. 15). Таква копча нађена је чак на северу Паноније (сл. 59. 17), у опљачканом коњаничком гробу вероватно из 10. столећа (Тошић 1971: 209, Т. 60. 20). Примери из Бугарске, Коринта, и са Крфа, као малобројна прелазна врста, морају се за сада датовати између краја производње Коринт копчи и почетка производње копчи које на оковима имају приказе лава и грифона, а које се морају датовати у 10. столеће. То јест, треба их датовати најпре у другу половину 9. столећа. Како се надовезују на копче врсте Коринт, датују крај њихове употребе до друге половине 9.

столећа. Дакле, датовање производње копчи врсте Коринт мора се ограничити на доба од 700. — средине 8. столећа и до средине 9. столећа. Примерке из Свача и Мајсана би требало датовати у прву половину 9. столећа. Употребљаване су и нешто дуже, па доспевају у земљу и приликом сараценског напада 866. (Росе). Примерци из Љеша су врсте без шарке, као и комад из Кроје; вероватно су млађе, из друге половине 9. столећа. Делују као замена вишеделних примерака, који се после 9. столећа не користе.

Бал-Гота копче

Бал-Гота копче су познате у мањем броју од Коринт и Болоња копчи и типолошки су им веома сродне. Д. Чалањи ову врсту копчи уско датује у период од 620-660. године (1954: 338), а слично их датују Ј. Вернер (1955: 42-43) и З. Вински (1974: 28); сличног је мишљења В. Варсик, који сматра да преовладавају налази прве половине 7. века, али да овај тип копче постаје омиљен и у другој половини овог столећа (1992: 84). Према попису Ј. Вернера, могу се пратити на простору од Крима преко Мале Азије, Грчке, Италије, Балеара, острва јужне Шпаније и Египта (1955: бр. 1-8). Б. Ковалевска је забележила пет примерака бронзаних ливених Бал-Гота копчи на шарнир, чији се оков различито завршава, а све се датују у 8. столеће (1979: бр. 245-249). Најстарији је примерак из гробнице 288 у Бакли са краја 7. столећа, док остале потичу из гробница 8. века, тако да би датовање и појаву ових копчи требало, према њој, померити на крај 7, односно почетак 8. столећа. Према Б. Ковалевској управо подврста копче нађене у Бал-Готи лежи у основи неколико нових подврсти у истовременој употреби, особених и за производњу Крима и северног Кавказа у 7-9. столећу

Сл. 60. Копче врсте Бал-Гота: Бал-Гота (1-2), Вински 1974; Комани (3), Spahi 1971.

На овом простору су познате и Бал-Гота копче изједна ливене, без шарнира, које су датоване у 8-9. столеће,

за које се претпоставља да су произведене у Херсону, одакле су доспеле на југозападни Крим, северни Кавказ и у Поволжје (Ковалевская 1979: 23, бр. 255-261).

Проучавајући све примерке Бал-Гота копчи, њему познатих, А. Ајбабин је према облику и украсу направио поделу на пет подврсти (1982: 175-176). Датовање прве подврсте, којој поред бројних примерака из Италије, Шпаније, Египта и Мале Азије припадају и примерци из кримских гробница у Симеизу, извршено је на основу Бал-Гота копче из гробнице 288 у Скалистоје, пронађене уз друге две копче које нису могле бити израђене касније од краја 7. столећа (Ајбабин 1982: 175-176; Веймарн и Ајбабин 1993: 173, 197; Веймарн и Амброз 1980: 261). Следеће подврсте представљају даљи развој Бал-Гота копчи. Употреба друге подврсте је, према налазима са тла Крима, тако одређена у другој половину 7. столећа и вероватно настављена у 8. столећу (Ајбабин 1982: 176). Трећој подврсти Бал-Гота копче, које у изрезу окова имају трolist, припадали би између осталих и познати примерци из Бал-Готе, Каљаје Далмачес и Стона, којима би могли прикључити и копче из Будве и Свача. Следећа подврста је позната преко бројних примерака на Криму, из Атине, Пергамона и Кастел Трозина у Италији. Према добро датованим примерцима других врста копчи и делова појасних гарнитура у гробницама Ески-Кермена и скалистинског гробља, ову подврсту Бал-Гота копчи исти аутор датује у 8-9. столеће. Треба напоменути да ова подврста Бал-Гота копче има широк овални оков са трolistом у изрезу окова, али су једноделно ливене, без шарнира. По А. Ајбабину, пету подврсту Бал-Гота копчи повезују особености друге и четврте подврсте у склопу, облику и украсу, тако да одговара другој половини 7, 8. и 8-9. веку (1982: 176, 178).

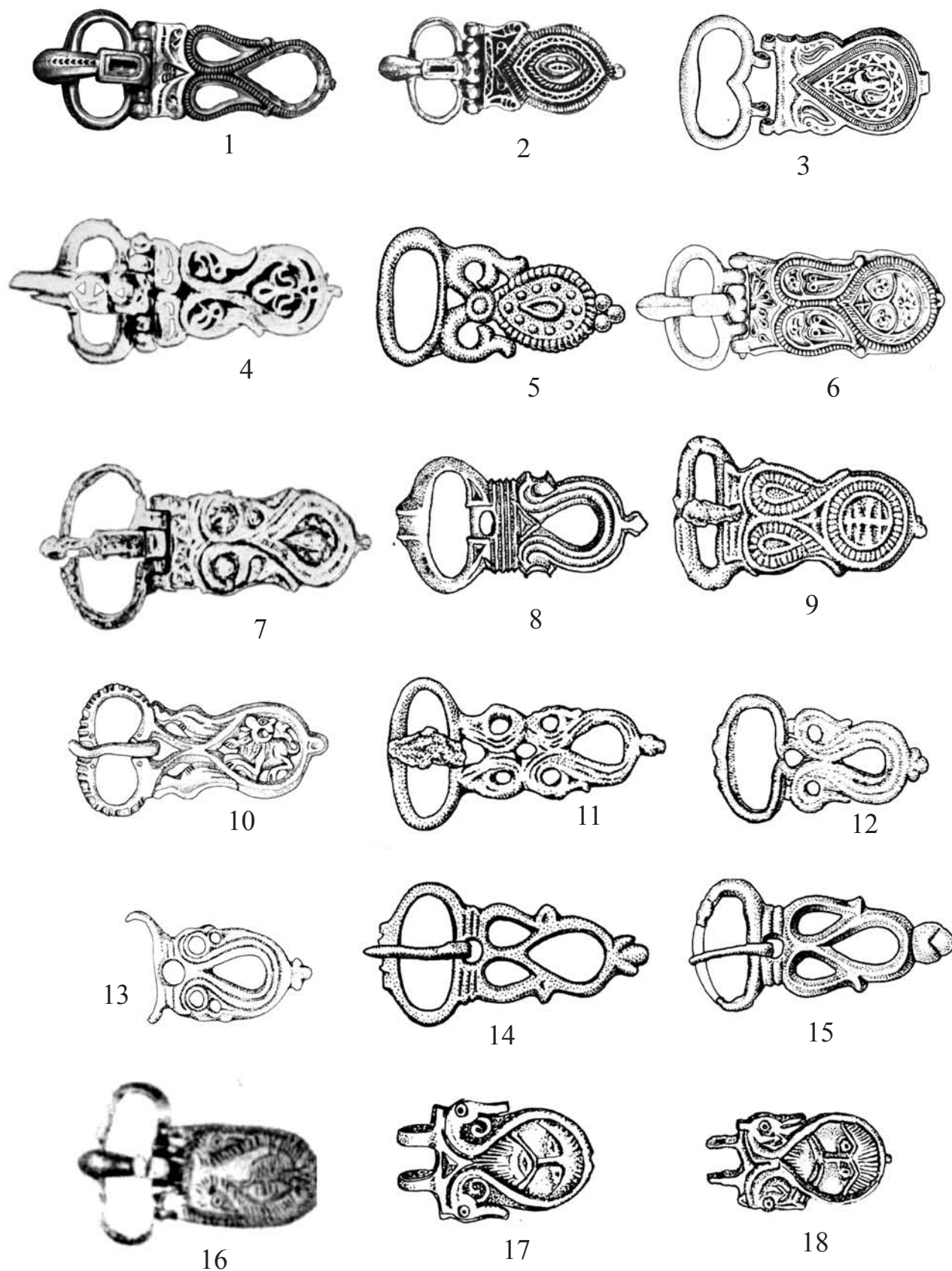
Изучавањем инвентара кримских гробница краја 7. и прве половине 8. века, закључује се да су тамо биле широко распрострањене византијске и по византијском узору на Криму израђиване копче и метални делови појасева, као и да су Коринт копче друге подврсте и Бал-Гота копче четврте и пете подврсте израђиване у другој половини 8. и у 9. столећу. Као и Амброз, Ајбабин износи мишљење да је основна маса тих византијских копчи на крају 8. столећа већ изашла из употребе (1982: 184).

У северној Албанији је пронађена бронзана Бал-Гота копча на некрополи Комани (Каљаја Далмачес) која је уз остале налазе из гробова датована у 7-8. столеће

(Spahiu 1971: Т. 5. 12). Ј. Корошец је ову копчу сврстао у групу предмета који се морају везати за аварско-словенску културну групу 8. столећа (Корошец 1953: 248, 252, сл. 11). На далматинској обали први примерак Бал-Гота копче откривен је у Стону на Пељешцу (сл. 56). Ова копча, од позлаћене бронзе, пронађена је у гробу заједно са бронзаним привеском особеним за Комани-Кроја културу. Прво је претпостављено датовање у касно 5. столеће (Ковачевић 1960: 25), а потом је одређена у 7. столеће (Вински 1968: 141). То датовање се данас мора одбацити. Њој су најближе просторно, обликом и склопом копче из Будве и друге гробнице у Свачу. Све их треба датовати израдом од 8. столећа, а употребом до прве половине 9. столећа.

Копче врсте Митилени 1 и 2

Ову врсту копчи Зденко Вински убраја у копче Кестхел-Пећ (Keszthely-Pécs) доста шароликог састава (1974: 33-37). Чини се да је исправније ову врсту копчи назвати по два златна примерка оставе из Митилене на Лезбосу (Chatzidakis 1981: сл. 27), будући да су оне ипак византијски производ. Остава је датована златним новцем цара Ираклија у прву половину 7. столећа. Особеност прве копче (подврста Митилени 1) је оков од кружно превијене траке, која се испред пређице међусобно додирује, а затим посувраћује на обе стране и ослања на кружни део (сл. 61. 1). Њој одговарају један златан и један позлаћен примерак са непознатих налазишта (Ross 1968: бр. 24-25), код којих је трака заправо врежа завршена листићима (сл. 61. 4-5). Друга копча, коју називамо подврстом Митилени 2, има оков бадемастог облика, који на споју са пређицом има украшене бочне додатке. Ову врсту подражавају примерци од бронзе из Коринта, Атине, Италије, итд. Понекад се ове две подврсте преплићу изгледом. За Комани-Кроја културу особени су примерци Митилени 1 из епонимних налазишта, али просто израђени од бронзе ливењем са проламањем (Вински 1974: Т. 26. 3, 4, 10), препознатљиви по завршецима (сл. 61. 12-13). Поред примерка нађених у Команију и Кроји, такве две копче (исти калуп?), потичу из Љеша (сл. 1, А, В). Њима су најсличнији неки комади из Паноније (Гарам 2000: Т. 64-66). Очигледна сличност комада из Комани-Кроја културе и оних из Паноније, показује сродност радионица у којима су настале. Познати су и донекле слични примерци, код којих се извијена трака завршава животињским главама, а не листићима. То су ређе копче, међусобно различите, нађене у Коринту, Мејицама у Истри и другде (сл. 61. 17-18).

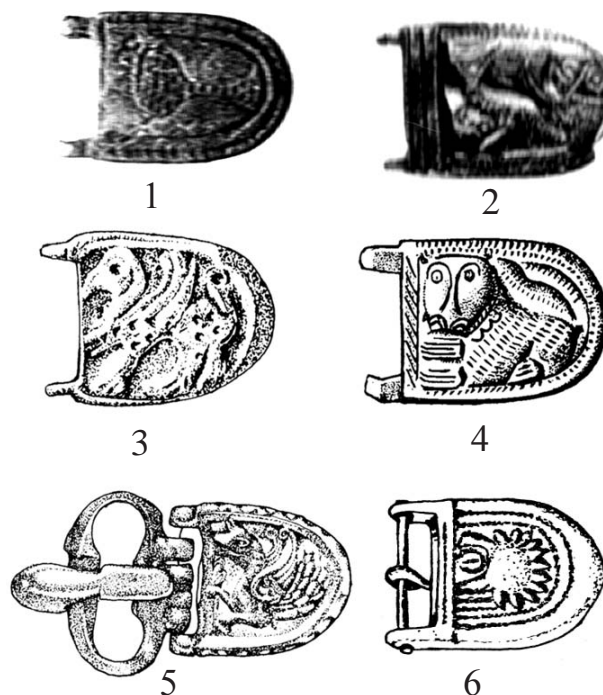

Сл. 61. Копче Митилени врсте: Митилена (1-2), Chatzidakis 1981; Кестхелъ (3), Коринт (8), Италија (6), Кис Каса (10), Комани (12), Кроја (13), Истра (17-18), Вински 1974; Цариград? (4, 7), Ross 1968; Панонија (5, 9, 11, 14-15), Garam 2001; Кроја (16), Anamali 1964.

Поставља се питање датовања бронзаних подврсти копчи врсте Митилени 1, у Комани-Кроја култури. Остава из Митилене јесте датована златним новцем цара Ираклија (610-641), али разлоге за њено похрањивање треба тражити тек у арапским нападима треће четвртине 7. столећа. Ове копче несумњиво нису наслеђе рановизантијског доба, јер их нема забележених у целинама затвореним до почетка владе цара Ираклија. Њихови најранији примерци могли су доспети у Панонију после аварских напада на Цариград 619-626. године. Копчама из Команија, Кроје и Љеша, сродне су оне издужене са три зрна на крају окова, заступљене комадима из околине Пећи у Барањи, а уз њих примерак из Цариграда (Вински 1974: Т. 26. 2), и они из Мокраје Балке и Скалистоје, датовани у 8-9. столеће (Ковалевская 1979: 30). На несумњиво млађе датовање указује и примерак из Кис Касе (Вински 1974: Т. 26. 8), који у заобљеном делу има представу лава (сл. 61. 10). То је представа позната на копчама 8-10. столећа — старијим са заобљеним оковом (Коринт, Скалистоје, итд) и млађим, претходно описаним, са четвороугаоним оковом. Зато ни копча из Кис Касе не може бити старија; најпре је треба датовати у 8. или 9. столеће. У Кроји је нађена копча са оковом у облику издуженог језичка за појас заобљеног краја, а украшена урезивањем представе неке животиње око које је змија са две главе (Анамали 1964: Т 9. 3), тако да подражава Митилени копче из Команија и Љеша (сл. 61. 16). Она као да је прављена по узору на примерке ливене са проламањем, али је прелазна врста према копчама заобљеног („штитасти“, „U“) окова (сл. 62). Облик њеног окова показује да не може бити старија од 8-9. столећа, јер се копче сличних окова и одговарајућег украса у Панонији и на Криму тако датују.¹⁶ У приобаљу Југоисточне Европе нису познате у истом виду осим на подручју Комани-Кроја културе. Примерци из Истре (Вински 1974: Т. 24. 4-5), које би требало датовати у 8. столеће, особене су по приказаном брадатом лицу (сл. 61. 17-18), познатом са словенских запона (сл. 170. 1; 189. 2-3). Зато их треба приписати словенској производњи по византијским узорима.

Митилени копче нису уобичајене у Атини и Коринту, а нема их ни у Драчу и Свачу. За разлику од Коринт копчи, сасвим су ретки комади са са крстоликим грчким монограмом (Παλλα 1955: Т. 76. 3-4), који би могли бити старији. То показује да оне нису општа појава на

византијском тлу, те нису у Комани-Кроја културу доспеле из Византије, већ из Паноније. Са друге стране, врло сличан украс појављује се на византијским релефима (Παλλα 1955: Т. 80. 1) и копчама из доба Другог аварског каганата (сл. 168), што такође указује на млађе време. Зато копче подврсте Митилени 1 из Љеша, Кроје и Команија, треба датовати у крај 8. — средину 9. столећа.

Сл. 62. Копче заобљеног окова: Коринт (1-2), Davidson 1952; Сална (3), Италија (4-5) и непознато налазиште (6), Вински 1974.

Копче са зобљеним оковом

Треба споменути још једну врсту вишеделних копчи овог доба, са заобљеним оковом. Познате су из Коринта (Davidson 1958: 2220-2221), Италије, Салоне (Вински 1974: Т. 24. 3-4, 7). Слично обликоване копче 8-9. столећа, нађене су у Панонији доба Другог аварског каганата, као и на подручју Салтово-Мајацке културе односно Хазарског каганата. На њиховом окову је приказан лав, грифон или нешто слично (сл. 62). На основу тих представа, које одговарају оним са копчи четвороугаоних окова, треба их датовати у 9. столеће.

¹⁶ Копча таквог окова позната је из Грчке, али се не зна како је била украшена (Δρανδάκης и Γκιολές 1982: сл. 149. ζ).

Ношња и културне разлике

Одмах се могу уочити разлике између гробаља у Драчу са једне стране, Љешу са друге стране, Сарду и Мијелама са треће стране, и у Свачу са четврте стране. То омогућава да се раздвоје особине различитих култура. Гробље у Драчу је византијско, претежно грчког становништва, које не користи запоне или се са њима не сахрањују. Малобројни налази из Сарда подударују се са налазима из Мијела и осталим налазиштима Комани-Кроја културе. Гробље у Љешу показује шароликост; са једне стране ту су делови ношње Комани-Кроја културе, такође шароликог састава, а са друге су старије особности становништва Северне Илирије и Далмације, које се огледа у коришћењу њихових запона. Налази из Свача могу се поредити са Љешом и Драчем по византијским предметима, али садрже и наглашене словенске особности. Наравно, поједини византијски производи, заступљени у свим овим гробљима, не сведоче о етничкој припадности покојника.

Запони су употребни накит. Били су саставни део женске ношње Далмације и Северне Илирије, Словенки и Германки у 6. и раном 7. столећу. Тешко је рећи да ли су кружни запони са Мајсана били делови мушке или женске ношње. Упадљиво је да у Свачу нису нађени особено Комани-Кроја запони од бронзе, ширег лука, као у Мијелама и Сарду, већ обични лучни, од гвожђа, налик оним из Љеша.

Посебно занимљиву слику показују копче, а за њима и други делови појасева. Највећи број копчи нађен је у Драчу, где се датују од 5. до у 9. столеће, затим у Свачу и Љешу, из 8-9. столећа. Овакве или сличне копче уобичајене су за византијско приморје. Иако несумњиво византијски производи и у употреби Ромеја, оне не одражавају етничку припадност, јер су у општој употреби. То се види из поређења са запонима, од којих неки са великом поузданошћу одређују разлике у женској ношњи, јер их у појединим областима има, а у другим нема. Поред овог, може се запазити да у Свачу недостају делови појасева који су намењени качењу опреме и разводници, тако особени за мушку ношњу Комани-Кроја културе. На појасевима у Свачу су ношени ножеви и торбице са кресивом. То је појава уобичајена за гро-

бља Истре, али не и за Коринт или Херсон; зато их има у словенским урнама Олимпије или словенским гробљима сахрањених покојника у Подунављу. То што су становници Свача користили такву ношњу, показује да су били Словени. У гробљима Комани-Кроја културе су кресива и ножеви чешћи, али таква разноврсност и бројност копчи није позната. Поред тога, располажемо налазима различитих пређица, међу којима издвајамо бронзане трапезасте са свих налазишта, као особене за 8-9. столеће, а познате и у Подунављу, као и гвоздене правоугаоне пређице сужене по средини, особене за Словене од 6. до 11. столећа. Треба нагласити одсуство пршљенака, уобичајеног налаза у гробовима 8-9. столећа у Подунављу, а непознатих у описаним гробовима.

Дакле, на основу делова ношње могу да се донесу одређени закључци.

Прво, ношња показује особине опште византијске културе 8-9. столећа (нашнице, огрлице, прстење, копче и пређице), а затим словенске особине (кресива и ножеви, запони). Византијско становништво 6-7. столећа Свача и можда Љеша је пореклом са севера (запони), у Драчу је старинско хеленске културе (одсуство запона), а усамљени су примери приморско-далматске културе (запони у виду мачке и голуба). Ношња и накит се разликују од оне Комани-Кроја културе, где су у накиту честе масивније и богатије нашнице и торквеси, а у опреми пређице, разводници, алке. У Комани-Кроја култури није ретко оружје, претежно секире. За разлику од Драча, ношња из Свача, а донекле и из Љеша, указује на изразито словенско присуство, слично неким гробљима Истре. За остала налазишта не располажемо довољним бројем података. Покојници су сахрањивани у одећи односно ношњи, која се археолошки прати кроз делове појаса, негде до средине 9. столећа. После тога, у 10. столећу, покојници на овом подручју више нису сахрањивани у ношњи, судећи по одсуству тако датованих делова ношње у Свачу. Само изузетно се појављује накит 10-11. столећа. То се најбоље види на примеру гробља Драча, где је на основу налаза новца очигледно да сахрањивање траје током 11. столећа, а вероватно и у 10. столећу, али накита нема.

Обред

Сви приказани гробови припадају хришћанима, упркос могућем утиску да то није тако, због нађених предмета у гробовима. И док можда можемо са подозрењем гледати на хришћанску припадност покојника из гробаља у Сарду и Мијелама, у хришћанску припадност становника Драча, Љеша и Свача, не може се сумњати. Уз нађен накит и делове ношње,

нарочиту пажњу побуђују откривене посуде и њихови делови, јер је реч о гробним прилозима, а не о одећи, накиту или опреми сахрањених. Налази грнчарије, заступљени целим посудама или њиховим уломцима, сведоче о два различита погребна обреда. Старији је обред тризне, који се може пратити од краја

6. — раног 7. до 10. столећа, ако не и касније. Најстарија је напред описана површина у Свачу, поплочана каменом, на којој су нађени уломци грнчарије, костију и трагови ватре, дакле уобичајена сведочанства погребне гозбе. Само се приликом погребних гозби чувају докази о њеном одржавању у виду уломака поломљеног посуђа и костију печења, археолошки најоучљивијих остатака поједене хране. Овај налаз показује да су корисници грнчарије северноилирских особина, досељени на крају 6. столећа са севера у Свач и вероватно друге крајеве приморја, примењивали тризну, у то време уобичајену за Словене. Сведочанства о тризни постоје и у гробници 2 Свача, у виду мањих или већих уломака грнчарије. Поред уломака дна и трбуха што их је тешко датовати ближе, ту су и уломци украшени чешљем, који се могу датовати најпре у 9. — рано 10. столеће. То су уломци лонаца уобичајених за Словене. Највећи број уломака припада лонцу који је напред датован у другу половину 9. — рано 10. столеће. Дакле, сведочанства о тризни у Свачу су несумњива на прелазу из 6. у 7. столеће, као и у 9-10. столећу, а може се претпоставити да остали уломци попуњавају празнину између ова два доба. Тризна је у средњем веку изразито словенски обичај, примењиван у Свачу. Тризна је запажена и у гробовима покојника сахрањених у Каменом више Херцег Новог. Није искључено да сведочанстава о тризни има и у Љешу.

Налази крчага из гробнице 2 у Свачу и седам бокала из Љеша, указују на посебан вид погребног обреда. Такве налазе треба разликовати од прилога у виду посуде са храном у гробу, намењене покојнику, који сведоче о веровању да је души потребна храна на путу у ново боравиште (Минић 1978). То се односи на гробља Старохрвата и друга гробља Паноније, у којима такође има посуда за течност, јер је и у њима била нека храна (млеко и слично), како показују бројнији лонци у истим гробљима. Овде је реч искључиво о посудама за сипање течности, какве су познате из истовремених гробаља на Криму или у Коринту, Атини; има их у Кроји, али су ретки у другим гробљима Комани-Кроја културе. Овакви налази се могу тумачити једино налик сведочанствима тризне, где уломци посуда служе као доказ да је гозба обављена, наиме да сведоче о обављеном обреду заливања гроба вином.

Обичај стављања посуда за вино у гроб, међу којима су и чаше, датује се у 8-9. столеће, али је познат и знатно раније, у аријанској средини. Овај обичај започет је и напуштен мање-више једновремено и на Криму и у Атини, Коринту и у нашем Поморју, како то показују подједнаки налази из гробова. Налази на Криму се датују углавном у 7-8, до у 9. столеће, као и налази

стаклених посуда. У то се уклапају и гробни налази из Атине и Коринта, датовани налазима копчи врсти Коринт и Бал-Гота, као и из Кроје, Љеша и Свача. Овакав временски распон полагања посуда за течности у гробове, подудара се са епохом иконобораца. Започета је под царем Лавом III Исавријанцем (717-741), привремено прекинута под владом Ирине и Константина V (741-775), а затим настављена; коначно је православље обновљено у Цариграду 843. Наиме, једино је у време иконобораца, који нису веровали у васкрсење мртвих, било потребе да се освећивање гроба доказује полагањем крчага у гроб. На овај начин сагледавамо археолошку последицу иконоборства.¹⁷ За разлику од Цариграда, где су уз помоћ војске из Азије успешно наметана иконоборачка схватања, западне области и Крим се очигледно држе православља. Било је потребе да се то и докаже као вид противљења, можда зато што су престонички намесници захтевали супротно. У овом смислу могу се тумачити и представе на оковима копчи, који су били скривени, покривени каишем. Није случајност што је православље надвладао под царицом Ирином Атињанком — Атина је, судећи према скулптури, управо у доба иконобораца постала обновљено средиште византијске уметности.

Ова појава није етнички показатељ, већ конфесионални; на подручју делатности Римске цркве или Аквилејске патријаршије нема значаја, јер тамо није ни било разлога да се у гроб стављају посуде коришћене у обреду. На пример, посуде нису забележене у гробљима Истре, која је била изван дохвата иконобораца. Међутим, цар Лав III потчинио је Цариградској патријаршији Илирију, укључујући и Далмацију, као и Дакију и друге западне области дотле потчињене Риму. У време арапског притиска на приморске градове и трговину, то је морало оставити извесне последице.

По слому иконоборства, осим што се посуде више не стављају у гробове у византијским областима, напуштено је сахрањивање покојника у ношњи. Више нема сведочанстава о одећи у виду делова појаса и пратећих налаза — ножа, кресива, итд., као ни накита, који би поуздано били датовани у другу половину 9. столећа или 10. столеће. Копчи поузданих за датовање после средине 9. и у 10. столеће, као ни женског накита, нема познатог у Свачу, па ни из других гробних налаза. Ова промена се у Поморју подудара са сараценском најездом, али се не може њоме објаснити. Разлог пре треба видети у последицама успостављања непосредне војне власти Цариграда, која је уследила 871, и учвршћивања Цркве. Показује се да су те значајне и у археологији упадљиве промене материјализоване последице кра-

¹⁷ Постоји схватање да су посуде у гробовима сведочанства паганских веровања да су храна и пиће потребни на путу за други свет, и да је потом замењен обичајем полагањем новца (обола) у гроб (Минић 1978). И данас је остао обичај у неким српским крајевима да се посуда којом је покојни заливан вином убаци у гроб.

ха иконоборства. Те су промене очигледне на другим подручјима, али не и у Поморју Зете, где су насеља

и припадајућа гробља угашени у сараценској најезди. Ова питања тек треба проучавати.

Закључак

Све три врсте копчи из гробних налаза, Коринт, Бал-Гота и Митилени, како смо показали, треба датовати не пре 8. и у 9. столеће. Свакако се користе већ у 8. столећу, како показују примерци из Истре. Горњи датум за њихову употребу на нашем подручју је 866, о чему сведочи оштећена копча врсте Коринт из Роса. Употреба копчи врсте Бал-Гота мора се одредити у прву половину 9. столећа, када је у Будви доспела у земљу са покојником; њен настанак не може се датовати много пре тога, најпре у почетак истог столећа. И употреба подврсти Митилени копчи се мора датовати знатно после златних узора, јер су на подручје данашње Албаније, где их једино и има, доспеле са Комани-Кроја културом, и то из Паноније. Њихов настанак се може датовати у 8. столеће, али у земљу нису доспеле пре 9. столећа. Тако је употреба свих ових врсти копчи особена за доба пред сараценски напад, у трајању од можда читавог столећа.

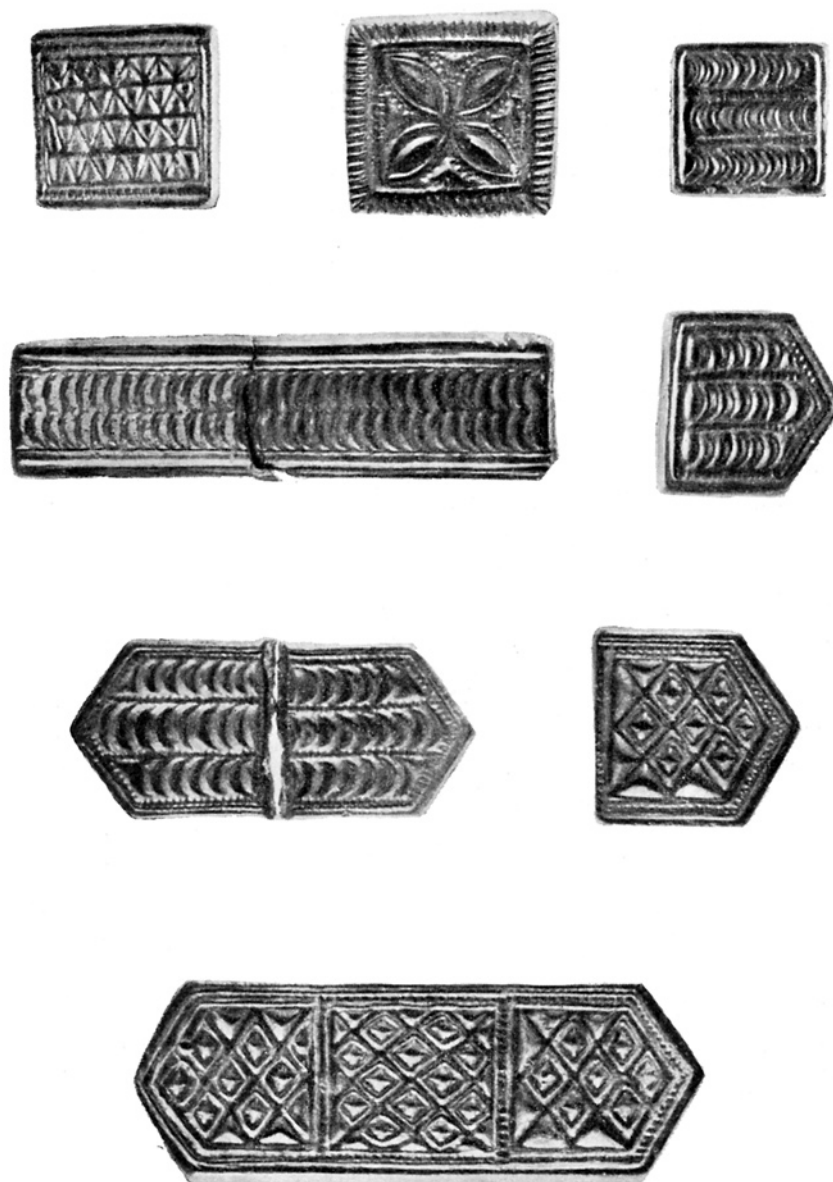
Ни један од описаних гробних налаза не може се датовати у 10. столеће, па ни после 866. Једино у гробници 2 из Свача, који није на морској обали, има и млађих налаза, као и из Сарда, Градине код Мартинића. Међутим ни гробнице Свача нису дале налазе који би се поуздано датовали у 10. столеће. Осим што је сахрањивање прекинуто у Боки (Превлака, Будва, а страдало је и Росе), прекинуто је и на Мајсану. То показује да су Сарацени опљачкали шире подручје од оног описаног у СН. Штавише, није искључено да је страдала и унутрашњост (Свач), али за то немамо поузданих доказа. Мада је највероватнији датум за та разарања 866. година, напада је могло бити и раније, после или пред арапско освајање Барија 840. Гробље у Љешу могло је бити коришћено до краја 9. столећа, судећи по копчама врсте Коринт са изједна ливеном пређицом и оковом. Гробља из Сарда и Мијела показују извесне разлике према Љешу (наушнице, запони и друго), али оне не указују поуздано на разлике у датовању.

Расположиви гробни налази показују уобичајено средњовековно друштво византијског културног круга у 9. столећу. У угледном манастиру на Превлаци сахрањују се представници владајуће класе. То показују бобице од аметиста, које несумњиво потичу са огрлице припаднице племства, или чак владарског рода 8. или прве половине 9. столећа. То следи како из њихове

драгоцености, тако и из положаја гроба испред саборног манастирског храма. Слично се може закључити на основу огрлице од аметиста и кристала, из гроба у дворишту саборног храма Будве. То могу бити или гробови породице ктитора, или породице свештеника протојереја, можда и наследних, који су такође припадали племству. У Свачу се у капели, можда цркви, у једној породичној гробници обављају сахране од краја 6. — почетка 7. до 9. столећа, а у другој све до 11. столећа. Реч је очигледно о гробницама које су припадале неким породицама које су биле ктитори цркве, дакле о угледнијим породицама Свача, о племству или властели.

Етнички, становништво сахрањивано у приказаним гробљима од Љеша до Стона, није јединствено. Овде имамо археолошки документован процес стапања становништва уобичајено називаних домороцима (а недоказано званих „романизованим Илирима“), са Словенима односно Србима. Започет је најкасније почетком 7, а завршен већ у 9. столећу у Свачу, судећи према обредима и кухињској грнчарији. Становништво Љеша и Свача захваћено је збивањима у Цариградској цркви, која се одражавају на погребни обред (стављање посуда за изливање вина у гроб). Насупрот овим гробљима забележена је крајња западна појава гробља Комани-Кроја културе, у Сарду и Мијелама код Вира. Реч је о становништву досељеном са севера. За сахрањене у Будви нагађамо да су били Латини или Грци, којих је морало бити уз Србе и у Иловици.

У 10. столећу нису били обновљени Будва, манастир Иловица и онај на Мајсану, чини се ни Росе. На подручју које су Бугари освојили у 9. столећу имамо податке да су градови наставили свој живот, док су истовремено градови, манастири и вероватно низ сеоских насеља, која су били заузели Сарацени, остали пусти. То показује да су муслимани десетковали становништво, било тиме што су га побили, било што су их поробили и одвели. Становништво Доњег Котора, истовремено освојеног, уколико се може изједначити са данашњим Котором, могло се спасти бекством. Можда Доњи Котор није исто што и Котор. Уколико су Сарацени освојили сам Котор, поставља се питање које га је становништво обновило.

Остава бронзаних матрица, Плисков, Бискупија код Книна, по Корошец 1956. (в. стр. 63-64).

Рељефи у манастиру Бањска код Косовске Митровице

Цркве

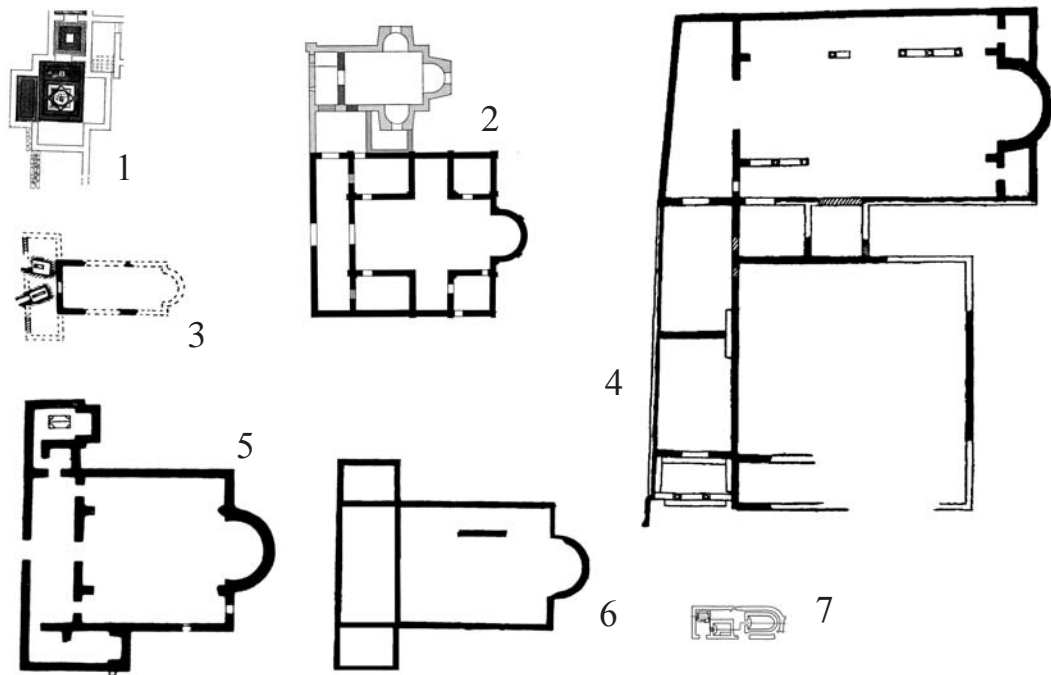
Црквене грађевине свакако су данас најприступачнија археолошка грађа, и оне које живе и оне у рушевинама. То су биле грађевине чијем је изгледу посвећивана највећа пажња, које су грађене за све и да трају. Упркос оваквом значају, изузетни су случајеви да су цркве проучаване целовитим археолошким методом, што значи да нису вршена ископавања са циљем да се успостави веза између зидова цркве и слојева земље са припадајућим налазима. Зато се догађа да не знамо када је која основана, да ли је рушена и обнављана, ко су били ту сахрањени људи, укратко, њену судбину. Ипак, изглед основе казује много тога о цркви — чему је намењен њен простор, каква је идеја, замисао, односно каквој је служби намењена нека црква. Ту је до изражаја долазио утицај различитих великих црквених средишта кроз време, у сваком погледу. Захваљујући разликама у основама цркава, и поређењу са оним добро или боље датованим са других простора, раније предложена датовања црква Зете, мислим да се у неким случајевима могу исправити. У оваквом проучавању посебно место имају натписи у камену, по правилу ктиторски, али су они сразмерно ретки. Много је више сачуваног каменог украса односно црквеног намештаја, који својим стилским и радионичким особинама даје значајне податке. Овде ћу се осврнути на оне комаде који нешто сведоче о теми ове књиге; потпунији преглед дао је још Ј. Ковачевић (1967).

О почецима црквеног градитељства римске Далмације, на чијем тлу се налазила и Зета, из прва три столећа од Христа, мало се може рећи. Апостоли су свуда ширили једно исто учење, али култура коришћења грађевина се ипак морала разликовати у зависности од поднебља. У почетку, била је потребна просторија за литургију. У току прогона подизани су хришћански храмови, који су се разликовали по римским провинцијама. Када је Царство прихватило хришћанство, у Доба црквених отаца, изглед цркава

је био усклађен, али су извесне разлике ипак остале. Преко њих можемо пратити помесне цркве кроз време. Једна од последица тако успостављеног континуитета је коришћење истог храма или грађења новог храма на стари начин, што отежава датовање. Једна иста основа цркве може се применити у различитим епохама. Управо зато је неопходна потпуна примена археолошке методологије у проучавању цркви.¹⁸

Археолошка истраживања у последњој деценији, открила су неке цркве у приморју, саграђене изгледа у 4. столећу, а наставак или почетак истраживања, зависан од расположивог новца, откриће свакако и старије храмове. Доступни подаци указују да је један од најстаријих храмова успостављен на Превлаци, где је у олтару откривен гроб свештенослужитеља из доба Диоклецијана. Ту је по свој прилици образована хришћанска црква још у време Апостола (Јанковић и сарадници 2003: 11-12). Може се помишљати да је постојао храм из времена прогона и у Павловој пећини код Требиња (Јанковић 2003: 7). У 3. столеће датује се просторија крстообразне основе римске виле у Панику код Билеће (сл. 63. 1); на њеном мозаичком поду приказан је Орфеј са одећом украшеном крстићима (Чremoшник 1974: 243-247; 1976: 77-82). Колико се данас може утврдити, неколико храмова из Поморја и непосредног залеђа потиче из раног 4. столећа. Међу њима је најзначајнији крстообразни храм (сл. 63. 2) сачуван у темељима Петро-Павловог манастира код Требиња (Јанковић 2002: 113-116). Ту је и оближњи Тврдош, у коме су истражени бочни и западни зид једнобродне цркве (сл. 63. 3), дозиђиване током 5-6. столећа (Јанковић 2003: 8-16). У Боки, из истог времена би могли бити темељи цркве у Ораховцу код Рисна. Она је подигнута на високој стени, око чијег подножја има грнчарије 4. столећа. Има индикација да би Пећка Патријаршија могла бити утемељена на некој цркви најкасније из 4. столећа, као и Студеница Хвостанска.

¹⁸ За утврђивање континуитета основно питање је не датовање самог храма, већ његових темеља. Као и данас, и у прошлости су стари храмови проширивани, обнављани, презиђивани, само што тадашњи начин зидања није био толико разоран за темеље као данас. И када су негде у Средњем веку темељи старе цркве потпуно президани, опет се то може установити пажљивим истраживањем, преко сачуваног места часне трпезе, искоришћене старе грађе, малтера у слојевима земље, итд. Данас, у жељи да се сагради што брже, што јаче и што јефтиније, зида се бетоном, па обнова неке цркве обично значи коначно уништење њеног земаљског утемељења и упоришта за чување предања. Зато неки који то знају, истрајавају у спречавању истраживања темеља и задржавању садашњег или давању новог изгледа неком храму, да би прошлост остала скривена. Са друге стране, нема свести о значају проучавања наводно мртвих темеља. У овом поглављу показују кроз разматрање храмова које сам уочио и о којима нешто знам, колико се значајних података може добити о средњовековној прошлости.

Сл. 63. Основе храмова 3-6. столећа: Паник (1), Чремошник 1974; Петро-Павлов манастир (2), Поповић 1973; Тврдош (3), Јанковић 2002; Дукља (4, 6) и Дољани (6), Ковачевић 1967; Бањица (7), Јовановић 1967.

У њиховој близини истраживана је једино црква на Бањичком гробљу, поред Пећке Бање, са две крипте и једном гробницом (Јовановић 1967). Она је по свој прилици страдала почетком сеобе народа, можда око 380, што би омогућавало њено датовање у прву половину 4. столећа (сл. 63. 7). Велику базилику из Дукље (сл. 63. 4) вероватно треба датovati у позније 4. столеће (Ковачевић 1967: ск. 19). Недовољно проучена значајна црква триконхалне основе из Бара (Велимировић-Жижих 1966), можда је такође саграђена већ у 4. столећу (сл. 73), као и Пречиста Богородица Крајинска (сл. 7). У 5. столеће може се датovati само базилика (сл. 63. 5) у Дољанима код Подгорице (Ковачевић 1967: ск. 21), а мања базилика из Дукље (Ковачевић 1967: ск. 2) једина у 6. столеће (сл. 63. 6). Ове цркве, а нарочито оне саграђене у 6. столећу, коришћене су или обнављане током Средњег века. Мало је која позната црква из тог времена остала у рушевинама током 7-9. столећа, осим што је то био случај са великом а вероватно и мањом базиликом из Дукље.

Треба напоменути и постојање давних испосница, које се по правилу не одликују неком архитектуром, поготово ако су то пећине. Испод врха на Старчевој Горици, налази се неистражена мања отворена пећина, уз коју је саграђен храм Пресвете Богородице, такође неистражен. Први пут је ту манастир забележен крајем 14. столећа (Ђурић 1970: 418-422), али се у Манастиру чувају налази грнчарије који указују на живот већ од 6-7. столећа. Све околности указују на пустиножитељско место од најстаријих времена. Треба претпоставити да је врло раних испосница морало бити у код Пећи, Призрена и другде. Стена на којој

је подигнута црква Светог Ђорђа у Ораховцу, могла је некада бити место подвизавања; испод стене има налаза касноантичке грнчарије. Данашњи манастир Завала смештен је у поткапини; испод садашњег храма откривени су темељи цркве чија ширина одговара раније нађеним каменим рељефима 9. столећа (Праштало 2003), па је и ту могла бити старија испосница.

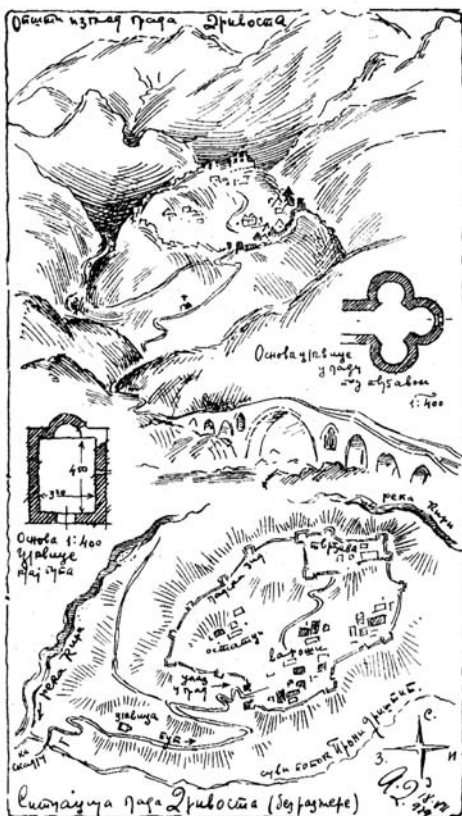
Природа ове грађе и њена сачуваност, омогућава да се проучава цела Диоклеја или Зета, односно стара Превала. Зато ћу овде приказати и црквене грађевине које нису у Поморју. То ће омогућити да се поузданије и правилније сагледа и просуди градитељска активност у овом делу Србије 7-10. столећа.

У писаним изворима готово да нема података о појединим црквама или манастирима 7-10. столећа — свод се на податке *СН* из главе 29 о црквама у приморским градовима. У Дубровнику се истицао храм Светог Стефана, у Сплиту је храм Светог Домна-Дујма у некадашњем маузолеју цара Диоклецијана, у Котору је храм Светог Трифуна, који је „засвођен“, а у Задру је храм свете Анастасије у виду базилике и храм Свете Тројице, такође засвођен. *СН* ништа слично не зна о црквама Срба. Уколико би се поуздали у податке знатно млађег *Љетописа*, а у овом случају нема јачег разлога да у основи не буду тачни, добија се неколико поименце наведених српских цркава. Прва се спомиње црква Свете Марије (Пресвете Богородице) у Диоклеји, у којој је сахрањен краљ Светопелек. Она се поистовећује са црквом чији су темељи откривени над мањом базиликом (Бе) у Дукљи, али то није поуздано утврђено — осим самих темеља, никакви други средњовековни налази нису познати. Друга је црква коју је краљ Бело

подигао у славу Блаженог Апостола Петра у близини Калдане, у којој је успоставио епископско седиште; ту је саградио тврђаву и прозвао је својим именом. У њој је сахрањен краљ Прелимир. Она се уобичајено изједначаје са црквом Светог Петра у Расу. Када је краљ Бело напрасно умро, сахране га у цркви светог Михаила, у неком граду Травуније (који по свој прилици није Требиње, за које састављач Летописа зна). Потом је краљ Петрислав сахрањен у цркви Свете Марије у месту Gazeni (како се мисли Крајини). У време цара Јована Владислава (1014-1018) сахрањен је Свети Јован Владимир у цркви Свете Марије у Craini, а за њим и краљица Косара. Ова црква се изједначаје са Пречистом Богородицом Крајинском. Наследника краља Владимира, његовог стрица Драгимира, убили су Которани у цркви на острву Светог Гаврила, у которском заливу (Боки); то је требало да буде пре 1018, односно црква је по свој прилици постојала већ у 10. столећу. То је данашње острво Свети Марко или Страдиоти, стотинак метара удаљено од Превлаке.

Сард

Из Сарда би са овим добом могла да се повеже непроучена једнобродна црква (сл. 8), која се налази у подножју града (Komata 1980: Т. 1). Око ње се налази гробље 9-10. столећа због чега се и њени темељи могу одредити у исто време, али је питање да ли се они подударају са објављеном основом.

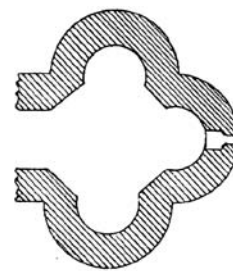
Сл. 64. Положај Дриваста, Дероко 1930.

Сл. 65. Дриваст, изглед триконхоса са запада, Ипен 1900б.

Дриваст

Триконхос из подножја Дриваста је најмањи међу црквама такве основе (Ипен 1900: 530, сл. 29-30; Дероко 1930: 137-140). По дубоким конхама је налик цркви из Затона, али се кубе ослањало на темена њихових сводова, као у Дољанима. Другим речима, правци спојева апсида образују четвороугаону односно осмоугаону основу на којој је било кубе (сл. 66). На западу је четвороугаон пролаз ширине конхи. Иако је западна страна обрушена, према фотографији Т. Ипена чини се да је са те стране црква била отворена (сл. 65), као и првобитна црква из Затона. Црква је дуга и широка око 6,2 м, дебљина зидова је око 0,5-6 м, ширина улаза и отвора конхи око 1,4 м, док је пречник конхи 1,7 м, а унутрашњи распон око 2,5 м. На фотографији коју је објавио Т. Ипен (1900б: 530, сл. 30), види се ниша између источне и јужне апсиде, нешто виша од прозора на источној апсиди; свакако је симетрична ниша постојала и на супротној страни, а можда и са обе стране улаза, као у Дољанима.

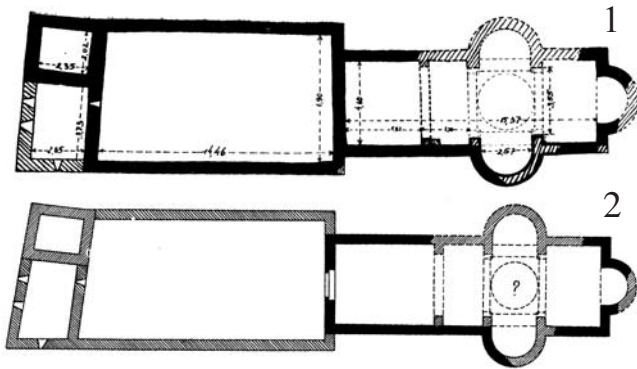

Сл. 66. Дриваст, основа триконхоса, Дероко 1930.

Пречиста Богородица Крајинска

Данас се уобичајило да се ова знаменита црква, у којој је по *Летопису* био сахрањен Свети Јован Владимир, у чијој је близини био и манастир, датује у крај 14. — почетак 15. столећа (Ђурић 1970: 424-428, ск. 19). Такво схватање утемељио је Ђ. Бошковић 1930, који је ту вршио мала откопавања и види је као једновремену грађевину (Бошковић 1931: 165-167). Међутим, пре тога је 1929. Александар Дероко уочио више фаза (сл.

67) и о цркви дошао до закључка „да је првобитна, тј. бар из почетка XI века“ (1930: 145-146, сл. 16). На фотографијама снимљеним од олтарске апсиде ка западу (Ипен 1900: 92-94, сл. 12; Дероко 1930: сл. 17; Бошковић 1931: сл. 44), види се да је само горњи део западног зида цркве зидан редовима ситног камена, на исти начин као и звоник, што указује на најмање две грађевинске фазе, гледано одоздо нагоре.

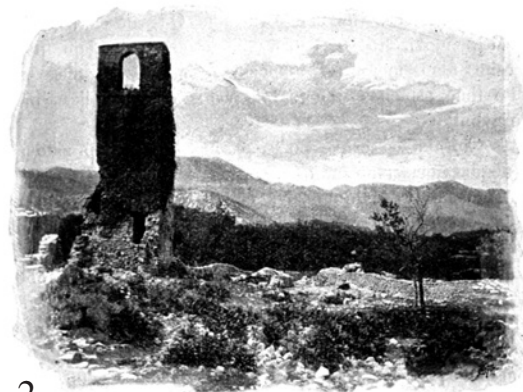

Сл. 67. Основа Пречисте Богородице Крајинске: Дероко 1930: сл. 16 (1), Бошковић 1931: сл. 45 (2).

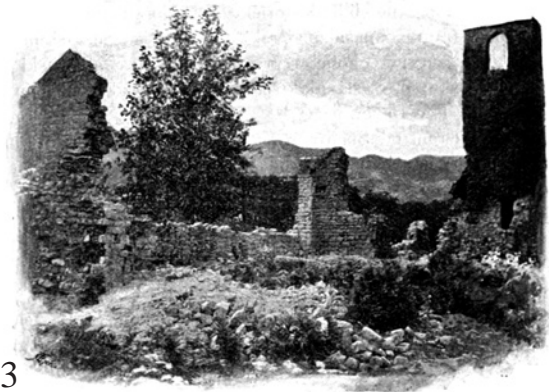
Нова истраживања ове цркве нису објављена. Данас се види да је овај храм много пута оправљан и прошириван. Чини се да је то првобитно била једнобродна грађевина са бочним прислоњеним апсидама (можда нешто дубљим од олтарске), налик триконхосима у Бару, Тепљуху и Клисури (Јанковић 2002: 116-118, сл. 5. 2-3, 6). Дуга је око 18 м и широка мало више од 5 м. Можда је на западној страни имала припрату са две мање бочне одаје, али данас се уочавају две веће правоугаоне просторије, прислоњене уз бочне зидове одмах од апсида, обе веће од дела цркве западно од апсида. Такве просторије имају сличне рановизантијске цркве код којих је брод надовезан на триконхос, у Циму код Мостара (Анђелић 1976) и Билицама код Шибеника (Гуњача 1980: сл. 2). Контрафори уз источни зид и јужну просторију подсећају на оне на базилици у Циму. Потом су обављене преградње чији међусобни временски односи нису јасни. Уз бочне апсиде дозидани су пиластри да носе куполу. Западни део је одвојен зидом са вратима, и тако је добијена припрата. Она је била покривена сводом, ослоњеним на лук над паром пиластара. Околност да припрата није имала врата на западном зиду, већ се улаз налазио на источном крају северног зида, указује да се у припрати могла налазити гробница односно саркофаг, кивот Светог Јована Владимира, као и гроб Косаре. Али да ли је западни зид некад имао врата или су она накнадно зазидана, није јасно.

1

2

3

4

Сл. 68. Фотографије Пречисте Богородице Крајинске: Дероко 1930. (1); Ипен 1900. (2-3); савремено стање (4).

Уколико је то урађено накнадно, указивало би да је тај део цркве преграђиван непосредно по убиству Светог Јована Владимира. Велика просторија на западној страни, као и звоник, били би млађи, коришћени у време док је ту било седиште зетских митрополита. Дакле, Пречиста Крајинска је црква подигнута највероватније у 4-5. столећу, коришћена по свој прилици без значајнијих прекида у првобитном изгледу уз дограђивања, док није добила куполу, најпре у 10. столећу, у време Јована Владимира.

Свач

У Свачу су постојале најмање две цркве у 7–10. столећу. Једна се налазила у горњем граду, испод цркве Светог Јована; њен изглед се може само нагађати. Да је постојала показује део прероманичког стубића (сл. 69), ту нађеног (Зечевић 1989). Можда је већа црква постојала на месту потоње главне градске цркве Пресвете Богородице (Свете Марије). Са њене западне стране налазе се две спојене гробнице коришћене од 7. до 10-11. столећа. Оне су по свој прилици биле у припрати неке цркве. Недостатак већег броја налаза каменог украса 8-10. столећа, указује да у Свачу у то време није било значајније градитељске делатности. Другим речима, ту као да тада није било правог градског живота, иако је место по свој прилици мање-више стално имало свештеника.

Сл. 69. Свач, део прероманичког стубића, Зечевић 1989.

Улцињ

Иако је у Улцињу морало бити више цркви, зна се само за једну мању једнобродну цркву, делимично сачувану у висини пода (Бошковић, Мијовић и Ковачевић 1981: 109-110, 116, сл. 115, Т. 49). Била је широка 5 м, а дуга можда и свих 10 м (сл. 71. 1). Мада је апсида нацртана као споља полукружна, можда је ипак била уписана (сл. 71. 2). У поду апсиде, ближе јужној страни, налази се део четвороугаоне плоче величине око 0,8 x 0,8 м. То би могло бити постолје за часну трпезу на четири ноге, уобичајену у 4-6. столећу. Значи да је овде могла бити црква још у то време. У цркви чији су остаци сачувани, вероватно је некада био познати мермерни кивориј са натписом (сл. 70). Од њега је познато више делова (Мијовић 1985). На основу помена царева Лава и Константина, кивориј је датован у 813–820. Делови

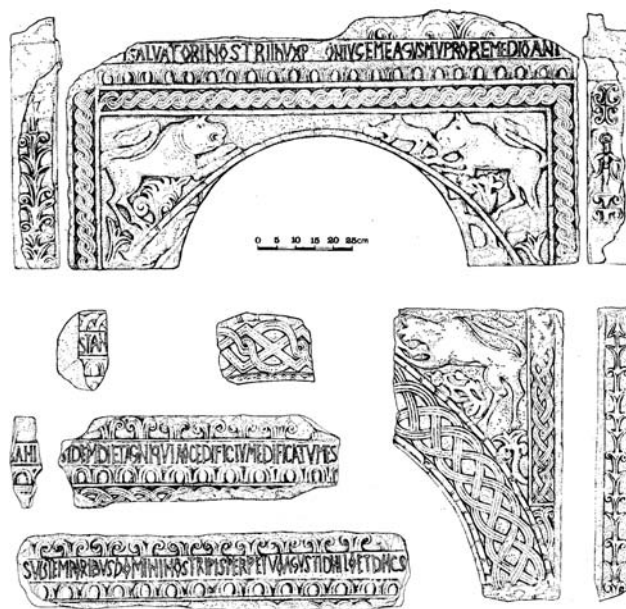
најбоље сачуване плоче налазе се у Народном музеју у Београду, и на њој су имена ктитора. Мањи делови осталих плоча налазе се у музеју у Улцињу. По Павлу Мијовићу натпис гласи:

1) ...AD HONOREM D(omi)N[I] SALVATORI NOSTRI
IhV XP[I] C[ON]IGE MEA GVSMV PRO REMEDIO
ANI[ME]...

2) ...SUB TEMPORIBVS DOMINI NOSTRI PI(i)SPER-
PETVO A(u)GUSTI D(omi)N(i) L(e)O ET D(omi)N(i)
C(on)S(tantini)...

3) ...]S ANI [...?]S IDEM T(...?)AGNI QVIA (h)OC
EDIFICIVM EDIFICATVM ES[IT]

4) ...] STAN[...]

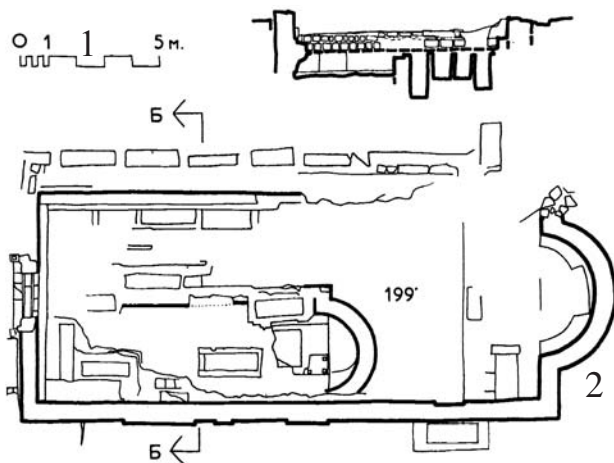

Сл. 70. Улцињ, делови киворија, Мијовић 1985.

На плочи у Београду приказана су два лава; леви је већи, а испред десног је једна мања животиња (лавић?), а испред ње једна још мања. Ова плоча је скраћена одоздо и у њу је уклесан мањи полукружни отвор чиме је исечена трака која је пратила некадашњи отвор. То је по свој прилици урађено да би послужила као натпрозорник. Ово је била чеона плоча, на којој уобичајено почиње натпис, у коме се спомиње мужевљева супруга Кузма, а неуобичајено, нема имена мужа. Управо на месту где би требало да пише име мужа, налази се пукотина. Чини се да је још у време преправљања ове плоче за натпрозорник, она била по средини скраћена. Да је то могло бити тако, показује првобитни лук, чији је пречник знатно већи

од плоче киворија из Котора, а наводно су приближно једнаки, дуги 1,30 — 1,35 м. Дакле, плоча из Улциња могла је бити дужине 1,5 м или више. То значи да се овај кивориј налазио у некој великој цркви, можда базилици, која још није откривена.

На делу једне плоче у Улцињу сачувана је представа лава. У Музеју се чувају и делови богато украшене парапетне плоче (преплети, птице, гроздови, крст). Објављена су још два дела натписа, чини се једновремена по једнаким облицима слова (Бошковић, Мијовић и Ковачевић 1981: Т. 59. 4). Први је део греде, одозго украшене стилизованим листовима завијених врхова, на којој се разабире: ...**(Вили)SERICORD(I?)**... Други је на плочи необично обликованој, која се одоздо и одозго лучно шири удесно: ...**GODOM**... / ...**OARN**... Као да садржи посвету Арханђелу. Можда је то средишњи део крста, или део (западног) прозора (сл. 72).

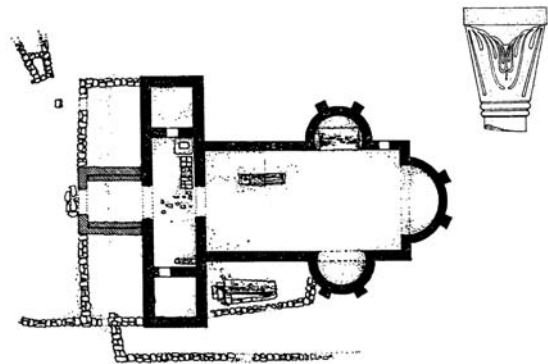
Сл. 71. Улцињ, остаци средњовековне цркве у темељима млађе и веће цркве, Бошковић, Мијовић и Ковачевић 1981.

Сл. 72. Улцињ, делови натписа, Бошковић, Мијовић и Ковачевић 1981.

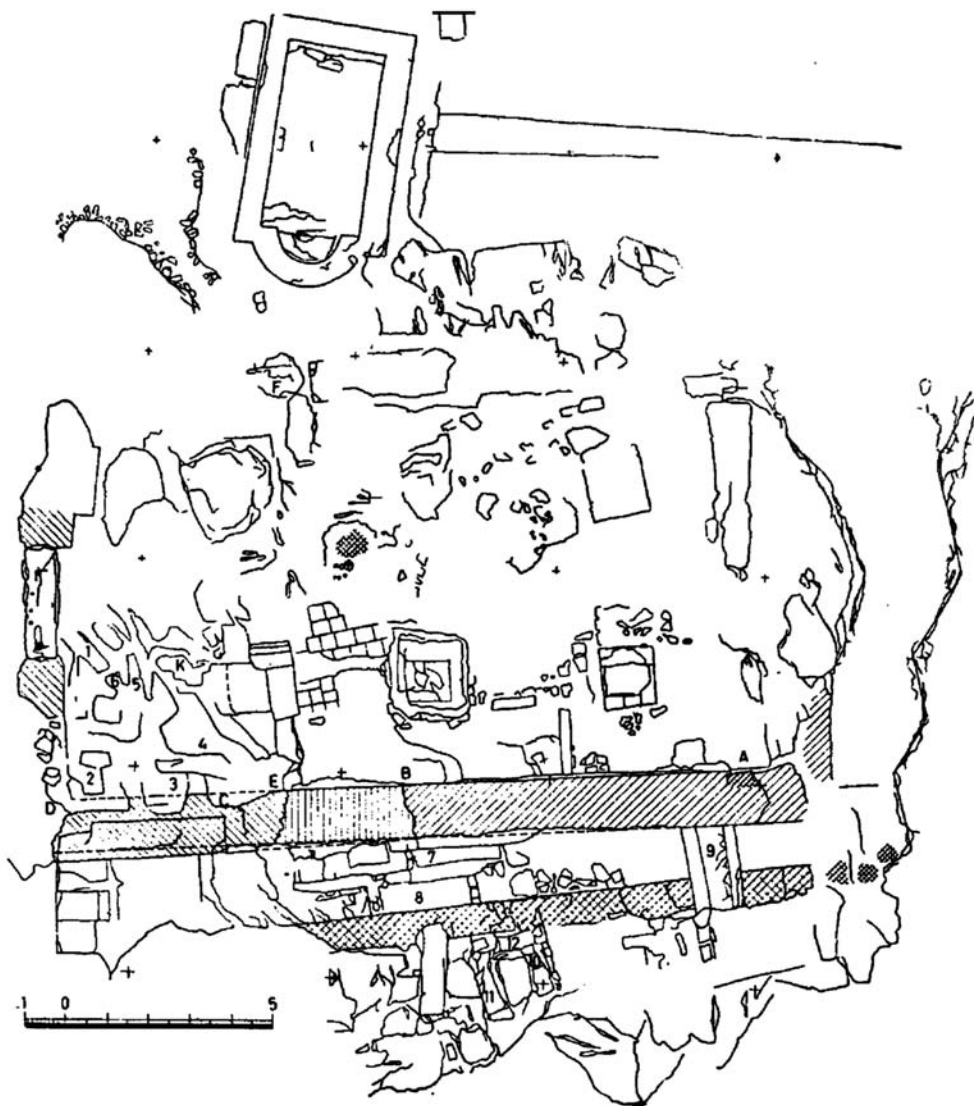
Бар

Триконхос у Бару је такође велика црква, брода дугог преко 14 м (сл. 73), објављена у једном кратком извештају (Велимировић-Жижић: 1966). Све три конхе споља имају по пар контрафора, што је уобичајено за 4. столеће, али их има и у 5. и у 6. столећу, као у Будви. Бочне апсиде су дубље од полукруга, што може указивати на старије датовање. На западној страни је припрата шира од брода, а уз њу су бочно изграђене још по једна просторија. По томе је слична млађој базилици Бе из Дукље. Испред улаза има накнадно призидану правоугаону просторију. Њој су потом дозидана седишта уз бочне зидове, или су то били зидови, изграђени као ојачање да би носили свод и спратове. Накнадно су са обе стране те просторије, са западне стране припрате, призидане још две просторије. На југозападној страни има још неких неистражених зидова, вероватно од старије грађевине. Поред овог, као да је нека просторија била дозидана са јужне стране брода. У њој се налази гробница, спољног темена свода вишег за око 0,75 м од садашњег улаза у брод (коме недостаје праг).

Сл. 73. Основа триконхоса из Бара, Велимировић-Жижић 1966.

У североисточном углу припрате налази се такође гробница, на којој се не види колико јој је било високо спољно теме свода. У северну конху је накнадно уграђена гробница, са спољним теменом свода око 0,6 м изнад западног улаза; али оно је само око 0,35 м изнад улаза на источном крају северног зида и унутрашњости јужне конхе (како данас изгледају), који су могли бити у висини пода. То би указивало да је у време грађења те гробнице под био виши најмање 0,4 м. Вероватно је црква обнављана после неког рушења (почетак 7. столећа?). Између конхи су постојале рушевине неке млађе грађевине, можда мање цркве. Међу покретним налазима има опека са великим кружним отворима за стављање изнад гроба, познатих из Вишића (Чремошник 1965: Т. 1. 6), коришћених по обичају забележеном и у Салони (Diggve 1951: 110, Т. V 40), као и делова црквеног намештаја, од којих би се неки комади могли датovati после 6. столећа. Општи је утисак да ова црква потиче из 4-5. столећа, да је обнављана и проширивана током 5 - 6 столећа а вероватно и касније. Гробнице, од којих су неке има-

Сл. 74. Стари Бар, основа базилике (Бошковић 1962).

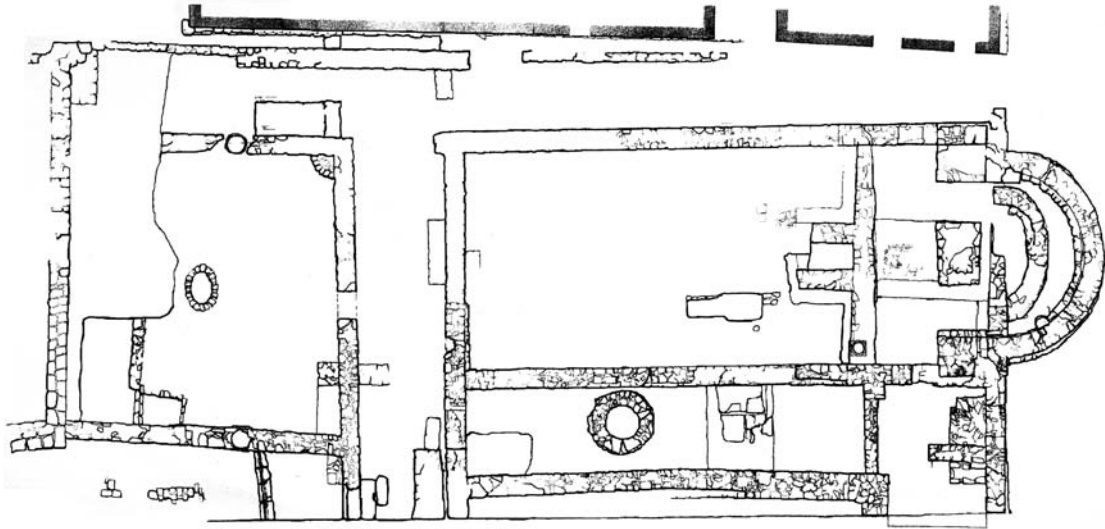
ле бочна лежишта, тешко да су млађе од 6. столећа, мада то није искључено. Црква је вероватно коришћена до 9. столећа, па и дуже, али да би се то поуздано утврдило, неопходно је преиспитивање свих налаза и ревизионо ископавање.

Стари Бар

Стари Бар је основан још у рановизантијско доба; о томе сведоче остаци мозаика нађени у рушевинама базилике која се повезује са црквом Светог Теодора (Бошковић 1962: сл. 13). Испод темеља базилике изграђене по свој прилици у другој половини 11. столећа, а са њене јужне стране, сачуван је део темеља јужног зида можда првобитне базилике (сл. 74). Са унутрашње стране тог зида нађена је гробница неке значајне личности, можда епископа (гроб 8). Вероватно је та стара црква 6-7. столећа касније добила прероманички камени намештај, чији су делови нађени узидани у различите грађевине у Старом Бару. Свакако је било и цркви саграђених током 7-10. столећа, али се о њима ништа не зна.

Будва

У Будви се налази пространа тробродна базилика са травејем на источној страни и мало ширим атријумом (сл. 75). Северна страна базилике, заједно са атријумом, била је равна, свакако због улице која се ту пружала, и зато је атријум померен мало на јужну страну, где је цела базилика била наслоњена на подножје акропоља. Апсида је полукружна, а темељ олтарске преграде је на правцу западне стране травеја. Стилобати су носили и стубове и парапетне плоче које су раздвајале бродове. У средини атријума је био бунар. Базилика је вероватно изграђена у доба цара Анастасија, родом из Драча, а најкасније у време цара Јустинијана. По пропорцијама одговара сличној грађевини у Дафнусији (Спремо-Петровић 1971: 57-58, Т. 30) као и двома базиликама у Никополу, А и Д (Спремо-Петровић 1971: 54-57, Т. 28-29), али оне имају пастофорије као посебне просторије на западној страни. Откривени делови лепо клесаних капитела од белог мермера, са акантусовим лишћем, спадају

Сл. 75. Будва, основа базилике.

у оне познате, као што је примерак из Београда (Николајевић-Стојковић 1957: сл. 20). Нађени су делови парпетних плоча што су раздвајале бочне бродове од средишњег брода; биле су украшене са обе стране.

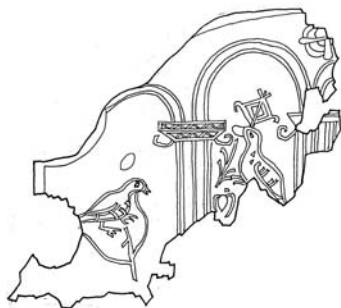
Овај храм, подигнут у првој половини 6. столећа, коришћен је до арапског освајања Будве, али темељно преправљен. Наиме, у апсиду су уграђена седишта за свештенство, чиме је дубина апсиде смањена, и то највише у темену, што би указивало да је био изграђен и епископски престо. Потом је са бочних страна апсиде изграђен „тријумфални лук“, којим је отвор апсиде незнатно смањен. Можда је то учињено да би се ојачала грађевина. У исто време или касније, колоне између бродова су замењене зиданим ступцима, у којима су остале зазидане неке мермерне базе стубова. Изнад бочних бродова изграђене су галерије, можда са стубовима подигнутим из приземља, на шта би указивао поменут оштећен капител пронађен у цркви. Њих је повезивао ходник на западној страни спрата, вероватно са аркадама или прозорима, окренут дворишту. О галеријама сведочи и постоље степеништа за спрат, накнадно изграђено у југоисточном углу ходника атријума. Тако је ова базилика преправљена у једнобродну цркву са бочним просторијама, можда претвореним у параклисе, и са галеријама над њима. То се одиграло најкасније у раном 9. столећу, како показује камени украс. Црква је добила нов камени намештај, израђен од старих парпетних плоча: у олтар је уграђен кивориј, са горе надовезаним натписом. Једна стара парпетна плоча послужила је за степеник на улазу у некадашњи северни брод. Овом преградњом саборни храм Будве више није био базилика, већ црква проширене једнобродне основе, особене за 8-9. столеће.

Сл. 76. Будва, мозаик из базилике, документација РЗЗСК у Београду.

У базилици је био откривен и скинут подни мозаик (сл. 76-78), сасвим особен, несумњиво млађи од рановизантијског доба, односно 6. столећа. У олтару је нађен иза Часне трпезе, уз приздана постоља седишта, што показује да је једновремен или млађи од њихове изградње. Највећи део мозаика нађен је у северозападном углу и дуж северне стране главног брода. Одликују га шаре које се могу наћи на разноврсним уметничким делима насталим после 6. столећа. Ивичне бордуре су испуњене ромбовима и троуглима или изломљеним линијама. Средишње поље испуњено је кружним преплетом допуњеним у круговима и у међупросторима монограмима, свастикама, птицама, попречнопреклопљеним троугловима, дијагоналнопреклопљеним квадратима, итд. То су све украси познати са рељефа Раног средњег века. Занимљива је бордура

испуњена изломљеним цртама, јер украшава и рељефе 7. столећа (сл. 167). Монограми су грчки, углавном склопљени у једном слову, али и око крста. Монограму састављеном око крста недостаје горње слово, а сачувана су А, Ν, Ω. Од два боље сачувана монограма склопљена у слову, први садржи слова Т, Ν, Κ, Υ, можда О и Λ. Други у слову Μ садржи Η и Ν, а горе изгледа Υ, Α (или Ο), можда још једно слово; могао би да се чита ΜΑΝΥΗΛ. Постоје делови још три делимично сачувана монограма; један је састављен око слова Ν на које је надовезано Ε. Њих је било најмање 6 са северне стране, а ако су симетрично постојали и са друге стране, онда их је укупно било дванаест или више; ако су били распоређени по целој унутрашњости брода, можда их је било и око 30. То може бити хришћанска порука (молитва, неки псалм или слично), или су то били монограми ктитора мозаика, ако не и обнове целе цркве. Упоредна употреба ове две врсте монограма може се датовати најпре у крај 6. и рано 7. столеће. Међутим, положај Будве у далекој провинцији, можда омогућује дужу употребу монограма особених за 6. столеће, у 7. столећу па и касније. Поред тога, уколико је у питању текст а не имена, онда су монограми у слову погоднији за писање речи, јер могу да садрже више слова него они сложени око крста. Монограми сложени око крста појављују се на копчама Коринт и Бал-Гота врсте, као и на прстењу, што омогућава датовање до у 8-9. столеће. Сматрамо да би мозаик требало датовати најпре у рано 7. столеће. Примена грчког писма показује да су га мозаичари користили, али

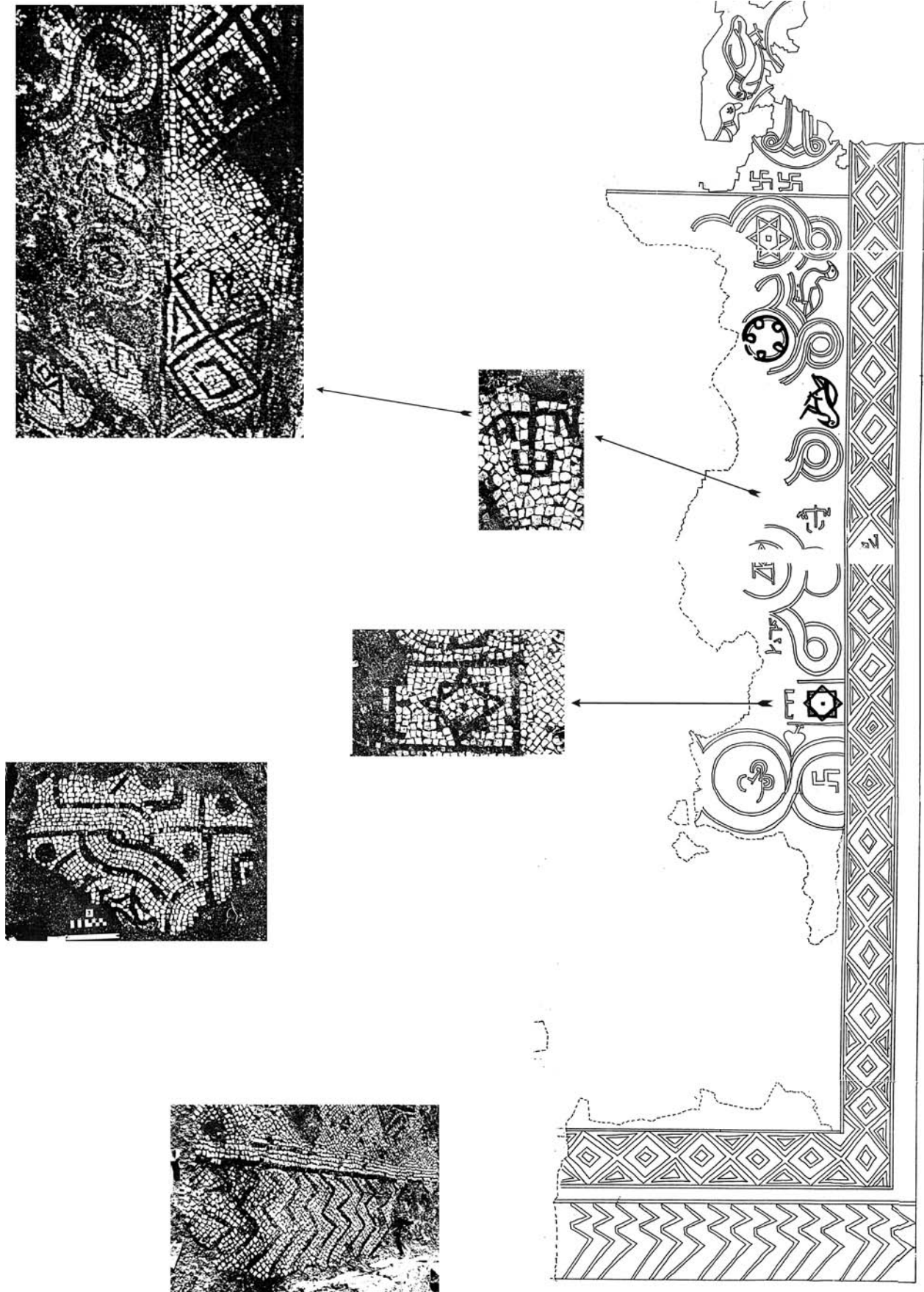
Сл. 77. Будва, мозаик из олтара базилике, документација РЗЗСК у Београду.

не мора да значи да је био језик службе у тој цркви.

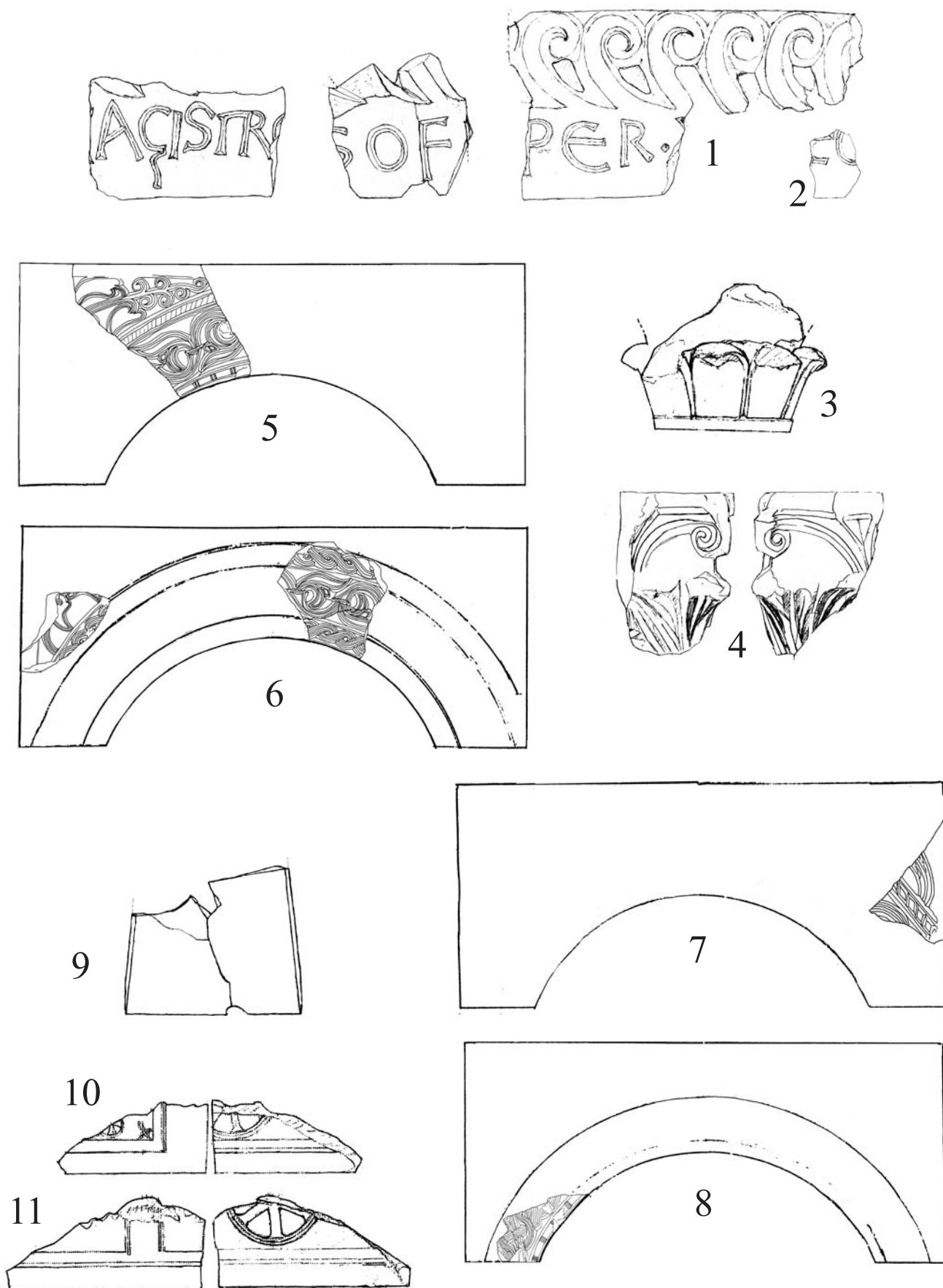
Будвански кивориј, необично велик (пречник лука је 1,3 м, ширина стране износи 1,88 м), нема непосредне аналогије у свом окружењу. Пронађено је свега осам мањих уломака бочних страна, од којих се поједини спајају, затим делови два или три капитела који би му могли припадати, и делови његовог крова (сл. 79). Реконструкција изгледа киворија изведена је и захваљујући околности да су за његову израду коришћене старије парапетне плоче. Оне се могу реконструисати захваљујући особеном украсу са христограмом — шестокраким крстом у кругу, смештеном у средини поља оивиченог са три профилисане линије. Тако су се на позадини рељефних плоча киворија очували делови урезане ивичне бордуре или степенасто профилисане ивице парапета. Изнутра засечени рубови плоча, као и рупе намењене клиновима за повезивање плоча, показују начин на који су спајани делови киворија. Према одабраним мотивима украса, будвански кивориј има извесне сличности са которским и улцињским киворијем, као и оним са Градине. Са друге стране, у начину клесања и према стилизацији одређених мотива веома је близак пластици са Превлаке. Одликују га јасан цртеж, дубок рељеф оштрих ивица и добро клесање. Сачувани делови припадају трима странама киворија, док се за један уломак не може поуздано рећи да ли је део четврте стране. Нису пронађени делови завршног венца.

А) Три спојена дела леве стране плоче са луком (сл. 79. 5). Лук прати широка трака са стилизованим биљним мотивом — тропруте лозице са тролисним завршцима, а сама лучна ивица украшена је мотивом астрагала. Унутрашњу страну лозице оивичава мотив који подражава уже. Троугаоно поље испуњава мотив бршљанове гране од две тропрутасте траке, лево и десно завршене срцоликим листовима уназад повијеним, а у продужетку врх гране има спиралне-волутасте завршетке-заперке. Мотив једнако стилизоване бршљанове гране налазимо на истом месту предње, новопронађене стране которског киворија, као и мотив астрагала који оивичава са обе стране широку траку уз лук (Мартиновић 1995: 347, 351). Слично стилизован мотив бршљана део је сложене композиције парапетне плоче из манастира Светог Архангела Михаила на Превлаци из 9. столећа (сл. 87). На овој плочи, са десне стране је уклесан бршљан, а са леве лозица тролисних завршетака, једнако стилизоване лози будванског киворија. Астрагал је као украсни мотив наслеђен из антике, а на овом и которском киворију употребљен је на све три стране да оивичи широке украсне траке уз лучне отворе (сл. 111). На истом месту видимо га и на предњој и задњој страници и уломку бочне стране улцињског киворија (сл. 70).

Б) Уломак доњег, левог дела плоче, украшен је класичним астрагалом дуж ивице лука и широком траком

Сл. 78. Будва, мозаик из базилике, документација РЗЗСК у Београду.

Сл. 79. Будва, делови натписа (1-2), капители киворија (3-4), плоче киворија (5-8), део крова киворија (9), одбачени делови парпетних плоча употребљених за израду киворија (10-11).

преплетених кругова и ромбова од тропруте траке (сл. 79. 8). Овај мотив плетенице од ромбова и осмица примењен је два пута на которском киворију, једном у истом положају као овде, оивичен са обе стране астрагалима и крстом у темену лучног појаса (страна Д), а други пут као спољна бордура око троугаоних поља (страна А). Видљив је и на плочама улцињског киворија, где такође оивичује у широком појасу лук са преплетом. На очуваном уломку плоче киворија са пауном из Иловице, налази се исти преплет уоквирен астрагалима дуж лука (сл. 89). Овај чест мотив на различитим комадима пластике, уобичајен је део и старијег и млађег прероманичког украса. Ови комади вероватно припадају бочној страници киворија.

В) Три дела плоче, од којих се два спајају (сл. 79. 6). Комад спојен од два дела, део леве стране (судећи према томе како су окренути листови), опет је украшен тропрутим бршљаном, овде нешто ширим, оивиченим са обе стране траком од тропруте плетенице са „окцима“. Трећи уломак би могао бити доњи део троугаоног поља са леве стране, на коме је видљив исти украс преплета са окцима и мотив бршљана у троугаоном пољу, какав имамо на плочи А. Плетеница са окцима, веома честа на прероманичким рељефима, сматра се особеном за рани плетерни украс. Видимо је на две стране которског киворија уз лукове и на истом месту на плочи улцињског киворија. Примерци рељефа из Иловице и Котора са бршљаном једнаког обликовања, указују на рад мајстора истог радионичког круга. Бршљан са парапетне плоче из которског лапидаријума (Максимовић 1971: сл. 11), уз иловичку, најближа је аналогија будванском примерку.

Г) Уломак који би због засечене ивице са спољне стране могао бити ивични део десног краја плоче киворија (сл. 79. 7). Од украса као да се у широкој траци дуж лука види део лозе са тролисним завршецима, са горње стране оивичен украсом сличном врци на плочи А. Део тропруте траке у дну троугаоног поља изнад лучног појаса, могао би да представља почетак бршљанове лозе као на страни В.

Од истовремених капитела сачувани су мањи комади доњих делова, са неукрашеним листовима благо повијеним у волуте, какви се налазе, на пример, у Светом Томи у Прчњу (Кораћ и Ковачевић 1970: сл. 1). Неки од тих уломака би могли припадати киворију — украшени су листовима из којих се развијају симетрично постављене волуте (сл. 79. 3-4).

Нађени су делови греде са латинским натписом, одозго украшене низом листова увијених врхова, међу којима су пробијени отвори (сл. 79. 1-2). Може се прочитати (...M)AGIS(T...) од „магистар“ као и (...)SOFI(...) од „Софија“.

Како је нађен само темељ првобитне олтарске преграде из 6. столећа, а без прероманичких или ра-

новизантијских парапетних плоча (нађених у другим истовременим црквама), очигледно је да су плоче давно извађене из рушевина базилике и уграђене у неку цркву или неку другу грађевину. У том погледу би било занимљиво утврдити однос ових плоча и оних из Подластве, такође украшених са обе стране: да ли су истовремене, и да ли потичу из једне цркве. Сачувани делови парапетних плоча су од кречњака, а базе и капители базилике су исклесани од мермера; можда нису истовремени. Плоче олтарске преграде, које се украшавају само са једне стране, могле су бити мермерне, који је сировина за прављење креча.

Овде се треба осврнути и на познати натпис из Будве (сл. 80), наводно из 9. столећа (Ковачевић 1956: 8). Налази се у новијој римокатоличкој цркви Свете Марије, са убележеном 840. годином на крају: + ECLESIE + SIGNUM + (e) / DIFICAVI(t) ECLESIAM AD ONORE(m) / S(an)C(t)E MARIE ET CUM FRATRE MEO / DCCCXL. На основу њега је Јован Ковачевић утврдио да је тада основана бенедиктинска опатија Свете Марије у Будви; црква те посвете (не и бенедиктинска!) је први пут забележена у документима 1166. Међутим Ј. Ковачевић није довољно обратио пажњу на изглед те плоче. Наиме, изнад натписног поља види се доњи део неког рељефног украса, симетрично постављеног (сл. 80. 2-3). Натписно поље је са стране и одозго уоквирено, а са доње није — види се да је плоча поломљена, као и да је натпис прилагођен тој неправилној доњој ивици.

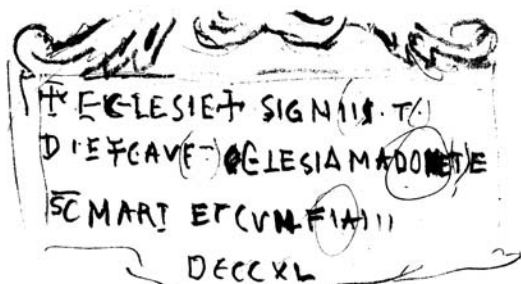
Сл. 81. Будва, поглед на источни део базилике (2004. г).

1

2

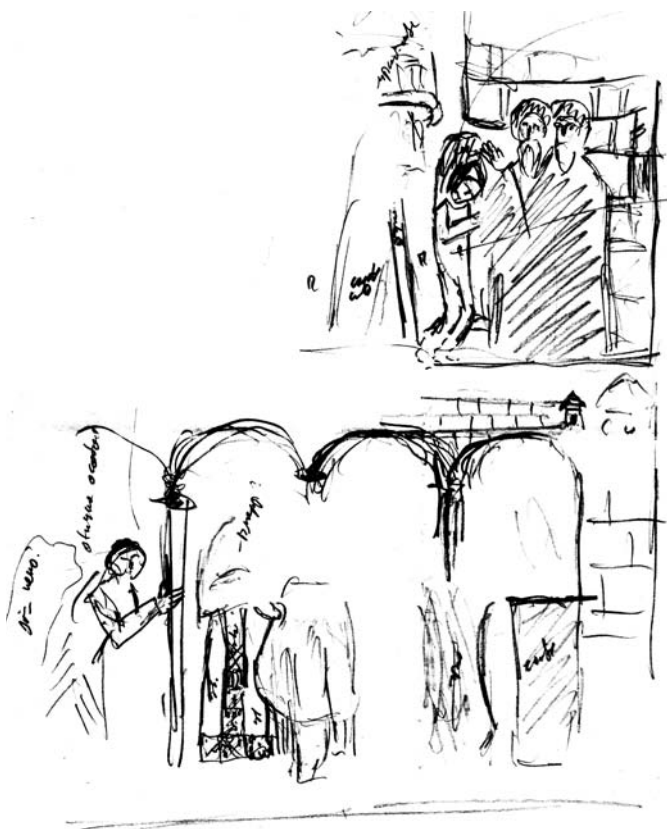
3

Сл. 80. Будва, натпис уграђен у цркву Свете Марије: цртеж и фотографија по Ј. Ковачевићу (1-2), прибелешка по Ђ. Јанковићу (3).

Поред тога, запажа се да натписно поље није правилно поравнато ни заглачено, јер се виде трагови чекића. Значи да је натпис накнадно уклесан у старију плочу. Чини се да је реч о плочи са грбом из доба млетачке окупације, најпре 16. столећа, који је горе имао шлем са челенком, са кога се спуштао вео; доле се вероватно налазио штит, који је пре уписивања натписа обијен. Сада видљиви остаци украса, доњи су крајеви вела и штита. Ово показује да је натпис знатно каснији од 16. столећа. Вероватно је из убележене године остављен број хиљаду (M) или се налазио у горњем

реду, те би правилно читање године било 1840. По свој прилици је након узиђивања горњи део плоче био замалтерисан. Сада је овај преправљен натпис уграђен у зид унутар цркве. Натпис одаје скромност и неукост, што одговара обнови цркве у доба аустријске окупације, пошто је у време француске окупације 1807. у Будви укинута тада фрањевачки манастир. Међутим, не треба искључити ни могућност да је натпис фалсификован.¹⁹

Поред овог, може да се закључи да је постојала најмање још једна црква, гробљанска, око које се сахрањивало градско становништво Будве. Она се најпре налазила негде изван града, али недалеко од бедема. Треба претпоставити да је Будва у то доба могла имати епископа, иако они нису забележени у писаним изворима. Зато се може очекивати и постојање неке цркве у којој су епископи сахрањивани. Њихово боравиште и гробно место могло је бити и у неком оближњем манастиру, чији положај тек треба установити.

Будва, ктиторска сцена на северном зиду Цркве Светога Саве, скица Ђ. Јанковића.

¹⁹ На ову могућност указује фалсификован натпис из цркве наводно посвећене Светом Сави Освећеном, смештене у непосредној близини цркве Свете Марије. Натпис, у коме се говори о подизању цркве 1112, уклесан је у камен на дну четвороугаоног удубљења на јужном зиду, унутар олтарског простора. У средини натписа слова су најдубље уклесана. Натпис гласи: EX+SLS / EX•CNSTR• / EST•ζ•S•ABA•AB• / M•C•XI•I• (слово ζ само приближно приказује урезан знак). Међутим, у западном делу цркве, на северном зиду, сачуван је живопис 12. столећа у две зоне. У доњој је ктиторска композиција: ктитор се клања двома особама, од којих је прва обучена у кратку одећу, налик оној краља Михаила на слици из Стона (кнез, краљ, дужд?) а друга у дугачку (цар, владарка?). Изнад је сцена брода у луци; на броду су две особе, а на доку две особе у монашкој одећи. То је једна од сцена преношења моштију Светог Марка у Венецију, познате са мозаика из цркве Светог Марка у Венецији: на броду су Трибун и Рустик, а на обали монах Ставрикије и свештеник Теодор (Bettini 1944: 19, 23-24, Т. 27-35). Ова слика несумњиво показује да је црква у 12. столећу била посвећена Светом Марку. Погрешан је датум из натписа, јер сполија 12. столећа може бити уграђена у језгро зида само млађе цркве, а не истовремене, па споменути натпис у језгру зида цркве мора бити фалсификат из доба аустријске окупације.

Иловица на Превлаци

Овај манастир је у Раном средњем веку имао најмање две цркве. Поред саборне цркве Арханђела Михаила постојала је црква испод садашњег храма Свете Тројице, смештеног на малом ћувику испод највишег врха острва. То је по свој прилици била мања једнобродна црква, као и садашњи храм. Да је ту морала бити црква утврђено је основу открића раносредњовековног гроба на стрмој падини са јужне стране, који је имао конструкцију од опека (сл. 83). У њеном олтарском простору нађен је натпис (бр. 4), вероватно са посветом Апостолима Петру и Павлу. На њој је могао бити старији натпис (бр. 2) са посветом истим Апостолима. Поред тога, није искључено да се у саставу Манастира налазила црква Светог Стефана, позната само по ктиторском натпису. Натпис је пронађен на оближњем Шкољу, на коме има прероманичких рељефа (сл. 94).

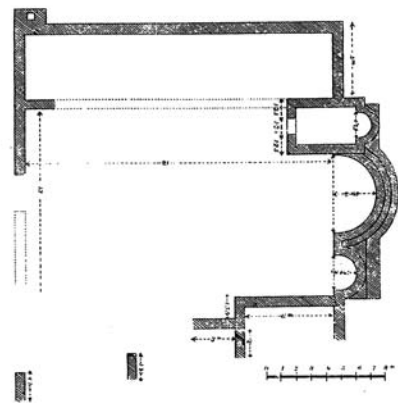
Сл. 82. Манастир Иловица, црква Свете Тројице.

Основу саборног храма, данас видљиву, објавио је Младен Црногорчевић још 1900, као темељ грађевине из доба Немањића (сл. 84). После ископавања спроведених 1956-1957, њено датовање постало је спорно, јер је грађевина одређена као „прероманска црквена грађевина, вероватно из X вијека“ (Ковачевић 1967: 328) и као романичко здање позног 12. столећа (Кораћ 1976: 102; 20016). Недоумице је изазвала раније изнесена тврдња да се ту налазио наводно бенедиктински манастир 11-12. столећа, а да је манастир Немањића из 13. столећа (Стјепчевић 1930). Отуда настојања да се постојећи остаци грађевина повежу са тим манастиром 11-12. столећа, који заправо није постојао. Савремена ревизиона ископавања, недавно започета,

показала су да је реч о храму позног 12. — најкасније почетка 13. столећа, који је имао основу у виду уписаног крста.²⁰ План цркве израђен 1956-1957, донекле се разликује од оног добијеног у току последњих ископавања (сл. 85). Црква са краја 12. столећа подигнута је на темељима старијег храма највероватније из почетка 9. столећа, а саграђеног на неким грађевинама римског доба. Старији саборни храм имао је богат прероманички камени украс: олтарску преграду, кивориј и друго, а на прозорима су биле транзене — камене решетке украшене са обе стране, као и натпрозорници мањих прозора. Мишљења о датовању овог украса такође су различита, а крећу се од 9. столећа (Ковачевић 1967: 371, 380; Кораћ 20016: 139-140) до 11. столећа (Максимовић 1971: 26). Данас је очигледно да је старије датовање Ј. Ковачевића било исправно.

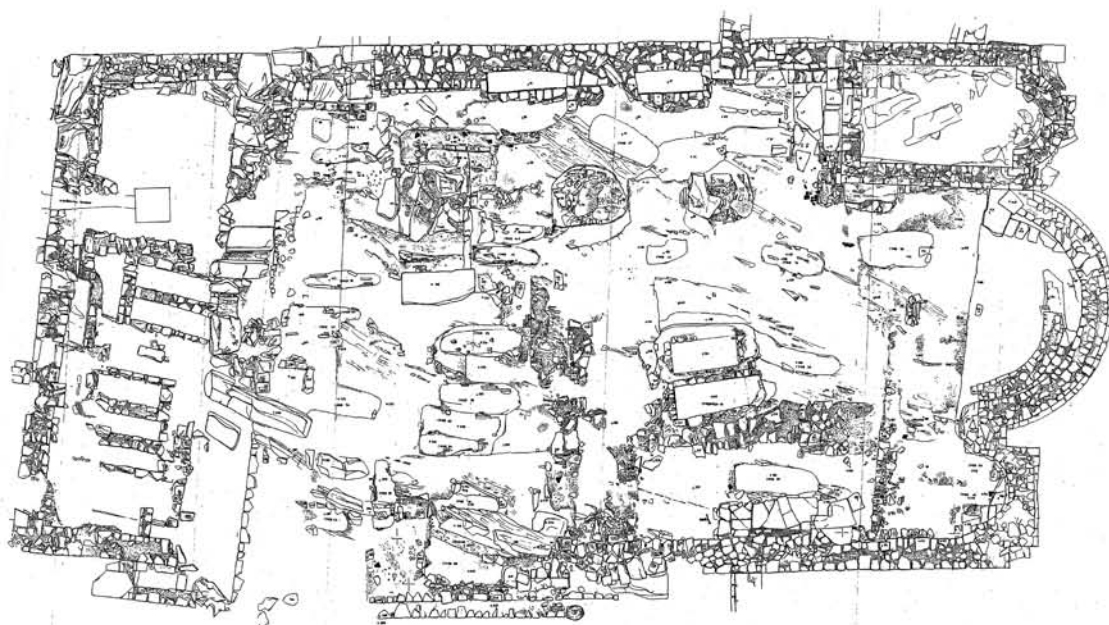
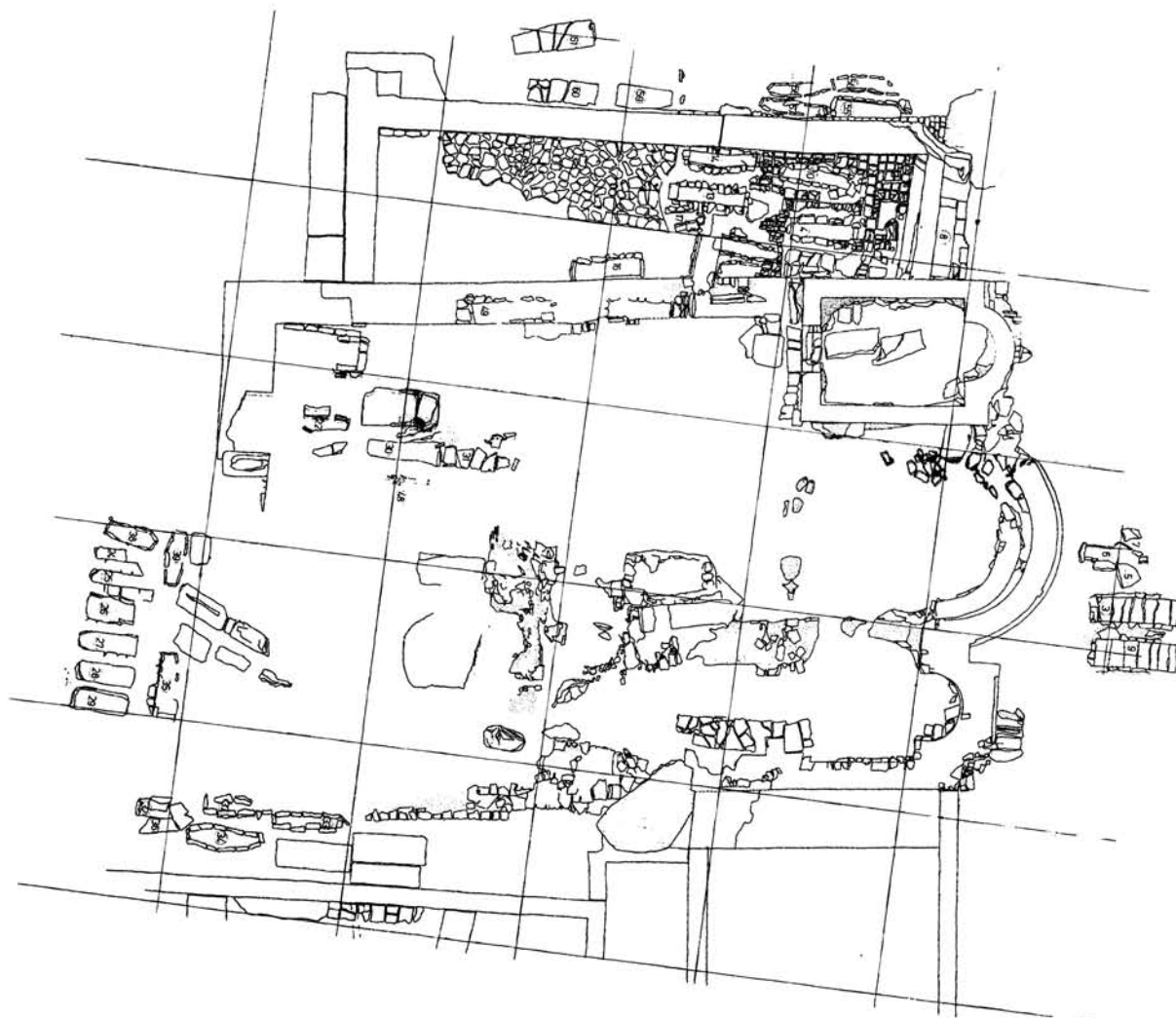

Сл. 83. Манастир Иловица, гроб поред цркве Свете Тројице.

Сл. 84. Манастир Иловица, основа манастира по М. Црногорчевићу.

²⁰ В. Кораћ 20016: сл. 7. и 8, предлаже студијску реконструкцију старије цркве у виду тробродне базилике са три пара стубова. То су заправо зидови цркве са краја 12. столећа (без спољне припрате, тада још неоткривене), која лежи на темељима старије цркве, али са основом уписаног крста и куполом. Код ње се под степенасто спушта између олтара, брода, припрате и спољне припрате.

Сл. 85. Манастир Иловица, основа саборног храма из 1956-1957, Кораћ 20016 (1), и 2003-2005. (2).

Првобитни храм Светог архангела Михаила на Превлаци уграђен је у римску грађевину која још увек није истражена. По сада расположивим подацима, основа храма са почетка 9. столећа била је базилика са четири пара зиданих стубаца. На истоку је вероватно имала три апсиде. Отворено је питање да ли су апсиде биле са унутрашње или спољне стране источног зида старије римске грађевине. Западни зид није установљен, али се може претпоставити да се налазио испод западног зида млађег храма. Ова црква је по свој прилици имала куполу, судећи по растојањима између сачуваних темеља стубаца и разликама међу прозорима (већи прозори били су на бочним зидовима, а мали на куполи). Она је добила камени украс негде почетком 9. столећа, са уграђеним прозорима, иконостасом, киворијем и другим. Зидна маса нађена у темељима по средини цркве, правца југ — север, са једном изједна грађеном двојном гробницом, очигледно припада старијој цркви, најпре из 7. столећа. Да ли је она била у виду једнобродне цркве са бочним просторијама, или крстообразног плана, за сада је тешко одговорити. Њој одговара напред поменути гробни налаз.

Сл. 86. Манастир Иловица, натпрозорник.

На северној страни, уз источни угао цркве, налази се четвороугаона просторија. Она је коришћена и у обновљеном храму Немањића, као и северни зид цркве, барем у доњим деловима данас сачуваним. Њен источни зид је подударан са правцем источног зида цркве, што потврђује да је тада саграђена и олтарска апсида. Није ревизионо истраживана, као ни сав простор северно од цркве. Западно од те просторије, око пола метра ниже, сачувано је попљочање, оивичено са јужне стране. То може бити сачувана северна ивица одводног канала, сличног оном откривеном у старој цркви Светог Трифуна (сл. 104). Зато претпостављам да је та просторија служила као крстионица.

Са Превлаке потиче велики број комада камених украса и натписа. Њих је забележио још Младен

Црногорчевић, али неки комади су у међувремену нестали. Низ комада је нађен приликом ископавања 1956-1957, а мањи број и током ископавања 1997-2004. Са мање или више извесности можемо рачунати да су доспели и на оближњи Оток, у Ђурашевиће, Врановиће, свакако Котор. Наиме, очигледно је да овде много тог каменог украса недостаје. Разнородност каменог украса Иловице може се поредити са налазима из Котора. За клесање је коришћен вапненац — кречњак, муљика, али и мермер па и слаб пешчар из станца. Украс потиче са разних врата, иконостаса, киворија, прозора и другог; за сада је још тешко поуздано утврдити целине. Зато ће овде бити приказане само целине или комади који приказују значај и историју овог манастира у 7-9. столећу. Најзначајнији нов налаз је натпрозорник украшен рељефом са обе стране. Са унутрашње стране је крст у кругу, а споља је крст испуњен преплетом, покривен луком са изломљеном цртом, који се доле завршава криновима (сл. 86). Може потицати са прозора куполе или неке од бочних апсида.

Натписи са врата

1. Натпис у два реда, на два комада греде, вероватно је десна половина посветног натписа. Десни комад је на бочној страни грубље обрађен и има трагове малтера, тако да ће то бити крај греде. Средина овог дела греде недостаје. Леви комад (Кораћ 2001б: бр. 60) бочно је најбоље поравнат, што указује да се наслањао на леви део греде, односно да је реч о два комада десног дела натписа. Натпис је највероватније првобитно био узидан, вероватно изнад врата. Ширина греде је 0.15 м.

[...]ACVM PRO L[...]E(R?)ESU [...]JOGM(или PI)T: E(t) D(omi)N(u)M X[P?isti regis...] ET S(a)L(vatoris) P(opuli). „R“ је написано обрнуто а последње „P“ је са тачком унутра.

Овај натпис има обрнута слова као и надгробни натпис (бр. 7), а слово „U“ подсећа на она са мермерног натписа исте ширине (бр. 9). Могао се налазити над вратима обновљеног храма. Треба га датovati око почетка 9. столећа, али није искључено да је старији.

2. Поломљен леви део издужене правоугаоне плоче од белог мермера (исечене од дебљег рељефом украшеног венца из римског доба) има латински натпис у два реда (Кораћ 2001б: бр. 44, 188). Натпис је био уграђен у зид, по свој прилици изнад неког надвратника, као и натпис данас узидан над вратима цркве Свете Тројице. Дакле, могао би бити посветни натпис са неке мање цркве.

CONFAMVLATVR : E[cclesia... sua ad honore... SS] (или E[t reconstra...]) / PETRO : C[um Pauli beati apostolis...]

„Саслужењем (цркви...) или: саслужењем (и обновом...) / Петру (и Павлу...)“. Неспретни облици слова, тако различити од осталих натписа, указују на 8. или 7. столеће.

Олтарска преграда

3. Сачуван је део горње греде иконостаса са десне стране часних двери, са натписом, украшен листићима (Кораћ 2001б: бр. 192). Висина слова је до 6,3 см.

(...) CVM CONIVGE M(EA...)

Од овог ктиторског натписа сачуван је само део „... са женом својом...“

4. Један уломак је средишњи део горње греде иконостаса са натписом (Ковачевић 1967: ск. 34). Нађен је у цркви Свете Тројице (Кораћ 2001б: сл. 9, бр. 40). Да је реч о средишњем делу натписа показују куке, окренуте на супротне стране. Висина слова је до 4 см.

[...]ROPIS IATORIVM AD (h)ONORE(m) BEAT[is Petri cum Pauli apostolis...]

Натпис реконструишем као посвету Апостолима Петру и Павлу, јер beat(is) обично пратинавођење имена апостола, и на основу поређења са напред поменутим

посветним натписом, који је вероватно био уграђен уз врата храма. У натпису са Градине (сл. 136) пише ... ET GLORIA BEATO MIXAELAR..., и зато би се могло помислити да је и овај натпис посвећен Арханђелу Михаилу. Натпис садржи латинизирани грчки израз ἰστορία, ἰστρεῖω, у смислу излечења. Међутим, њему је био посвећен средишњи, главни иконостас саборног храма. Украс испод натписа једнак је украсу на истом месту натписа на киворијима из Котора и Улциња, које Ј. Ковачевић датира у рано 9. столеће (1967: 328, 353).

5. Нађен је још један део десне стране другог натписа са иконостаса, украшен низом листића увијених врхова (Кораћ 2001б: бр. 191). Висина слова је 4-5 см.

(...)OBE•H•N(E...)

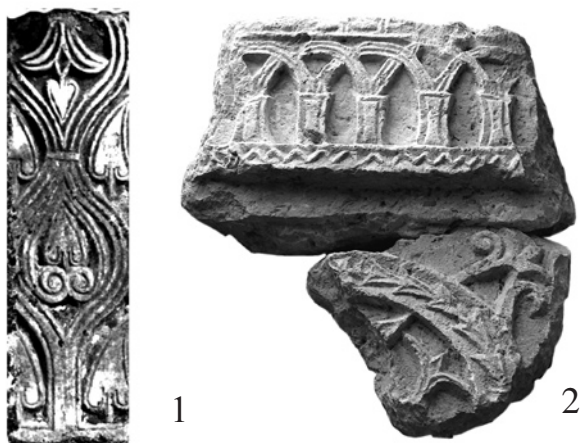
Изнад слова и између слова E — Ха и Ха — Ен, уклесана је тачка (троугао), као и изнад Ен.

Доњим деловима иконостаса припада позната парапетна плоча са представом лава (сл. 87). Истој целини припадају два дела још једне плоче (Кораћ 2001б: бр. 97 и 101), која горе има испреплетану колонаду изнад изломљене црте, а у горњем делу поља је венац сложен са криновима (сл. 88. 2). Мотиви са ове две плоче понављају се на стубићу узиданом изнад улаза у цркву Свете Тројице (сл. 88. 1), па ће и он бити из исте целине, уколико није лева ивица парапетне плоче, можда управо оне са венцем. Бутина лава је обележена словима VA латински или грчки, што би могло значити победа православних (victoria, víka).

Сл. 87. Манастир Иловица, плоча олтарске преграде.

Сл. 88. Манастир Иловица, део стубића олтарске преграде узидан у цркву Свете Тројице (1), делови плоче олтарске преграде (2).

Кивориј

Сачувани су само делови једног мањег киворија, дакле из параклиса или неке мање цркве. Плочама тог мањег киворија припада неколико делова, од којих је највећи са представом голуба (?), док су на осталима сачувани део крила друге птице и делови украса који је пратио лук или окомите ивице (сл. 89). Полупречник је око 0,3 м, а дужина стране овог киворија је приближно 1,1 м, што указује да се налазио у мањем олтарском простору, апсиде пречника не мањег од око 3 м. Бочне апсиде саборног храма су биле пречника близу 3 м. Зато се не може

искључити могућност да се кивориј налазио у једној од бочних апсида тог храма, али се чини вероватнијим да се налазио у садашњој цркви Свете Тројице.

Сл. 89. Манастир Иловица, делови киворија.

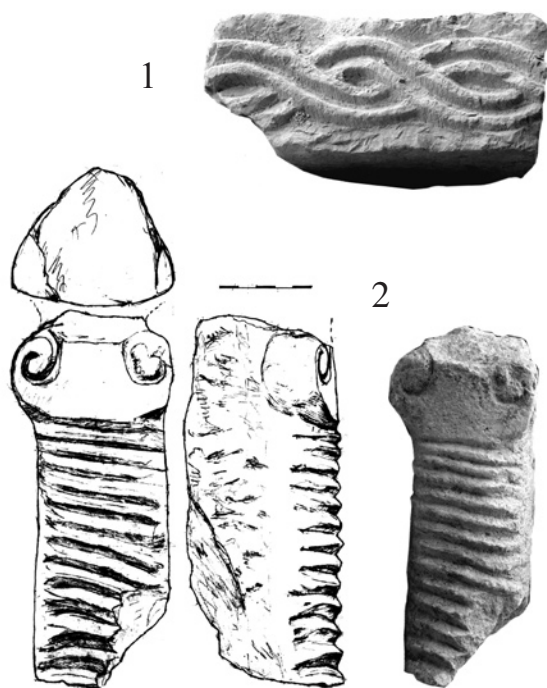
Средишња апсида саборног храма била је пречника око 4,5 м; ако претпоставимо да је имала седишта за свештенство и епископски престо, добијамо простор пречника око 3,5 м. Ту је могао да стане кивориј изнад часне трпезе величине страна до око 1,5 м, да би могло слободно да се креће око њега. Делови тог великог киворија у потпуности недостају. Може се претпоставити да су по арапском пустошењу делови саборног храма били срушени и његов камени намештај донекле поломљен (јужни део цркве, смештен на стени 2 м високој, могао је тада пасти). Оно што је остало цело, на пример средишњи кивориј, пренето је у другу цркву.

Базен крстионице

За датовање је најважнији базен крстионице са натписом свештеника Јована из доба кнеза Вишеслава, који истовремено показује и значај манастира (сл. 90). То изванредно сведочанство српске државе и цркве, данас се налази у Сплиту, а негде се каже да је из Нина. Може се по значају поредити једино са уломком крчага са глагољским записом са Чечана. Помен имена кнеза Вишеслава је тако упечатљив да се она по њему зове, иако је њен донатор свештеник Јован (Iohannes), како се то види из латинског натписа. У натпису се говори о намени крстионице да се у њој крштени очисте од грехова и спасу исповедајући Свету Тројицу, а свештеник Јован је у време владара Вишеслава („DVCI VVISSASCLAVO“), посвећује Светом Јовану Крститељу.

Сл. 90. Крстионица свештеника Јована, направљена под „војводом“ Вишеславом.

Сл. 91. Манастир Иловица, део венца (1) и полустубића (2).

Датован је око 800. или у рано 9. столеће, а радионичко порекло се тражи у северној Италији (Делонга 1996: 205-207). Крстионицу је са истоименим српским кнезом повезао први и једини И. Кукуљевић, али то тумачење нису прихватили ни хрватски ни српски историчари, иако се за ову крстионицу зна од средине 19. столећа (Петрициоли 1985: 126). Брзо је закључено да је реч о хрватском кнезу, само је постало спорно да ли крстионица припада добу око 800. године, или је из 11. столећа. Н. Клаић се определила за млађе датовање (1971: 197-198), а С. Гуњача је датује у трећу деценију 9. столећа (1973: 137-141). Истраживачи је повезују са хрватским кнезом Вишеславом, непознатим из писаних и било којих других извора. Уколико је крстионица из 11. столећа, не може се повезати са српским кнезом који је владао око 800, нити ако је са подручја хрватске кнежевине. Предубеђење да се крстионица не може повезати са српским кнезом, лежи вероватно у податку из *Списа о народима* да се Србија средином 10. столећа простира у унутрашњости; при томе се занемарује да у том истом спису пише да су у саставу Србије истовремено и Неретва и Травунија, као и да је реч о стању средином 10. а не у 9. столећу.

Датовање не може бити спорно, јер се мора кретати између краја 8. и раног 9. столећа, како је одавно показано на основу сличности са поуздано датованим рељефима из северне Италије. То се подудара са добом владе кнеза Вишеслава око почетка 9. столећа. Међутим, до сада није утврђено где се ова крстионица првобитно налазила. Крстионица је откривена у Венецији 1853, а мисли се да је пренета из Нина 1746. године, али докази да се тамо налазила нису пронађени. По расположивим подацима о Нину (Петрициоли 1985: 127-133), крстионица не потиче оданде. Данас може да се утврди да се она налазила на Превлаци, у манастиру Арханђела Михаила, одакле је однета у Венецију средином 15. столећа.

За то су најважнији доказ полустубићи који уоквирују пет страна крстионице — на шестој страни је отвор за истицање воде. Украшени су привидном спиралом, односно попречно и укусо су нарезани; њихови врхови су налик капителима у виду крина. Део таквог рељефног стубића нађен је на Превлаци (сл. 91. 2). Он је био уграђен у зид, како се то види по његовој приклесаној позадини. На једном крају (недостаје завршетак) има две волуте налик крину са крстионице али обрнуто окренуте, па се чини да је то украс који је био изнад базе. Тако не изгледају базе на крстионици. Али, ако је то био заиста украс на споју два зида, онда је морао бити и знатно дужи односно виши, што подразумева и сложеније украшавање. Крин је препознатљив хришћански симбол, који је непрекидно коришћен (Богосављевић 2001), и чест је на рељефима Иловице и суседних цркава. Украс крина је и особен мотив за парапетну плочу са лавом, другу парапетну плочу, транзене итд. Слично обликован крин налази се и у Котору, а има га и у Грчкој, а ретки су у Доњој Далмацији, односно у византијској Далмацији и Хрватској. На предњој страни крстионице налази се крст испуњен преплетом. Налик је оном са много мањег натпрозорника, који има и слично изведене кринове само што је све једноставније рађено (сл. 86). Значи, најближе аналогије за украс крстионице из доба кнеза Вишеслава налазе се на Превлаци. Слично украшен крст нађен је и у Врутцима (сл. 151).

Остаци храма на Превлаци показују и где се првобитно налазила ова крстионица. Уз северни зид саборног храма, на источном крају налази се четвороугаона просторија, унутрашње величине око 5 x 4. У њој је затечен под од рановизантијских опека, који лежи, изгледа, на здравици — стени, али је веома оштећен укопавањем гробова у време млетачке окупације, по рушењу Манастира, и данас је скоро нестао. У њу се улазило из брода цркве, а свакако је постојао улаз и на њеном западном зиду. Поменути рељефни стубић

по свој прилици је био узидан у један од унутрашњих углова грађевине крстионице, односно сви углови су били тако украшени. Над њима се свакако налазио неки венац дуж зидова, испод почетка свода. Венац су могли чинити бројни нађени комади украшени једноставним преплетом, такође грубо оклесане позадине (сл. 91. 1). Базен крстионице се по свој прилици налазио ближе источном зиду, на шта указује правоугаона основа просторије и једна неукрашена страна крстионице, она која је била окренута зиду па се није видела. Ако је зграда крстионице подигнута истовремено када је и саборни храм обнављан, онда ће бити да је ктитор обнове храма био лично кнез Вишеслав.

Базен крстионице је пренет из Венеције у Нин 1942. Можда се у архивима Венеције крију подаци одакле су је узели. Сличности са рељефима на Превлаци указују да су је одатле однели, мада би могли помишљати и на друге пределе у некад српском приморју — Неретву, Пељешац или Мљет, па и на градове као Котор. Ипак, да потиче заиста са Превлаке, показује судбина управо тог манастира, који су по предању разорили Млечани. То је археолошки донекле потврђено, јер је установљен слој пожара, који показује да је манастир спаљен; показују се постепено и археолошка сведочанства о разграђивању Манастира. Дакле, сасвим је вероватно да је крстионица са Превлаке однета у Венецију, а потом предата Хрватима 1942. Није вероватно да су је Млечани однели из неког латинског града Далмације у свом поседу, мада су и њих пљачкали (на пример Пулу), јер то би онда морао да буде неки град који је признавао власт кнеза Вишеслава, а они су били византијски, колико се зна.

6. Натпис на базену крстионице гласи (Делонга 1996: 205):

+ HEC FONS NE(m)PE SVM(m?)IT INFIRMOS VT REDDAT. ILLVMINATOS HIC EXPIANT SCELERA SVA QVOD [de primo] SVMPSERVNT PARENTE VT EFFICIENTVR CHR(ist)ICOLE SALVBRITER CONFITENDO TRINV(m). P(er) HENNE(m) HOC IOH(annes) PR(es)B(iter) SVB TE(m)PORE VVISSASCLAVO DVCI OPVS BENE CO(m)PSIT DEVOTE IN HONORE VIDELICET S(an)C(t)I IOH(ann)IS BAPTISTE VT INTERCEDAT P(ro) EO CLIENTVLOQVE SVO.

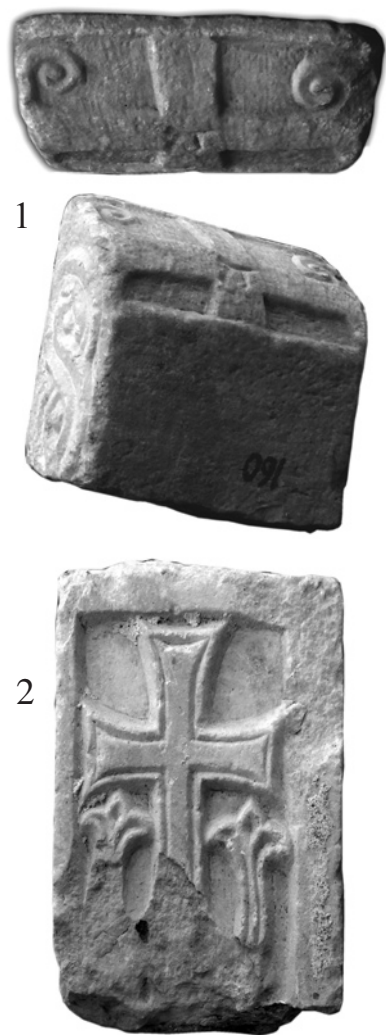
У слободном преводу: „+ Овај извор прима све малодушне да их освети. Чисте се за опроштење грехова својих које наследише од прародитеља, спасоносно исповедајући Тројицу. Ово дело неугледни свештеник Јован у време војводе Вишеслава добро уреди и посвети у славу Светог Јована Крститеља, да посредује за њега, свог слугу“.

Комади каменог украса старије цркве

Више комада припада опреми цркве који се за сада могу само оквирно датовати у 6-7. столеће. Овде их наводим само да бих указао на сведочанства постојања старијих цркви, мада није поуздано да сви ти комади потичу са Превлаке. Део једног капитела клесан је од мермера, и он је по свој прилици из 6. столећа (сл. 93. 1). Други капител клесан од станца, са цртежом акантуса (сл. 93. 2), одаје сиромаштво, па га треба датовати најпре у раније 7. столеће. Део неког стубића начињен је од кречњака са старијим натписом (сл. 93. 3); по уклесаном крсту могао би бити из 6. столећа, али појас изломљеног украса уз крст можда указује на 7. или неко потоње столеће. Део транзене од кречњака са представом рибе за сада је тешко уже датовати (сл. 93. 4).

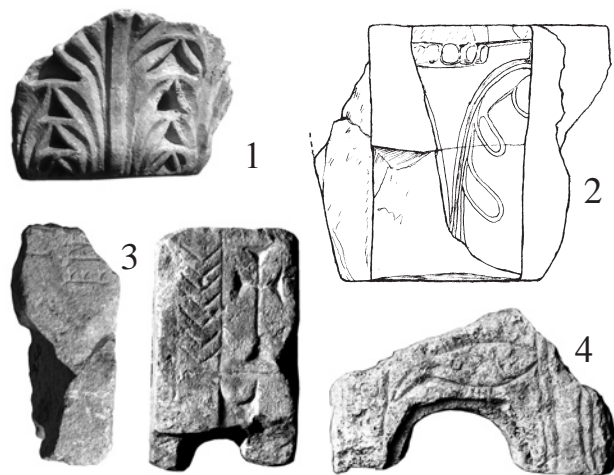
Комади украса од белог мермера

За израду каменог украса коришћене су римске сполије од белог мермера. Да ли оне потичу са саме Превлаке или су од некуд донете, тек треба да се утврди. Од њега су направљени и сачувани један део стубића олтарске преграде, конзола обележена словом

Сл. 92. Манастир Иловица, камени намештај исклесан од белог мермера, конзола (1) и стубић (2).

π (сл. 92), као и неколико натписа, надгробних и посветних. Питање је у коју цркву су били уграђени и шта се десило са осталим комадима тог каменог намештаја. Како било, употреба преклесаног мермера повезује ову групу налаза, па би их требало датовати у исто време. То би најпре било 8. столеће.

Сл. 93. Манастир Иловица, камени украс старијих цркви: мермер (1), станац пешчар (2), кречњак (3-4).

Надгробни натписи

Три натписа су надгробна. Они су могли стајати над гробом, или над улазом у гробницу. Натпис на полукружној мермерној плочи, стајао је на гробници, како на њему пише. Његов полукружни изглед указује да је био постављен изнад самог улаза у гробницу. Међу темељима спољне припрате храма Светог Арханђела Михаила, нађени су доњи делови једне гробнице са две дубоке зидане раке; са њене јужне стране налазе се уједно зидана три гроба, али су међусобно мало смакнути на правцу запад — исток. Са њихове источне стране, у унутрашњој припрати, нађено је неколико гробова са обичним ракама, углавном уништена изградњом западног зида храма крајем 12. столећа. Дна ових гробова су од 0,5 м до 2 м изнад дна оних у спољној припрати, што је условљено нагибом тла. То показује да су гробнице са западне стране могле имати улазе над тлом, у виду пролаза на западном зиду. Над њима је могла бити капела са кровом, или плочник, можда у некаквом трему. Натпис је био на некој од тих гробница односно капела, најпре над улазом у ону са две раке. Надземни део може да се замисли слично гробници са јужне стране улаза у базилику у Дољанима. Изван спољне припрате, са јужне стране, откривена је гробница која је првобитно могла бити засвођена; можда је саграђена још у 6. столећу. И над њом се могла налазити капела са натписом.

7. Сачуван је леви део натписа на дебљој плочи од белог мермера (приближно половина), која је одоздо полукружна а одозго на левој страни закошена (Кораћ 2001б: бр. 89); вероватно је била део надвратника улаза у гробницу. Сачувани део натписа гласи:

SOX S[alve...]
 HAVICPIE[... in hoc]
 TVMVLVM IS[...]
 CO(n)STRAVXI[t...]

Натпис бележи подизање гробнице саграђене вероватно у 9. столећу, ако не пре тога.

Два натписа су у виду правоугаоних плоча. Могли су бити уграђени над гробовима на два начина — положено или у зиду изнад гроба. У северном зиду цркве постоје уграђене гробнице. Најмање једна би могла бити уграђена у зид цркве најкасније до почетка 9. столећа. Натписи су могли бити узидани над неком таквом гробницом, или над неком која се налазила поред цркве. Оба натписа су изгубљена.

8. Први натпис последњи је описао Младен Црногорчевић (1900: 23); он спаја делове два последња реда у: AD HONORI ABATIS (...). Треба га читати: (...) AD HONO/[ri] ... (...I] ABATIS, јер су то само делови натписа у доњем десном углу. Дакле, то је посветни натпис неког опата (аве, старца, игумана, оца). Питање је да ли се овај натпис налазио на некој надгробној капели.

9. Други натпис, нађен приликом ископавања 1956, био је исписан на белој мермерној плочи (Кораћ 2001: сл. 8. 117), данас је сачуван само један део. Ширина плоче је 15 см.

+ OMIPI(...) (изнад MI је лигатура) I SYZUENIA (...)

Може се нагађати да у другом реду уместо „З“ пише „В“. Није јасно да ли је натпис исписан грчким или латинским језиком. Облик слова и мешање грчких и латинских слова, као на новцу, затим употреба мермера, могли би упућивати на одмакло 7. столеће.

Закључак

Најбројнију групу чине украс и натписи саборне цркве, прављени од вапненца. То су доњи делови иконостаса, и делови натписа на горњој греди. Иловица је имала најмање два храма. Саборни храм Арханђела Михаила био је изнова изграђен око почетка 9. столећа, у виду тробродне базилике са куполом. Њој припадају делови већих камених прозора са кружним отворима и натпрозорник мањег прозора. Овој цркви би могла припадати два комада натписа некада узиданог изнад врата храма (натпис 1). Данас је још тешко утврдити који су делови олтарске преграде припадали овом храму. Од два дела различито клесаних натписа, онај са већим словима је могао бити у средини, а онај са нижим словима са стране, испред ђаконика или проскомидије. Плоче из олтарске преграде, од којих је једна цела, док су од друге сачувана само два горња комада, могле су бити у овом храму или оном мањем, данас посвећеном Светој Тројици. Тај је мала, проста једнобродна грађевина; још није установљено да ли је имао уписану апсиду или обичну. Користи се од рановизантијског доба до данас. У њему је нађен део посветног натписа са иконостаса 9. столећа. Судећи по делу посветног натписа из 7. столећа, који је некада био уграђен у западни зид неке цркве, тај храм је некад био посвећен Апостолима Петру и Павлу. У овој цркви је некада могао бити мали кивориј, од кога су нађени делови са представама пауна.

Оток

Није јасно где се налазила црква Светог Стефана са које потиче познати посветни натпис (Ковачевић 1967: 327, 367, 369, 378). Данас се натпис налази на Превлаци, а нађен је на Отоку, шкољу на коме има сполија са Превлаке. Наводно потиче из цркве Светог Стефана у Врановићима, оближњег села у Грбљу, јер је то ктиторски натпис посвећен Светом Стефану. Натпис је уклесан на надвратнику са предње стране и одоздо (сл. 94). Грета је првобитно била дужа, а

Сл. 94. Манастир Иловица, натпис са цркве Светог Стефана (Оток?).

натпис је био обележен са два бочна крста и једним у средини. Надвратник је накнадно скраћен са леве стране и прилагођен за надвратник или праг неких ужих врата. Том приликом је уништен крст на левој страни, почеци сва три реда и четврти ред предњег натписа, а оштећен је и први ред доњег дела натписа. Ј. Ковачевић није запазио да је натпис оштећен и чита га:

INM DNI ET SALVATORI NOS(t)RI Ihs XPI EGO HUROGUS ET DANA CONIUGE MEA ...STE.M...EI SCI STEFANI PRO REMEDI(a)M ANIME NOSTRE

A

Мислим да је следеће читање правилније, спреда
 (...)N̄MIBN̄I ET EALBATORI NOS
 (...)RU h̄S XPI EGO DANAEL
 (...)H(URA)C(U)S (CUM) CONUIGE MEA
 (...)

одоздо

STEIM... P.M...M.EI. SCIE

STEFANI PRO REMEDIEM ANI

ME NOSTRE ADONOREM SCĪ AM̄

„+ У име ... Исуса Христа ... ја Данаел, ... хурсар и жена моја ... (подижемо овај храм) Светом Стефану за наше душе и у част светитеља.“

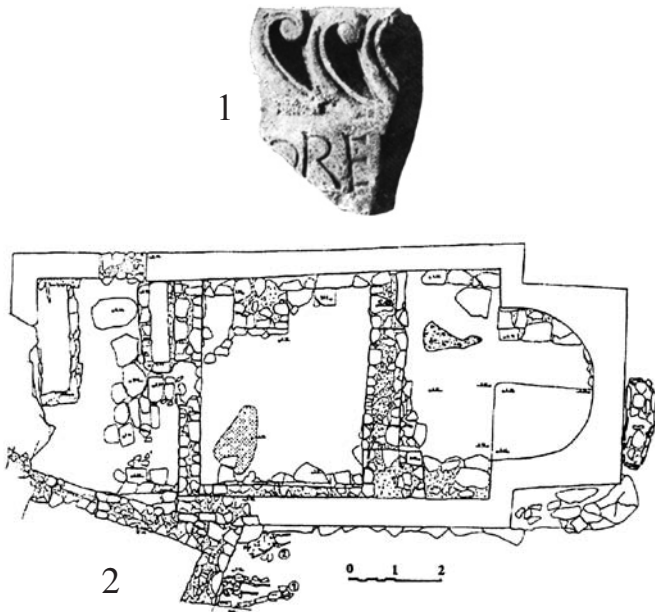
На Отоку (Шкољ), у садашњем римокатоличком манастиру посвећеном Пресветој Богородици

(Госпа од Милосрђа), има у стојећим зградама више уграђених комада прероманичког каменог украса (Пушић 1975). Он потиче из најмање две цркве. Једној целини припадају делови стубића иконостаса, оквира врата и део киворија украшени испреплетаним низовима полукругова или повезаних кругова са низовима ромбова (сл. 172. 1, 5-6), а другој греде украшене кружно обликованом врежом (сл. 172. 2). Прва група као да може да се повеже са натписом, по врсти камена, и могли су припадати цркви која се налазила на Отоку. Чини се природним да заповедник брода, бродова или флоте, подигне заветну цркву на тако малом острву. Друга група вероватно потиче из манастира Арханђела Гаврила на Страдиотима (о. Свети Марко), удаљеном свега неколико стотина метара. Неки од ових комада могу бити из Иловице.

Росе

У Росама на Луштици одавно је истражена црква опредељена у прероманичко доба односно 11. столеће (Пушић 1978; Милинковић 1997). Међутим, њој недостаје препознатљив прероманички украс и друге особине цркава тог доба, као што је унутрашњост подељена на попречне травеје (сл. 95). Њена апсида, уписана у истакнуту четвороугаону зидну масу основе ненаглашеног трапеза, сувише је масивна у односу на такве апсиде зетско-захумске скупине цркава. Она је преграђивана, има дозидану припрату

(што сведочи о дугој употреби), тако да сада подсећа на млађе цркве. Ту се тражи место Росе из *CH* (Pušić 1978). Околност да је на брегу више цркве, где је могло бити истовремено утврђење, нађена копча врсте Коринт, указује да је ту морало постојати насеље у 8-9. столећу, страдало 866. Зато би ову цркву требало датovati у 7. — прву половину 9. столећа.

Сл. 95. Росе, део натписа (1), Pušić 1978; основа цркве, Милинковић 2000.

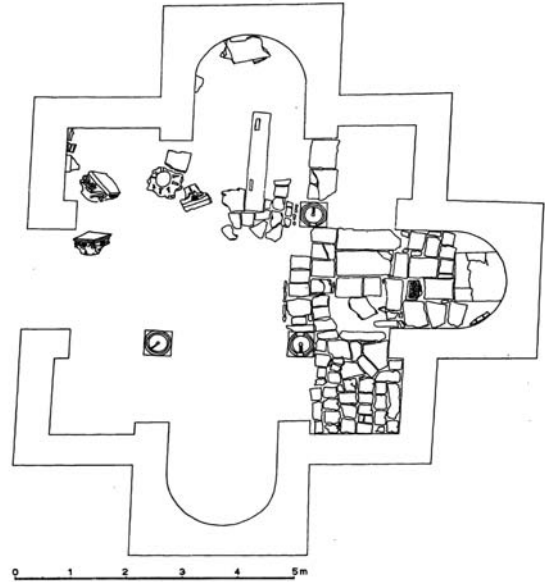

Сл. 96. Росе, поглед на цркву са запада, Милинковић 1997.

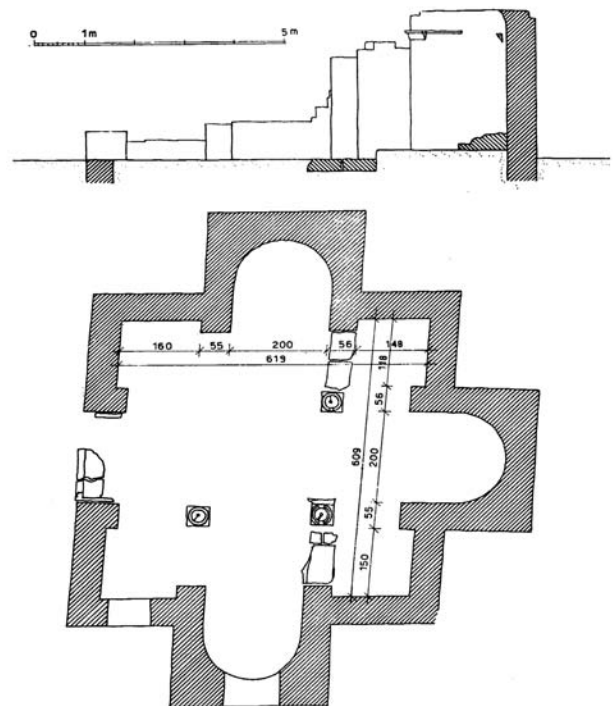
Прчањ

Сасвим је особена црква Светог Томе у Прчању, сада у рушевинама (Кораћ и Ковачевић 1970). Основа је у облику четвороугаоника из којег се шире на исток и бочно уписане апсиде. Четири стуба у средини носили су куполу (сл. 97-98). Датована је у крај 8. и почетак 9. столећа, уз запажање старијих градитељских узора и веза са истоком. Црква је на западној страни јужног зида имала врата, која су накнадно зазидана; по фотографији, стиче се утисак да је тада обнављан и зид саме цркве (сл. 99). Јужна конха је зазидана сухозидом почев од око 0,8 м над подом (сл. 99). То је објашњено

каснијим грађењем подзида, али треба узети у обзир да је црква затрпавана наносима са те стране, те да је сврха зазиђивања могла бити да се црква заштити од бујица. У одговарајућем слоју нађени су капители (сви у северозападном делу цркве), базе и стабло стуба.

Сл. 97. Прчањ, основа цркве Светог Томе (Кораћ и Ковачевић 1970).

Сл. 98. Прчањ, основа и пресек цркве Светог Томе (Кораћ и Ковачевић 1970).

У северном делу цркве нађене су поремећене људске кости, односно постојао је гроб у висини пода. То све указује да је црква у последњој фази коришћења имала под око 0,8 – 1 м виши од оног установљеног у висини подножја база стубова. Та обновљена

црква је могла имати дрвени кров. Вероватно се на такву цркву односе писани подаци 14-15. столећа.

По фотографији (сл. 100), постојао је у источној апсиди прозор једнак оном у јужној, али је зазидан. Од њега се виде углови унутрашњих зазиданих венаца. Очигледно су то биле бифоре. Неки венци су сачувани и на пиластрима који су носили лукове према стубовима. И венци и бифоре подсећају на оне триконхоса Петро-Павловог манастира код Требиња, са апсидама уписаним у трапезе, из 5-6. столећа (Janković 2002).

Сл. 99. Прчањ, зазидана конха и врата на јужној страни (Кораћ и Ковачевић 1970).

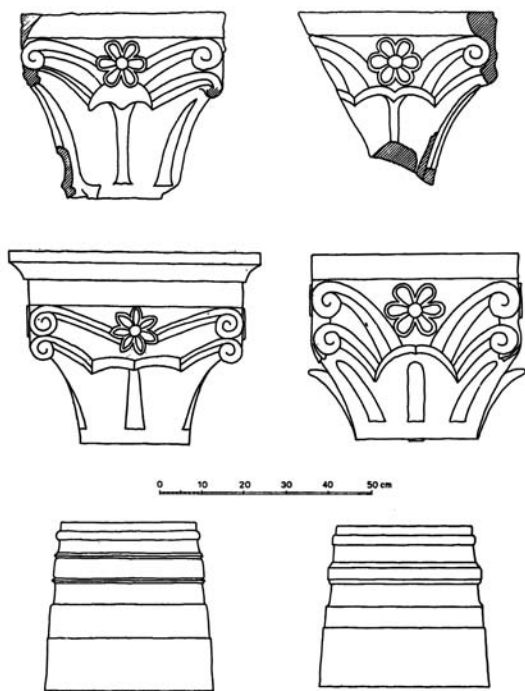

Сл. 100. Прчањ, поглед на источни део цркве (Кораћ и Ковачевић 1970).

Забележени под цркве, који одговара базама стубова, није првобитни. У њега је уграђен део камене плоче са рељефом. Тај под је био прислођен на четвороугаоно зидано постоље наслоњено на источну апсиду. У југоисточном углу, проскомидији, испод плочника се налазио гроб окренут од југа ка северу, од камених плоча којима је био и покривен, у коме су биле три лобање и друге поремећене кости а на фотографији се види једна лобања поред гроба (Кораћ и Ковачевић 1970: сл. 4). Непосредно над тим гробом морао је бити поменути плочник. Постоље у источној апсиди није јасно; одговара му затечен под. То може бити постоље часне трпезе накнадно уграђене, али је превише ниско, и тада би указивало на промену начина одвијања службе. Други трагови часне трпезе нису забележени. То може бити и постоље епископског престола; у том случају недостатак седишта за свештенство може се објаснити малим простором. Са западне стране цркве, уз праг, нађене су тегуле античког изгледа.

Од каменог украса, нађена су четири капитела исто украшена али различита, са две различите базе (недостаје податак о изгледу треће нађене базе) и сачувана два античка (римска) стабла стубова, у слоју рушења (сл. 101). Пречници стабала стубова и капитела нису подударни, а ни неки други односи величина. Капители имају на четири стране по два листа завијених врхова, као што су у низовима на

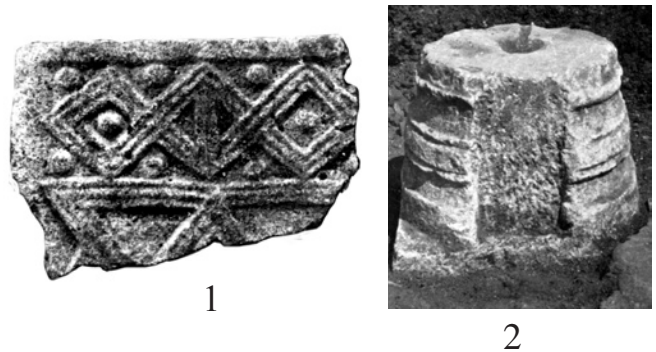
гредама иконостаса, а између је цвет. У поду је био део рељефа на плочи (сл. 102. 1), а нађен је и још један мали уломак рељефа. Део плоче са рељефом био је широк само око 0,45 м, судећи по сачуваном геометријском украсу. Пошто је распон између два стуба, на која се ослањао иконостас, био једва нешто већи од 2 метра, вероватно је реч о левој или десној плочи уз довратнике часних двери. У базама стубова постоје окомита лежишта за држање плоча олтарске преграде, чини се накнадно уклесана (Кораћ и Ковачевић 1970: сл. 11). На јужној страни је такво лежиште и у бази и у јужном зиду, рекло би се такође накнадно удубљено (сл. 100, 102. 2). Између стубова и бочних зидова је растојање око 1,3 м, тако да би ту могле да стану по две плоче ширине 0,45 м, или једна одговарајуће ширине. Ту у оба случаја, од уграђивања преграде више није било пролаза. На северној страни нису постојала бочна лежишта за плоче (сл. 100). У поду нису установљена лежишта за олтарску преграду. То све заједно указује да је камени иконостас био накнадно уграђен. Нађени су и делови наводно импост капитела, као и других у камену обликованих делова храма.

Сл. 101. Прчањ, капители и базе из цркве Светог Томе (Кораћ и Ковачевић 1970).

Да би се одредило правилно датовање ове цркве, разумела њена појава, улога и судбина, неопходна су нова ископавања, да би добили и остале археолошке податке о гробљу, припадајућим зградама, трајању. Нема довољно сличних цркава да би се ова могла без двоумљења правилно датовати. Чини се да узор треба тражити пре свега у крстообразним храмовима касноантичког и рановизантијског доба.

На то време указује и начин зидања. По обликовању уписаних апсида може се повезати са Истром, где их има на једнобродним црквама које претходе франачком освајању 788. (Марушић 1974). Такве су и апсиде храмова старијих цркава у Далмацији 6. столећа, као и у Студеници Хвостанској и Врутцима.

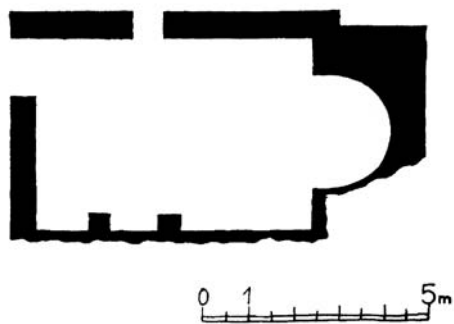

Сл. 102. Прчањ, део плоче иконостаса и база стуба (Кораћ и Ковачевић 1970).

Олтарска преграда, накнадно уграђена, делује као производ 7-8. столећа, а старије базе као да су израђене негде на прелазу из 6. у 7. столеће. Када је олтарска преграда уклоњена, а њени делови (поломљени у некој несрећи) уграђени у под, црква је стајала са затеченим стубовима. То значи да би капители са тих стубова могли бити млађи од база. Не треба искључити могућност претходног постојања зиданих стубаца са „импост капителима“ или венцима. Као да је овде постојала црква која није била млађа од раног 7. столећа, судећи по базама стубова. Потом је добила олтарску преграду, а на крају и нове капители, који су могли бити донети од некуд, као и стабла стубова. Црква је бивала рушена и остајала пуста, а онда обнављана; њени горњи делови су презиђивани, прозор на олтарској апсиди је зазидан, као и јужна врата.

Муо

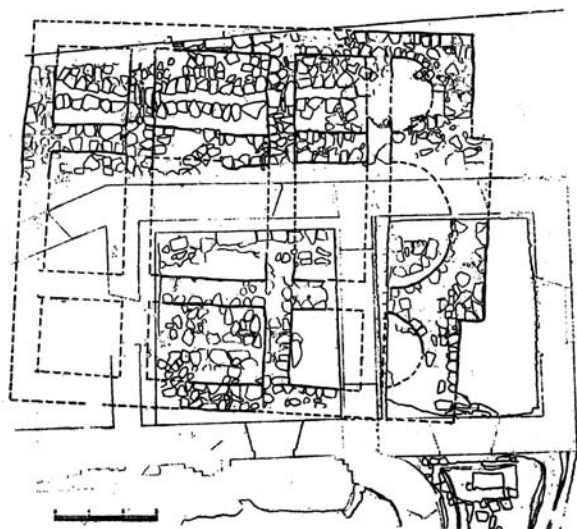
Црква са споља четвороугаоном апсидом изграђеном слично оној у Росама, али масивније и правилније, налази се у селу Муо близу Котора (сл. 95). Јован Ковачевић је на основу остатака каменог украса датује у 11. столеће (1967: 431-432, ск. 66). Није археолошки истражена и објављен план не мора бити тачан. Има апсиду уписану у једва уочљив трапез (источни зид је дуг 4,55 м а западна страна 4,75 м, на растојању од око 2 м), дебљине зида у угловима близу 2 м. Цела је дуга око 9 м. Околност да њен камени украс припада 11. столећу одређује само горњи датум њеног настанка. Апсида по пропорцијама наликује оној на цркви из Роса и са Шурања, и треба је једнако датовати.

Сл. 103. Муо, основа цркве, Ковачевић 1967.

Котор

Како се мисли, епископ Котора први пут је забележен на Петом васељенском сабору, одржаном 787. у Цариграду. Котор је доживео извесну обнову око почетка 9. столећа, као Будва и Иловица. То произилази из познатих података о моштима Светог Трифуна које су откупили око 809. Андреаци и друга которска властела од млетачких трговаца (Јиречек 1962: 56), што је потврђено натписима. Из тог доба потичу темељи цркве Светог Трифуна и делом Светог Петра у Шурању. Котор је морао имати најмање четири цркве — епископску, манастирску, гробљанску и, очигледно, ону посвећену Светом Трифуну. Тешкоћу у издвајању каменог намештаја из Котора тог доба представља околност да је део намештаја изгледа пренет из Иловице у Котор. Пошто је Котор живео без уочљивог прекида кроз сво доба трајања прероманике, понекад је тешко тачније датовати комаде каменог украса, јер нису нађени у одговарајућим условима. Има претпоставки да неке цркве у Котору припадају рановизантијском добу, али то још није доказано. За такво датовање основна слабост је недостатак уобичајеног каменог намештаја и украса рановизантијског доба, а кога има у околним црквама (Будва, Подластва, Превлака, Бијела, итд).

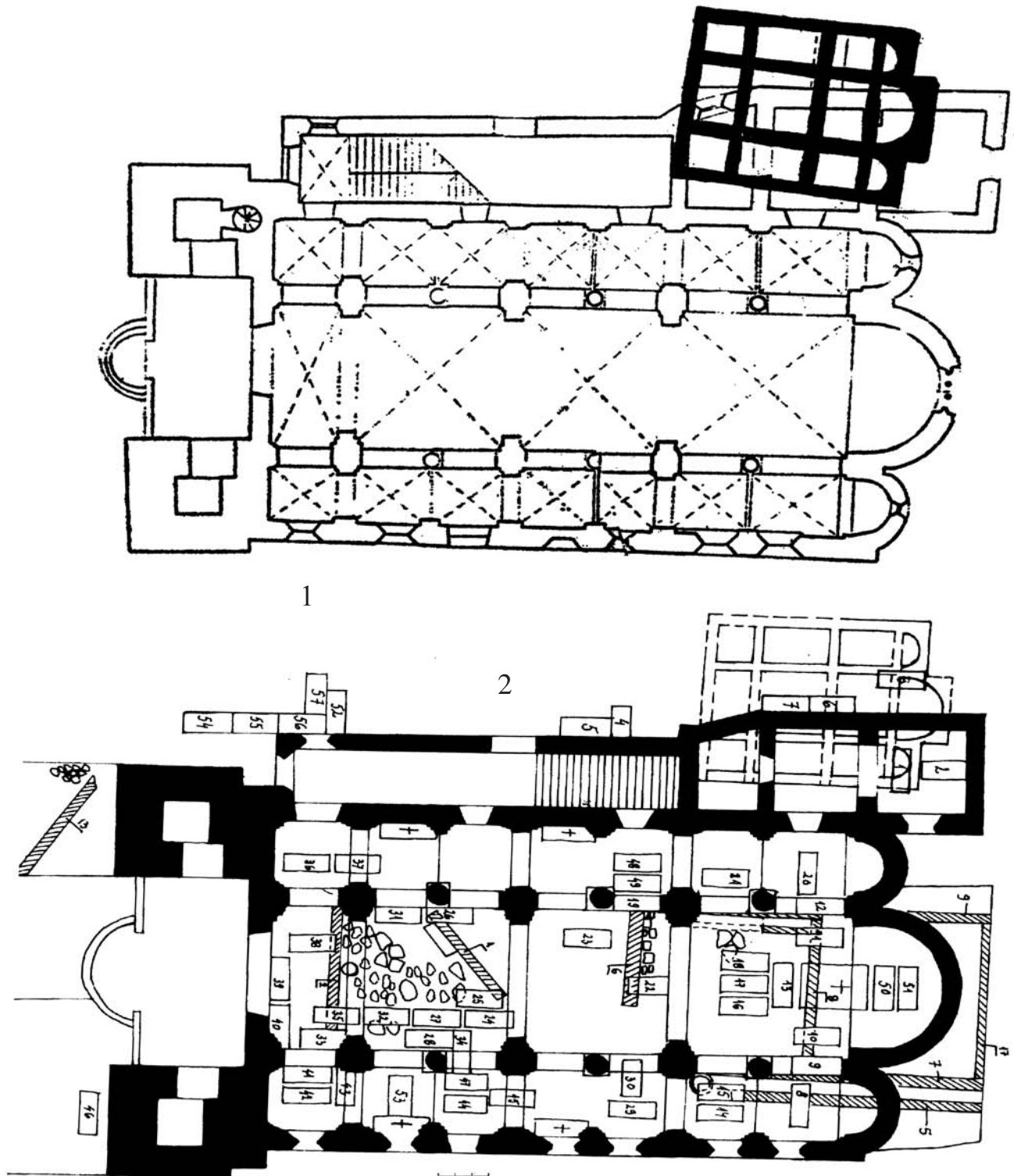
Сл. 104. Котор, основа темеља некадашње цркве Светог Трифуна, Мартиновић 19906.

Цркве

Од цркве посвећене Светом Трифуну, забележене у *СН*, како се мисли, откривени су само темељи (сл. 104), испод сакристије садашње которске саборне цркве, посвећене истом светитељу (Мартиновић 19906, 1992: 174-186). Они су у виду квадрата крстасто подељеног на 9 делова, на који се са источне стране надовезују три апсиде; средишњи брод је шири, а апсида је споља плитка, четвороугаона. Скоро једнак реконструисан изглед источног дела има два пута дужа црква Светих Апостола у Пећи. Овај храм је очигледно имао основу уписаног крста, са куполом у средини. На то указује симетрија. Једино је питање да ли су куполу носили стубови или ступци. Питање је и да ли је купола била квадратна или кружна. Канал откривен на северној страни, указује да је тамо била крстионица, слично цркви на Градини, Иловици, Светој Марији од Ријеке из Котора. Ова црква је добро датована у време Андреација или у 809. годину, односно шире у прве две деценије 9. столећа. Са њом би требало повезати неки камени украс из Котора.

Отворено је питање положаја саборне которске цркве. Испод катедрале Светог Трипуна откривени су старији зидови, испод средњег брода, али на источној страни мало одступају ка југу, јер су упоредни са темељима цркве приписане Светом Трифуну (сл. 105). Ти зидови познати су само из објављене теренске основе и нешто података о пратећим налазима (Крижанац 1995) али се нешто ипак може закључити. Подигнути су изнад неке зграде дијагонално окренуте, из 4-6. столећа, судећи по налазима. Растојање између откривених зидова је око 6 м, а повезују их на источној страни три попречна зида, тако да чине две приближно квадратне просторије. Чини се да се и четврти зид може повезати са овом грађевином, на западној страни, удаљен око 13 м. Упоредо са јужним зидом, на око 0,7 м, пружа се још један зид, са спољне стране. Видим два могућа тумачења ове зграде. Прво, да су то делови темеља цркве. Испод бочних зидова садашње базилике, који нису на одговарајући начин истраживани, могли би бити темељи бочних зидова ове грађевине. Она пропорцијама и величином подсећа на реконструисану основу цркве Светих Апостола у Пећи (сл. 144). У том случају, црква откривена испод сакристије могла је бити градска крстионица. Уколико то нису темељи саборне которске цркве, можда су темељи палате; они припадају згради много већој од оне нађене испод сакристије. Тобимогли бити и темељи владарског двора.

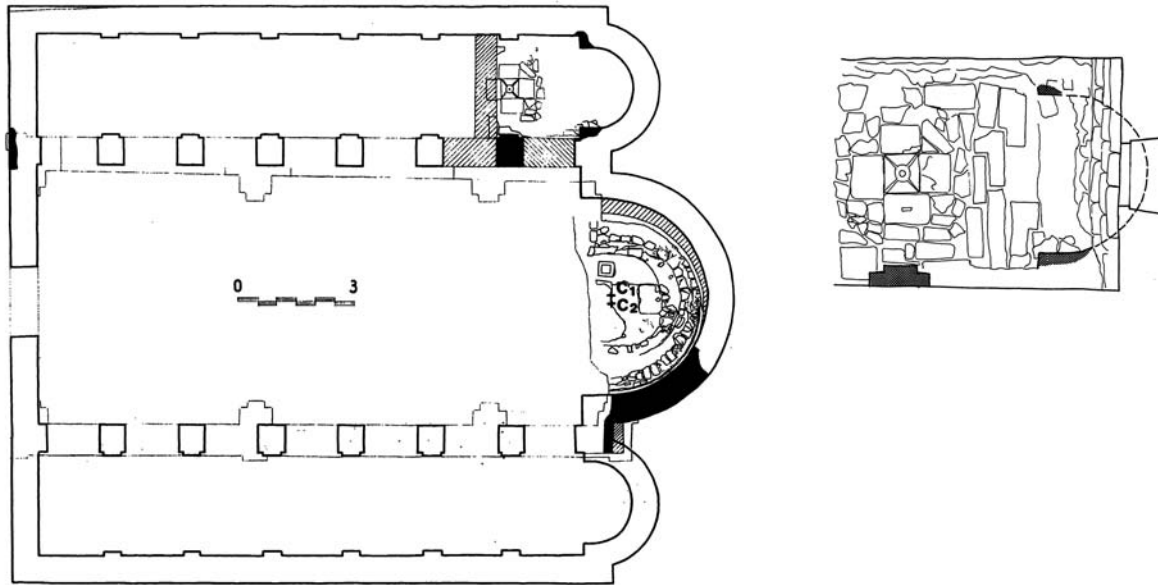
У Котору су делимично откривене две тробродне базилике, са зиданим ступцима. Од њих је она сачувана у темељима цркве Свете Марије од Ријеке, реконструисана са три апсиде, датована у 6. столеће и протумачена као епископска црква коришћена до 12. столећа, када ју је заменила као саборна црква

Сл. 105. Котор, катедрала Светог Трифуна, са темељима старије цркве (1), Мартиновић 1990б, и са у њој откривеним темељима (2), Крижанац 1995.

Светог Трифуна (Чанак-Медић 1989, 208-212, Мартиновић 1990а, 1992: 169-174). У поду садашње сакристије, испред северне апсиде, откривен је наводно крстообразан базен крстионице (сл. 106). Базен крстионице, упоређен са оним у Дољанима, указује на 9-10. столеће а не на шесто, као и базен крстионице у поду Петрове Цркве у Расу и другим црквама тог доба. Он је само привидно крстообразан, због распореда тесаника од којих је начињен. Ископана је и унутрашњост средишње апсиде, и закључено је на

основу млађе цркве и унутрашњих делова средишње и северне апсиде, да је реч о тробродној рановизантијској базилици подударне основе садашњој цркви, дужине око 24 м. Положај крстионице у северној просторији, у источном делу или наспрам средине главног брода, познат је у Могорјелу, Дабравини, Клобуку, Мокром, Нерезима, итд., али то нису праве базилике изнутра, већ само спољним изгледом. Ако се претпостави да је предложена реконструкција основе цркве у главним цртама тачна, онда она одговара пропорцијама

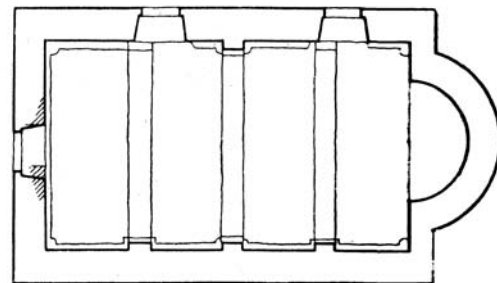

Сл. 106. Котор, основа цркве Свете Марије од Ријеке, са басеном крстионице, Чанак-Медић 1989.

базилике у Дољанима. Међутим, сличних основа има и у 9-11. столећу, као што је црква Светог Прокопија у Прокупљу (Милошевић и Ђурић 1987). Отворено је питање изгледа основе ове базилике, односно, да ли је споља имала полукружне апсиде, како је претпостављено, да ли је имала припрату, агријум, итд. Њено поуздано датовање ипак зависи од ископавања споља. У олтарском простору нађени су темељи дограђених седишта за свештенство уз апсиду, темељ седишта за епископа (односно темељ степеника за његов престо), а чини се и једног од стубова киворија (Чанак-Медић 1989: сл. 4). Нађени делови камене олтарске преграде и још неки, као и делови натписа (сл. 115), могу се датовати у 10-11. столеће. На њеном своду нађене су бројне амфоре, затим лонци и крчизи са две дршке, опредељени у романичку епоху (Чанак-Медић 1989: сл. 116-118). Амфоре би морали датовати у доба византијске власти, а свакако после 9. столећа (због тако датованих амфора Иловице), а најкасније до Стефана Немање. Судећи по фотографијама, ове амфоре би биле старије од 12. столећа. За сада се чини да би цркву требало одредити најпре у 10-11. столеће, и то не пре учвршћивања византијске власти и обнављања Србије. Могла је служити као епископска црква до подизања Светог Трипуна 1166. Није искључено да се испод ове цркве налази нека старија.

Друга которска базилика налази се у темељима цркве Светог Арханђела Михаила (сл. 107), а позната је по бројним деловима прероманичког каменог украса (Чубровић 1997). Истраживан је само њен средишњи брод, дуг око 22, а широк око 8,5 м. У њој се на дубини 0,7 м од садашњег пода, наишло на старији под, а испод њега, на дубини 1,1 м, били су сложени делови прероманичког каменог украса, смештени изнад првобитног пода који је на дубини 1,38 м. Она у

олтарској апсиди има сачуване доње делове живописа — поворку архијереја (Вујичић 1985), који одговарају обнови прве цркве, односно поду на дубини 0,7 м, што значи да је тада била православне литургије. Игуман (опат) цркве Арханђела Михаила први пут је забележен 1166, па би са тим у складу требало и датовати обнову са живописом, у 11-12. столеће.

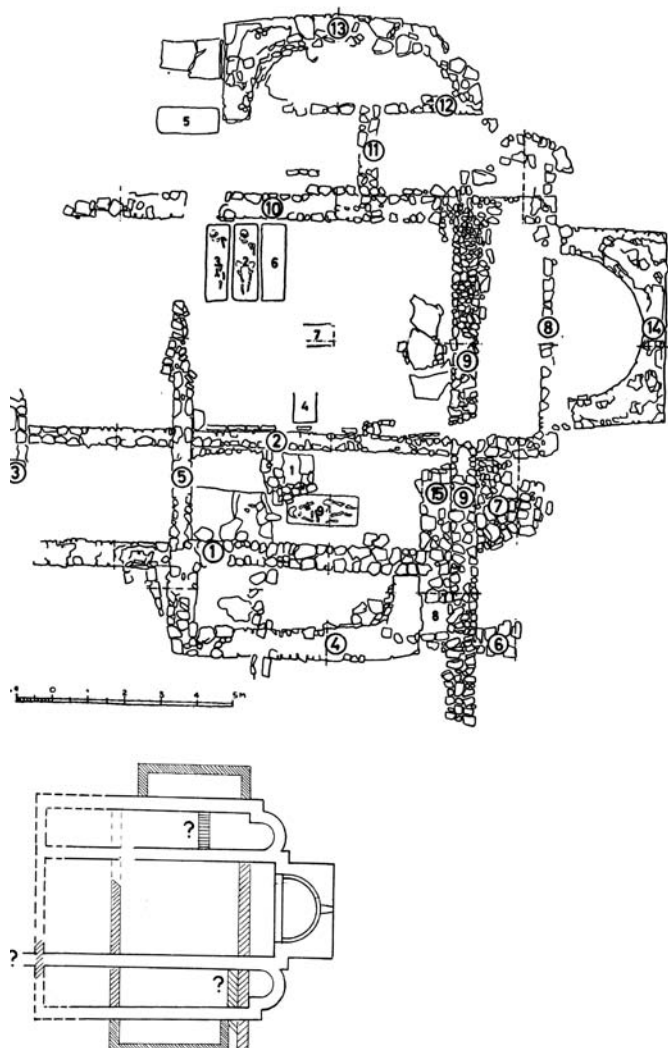

Сл. 107. Котор, основа цркве Светог Арханђела Михаила, Кораћ 1956.

Првобитна црква подигнута је пред уграђивање прероманичког украса. Он је украшен на начин раног 9. столећа, али би могао потицати са Превлаке; у том случају би црква могла бити подигнута тек после 867, можда у 10. столећу или касније. Њен камени украс, одакле год да потиче, уклоњен је приликом темељне преправке цркве, што се могло одиграти по успостављању чврсте византијске власти у време цара Василија II. По уоченим особинама, ова базилика веома личи на базилику у темељима Свете Марије — сличне су величине, имају по шест пари стубаца — али је ужа и нема епископски престо ни седишта за свештенство. То указује да су изграђене у једном градитељском замаху, једна као саборни а друга као манастирски храм. Обе подсећају на

базилику из Дубровника (сл. 120), коју датујем од друге четвртине 10. до прве четвртине 11. столећа.

У Шурању у Котору су делимично ископани темељи цркве Светог Петра (сл. 108), која је реконструисана као тробродна грађевина (Мијовић 1965). Недавно је такво виђење с правом оспорено (Врзић 2004: 206-207). Налазила се у равници поред мора, и зато су њени темељи, делом потопљени, остали неистражени до краја. Црква је подигнута на месту старијег, римског гробља, смештеног између неких зидова. На истоку су сачувани остаци уписане апсиде; она споља није правоугаона, како је реконструисана, већ трапезаста. По томе је слична цркви у Росама. На истоку је дуга 5,2, на западу 5,7, а ширине је 3 м. Испреплетани темељи више грађевина омогућују различите реконструкције, али само асиметричне. Да је била тробродна грађевина оспоравају различита дебљина подужних зидова и ширина „бродова“. Неједнако призидани зидови са јужне и северне стране (споља око 2,25 x 6 м) нису могли бити призидани параклиси, јер се добијају сувише уске просторије, већ подупирачи или проширења цркве. У другом случају, она би на тај начин имала крстолику основу.

Сл. 108. Котор, основа цркве Светог Петра на Шурању (Мијовић 1965).

Камени украс и натписи.

Сачуван је само један цео натпис који је стајао над вратима неке цркве. То је надвратник уграђен у цркву Свете Марије, над јужним улазом (Чанак-Медић 1989: 223-224, сл. 9). На средини натписа је крст у кругу; упадљива је употреба грчких слова Δ и Β, као и Χ истовремено за Χ и ικς. Датован је у 10-11. столеће. Натпис, започет крстом, по М. Чанак-Медић гласи: „IN NOMINE D(OMI)NI D(E)I SALBATORI NOSTRIS IHS XRI INTER ANTIBVS PAX EXIENTIBVS SALV TE“.

Натписима са спољних зидова цркви припада изгледа и несвакидашњи део греде са пар сачуваних слова (Чубровић 1997: сл. 8). Натпис је на дну у доњем појасу, а изнад, у широком средишњем појасу су изгледа цветови унутар тропрутих оквира, налик украсу на стубићу са Свете Тројице на Превлаци (сл. 88. 1), а одозго је изломљена линија односно троуглови. Украс овог натписа и са других рељефа нађених у цркви Светог арханђела Михаила веома је сличан оним из Иловице, што упућује на датовање у рано 9. столеће.

Располаже се подацима о најмање шест иконостаса, по архитравним гредама. Све су одозго украшене „кукама“ — листовима увијених врхова, осим једне, из цркве Свете Марије. По смеру у коме су листови окренути, може се одредити да ли је реч левом, десном или средишњем делу греде, који је био изнад часних двери.

1. Десни крај натписа, по Ј. Ковачевићу, који га датује у 809. (1956: 2, сл. 2) гласи: ... (an)N(o) XII TE(m)PORIB(us) D(omi)N(i) IOH(annis) EP(i)S(cop)I PER(petuo) D(ie) XIII IAN(uarii) NATA(vitate) D(omni) NOSTRI I(h)V (X ?)P I CC/LXC V.

Датум на крају натписа тумачи се и другачије, као XIII индикт са Христовим монограмом (Мартиновић 1992: 186-188). Чињеница је да овакав начин сажимања текста и бројева није забележен на другим натписима 9. столећа, и зато би га пре требало датovati онако како пише, у 1295. Можда је првобитни натпис скинут да би био уклесан овај, или није ни постојао, јер низ листова са завијеним врховима делује недовршено.

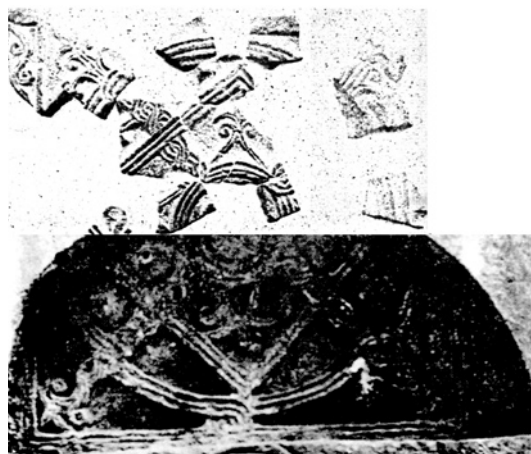
2. Лева половина и средина кратког посветног

натписа, који гласи (Ковачевић 1956: 3-4, сл. 4): + (I)N N(о)M(ine) D(omi)NI D(e)I ET SALV(atoris) N(ostri) IHV XPI...

Натпис је био дуг око 0,8 м и налазио се изнад часних двери. Започет је крстом и позивом на Бога, што показује да је то био његов почетак, и по свој прилици се завршавао посветом светитељу, без помена ктитора. Малу дужину натписа показују листови на греди, различито усмерени од „IHV“. То можда указује да је натпис поставио град Котор, а не неки појединац.

3-4. Леви део гредe са које је избрисан натпис, и десни део гредe, на којој је уместо натписа уклесана плетеница (Пушић 1971: сл. 15-16). Поништавање ктиторског натписа може се објаснити на два начина. Прво, гредa је из једне цркве премештена у другу, што би значило да потиче из неке старије цркве, која није морала бити у самом Котору, и зато је обрисан. Друго, натпис је избрисан јер није било пожељно да се зна ко је био ктитор. То је могла бити последица политичких или црквених промена у Средњем веку. У *Љетопису* је забележено како су Латини Котора убили краља Драгимира да би се осамосталили; ако су у претпостављеним натписима били забележени српски владари, тада је било оправдања да се натписи обришу.

Сл. 109. Котор, делови можда исте олтарске плоче, Чубровић 1997. (горе), Пушић 1971. (доле).

Сл. 110. Котор, олтарска плоча.

5. Делови архитравне гредe са луком над царским дверима, украшеним преплетом; на левој страни се виде остаци натписа (Чубровић 1997: сл. 6). Треба је датовати у 9. столеће. Део сличног лука нађен је поред цркве Светог Андрије код Зеленике (Ковачевић 1967: ск. 40).

6. У цркви Свете Марије нађени су делови троугаоног забата над часним дверима и делови архитравне гредe олтарске преградe са натписом (Чанак-Медић 1989: сл. 5, 40-41, 45). Изнад натписног поља већег дела натписа налази се двоструки тропрути преплет са зрнима у средини; такав је преплет и на забату али без зрна, док је на мањем делу натписа троструки тропрути преплет (сл. 115). Натпис почиње крстом и гласи, по М. Чанак-Медић:

IN N(omine) D(OMI)NI D(E)I ET S(ALVATO RI)...(J)OHANNIS VNA CVM CONIV(GE)...

Ове уломке би требало датовати у 10-11. столеће.

Познате парапетне плоче иконостаса могу се поделити на две групе. Првој припадају правоугаоне плоче. Једна је цела (сл. 110), површине 1,6 x 0,9 м, подељена на два украшена поља (Ковачевић 1967: сл. 54). Друге су нађене у деловима, украса такође подељеног на два поља (Пушић 1971: сл. 3); оне из цркве Светог архангела Михаила високе су 0,87 м (Чубровић 1997: сл. 2). Другу групу чине усправне правоугаоне плоче, ширине до 0,85 м, а нешто веће висине. Све имају кружно поље различито украшено прстеновима, преплетима, палметама, криновима и сл., а у угловима око круга могу бити паунови различито приказани. Нађени су делови четири такве плоче (Пушић 1971: сл. 4-5; Чубровић 1997: сл. 1, 4-5). Чини се да делови такве плоче из цркве Арханђела Михаила и део узидан изнад једног од надвратника цркве Свете Ане, потичу од једне исте плоче (сл. 109). Део сличне плоче, са појасом украшеним врежом, налази се на Превлаци (Црногорчевић 1900). Зато није искључено да ове плоче потичу из Иловице, а свакако су производ истих клесара. Овакав кружни украс среће се око Дубровника. Није јасно у којој су цркви првобитно биле ове плоче.

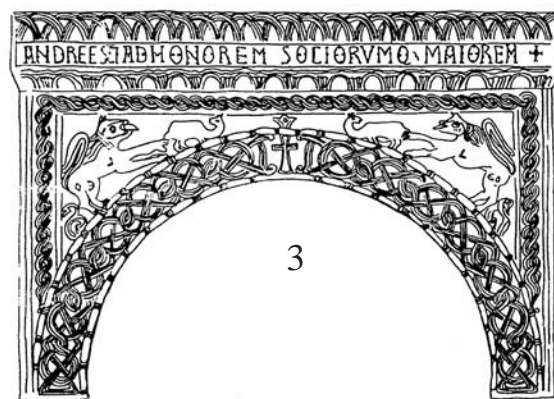
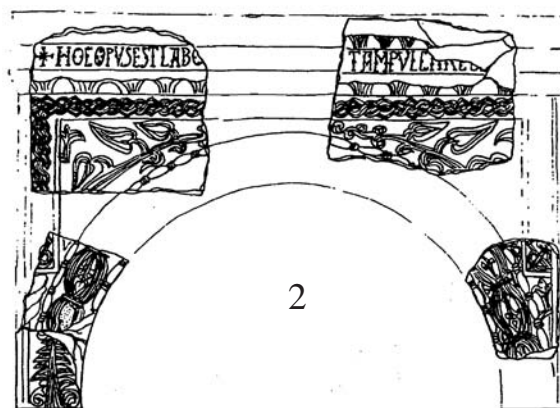
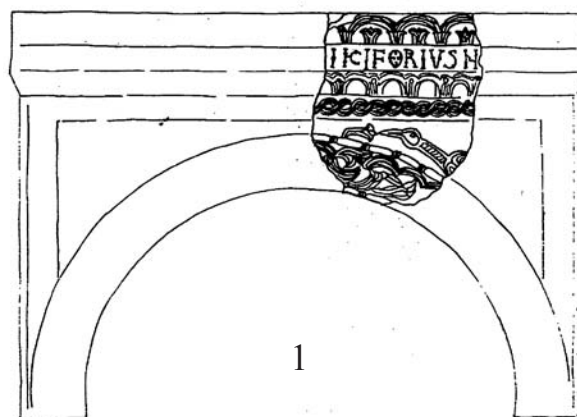
Правоугаоне плоче, уколико су биле дуге 1,6 м, могле су преграђивати средишњи брод цркве Арханђела Михаила. Усправне плоче друге групе биле су у пару, дакле било их је не мање од шест или осам. Могле су стајати по једна или по две са сваке стране пролаза односно царских двери. То би одговарало, заједно са стубићима који су их држали, у првом случају ширини од 2,5–3,5 м (што одговара темељима Светог Трифуна), а у другом случају ширини од 4,2–5,5 м (што је просек сувише велики за ширину коју треба претпоставити за бочне бродове цркве Арханђела Михаила).

Међу плочама се издваја горњи десни угао једног неуобичајено украшеног комада, величине 0,8 x 0,29 м (Ковачевић 1967: сл. 70). У средини је заобљен рељеф са два пауна уз пехар, а са десне стране је приказана палмета рађена у дуборезу (сл. 112). Све је уоквирено низовима троуглова и квадрата рађених на начин дубореза, а изнад је таласасто изведена врежа. Када се реконструише украс, добија се дужина од око 1,2 м. Ако је испод паунова било квадратно поље страна дужине 0,6 м, а испод палмете украшено поље једнаке висине, добија се укупна висина од најмање 0,9 м. Тешко је поуздано датовати овај комад, јер је усамљен у Зети; оквири од троуглова указују и на 7. столеће, палмета на 8-9, али обликовање паунова и вреже највише упућује на доба краљева Михаила и Константина Бодина. За плочу из Свете Марије (сл. 116) М. Чанак-Медић претпоставља да је део саркофага јер је ниска (1989: 211), али не даје њене димензије.

Недавно су сакупљени делови познатог киворија из Котора, са предлогом реконструкције његовог изгледа и садржаја натписа (Мартиновић 1995). Прва плоча (по натпису који почиње крстом) била је украшена у угловима врежом са листовима налик бршљановим, и криновима (сл. 111). На другој плочи су били паунови са кљуном у крину. Цела плоча (четврта, јер се натпис завршава крстом) украшена је са два лава испред којих су две мање животиње дужих вратова. На десном лаву је исписано LEO, а на левом то исто али обрнуто; зато се мисли да је реч о истом нацртаном предлошку за десног лава, окренутом на полеђину. Натпис по Ј. Мартиновићу гласи:

+ НОС ОРVS EST LABO(т) /“X“/ TAM PVLCHRE DE(coratum) /quod donavit N/IKEFORIVS N/obilis Cathari / ANDREE S(an)C(t)I AD HONOREM SOCIORVMQ(ue) MAIOREM+

У овом натпису је Ј. Ковачевић (1967: 375) видео име цара Нићифора I (802-811), што ми изгледа вероватније. Како било да било, реч је грчком имену. Уочљив је несклад између украса плоча овог киворија,

Сл. 111. Котор, кивориј, Мартиновић 1995.

који одговара 9. столећу, и натписа, који је јединствен по кићености и пажљивом клесању. Једино је оно LEO клесано на једноставан начин 9. столећа (заобљено Е, а не равно). Зато су и одавно изнете претпоставке да је натпис накнадно уклесан, пошто је стари обрисан (Мартиновић 1995: 353). Неуобичајено је да су плоче на спојевима ивица под углом од 45° а не од 90°. Пошто су сачуване бочне стране само две плоче, тешко је утврдити да ли су им ивице преправљане, али то је могуће. Утврђено је да овај кивориј није могао да стане у стару цркву Светог Трифуна, због дужина страна од 1,2 м, али не и у којој је цркви стајао. Није искључено да је донет из неке цркве, можда из Иловице.

Сл. 112. Котор, плоча са паунима, Ковачевић 1967.

Постоје делови још два киворија. Први је несвакидашње украшен по ивицама низовима листова (сл. 114. 3-4). Од једне плоче сачуван је леви део са репом пауна (Пушић 1971: сл. 10); вероватно су у оба угла била по два пауна уз пехар. Од друге плоче је сачуван горњи део десне стране, са ликом лава, а нађен је у цркви Арханђела Михаила. По свој прилици су на тој плочи са обе стране била приказана по два лава уз пехаре. Овај кивориј је био мањи, можда страна дугих око 1 м. По обликовању лава припада 9. столећу. Незнатни делови другог киворија нађени су у цркви Свете Марије (сл. 115. 1); можда му припадају и други, преклесани делови.

Од каменог украса упадљиви су и делови различитих прозора, мањих и већих. Један полукружни натпрозорник, широк 0,6 м, уграђен је у цркву у Шкаљарима код Котора (Пушић 1971: сл. 8а). Украс је у виду бифоре у којој су крстови, а изнад је приказан паун; све је наткриљено полупрстеном са витицом (сл. 114. 1). Величином и обликом одговара натпрозорнику из Иловице (сл. 86). У цркви Арханђела Михаила нађен је капител са стуба из прозора (Чубровић 1997: сл. 11). Украшен је различито одоздо, са једне стране је крст, а са друге дрво живота састављеног од листића (сл. 114. 2). По тој разлици подсећа на поменути натпрозорник Иловице. На истом месту нађени су и делови транзена, одозго лучних прозора, вероватно са 9 кружних отвора (Чубровић 1997: сл. 9), који се не разликују од оних из Иловице.

У базилици Светог Трифуна у Котору чува се базен правоугаоне основе. Украшен је са две стране рељефима, што указује да се некада налазио прислоњен уз угао неке просторије. На једној страни су приказана два пауна уз кантарос, а на краћој лав и орао уз дрво живота (сл. 114).

У истој цркви Светог Трифуна чува се саркофаг которског грађанина Андреација и његове супруге Марије, обележен натписом на предњој, дужој страни (Ковачевић 1967: ск. 55). Натпис је исписан у три реда над три крста чији су доњи краци дужи, а на првом крсту је уписано S из натписа:

+H̄MN̄ D̄NI EGO ANDREACI VNA CVM CONIVGE
MEA +MARIA EDIFICAVIMVS ARCA ISTA

ET REQUIIMVS IN IPSA+VOS OMNES QVI
LEGITIS ROGATIS DS PRO NOS PECATORIS.

Сл. 113. Котор, базен са рељефима, Ковачевић 1967.

1

2

3

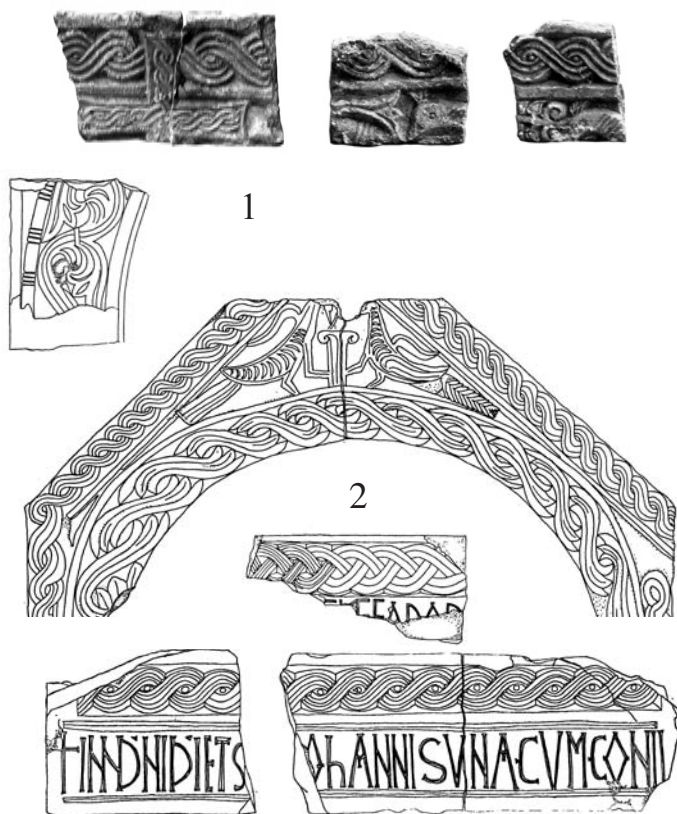

4

Сл. 114. Котор, рељеф из Шкаљара (1), Пушић 1971; капител, (2), Чубровић 1997; делови киворија (3), Пушић 1971, (4), Чубровић 1997.

Закључак

За сада се као цркве из 7-10. столећа несумњиво могу издвојити старија црква Светог Петра у Шурању, која се налазила изван бедема, и (стари) Свети Трифун, у граду. Врло вероватно се испод базилике Светог Трифуна налазила градска саборна црква, у 8-9. столећу. У Шурању је могло бити градско гробље, или манастир. Кивориј украшен листовима и архитравна греда са луком украшеним на исти начин, вероватно су целина једне цркве.

Сл. 115. Котор, делови киворија и олтарске преграде из цркве Свете Марије, Чанак-Медић 1989.

Сл. 116. Котор, плоча из цркве Свете Марије, Чанак-Медић 1989.

Други натписи и камени украс показују да су постојале најмање три цркве до 9. столећа, а у 10-11. најмање пет цркава. Поред тога, уочљиви су сличност са каменим украсом Иловице, брисање натписа,

изгледа и преправљање конструкције киворија. То заједно указује да је део тог украса могао бити донет из Иловице, по разарању манастира 866. године. Саборна црква је у 10-12. столећу била базилика Пресвете Богородице (каснија црква Свете Марије). Постоји одлука Которана из 1124. да се „тумба Анђела“ (рушевина манастира Иловице) преда цркви Светог Трифуна (Синдик 2004). Та одлука је потом проверавана 1181, у време када је велики жупан Стефан Немања делао на обнављању отаџбине. То показује да је манастириште Иловице на Превлаци било од стране дукљанских владара препуштено Латинима Котора. Которани тог времена нису Иловицу схватили као сопствену светињу, коју треба обновити, већ очигледно као нешто туђе. Зато су је као имање дали својој најугледнијој и новој саборној цркви, уместо да обнове Иловицу. Околност да се у Котору налазио манастир Светог Арханђела Михаила са православном литургијом, указује на некакве односе са Иловицом. Можда су неки њени иноци успели да се спасу после 867, склонили се у Котор и у њему основали манастир? Без обзира на комаде каменог украса који су вероватно донети из Иловице, Котор се истиче бројношћу прероманичког каменог украса.

Рисан

Испод пода садашњег саборног Храма Светих апостола Петра и Павла у Рисну, откривени су темељи цркве полукружне апсиде, о чијем се датовању ништа одређеније не зна.

Бијела

У Бијелој су постојале најмање две цркве 7-10. столећа. У цркви Светог Петра налазе се два пиластра рановизантијског доба, а ископавања указују на постојање старијег храма од садашњег (Ковачевић 1967: 271-272). У исту цркву узидана су два дела натписа, које Ј. Ковачевић тумачи као натпис которског епископа Јована из 797. и друге деценије 9. столећа, односно датује га око 809. (1956: 3, сл 3; 1967: 335, 356, 371, ск. 38). Међутим, низови листова увијених крајева над натписима, окренути су на супротне стране и међусобно се разликују.

Део првог натписа, уграђен са леве стране врата, уоквирен је са леве стране, одоздо и одозго, а почиње са EPISCOP(us...), што није уобичајен почетак за натпис (пре свега, недостаје крст). Можда на левој страни није оквир, већ „I“ или неко друго слово.

Део другог натписа није уоквирен. као да је на њему почетак имена IOH(annes): (...)OMAC·IIREIDNIOH(...).

Дубровник

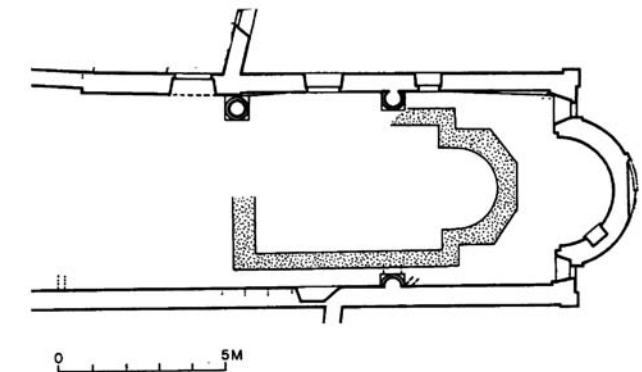

Дакле, то могу бити натписи са иконостаса неке велике цркве са најмање два олтара, или су то натписи из различитог времена, могуће из различитих цркава.

Дубока апсида цркве Ризе Богородице, украшена лезенама, припада другој старој цркви у Бијелој (сл. 117). У њој се налази епископски престо и ниша са портретом епископа Данила; живопис припада 12. столећу (Ђурић 1970: 243-244). Војислав Ђурић је њен изглед повезао са осмолисном црквом у Ошљу, али дубина апсиде указује на цркве тролисне основе, као што су оне у Дољанима или у Затону на Лиму. Ниша у апсиди је повезује са црквом у Попама (сл. 160). Треба је датовати у оквире 9-10. столећа.

Сл. 117. Бијела, источни део цркве Ризе Богородице: спој апсиде са призданим делом (1-2); изглед споља (3).

Сл. 118. Дубровник, црква Светог Стефана, основа темеља.

Познат је камени намештај, данас уграђен у различите грађевине, који припада Средњем веку. Међу њима има комада који се могу поредити са оним са Превлаке и датовати у исто време, односно у рано 9. столеће (Жиле 1988: 181-183). То су на првом месту парапетна плоча на цркви Светог Стјепана (Стефана) и рељеф на цркви Свете Марије (сл. 119). Један забат као да је састављен од делова неког старијег иконостаса, са луком над часним дверима, можда чак из 8. столећа. И око Дубровника има налаза рељефа 9-11. столећа, али се мало шта може казати поузданије о датовању и црквама којима су припадали.

Испод дубровачке катедрале нађена је тробродна базилика са три грађевинске фазе, и мања крстообразна грађевина са њене западне стране (Стошић 1988). Она се налазила испред бедема окренутог ка западу и луци (сл. 120). Простор са базиликом је по њеној изградњи

1

2

3

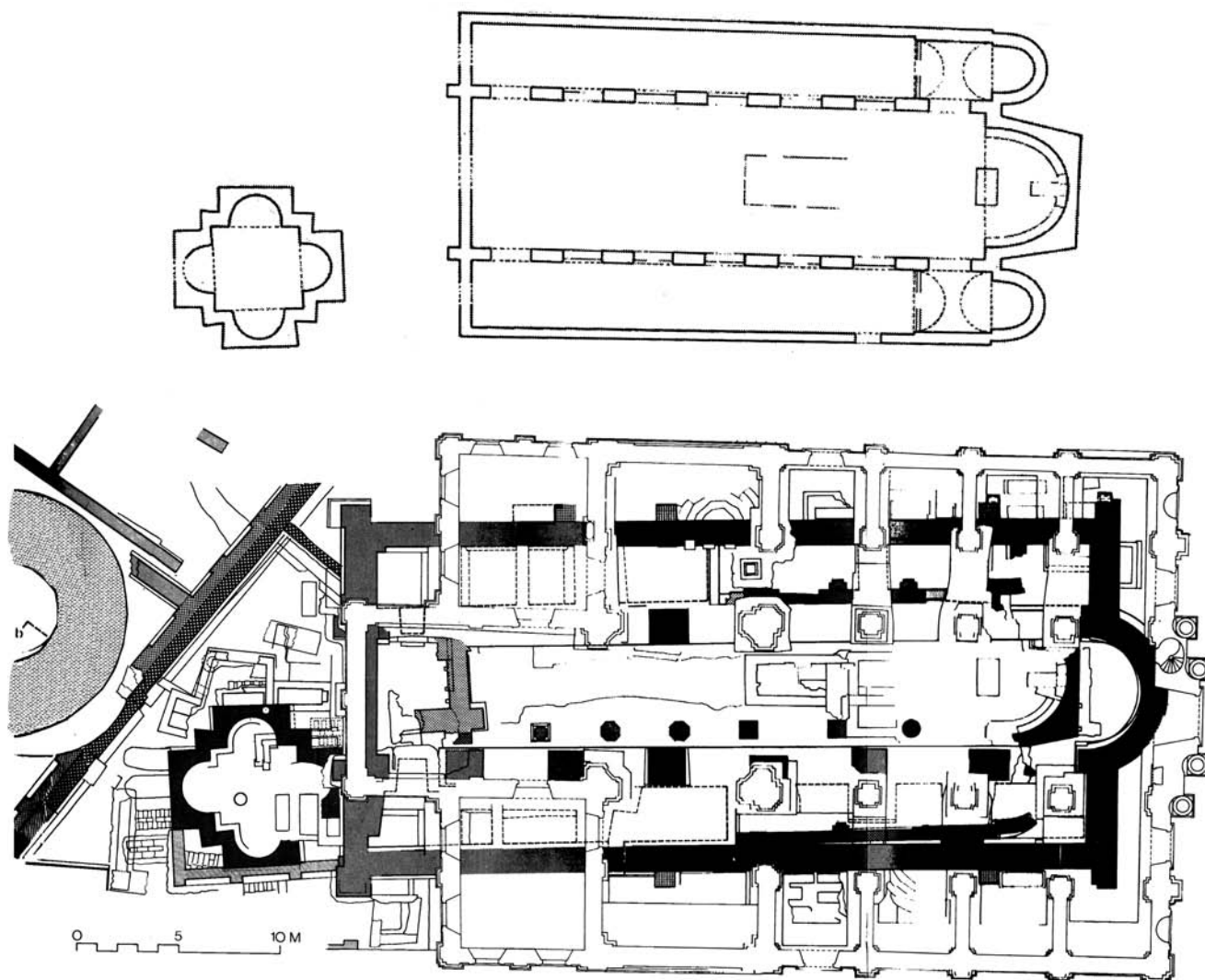
Сл. 119. Дубровник, рељефи уграђени у цркву Светог Стјепана (1) и Свете Марије (2), Жиле 1989.

свакако био заштићен новим бедемом, са њене источне стране према Старој луци (Понти). Прва базилика има три апсиде на истоку; средишња је споља трапезаста а бочне су полукружне, дубоке. Бродови су раздвојени са по 6 стубаца; чини се да није имала нартекс, осим

ако није био на јужној страни, због тесног простора. У олтарској апсиди су у првој фази била једностепена седишта уз епископски престо. У другој и трећој фази, 11-12. столећа, базилика је добила куполу и двостепена седишта у апсиди. Тада је добила и нов живопис, од кога је у олтару на зиду сачуван доњи део поворке архијереја, а у шуту делови лика Исуса Христа и анђела (сл. 121), што показује да је литургија била по православном обреду. Првобитни живопис је сачуван на неким ступцима — мисли се да су на њима биле ликови апостола. На јужном зиду је сачувана представа Крштења Христовог.²¹ Сачувани натписи на првом живопису су грчки. Црква је била снабдевана каменим намештајем, али не располажемо подацима како је био украшен.

Јосип Стошић се не одлучује о датовању ове базилике, наводећи неке узоре од 6. до 10. столећа, али њене наредне фазе датује од 11. столећа (1988: 22). Базилика се ипак може датовати много уже. Базилике са три апсиде су уобичајене за пространо подручје од Пелопонеза на југу до Дунава на северу у 9-11. столећу, и наравно у Италији (Свети Јован у Риму из 8. столећа, Торчело из 9. и Ломело из 11. столећа, итд). Споља троугластна средишња апсида, особена у 6. столећу за Цариград, Тракију и северну Илирију, на базиликама није ретка ни касније, у 9-11. столећу, почев од међу њима најстарије поуздано датоване цркве у Плиски, преко оних у Грчкој и Богородице Љевишке, до најмлађе такве цркве у Гамзиграду, са почетка 11. столећа. Пастофорије дубровачке базилике су биле засвођене, можда са куполама, као што их има Свети Ахилије на Преспи. Зидани ступци који раздвајају бродове такође су уобичајени за базилике тог доба — имају их и оне са једном апсидом и оне са три апсиде. Дакле сличне цркве на тлу Бугарске и Византије указују на 10. столеће и на утицај Рима. Грчки натписи могу указивати на доба Самуила, који је по *Љетопису* спалио Дубровник (1988: 131), јер су и у Светом Ахилију на Преспи грчки натписи. Онда базилику треба датovati између Самуиловог освајања Дубровника, које се датује пред крај 10. столећа, и слома његовог царства 1018. По *Љетопису* се Доброслав, потоњи краљ, у Дубровнику оженио нећаком цара Самуила (1988: 131). Оптицај новца тог доба у Дубровнику има два успона: први је у време Константина VII Порфирогенита (913-959), после кога наступа прекид оптицаја од неких 60 година, а потом се обнавља по 1018. Први успон се подудар

²¹ Сличан живопис је нађен у Котору, као и у Бијелој, где је натписом забележен и епископ. Зато се отвара питање шта се ту дешава са устројством Цркве у 11. и 12. столећу, после коначног раскола између Рима и Цариграда. Зна се да православни монаси напуштају Рим и Италију после 1054, да је било преговора о унији средином 12. столећа, да је велики жупан Стефан Немања предузимао мере против Латинске цркве, да је Цариград пао у латинске руке 1204, а да је Свети Сава потом постао православни архиепископ Далмације и Дакије.

Сл. 120. Дубровник, основа базилике нађене испод катедрале, Стошић 1988.

са налазом сребрног новца цара Романа Лакапина (920-944) из гробнице поред Богородице Љевишке, а и са сребрним новцем Нићифора II Фоке (963-969) из Петро-Павловог манастира код Требиња. То би датовало базилику у Дубровнику у време добрих односа Византије и Бугарске, и у доба обнове Србије под Чаславом, уз помоћ Византије. У другом случају, црква би припадала добу након што је цар Василије Други уништио Самуилово царство 1018. Све у свему, треба је датовати у границама од друге четвртине 10. до прве четвртине 11. столећа.

Западно од базилике, уз сам бедем, налази се крстообразна грађевина, са основом у виду квадрата из чијих страница излазе простране апсиде изнутра полукружне, а споља четвороугаоне (сл. 120). Међутим, углови изнутра скоро правилног квадрата, споља су несиметрични, неједнако извучених страна, па делују као додаток основи у виду крста. Највећи распон је 8,5 м. Њен истраживач, Јосип Стошић, мисли да је она имала две фазе (јер наводно има два пода), да је била „мариријум“ (што доказује околним

груписањем гробова) и крстионица (на основу уског зденца „живе воде“); на основу плићих темеља мисли да је грађевина млађа од базилике (1988: 22-24). Она је добила накнадно ходник са јужне стране, али положај улаза са југа није установљен (да ли је постојало степениште из ходника у јужну апсиду?). Млађој фази су приписани остаци олтарске преграде, ниских седишта, делови пода; на западној страни зид није био довољно сачуван да би се на њему видела врата. На основу описа и објављене документације, може се докучити да је ова грађевина имала један под, онај виши, а да је наводни доњи под ниво сокла темеља, на коме је забележен и почетак зденца и приближно најстарији гробови (сви откривени гробови су без датумских налаза). То је приближно 2 метра изнад мора, данас удаљеног неких 100 м, па не може бити речи о зденцу „живе воде“, већ можда о „бунару“ за изливање воде (из крстионице?). Од 2 метра над морем, где је сокл, до трећег метра, где је под, по свој прилици је насута земља, на некадашњу обалу. У тај слој су потом укопавани гробови, на око 1 м дубине од пода

у крстообразној грађевини. Ходник са јужне стране, чији се северни зид подудара са правцем пружања јужног зида базилике, можда је део њеног атријума, који је због тесног простора изграђен са њене јужне стране (Стошић 1988: II 1-2). То би показивало да је крстообразна грађевина старија од откривене базилике, а не обрнуто. Друго је питање да ли испод базилике постоји старији храм. Ходник је могао обухватити крстообразну грађевину и са западне стране.

Сл. 121. Дубровник, поглед на апсиду прве базилике, Стошић 1988.

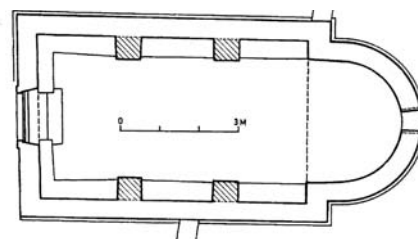
Просторно најближе цркве сличне основе су Свети Тома у Прчњу и црква из Дукље. Прва, старија, за 1,5 м већа црква, има дубље апсиде и наглашенији средишњи четвороугаон простор са четири стуба (сл. 98). Црква у Дукљи је издуженија и има само једну уписану апсиду, на истоку, али је и код ње наглашен средишњи, правоугаон простор (сл. 133). Ова црква се може повезати са свим осталим четворолисне па и тролисне основе. Али ако се гледа по облику, по куполи, указује на друге примере. Неправилни углови основног квадрата између уписаних апсида не могу дати ни куполу ни постоље за куполу. Зато треба претпоставити да су над унутрашњим угловима биле тропе. Тако се добија основа за осмострану куполу, са четири шире стране над апсидама и четири уже над тропама; у овом случају спољни углови би имали улогу пиластара, а завршавали би се у висини крова над апсидама. Осмоугаона купола уобичајена је за крстионице грађене уз базилике Италије. Поред тога, на словенским просторима у Подунављу, издваја се група цркава датованих претежно у 11. столеће, а које такође имају узор у Италији. Оне имају квадратну основу споља наглашених углова, са по четири обично полукружне апсиде, а уз унутрашње углове су често стубови који носе куполу, као што су оне из Сазаве или Шекесфехервара, а има сличних решења и на истоку до Јерменије (Reichertová 1988). Доњи датум је, мислим неспорно, 9. столеће. Могло би се помишљати на почетак 9. столећа, односно на исте поводе за подизање крстообразног храма као у

Котору (и у Прчњу), односно на мартирејум. Тиме би се објаснило зашто је храм подигнут изван старих бедема, у луци, и зашто се ту потом подиже нова саборна, катедрална црква. Јосип Стошић разматра податке из Мелецијевих стихова о преношењу моштију 1012-1026. у катедралу (1988: 22-24), па није искључено да су оне пренете из крстообразне грађевине. Али, подвлачим, базилике са суседном зградом крстионице неког крстообразног или кружног плана, уобичајене су у Италији кроз цео Средњи век.

Обе грађевине требало би датовати у 10. (базилику свакако после писања *CH*) — прву четвртину 11. столећа, што одговара и писаним изворима и налазима новца. За велику количину новца нађеног на подручју саборне цркве, мисли се да је ту доспео спирањем, али треба узети у обзир и насипање (то ће разјаснити изглед темеља, када буде објављен).

Шипан

На Шипану је установљена античка црква у Бискупији, можда саграђена још у 4. столећу (сл. 122). Она је преправљена уграђивањем пиластра у цркву са три травеја, која је имала свод (Фисковић 1988: 199, сл. 5). Тешко је рећи када је то тачно урађено; узор Мајсана указује на раније 9. столеће, а цркве зетско-захумске скупине на другу половину 11. столећа. Очигледно је стара античка црква коришћена у континуитету у изворном облику, док није добила свод, дакле била је у употреби током Средњег века.

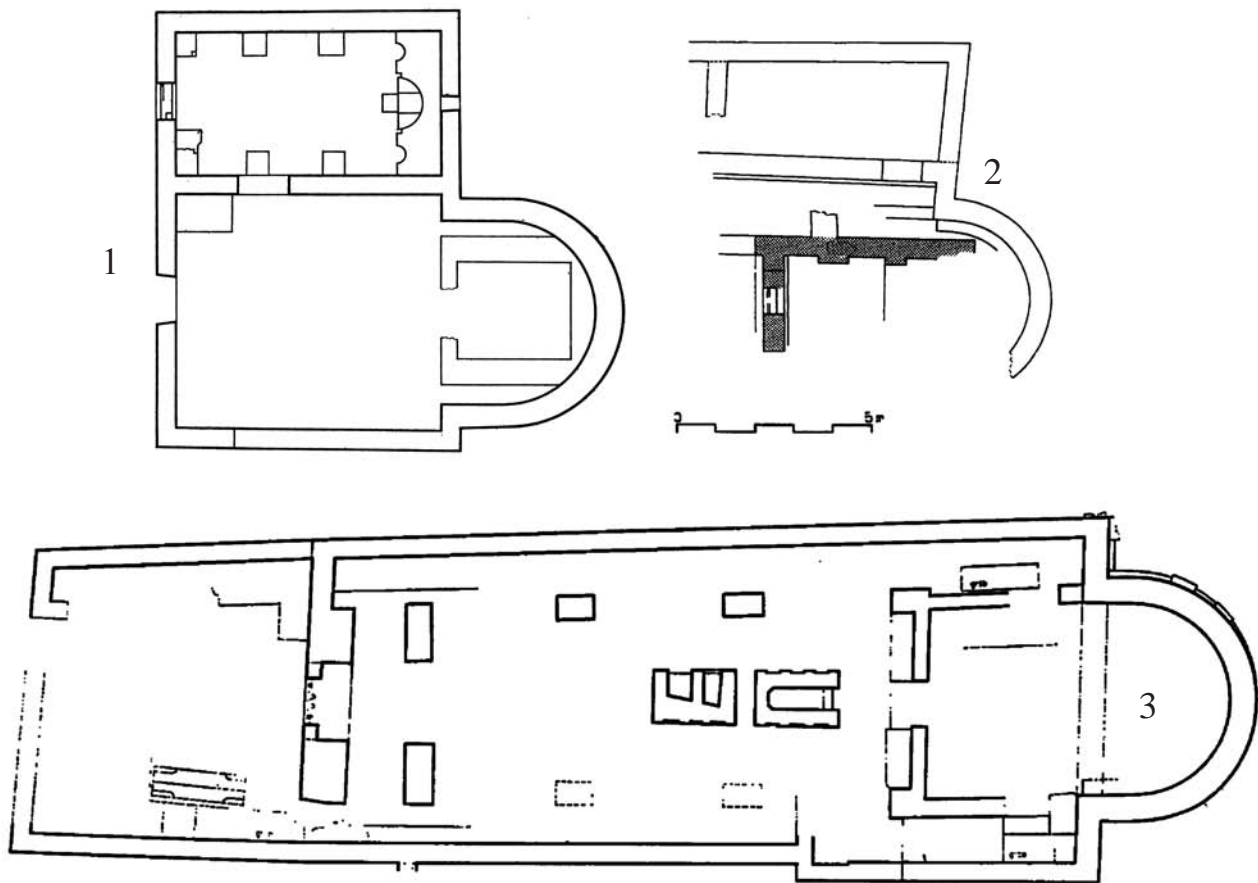

Сл. 122. Шипан, основа античке цркве у Бискупији, Фисковић 1988.

Стон

У Стоњу је било старо седиште епископије неистражене прошлости. Ту је откривено неколико цркава утемељених у античко доба. Међу њима су цркве Светог Стјепана, Свете Мандаљене и Светог Петра, саграђене у античко доба, а презиђиване у Средњем веку (Фисковић 1988). Стон као насеље несумњиво постоји у 8-9. столећу, како су то показали напред описани гробни налази.

Црквица Светог Стјепана (Стефана) изграђена је над олтарским простором великог рановизантијског храма (Фисковић 1988: 198-199). Чини се да је имала три попречна травеја; није сасвим јасно из ког је доба, можда из 11. или 12. столећа (сл. 123. 2). Старији храм као да је био прво једнобродна грађевина (можда из 4. столећа), накнадно проширена дозиданом

Сл. 123. Стон, основе цркава Светог Петра (1), Светог Стјепана (2), и Свете Мандаљене (3), Фисковић 1988.

просторијом на северној страни, а вероватно и на јужној. Такво устројство простора храма је особено за унутрашњост Далмације. Да је тај храм могао бити епископски, указују седишта за свештенике у олтару. Ништа се одређеније не може рећи о обновама, до да је светилиште поштовано у континуитету и да је ова црква запустела пре 11. столећа.

Црква позната по посвети Светој Мандаљени, била је, како се мисли (Фисковић 1980: сл. 16; 1988: 197-198), велика једнобродна античка црква, која је уграђивањем стубаца подељена на три брода и преправљена у грађевину налик базилици; истовремено је добила звоник над нартексом (сл. 123. 3). Без обзира на то да ли је она првобитно заиста била једнобродна црква, њена преградња се подудара са оном у Будви; ако је имала вишеспратни звоник, могла је имати и галерије над бочним бродовима. Она је преградњама сужена, као и уградњом проповедаонице (Фисковић 1988: 197), и тако

је добила извесну владарску намену. По средишњем положају проповедаонице може се поредити са црквом на Градини, па и другим, као што је Округла црква у Преславу. Ова обнова старе грађевине може се оквирно датовати у 8-10. столеће. Ту су нађена и три дела прероманичких греда (Јурковић 1983: 178, сл. 50-52).

Нарочито је занимљива обновљена црква Светог Петра (Фисковић 1980: 226-227, сл. 19). То је црква састављена од две просторије, од којих јужна има сразмерно велику апсиду у односу на брод, а северна је правоугаона просторија једнаке дужине са бродом прве (сл. 123. 1). У апсиди је установљен квадратни простор отворен ка западу, који као да је старији од апсиде. У северну просторију накнадно су уграђена три пара пиластара за ношење свода, а на истоку је уграђена уписана апсида са две бочне апсидице. У средишњу апсиду је накнадно

Сл. 124. Стон, натписи, Ковачевић 1967.

уграђена часна трпеза са постољем нешто вишим од пода. Ова уградња је повезана са Мајсаном, дакле припада 9. или 8. столећу, али се тумачи и као рани пример тротравејне цркве (Фисковић 1988: 194-195).

Уз црквицу краља Михаила (1055-1082), која се са обужним зидом кружне основе (као манастири Студеница и Студеница Хвостанска), налази на врху брега у Стонском пољу, некада су чувани делови рељефа и натписа 9-11. столећа (Ковачевић 1967: ск. 53, 59, 69, сл. 66, 67). Ту збирку објавио је Миљенко Јурковић (1983: 169-178, 181-182). У њој су камени украси најмање једне старије и веће цркве, судећи по броју делова преградних плоча иконостаса. Тешко је ближе датовати ове рељефе, али неке плоче делују као 10. столеће, а неки комади могу бити старији. Треба негде претпоставити постојање престоне, епископске цркве Захумља, у Стону 9-10. столећа, која би морала бити богато украшена. На овом повољном месту могао се налазити владарски двор. Натписи са овог места такође су врло занимљиви, али су остали неразјашњени у погледу читања и датовања. Њиховом разјашњавању могу да додају само неколико запажања. Каменој греди са три крста и натписом у коме се наводи име Михаило, недостаје други ред, испод плетенице, судећи по оштећеним крстовима; тој греди је обијен доњи део (сл. 124. 2). Натпис би могао да се чита с лева на десно, али и прво у два реда са леве стране, а потом у два реда са десне стране, почев од „PER“; „ROMANO“ на крају, иза десног крста, у оба случаја би могла бити последња реч у горњем, али вероватније у доњем реду. Да су постојала два реда, показују и делови другог натписа (Јурковић 1983: 172-173, сл. 22), боље клесаног, који се пружа изнад и испод плетенице (сл. 124. 1). Како се чини, то је део натписа са десне стране средишњег крста у кругу, што значи да је и овај натпис био уоквирен крстовима у кругу. Судећи по разликама у облицима слова ова два натписа, они нису истовремени. Први натпис би могао стајати на улазу у ово зидом чувано место.

Суђурађ код Јањине

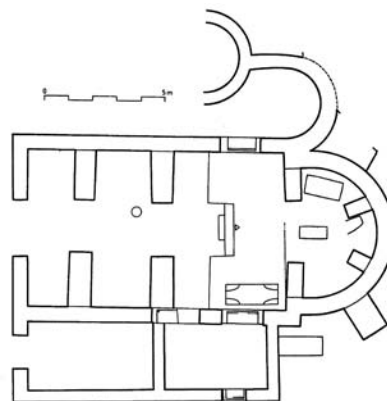
На брежуљку Суђурађ између Јањине и Попове Луке постојала је црква на месту где има античких налаза, међу којима се спомињу један римски натпис, кровне опеке, амфоре и слично (Бјеловучић 1928: 118-119). Утисак је да би ту могла бити црква још из рановизантијског доба. Нађени су камени делови иконостаса 9-10. столећа, са троугаоним забатом (Јурковић 1983: 166-169), од којих су неки били уграђени у млађу цркву. Око цркве је било „богумилских“ надгробних споменика, односно православних, српских мрамора. На горњој греди иконостаса сачуван је почетак натписа: + INOMINE DOMINI EGO PET(RUS)... (сл. 125). Задужбинар иконостаса и целе цркве — Петар, вероватно је онај исти владар забележен на натпису са Градине (сл. 136), који влада Србијом 891/2-918.

Сл. 125. Суђурађ, натпис Петра, Бјеловучић, 1928.

Баћина

У овом селу, данас у саставу Неума, на месту Сладинац, делимично су истражени остаци античке цркве Светог Андрије (Фисковић 1977: 214-218). Једнобродна грађевина са пространом полукружном апсидом, на јужној страни је спојена са још две мање правоугаоне просторије, а на северној страни са неким просторијама које такође имају апсиде на истоку (сл. 126). Олтарски простор је уздигнут, садржи раку за мошти на месту часне трпезе и саркофаг на јужној страни. По томе ова црква подсећа на ону недавно откривену на Великом Пијеску код Бара. Обновљена је уградњом веома дубоких пиластара, чак и у апсиди. И. Фисковић мисли да је та груба обнова обављена по сеоби народа и пада Салоне (1980: 216); датовање обнове у 7. столеће је сасвим вероватно. Пиластри у апсиди, односно пре њима налик темељи, указују на неку уграђену конструкцију, вероватно засвођену, као у Светом Јовану са Хвара (сл. 130). Занимљиво је да су обновитељи уложили велики труд да одрже зидове старе цркве, уместо да је президају, што показује да је сама грађевина била веома поштована.

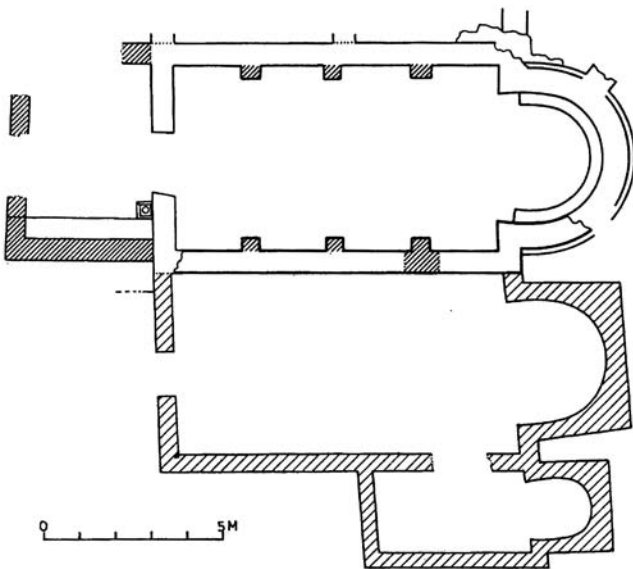

Сл. 126. Баћина, основа цркве, Фисковић 1977.

Мљет

Мљет је чувен по Апостолу Павлу, кога је ту ујела змија (Дап. 27-28 1959: 65). Уз Полачу се налази више цркава из различитих доба. Највећа црква из античког времена има на источној страни трансепт, у коме је полукружна апсида. Међу најстаријим црквама је једнобродна античка грађевина са полукружном

апсидом, уз коју је дограђена са јужне стране црква исте величине, али са уписаном апсидом у ненаглашен трапез (Фисковић 1988: 200-203, сл. 7). Са њом је истовремено саграђена на јужној страни мања капела, такође са уписаном апсидом али у правоугаоник (сл. 127). Тако је добијена двојна црква, уобичајена за унутрашњост Далмације. Приликом наредне обнове та призидана црква је занемарена, а прва је подељена на четири травеја уградњом пиластара, који су понели свод. Истовремено је дозидана и припрата. Чини се да би прву цркву требало датovati у границе 4-6. столећа, а призидану у 7-9, можда и 6. столеће. Ако је та призидана црква била слабије грађена, приликом наредне обнове преграђена је само старија црква. То би указивало на дозиђивање млађе цркве после 6. столећа. Преправка северне цркве се може датovati од 9. столећа (на основу сличности са Мајсаном) до 11, када су такве основе уобичајене за зетско-захумску скупину цркава. Можда се запуштање призидане цркве може повезати са променама устројства Цркве.

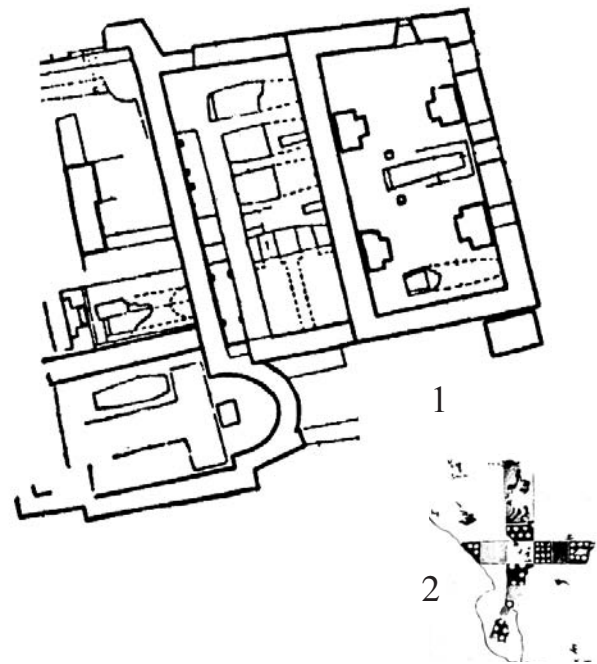

Сл. 127. Мљет, основа цркве, Фисковић 1988.

Мајсан

Овде је установљен склоп грађевина античког порекла, који је од рановизантијског доба био манастир. Нађени су темељи мање, кратке једнобродне цркве са пространом апсидом и малом припратом (сл. 44, 128. 1). Од ње је већа меморија, која је дозиђивањем два пара пиластара преправљена у грађевину подељену на три травеја, и како се мисли са куполом; у њој је био гроб неке значајне личности (Фисковић 1980: 230-233; 1988: 191-193). Овај манастир је запустео највероватније у сараценском походу из 866, што би датовало преградњу меморије пре тога, најпре око почетка 9. столећа. Неколико уломака прероманичког украса потврђује такво датовање обнове. Постојање живописа сведеног на приказивање крстова (сл. 128.

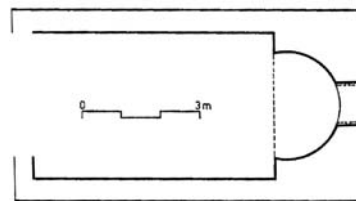
2), указује на иконоборачко доба. Камени намештај је очигледно однет и уграђен у неку другу цркву.

Сл. 128. Мајсан, основа цркве (1), остаци живописа (2), Фисковић 1981.

Шћедро

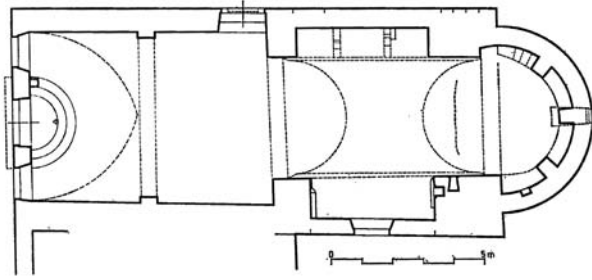
Оточић Шћедро налази се са јужне стране Хвара. Тамо је у ували особеног имена — Мостир („манастир“), смештен доминикански самостан. Како је утврђено, источни део цркве Свете Марије заправо је античка црква (Фисковић 1977: 220-221). То је једнобродна црква, споља правоугаона, са уписаном апсидом (сл. 129).

Сл. 129. Хвар, Шћедро, основа цркве Свете Марије, Фисковић 1977.

Стари Град

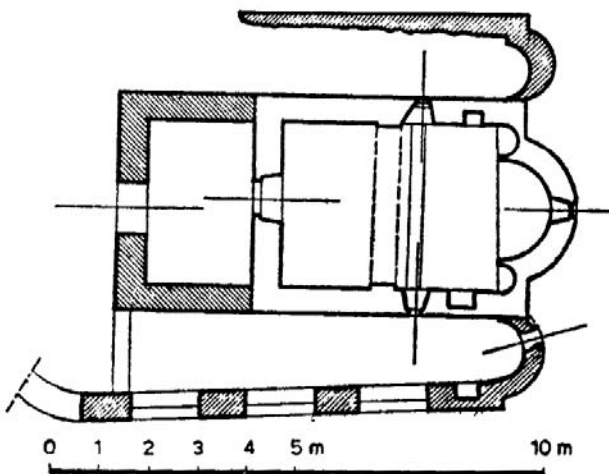
У Старом Граду на Хвару и данас стоји црква посвећена Светом Јовану (Ивану) односно Пресветој Богородици (Фисковић 1977: 219-221). То је била двострука црква са чије се јужне стране налазила крстионица (сл. 130). Данас је сачувана једнобродна грађевина са широким апсидом са изнутра три надсвођена пиластра и ојачаним улазним делом, који подсећа на призидани тријумфални лук из Будве. Могла би бити из 6-7. столећа, али њен план још није рашчитан.

Сл. 130. Хвар, основа цркве Светог Јована (Ивана), Фисковић 1977.

Бешка

На овом острву у Скадарском језеру, испод једнобродне цркве Пресвете Богородице у којој је сахрањена Јелена Балшић (Ђурић 1970: 483-486, ск. 49), налазе се темељи грађевине са три апсиде на истоку (сл. 131). Сада је тешко установити каква је то била грађевина, да ли је одмах изграђена са три апсиде и да ли је била тробродна грађевина или са бочним просторијама, јер није археолошки истражена. Постоје мишљења да су бочни простори дозидани, као тремови (Бошковић 1931: 161-162). Међутим њихови зидови нису паралелни са садашњом црквом, а зид северне просторије, оштећен са унутрашње стране, нешто је дужи од цркве. Поред тога, накнадно призидани тремови би спречили осветљавање цркве кроз бочне прозоре. То све указује да се ту налазила старија црква, по свој прилици тробродна; уз њу се и данас налазе делови стубова кружног пресека. Била је широка око 8 м (бочни бродови око 1,5 м) а дуга најмање 9 м.

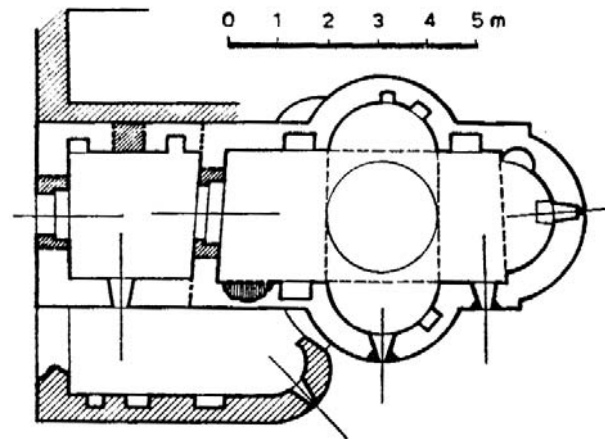

Сл. 131. Бешка, црква Пресвете Богородице Ђурић 1970.

Старчева Горица

На Старчевој Горици налази се Богородичина црква смештена испод стене, са јужне стране мале поткапине. Ту се по свој прилици у почетку налазила испосница; на могуће датовање њеног

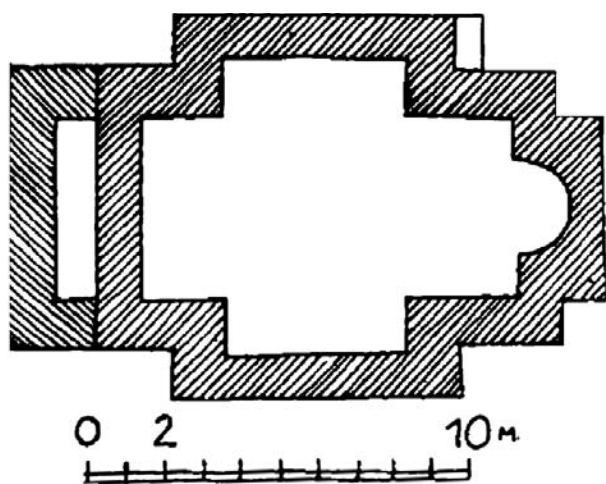
коришћења указују нађени уломци грнчарије са краја 6. — почетка 7. столећа. Богородичина црква је мала триконхална грађевина манастира саграђеног вероватно седамдесетих година 14. столећа (Ђурић 1970: 418-422, ск. 14). На спојевима бочних апсида са западним делом цркве, налазе се полукружна проширења, коју делују као делови старих бочних апсида. Другим речима, као да се ту налазила старија црква такође триконхалне основе, која је проширена и продужена на исток приликом обнове (сл. 132).

Сл. 132. Старчева Горица, Ђурић 1970.

Дукља

Зна се само за једну средњевековну цркву из Дукље, чији су темељи откривени над темељима базилике Бе (Ковачевић 1967: ск. 20). Она је укупне дужине 15,5 а ширине 11 м, зидова дебљине преко 1 м (сл. 133). Има уписану апсиду у правоугаоник, али је сама апсида сразмерно упадљиво мања него у осталих цркви Зете са уписаном апсидом. На броду се налазе бочна проширења, изнутра широка близу 1,5 м, а дуга око 4,5 м. То су величине једнаке оним бочних призиданих делова у Шурању, али су споља мерено, она у Дукљи мање наглашена. Унутрашњи углови тих проширења образују квадрат, што указује да је црква имала кубе. На западу се налази сасвим кратка призидана припрата. Њена дужина у темељу, по оси цркве, једва је 1 м, што би говорило да од брода није била одвојена зидом са вратима, већ најпре са 2 стуба, чиме би се добио троделни пролаз. То је особеност више цркви и мариријума 4-6. столећа. Није искључено да је то само привидно темељ припрате, да је заправо брод у току зидања продужен на запад за око 2 м. Из ове цркве није познат камени украс, а око ње нема позносредњевековних надгробних споменика, као у Дољанима, а нису познати ни гробови.

Сл. 133. Дукља, основа крстообразне цркве, Ковачевић 1967.

Дољани — Златица

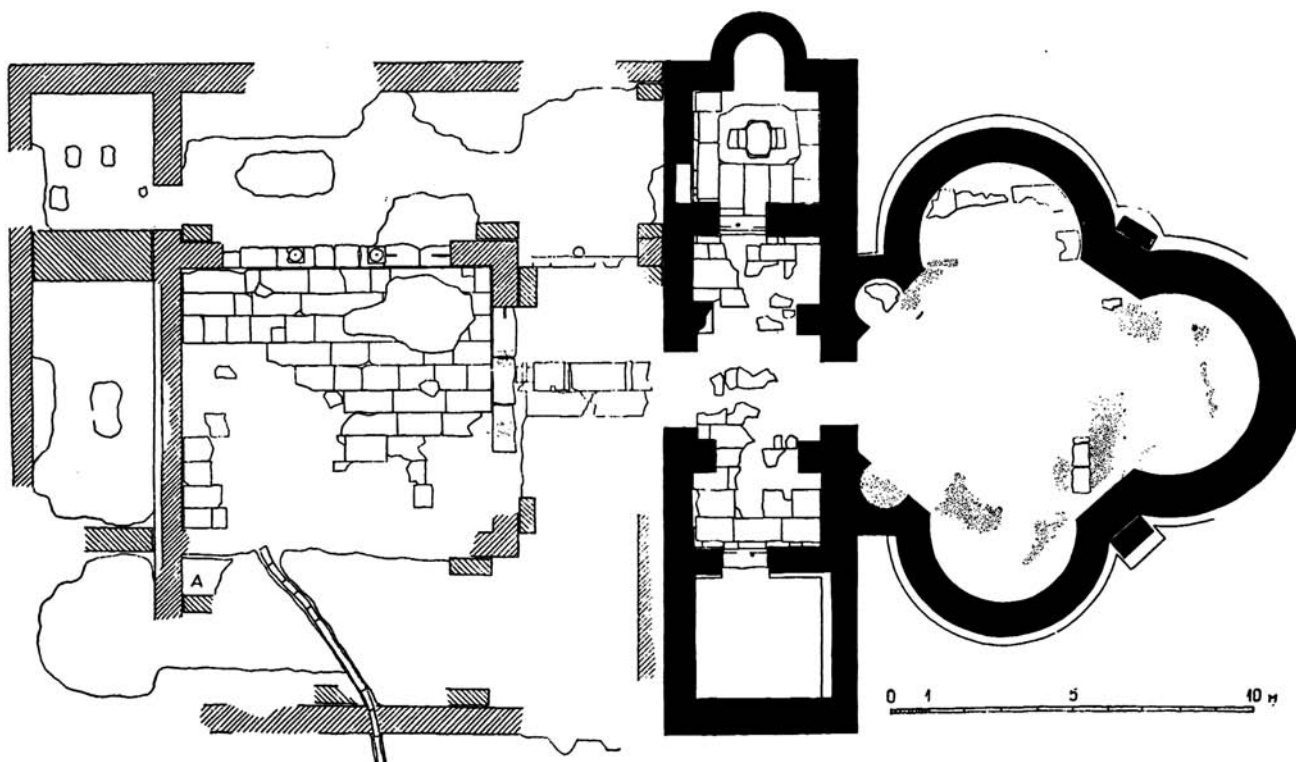
Базилика у Дољанима је донекле истражена, а исходи истраживања објављени су у неколико извештаја (Богосављевић 2001б). Пошто је вероватно била у употреби до 10. столећа, ако не и после тога, могла је утицати на изглед касније подигнутих цркава. Краћа је од уобичајених базилика (сл. 63. 5); наос са три брода има скоро квадратну основу (Nikolajević–Stojković 1965; Ковачевић 1967: 270-271, ск. 21). На западној страни је припрага једнаке ширине, на коју се са обе стране надовезују просторије. Са јужне стране се прво улази у мању одају квадратне основе, а из ње у дужи параклис, који је имао четвороугаони олтарски простор. На северној страни из мале просторије улазило се у северни параклис, који је на истоку имао још наглашенији четвороугаони олтарски простор. У њему се налази богат мермерни саркофаг, украшен слично саркофазима из Салоне, Цариграда, итд., датован у прву половину 6. столећа (Nikolajević–Stojković 1965: 465-469). Пре ће бити да га треба датовати у позније 4. и прву половину 5. столећа. Вероватно је укопан у време Велике сеобе народа, у нади да ће тако бити заштићен од скрнављења, али су га Готи ипак открили и опљачкали. Бродови цркве су били раздвојени парапетним плочама. Апсида је дубља од полукруга, што указује на датовање у 5. столеће. На источном зиду јужног брода била су накнадно зазидана врата. На западни зид са спољне стране, јужно од врата, призидана је гробница која се уздизала изнад тла; вероватно је над њом била нека конструкција. На западном зиду вероватно се налазио и ктиторски натпис, у виду табуле ансате, чији је део био под Турцима узидан у суседну касносредњовековну грађевину (Богосављевић 2001б: сл. 37). Натпис је по свој прилици имао три реда, а сачувана су делимично последња слова средњег реда и три слова последњег

реда: ... / ...I IS(S) / ...VER. Ову базилику треба датовати најпре у 5. столеће или нешто касније.

Ово је по свој прилици црква Пресвете Богородице за коју се у *Љетопису* каже да је у њој сахрањен краљ Светопелек, in civitate Diocletiana, односно у „цркви блажене свете Марије у граду Доколији“ (1950: 56). Ту је потом крунисан његов син Светолик за краља, и од тада је то постала престопа црква у којој су вршена крунисања. Она је знатно већа од цркве саграђене изнад базилике Бе у Диоклеји, која се повезује са оном из *Љетописа*, али је сувише мала да би се у њој обављало крунисање. Да је ова базилика била престопа црква у којој су обављана крунисања, потврђује касније изграђена триконхална црква пар десетина метара даље, са крстионицом, чиме су употпуњене потребе престопа и владарске цркве.

Колико је дуго ова црква била жива тешко је рећи. Око ње се простире велико гробље, можда гробље хришћана Диоклеје, па би то могла бити хришћанска гробљанска црква. Нема никаквих познатих сведочанстава о дужини њене употребе, али је триконхална црква подигнута око 900. Околност да су у триконхосу нађени делови њеног намештаја, као што су парапетне плоче, капители и слично, не говори много. Триконхална црква је коришћена до у 15. столеће, па су приликом њених доградњи у њу могли доспети делови каменог украса суседне базилике, које у то време више није имао ко да клеше. Подови обе цркве су на приближно истој висини. На истој висини су и надгробни споменици Позног средњег века, постављени над гробове између њих. Пошто су неки надгробни мраморови направљени од стубова базилике уздужно подељених, она је у 14-15. столећу морала бити у рушевинама. Није познато да ли је било гробова у базилици, што би олакшало одређивање времена када је срушена. Можда је страдала тек у монголској најезди 1242.

Скрећем пажњу на надземну гробницу уз улаз у базилику, са њене јужне стране. Није утврђено да је то заиста гробница, јер та конструкција није истражена. Постојала је на Превлаци надземна гробница, или гробница са надземним улазом, како то показује један натпис (бр. 7), коју би требало датовати у 8-9. столеће. Можда су и гробнице из Свача горњим делом биле делимично над подом, око 0,5 – 1 м, као и оне у Бару. Грађење гробница над тлом одавно је примењивано. Може се на одређен начин поредити са сахрањивањем у саркофазима — таква гробница би била скромнији, зидани саркофаг. Са друге стране, може се успоставити веза и са громилама, на којима је одржаван култ предака, што би подразумевало надгробну зграду, капелу или собрашицу. Уколико је та гробница у

Сл. 134. Дољани, црква тролисне основе, Кораћ 1959.

Дољанима из 7-10. столећа, можемо рачунати да је у њој сахрањен (знаменити) владар. И остале сличне гробнице, са Превлаке, из Свача, а вероватно и оне уз триконхос из Бара и у њему, свакако припадају значајнијим личностима, најпре црквеним.

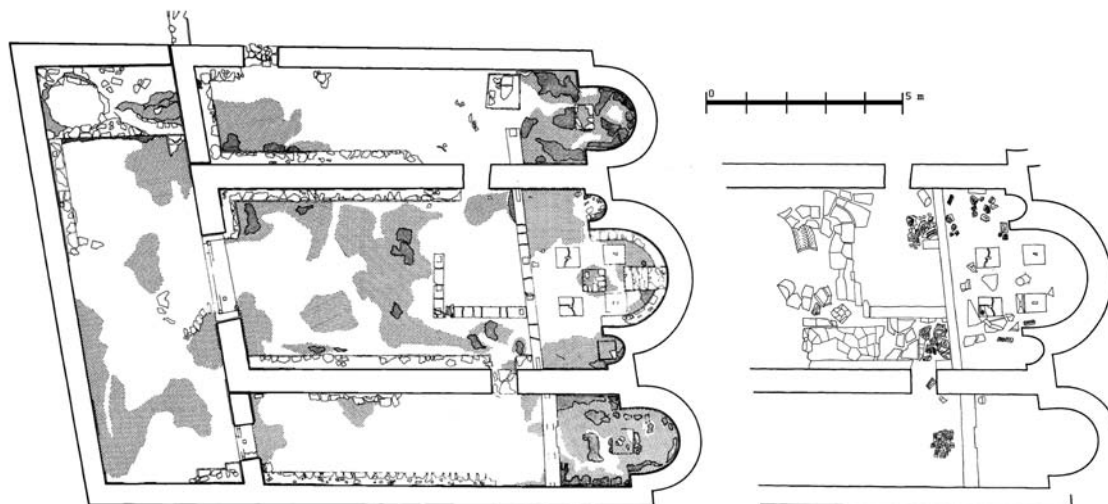
Једна од најрепрезентативнијих грађевина Зете је триконхос у Дољанима поред Дукље. Све три конхе су дубље од полукруга; бочне су конхе зидовима од 2 м спојене са источном апсидом, а споља су учвршћене пиластрима (сл. 134). На западној страни храма, налази се улаз са две бочне апсидице. Црква је имала куполу, неправилне осмоугаоне основе, са ужим странама изнад пиластара на истоку и изнад уских апсида на западу. Припрага је троделна, са још две бочне просторије, од којих је северна крстионица. На припрату је накнадно дозидано двориште са неким просторијама, у више грађевинских фаза. Ниво пода је на истој висини као и под суседне базилике; на тој висини постављени су позносредњевековни мраморови, и ту леже и рушевине куполе цркве, што показује да су дуго времена једновремено коришћени, да је триконхална црква стајала и у Позном средњем веку, и да није напуштена пре турских освајања.

Рушевине цркве су откопане до пода (Кораћ 1959). Потом је о њој и њеном украсу писала Иванка Николајевић-Стојковић (1965). По правилу је сви датују у 6. столеће. Такво датовање изведено је на основу нађених камених украса, мада основа

цркве нема правих аналогија из рановизантијског доба. Комади каменог украса пронађени у њеним рушевинама, потичу из суседне базилике 5. столећа, а опеке из античких грађевина Дукље. Напред сам навео да ту базилику треба изједначити са црквом Пресвете Богородице, у којој је по *Љетопису* сахрањен краљ Светопелек, у којој су крунисани његови наследници. Природно је да се уз престону цркву, епископску, сагради црква намењена крштавању деце владара и најзначајније властеле. Све цркве сличне основе указују на 9-11. столеће. Датовање ове цркве биће размотрено после приказа осталих цркава сличне основе.

Градина, Мартинићи

У овом значајном утврђеном месту откривена је црква са три раздвојена брода повезана заједничком припратом (Кораћ 2001: 15-131). На истоку су три олтарска простора са споља полукружним апсидама, са часним трпезама и накнадно уграђеном каменом олтарском преградом (сл. 135). Уз највећу апсиду, у главној цркви, налазе се две узане уписане апсидице, широке око 0,7 м. У њој се налази каменом зидана клупа, а у средини је постоље за епископски престо са три приступна степеника. Дуж зидова бродова и припрате, налазе се зидане клупе. У источном делу северног брода, уз северни зид а испод потоње олтарске преграде, налази се дозидан четвороугаон базен крстионице, величине око 0,9 x 0,8 м. На

Сл. 135. Градина, основа цркве (1) и положај затчених рељефа у поду (2), Кораћ 2001.

северној страни припрате изграђена је гробница зидана каменом и малтером, са дном укопаном испод пода. Није поуздано утврђено да ли је ова црква имала једну или више грађевинских фаза.

Накнадно је ова црква добила камени намештај — иконостас, кивориј и придикаоницу (Кораћ 2001: 136). На горњој греди иконостаса налази се натпис, чији су сачувани делови исписани латински и грчки. На латинском делу натписа спомиње се Арханђеоло Михаило, коме је црква очигледно била посвећена, а на грчком делу натписа изгледа да се може прочитати име Петра, који би био ктитор цркве. Очигледно је из два примера да је камени део иконостаса накнадно уграђен. У северном броду се олтарска преграда простире изнад базена крстионице. У средишњем олтарском простору је изграђен кивориј, чиме је онемогућена употреба седишта за свештенство и епископског престола; више није био могућ опход око часне трпезе. То су очигледне промене у намени цркве, односно у начину одвијања литургије.

Цркву је В. Кораћ датовао у 9. столеће, указујући на његову другу половину, сматрајући да је истовремена са каменим украсом (Кораћ 2001: 130-131). Ако се у натпису спомиње српски владар Петар, који влада од 897-898. до 917-918, онда је и камени украс настао у његово време. Како је он пре преузимања власти био избеглица у Хрватској, није искључено да је на свој двор увео праксу Латинске цркве. Сама црква је старија, али је питање колико. Најсличнија јој је црква у Попама код Новог Пазара, коју датујем пре бугарских освајања (Јанковић 2004а: 68), дакле најпре у рано 9. столеће. Близак узор има у „базилици“ А на Јелици, код које су бочне апсиде прислоњене на средишњу (Милинковић 2001: сл. 30), и где има ране српске грнчарије (Булић 2004). По крстионици у северном броду слична је

Светој Марији од Ријеке у Котору и низу „базилика“ унутрашњости Далмације и из Норика. Сличне византијске тробродне цркве се могу наћи и на Криму, датоване у 8. столеће, али су сувише слабо очуване да би се знао њихов надземни изглед (Баранов 1990: 135-139).

Уколико се узму у обзир политичке околности са честим превратима на српском двору, односно околност да је црква у утврђењу са дворцем, затим да постоји епископски престо у цркви, мислим да би цркву требало датovati у средину друге половине 9. столећа, односно у доба кнеза Мутимира и његове браће, или нешто раније.

Натпис са олтарске преграде Градине у Мартинићима управо на то указује. Лева страна натписа, његов почетак, исписан је грчки, а завршетак латински; средишњи део, лук изнад часних двери недостаје и не зна се којим је језиком и писмом био исписан. Околност да нема словенског натписа, исписаног било глагољicom било ћирилицом, иако је епископија кнеза Мутимира била под архиепископијом Светог Методија, говори о тадашњим приликама. Олтарска преграда (иконостас) прво је била по свој прилици цела дрвена. У том олтарском простору служба се одвијала око часне трпезе, а епископ је могао да седи на свом престолу у темену апсиде, а свештеници поред њега. Крштавање је обављано у басену испред северног олтара. Потом је изграђена камена олтарска преграда, кивориј и придикаоница. Више се служба није обављала око часне трпезе већ испред ње, епископ и свештенство више нису могли да седе у олтару, а проповед пастви је добила на значају. После тога, оборени су олтарска преграда и кивориј и од њих је начињен нови под. То је очигледно на основу налаза дела плоче киворија у плочнику испред олтарске преграде (Кораћ 2001: сл. 29, 56). Такав поступак не одговара добром времену, већ добу сиромаштва и тешких услова, а пре свега смутним временима, када ту није било присутног

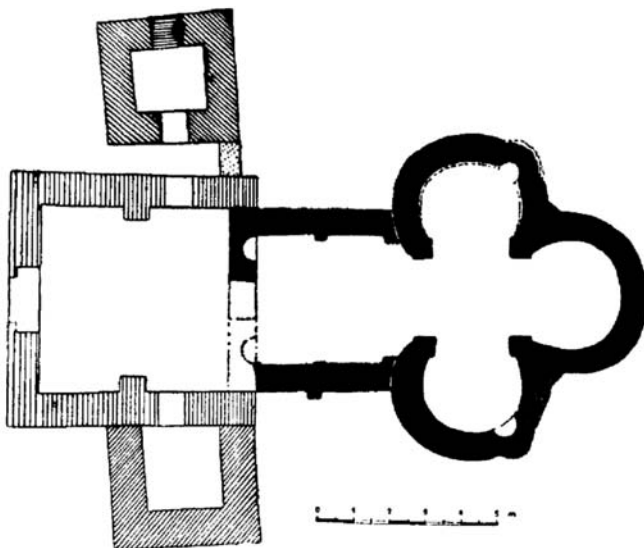
владара. Дакле, поново је могла да се обавља служба на стари начин, али крстионица није обновљена на старом месту. То се потпуно уклапа у податке из *СН* — кнез Петар је заробљен на превару од Бугара 917, а 924. је и Србија освојена, што значи да је после његовог заробљавања уклоњена олтарска преграда. Добијамо и нов податак, да је кнез Петар увео нову литургијску праксу, чини се очигледним прозелитску и двојезичну.

Сл. 136. Градина, делови архитравне греде и натписа, Кораћ 2001.

Затон

Црква Светог Јована у Затону на Лиму јако је страдала после Другог светског рата. Истражена је у дубину до висине претпостављеног пода (Јовановић 1961). Има дубоке конхе од скоро три четвртине круга (сл. 137). Источна конха је нешто већа, а спој са бочним конхама поравнат је зидном масом. На бочним конхама налазе се апсидице окренуте југоистоку односно североистоку, које се оцртавају и са спољне стране. Некадашња уска купола била

Сл. 137. Основа цркве Светог Јована у Затону на Лиму, Јовановић 1961.

је ослоњена на лукове образоване над улазима у конхе. Са западне стране је призидан засведени брод подељен на два уска травеја, са две бочне апсидице на западном зиду. Накнадно дозидана припрата има четвороугаону основу, изнутра величине 5 x 5 м, а уз њу су касније са стране саграђени звоници. Нема сумње, ова црква, подигнута у 9-10. столећу, дограђивана је у време Немањића и коришћена је до најезде Турака, ако не и под турском влашћу.

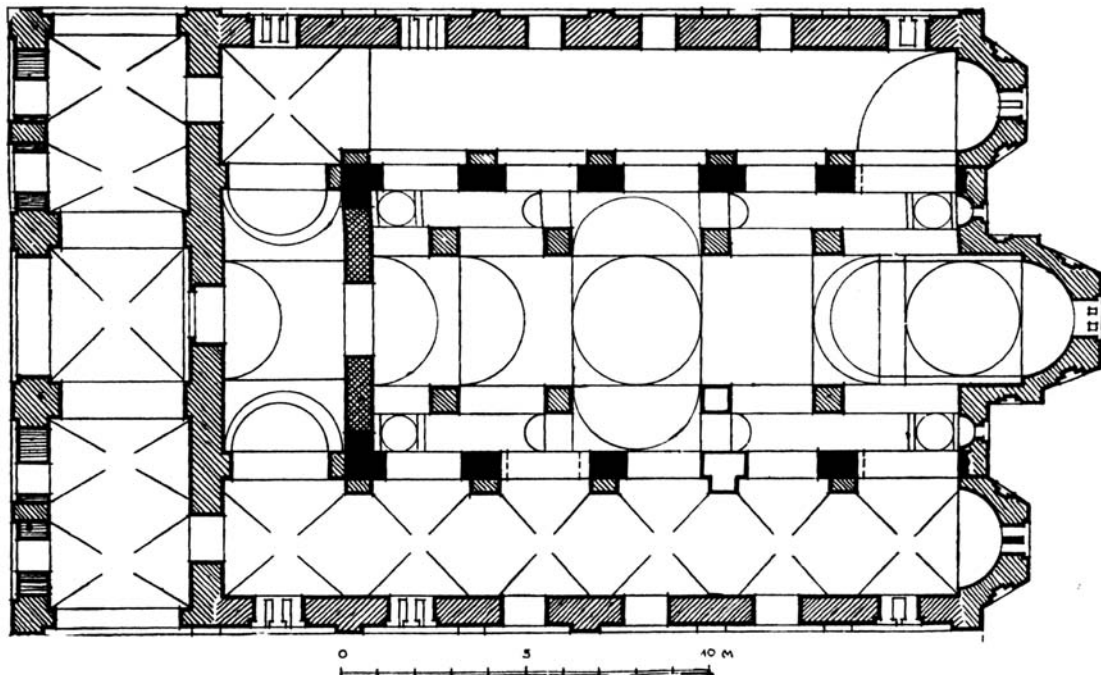
Призрен

Једина поуздано новоизграђена базилика после 6. столећа на подручју старе Превале је црква посвећена Пресветој Богородици у Призрену, чувена Богородица Љевишка (сл. 139-140). Није истраживана археолошки, већ само архитектонским сондама; том приликом су откривени једна гробница са сребрним новцем цара Романа Лакапина (920-944), комади каменог украса средњовековне цркве и неке из 4-6. столећа, чији положај није утврђен (Ненадовић 1963: 209-225). То је тробродна базилика са низом особина одмаклог Средњег века. Средишња апсида је споља тространа, а бочне апсиде су полукружне; бродови су раздвојени зиданим ступцима; на западу унутрашња и отворена спољна припрата имају по две бочне просторије (Ненадовић 1963: Т. 3-9). Датована је оквирно у 9. столеће, с тим да би могла бити и старија (Ненадовић 1963: 64-65).

Сл. 138. Богородица Љевишка, камени украс, Николајевић-Стојковић 1956, Ненадовић 1963.

Сличност са великом базиликом из Плиске из средине друге половине 9. столећа (Михаилов 1993: сл. 155) указује на доба бугарске власти над тим делом Подримља. У такво датовање уклапа се и мања базилика из Плиске, са споља тространом апсидом (Аладжов 1993б). Сличне базилике са споља тространом апсидом нису познате на подручјима оновремене Србије, што потврђује да не може бити старија од времена успостављања бугарске власти у данашњој Метохији и покрштавања Бугарске. То се није могло десити пре него што је Свети Методије успоставио Цркву у западној трећини бугарске државе, дакле не пре краја 9. — почетка 10. столећа. Величина ове базилике указује да је била саграђена са наменом да буде саборни храм новоуспостављене епископије.

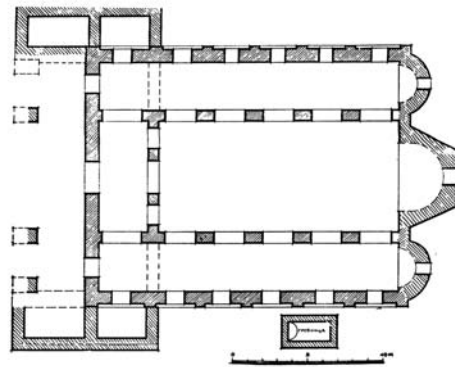

Сл. 139. Црква Богородице Љевишке, данашња основа, Ненадовић 1963.

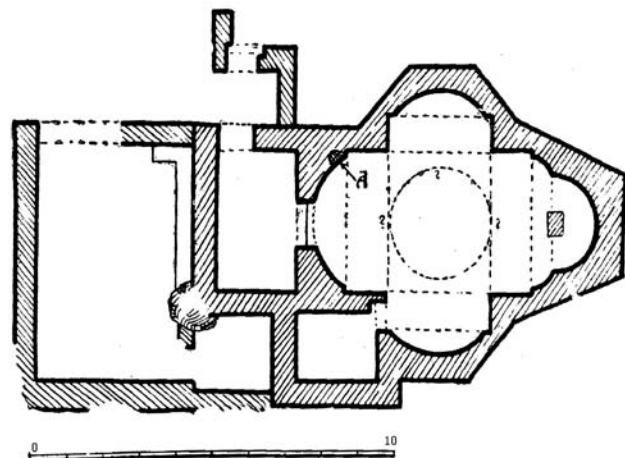
Иако је то базилика, на њој се виде сличности са храмовима Цариграда, који имају крстообразну основу и куполу. Њена припрага ширира од саме цркве, може се поредити са црквама као што је она манастира Константина Липса из 907, а и споља тростране апсиде су биле уобичајена појава у 9-10. столећу. Остаци каменог украса могу се широко датовати као византијски рад 9-11. столећа (сл. 138), али и уже у прву половину 10. столећа, на основу сличности са рељефима из поменутог манастира Константина Липса. Културни утицај Византије на Бугарску био је најизраженији у доба цара Петра (927-969), па би у то време требало датовати и подизање цркве Богородице Љевишке. Том времену одговара и нађени новац. Тако се и основом и датовањем повезује са саборном црквом Дубровника.

Дечани

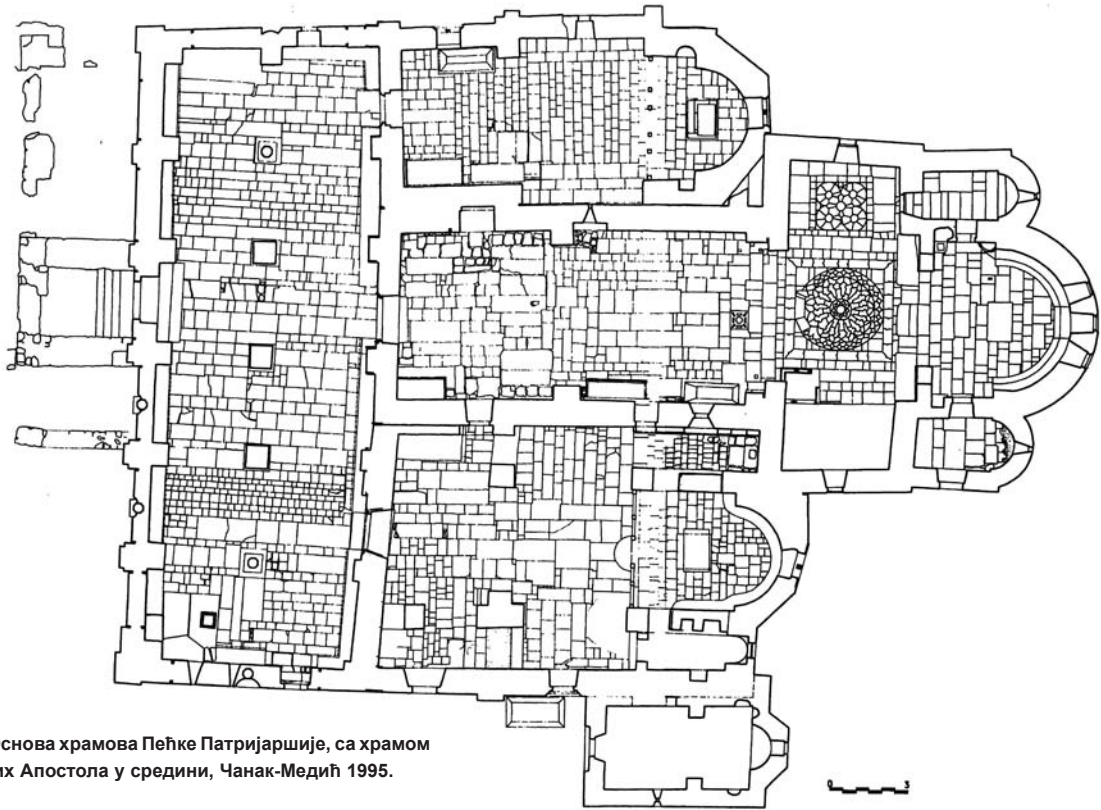
На падини јужно од Дечана налазе се давно конзервиране рушевине неиспитане цркве Света три Јерарха или Светог Николе — јављају се обе посвете (Бошковић 1941: 112-113, сл. 117, 118). Њена основа је данас четвороконхална; плитке конхе су преко лукова уписане у трапезе косих страна (сл. 141). Источна конха је продужена апсидом мањег пречника. Имала је по свој прилици куполу осмоугаоне основе (правоугоник зарубљених углова). На западу је мала припрага, а околу су дозидане несиметрично друге просторије; у највећој као да се налази зидана клупа прислоњена уз спољну страну западног зида припрате. Несвакидашњи положај ове цркве можда указује да су сами Дечани подигнути на месту неке старије цркве, знатно веће од ове цркве четворолисне основе, и њој матичне.

Сл. 140. Црква Богородице Љевишке, првобитан изглед основе, по Ненадовић 1963.

Сл. 141. Дечани, основа цркве четворолисне основе, Бошковић 1941.

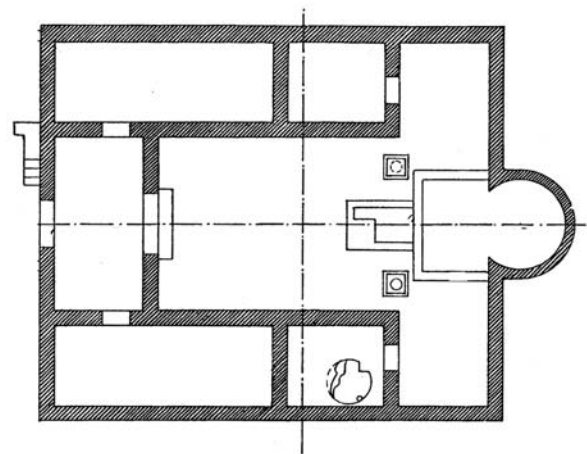

Сл. 142. Основа храмова Пећке Патријаршије, са храмом Светих Апостола у средини, Чанак-Медић 1995.

Пећка Патријаршија

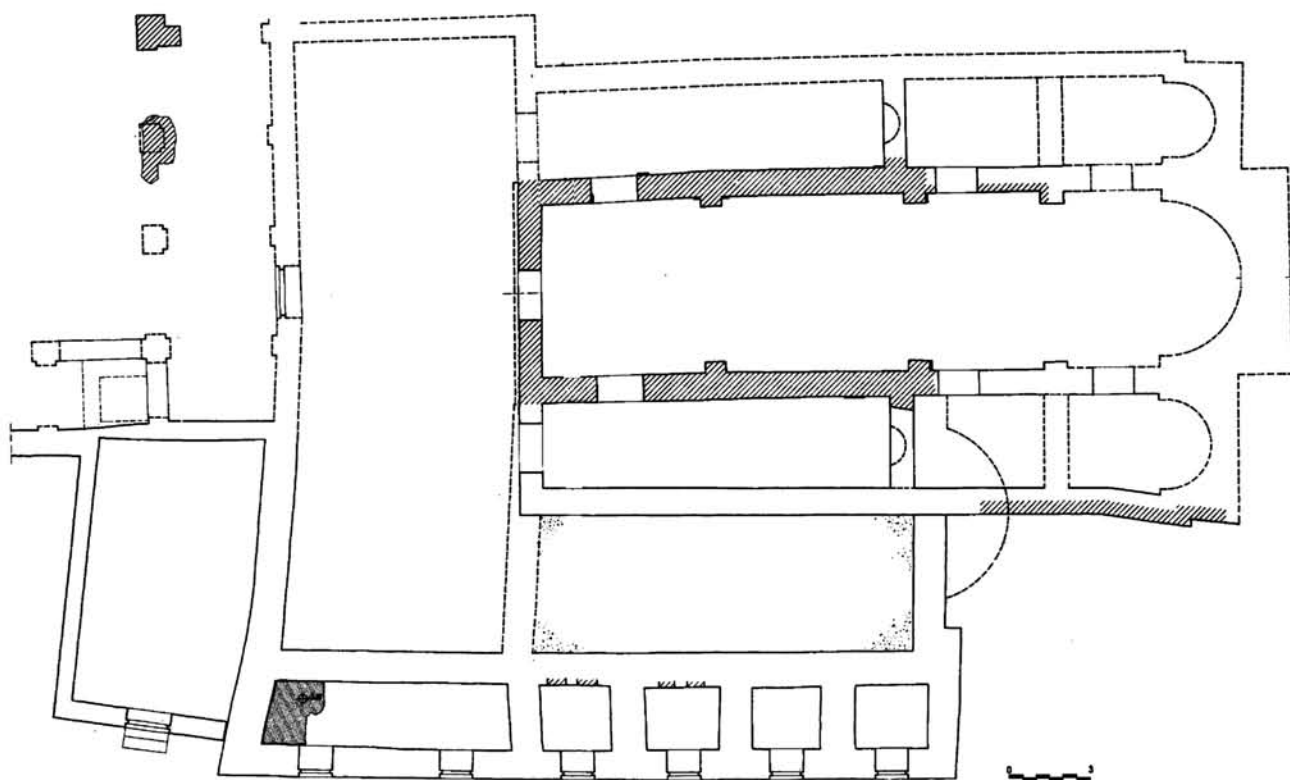
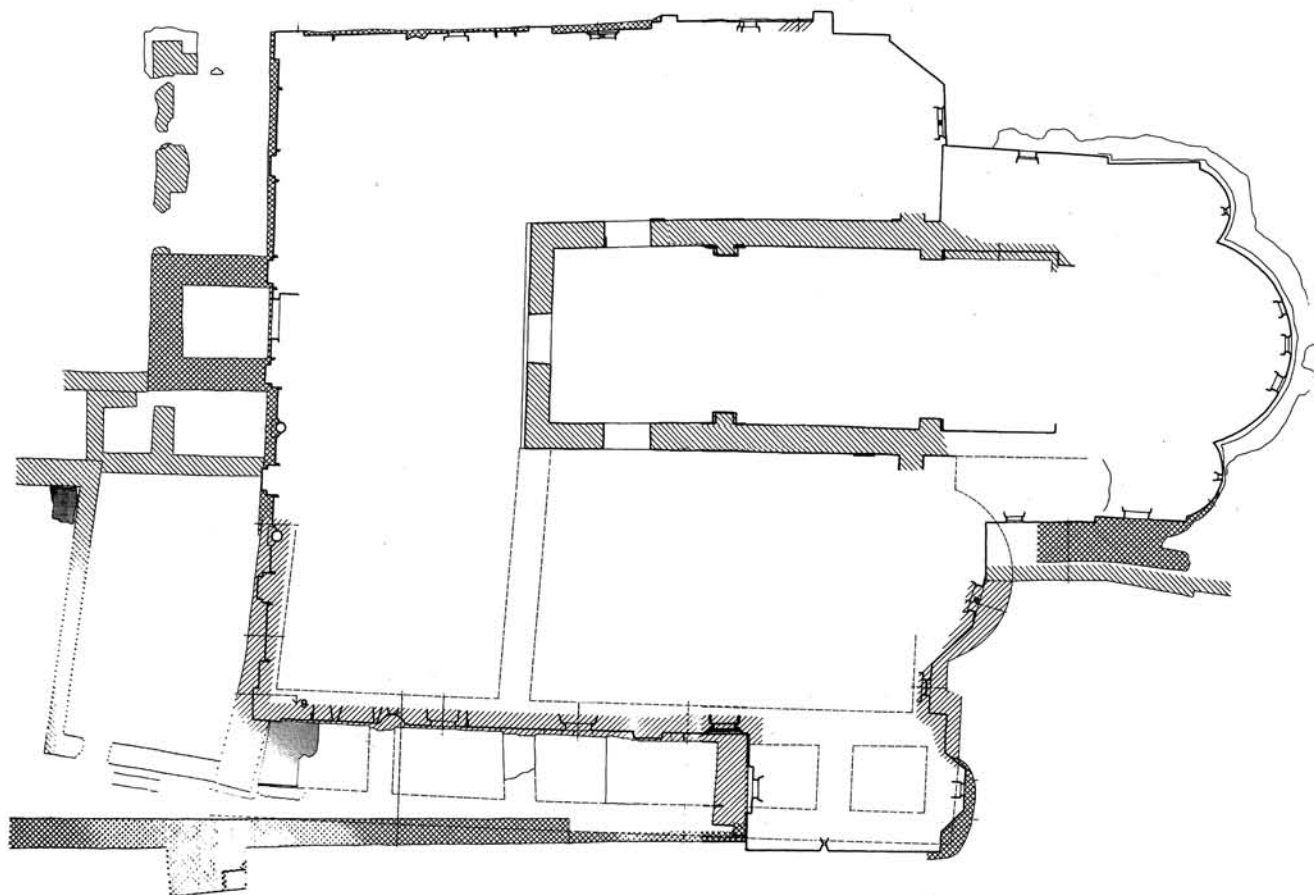
Највећа позната црква 7-10. столећа Србије установљена је у темељима Пећке Патријаршије, на жалост давно и опет неархеолошким методима (Бошковић 1934: 158-160; Финдрик 1971; 1991: сл. 22). Тако је можда најважнији храм за историју помесне Српске цркве, не само 7-10. столећа, остао непроучен и непознат. Треба претпоставити да је овде прва црква саграђена најкасније у раном 4. столећу. На то указују римски надгробни споменици и оближња мала црква са криптама код Пећке Бање. Данашњи средишњи храм, посвећен Светим Апостолима, изграђен је презиђивањем и доградњом источног дела старије цркве (сл. 142); брод те цркве је из доба пре Немањића (Чанак-Медић 1995: 16, 24-29). Истраживања су показала да се на њега надовезују две издужене бочне просторије, као и да се грађевина настављала на исток. Источну страну Милка Чанак-Медић реконструира са три уписане полукружне апсиде, од којих је она средишња споља благо четвороугаоно наглашена (сл. 144). На храм су, како се мисли, у оно време биле прислоњене друге грађевине. Без обзира на претпостављеност реконструкције овог храма, очигледне су његове особености. То су посебан средишњи брод, засвођен, уз кога су са обе стране прислоњене просторије; друга особеност је апсида,

можда споља четвороугаона. Величина храма, укупне ширине 15 и дужине скоро 30 м, показује његов посебан значај; ту је морало бити давно епископско седиште.²² М. Чанак-Медић ову цркву датује између 7. и 10. столећа и исправно повезује њену основу са такозваним „босанским базиликама.“ Заиста, више цркава својим просторним решењима подсећају на цркву Светих Апостола у Пећи. Цркварановизантијског доба са трансептом из Мајдана код Мркоњић Града показује многе сличности (Radimský 1895: сл. 3) — има посебан средишњи брод, на који се надовезује трансепт односно бочне просторије на истоку;

Сл. 143. Основа цркве у Мајдану код Мркоњић Града, Radimský 1895.

²² Према Теодосијевом житију Светог Саве, Стефан Немања се одрекао престола и благословио сина Стефана, са епископом Калиником, да он буде велики жупан, у присуству благородних, у цркви Светих првопрестолних Апостола Петра и Павла (Теодосије 1988: 129).

Сл. 144. Сачувани и откривени старији делови храма Светих Апостола (горе) и реконструисан првобитни храм, по Чанак-Медић 1995.

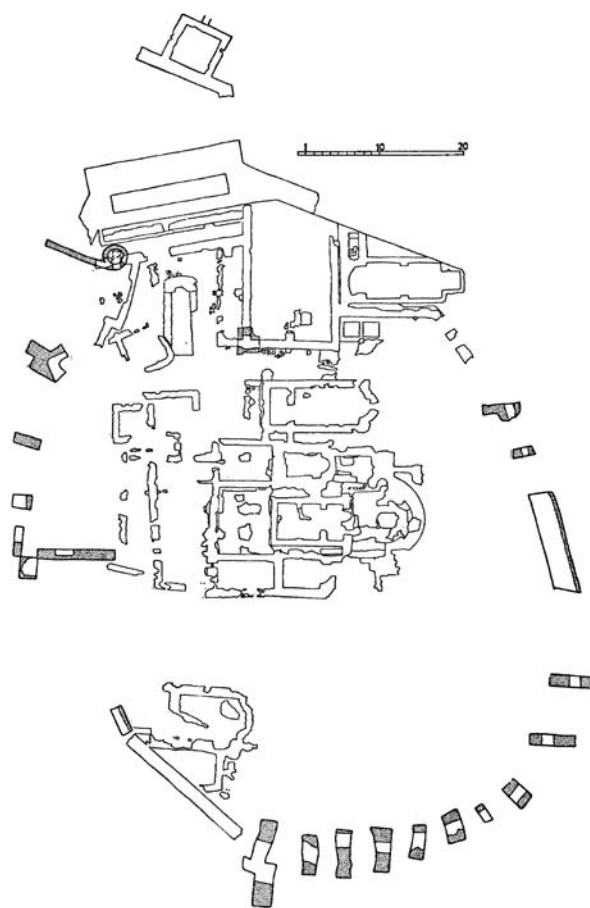
издуженије бочне просторије повезане су пролазима са унутрашњом припратом (сл. 143), као у Пећи. Црква Светих Апостола је по источном делу најсличнија старој цркви Светог Трифуна у Котору, датованој у рано 9. столеће, која делује као њена умањена и скраћена копија. Тиме се датовање ове цркве ограничава на 7-8, најкасније рано 9. столеће. Међутим, како се Бугари шире у Поморавље почетком 9. столећа, на рачун Срба, мало је вероватно да би се тада, њима на домак, подизала тако велика црква. У њој недостаје камени украс уобичајен за цркве раног 9. столећа. Зато је треба датовати пре тога, најпре у 7, а најкасније у 8. столеће.

Студеница Хвостанска

Овај много пута разаран манастир, седиште епископије од 1219, живео је током целог Средњег века, а срушен је, чини се, на прелазу из 16. у 17. столеће. Ту је Свети Сава 1219. успоставио Хвостанску епископију, свакако у тада живом манастиру, која је касније уздигнута у митрополију. Међу скромним писаним подацима, учесталији су они из 16. столећа, а хвостански митрополит је последњи пут забележен 1639. (Smirnov 1936).

На овај манастир је прво привукао пажњу Милош Милојевић 1872, као што је Младен Црногорчевић пар деценија касније привукао пажњу на манастир Арханђела Михаила на Превлаци. Он је запазио крстообразну цркву са три олтара, са преко 16 камених стубова, а два од надгробних натписа (међу којима има и латиничних), датовао је у 9-10. столеће (Милојевић 1872: 165-167). Заиста, једнобродна црква са бочним параклисима делује крстообразно, а камени стубови су вероватно потицали из ту откривене рановизантијске базилике, а касније су однети и уграђени у друге зграде. Приликом много каснијих радова, ти натписи нису нађени, па су све те његове вести одбачене (Кораћ 1976: 3-5). Чак је Ђ. Бошковић осудио дело М. Милојевића оценом да га је писао из шовинистичких намера (1936: 74). По ослобођењу од Турске, ту је откопавања вршио В. Јојић 1930, али су први стручно приказали историју манастира и откопане остатке цркве С. Смирнов (1936) и Ђ. Бошковић (1936). Поред тога, Ђ. Бошковић је документовао затечене остатке цркве и друго, и предложио реституцију плана храма из доба Немањића, уочивши и старије остатке. Манастир је потом ископан 1965-1970. под руководством В. Кораћа, без учешћа археолога (сл. 145), који је о њему затим објавио монографију (1976).

Том приликом су делови натписа и надгробних плоча затечени уграђени у суседне цамије. Међу њима је део једног латинског натписа (Кораћ 1976: бр 96), који по облицима слова не одговара римском, већ

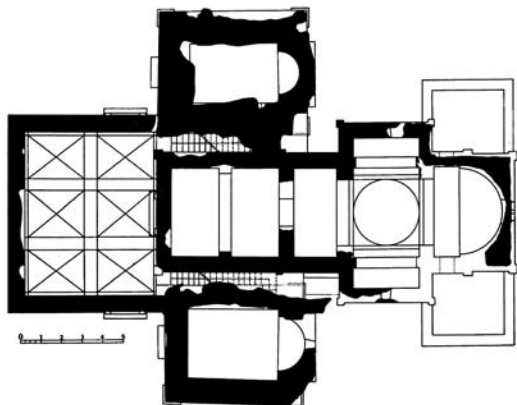
Сл. 145. Студеница Хвостанска, план манастира, Кораћ 1976.

Сл. 146. Студеница Хвостанска, део латинског натписа, Кораћ 1976.

средњевековном добу (сл. 146). Уколико је то тачно, онда тај натпис мора бити из времена латинске службе, што значи да је старији од српског преласка на словенску службу после средине друге половине 9. столећа. Према томе, није искључено да је М. Милојевић видео латинске натписе, које су касније Албанци уништили или их искористили као грађу приликом подизања својих насеља и цамија. Зато не треба искључити ни тачност вести о постојању ћириличних натписа 9-10. столећа. Раскопавањем екипе В. Кораћа прикупљени су неки археолошки предмети, међу којима су и уломци грнчарије накнадно обрађени и датовани у 12-13. столеће (Бајаловић-Хаџи-Пешић 1976: сл. 22. 3-4), а међу њима има оних које данас треба датовати у 10. столеће или шире у 9-11. столеће (сл. 190. 23). Упадљиво је и присуство грнчарије 6, 15. и 16. столећа. Ови археолошки предмети показују време када је Манастир живео и био рушен. На континуитет указују запажања В. Кораћа, да је мања црква, некадашњи

северни анекс рановизантијске базилике, коришћена и у обновљеном манастиру, и то са првобитним подом, само са новим живописом (1976: 125-126).

Сл. 147. Реституција плана саборног храма Студенице Хвостанске, Кораћ 1976.

Овде ћу посебну пажњу посветити датовању и реконструкцији изгледа храма Пресвете Богородице, јер је имао важну улогу на граничном подручју некадашњеПревалеу7-11.столећу.Притомећууказати само на најважније чињенице, јер би проучавање читавог манастира захтевало сувише простора. Прву реституцију храма из доба Немањића, у две варијанте предложио је Ђ. Бошковић (1936: 75-80, сл. 26-27). Њу је прихватио В. Кораћ, значајно је употпунивши на основу својих откопавања остатака рановизантијског храма и призданих грађевина (1976: 81-126). То би била једнобродна грађевина са плитким певницама, куполом и пространом споља четвороугаоном апсидом, која је настала у трећој деценији 13. столећа (сл. 147). Да се предложена реституција не може прихватити, показује низ околности које се ишчитавају из објављене документације, од којих наводим најважније (не улазећи у међусобно неподударње неких цртежа и фотографија).

- Ископавања и документовање није обављено археолошким методом. Зато се не зна како су изгледали и шта су садржавали слојеви земље, да ли се копало до здравце односно стене, где су откривени покретни налази, ни шта је све нађено.

- Црква је сувише мала за епископско и митрополитско седиште; није јасно како је могла да се користи без проскомидије и ђаконика. Ако је иконостас био непосредно испред апсиде, где је једино могао да буде по предложеном решењу (иначе би био по средини певница, испод куполе), морали су постојати пролази у бочне, приздане просторије, односно у проскомидију и ђаконик. Нема ни довољно убедљивих аналогја за њену архитектуру.

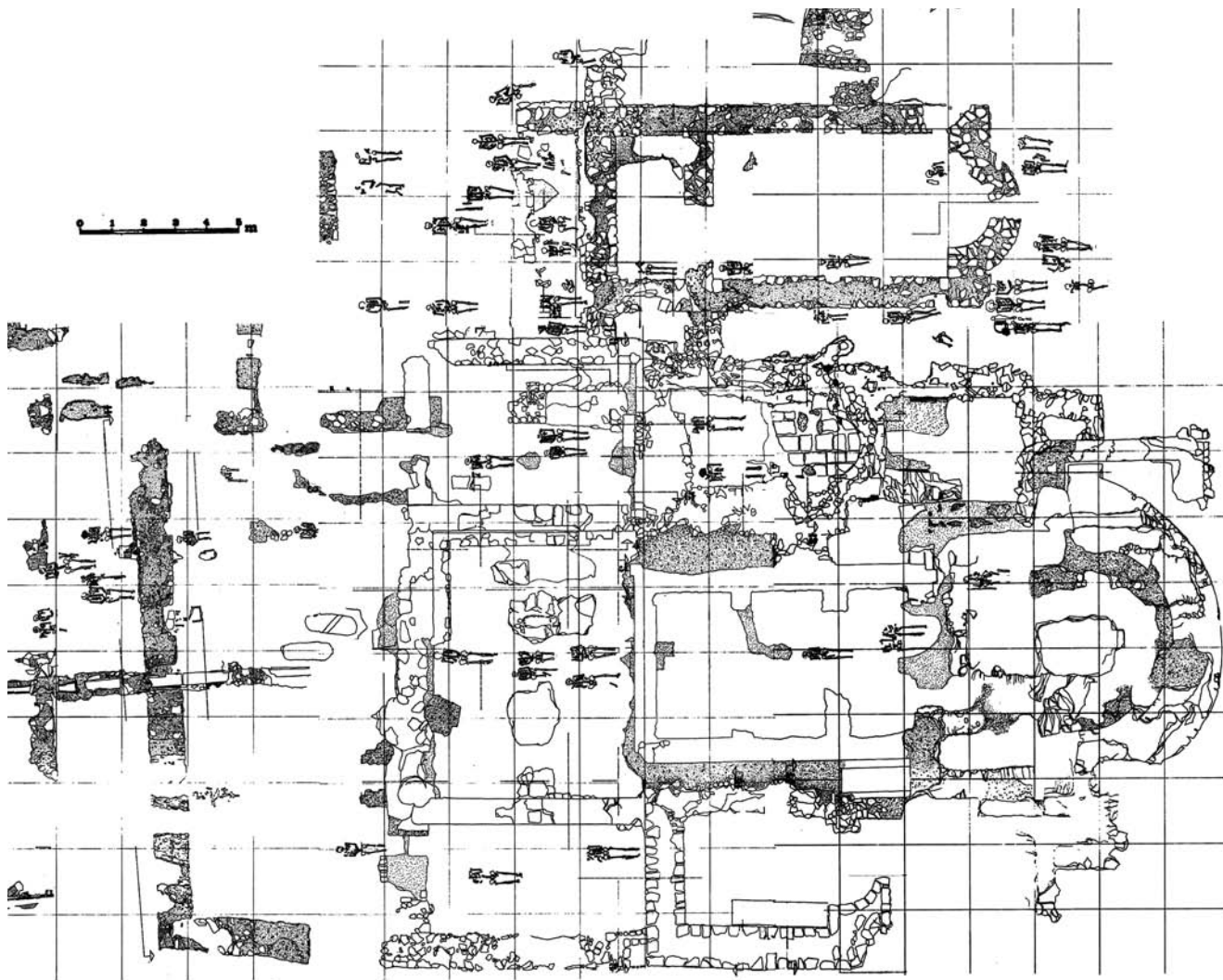
- Занемарени су гробови у цркви; неки се налазе испред некадашњег иконостаса, неки су били у олтарском простору, а неки су наводно са спољне стране цркве. Требало је узети у обзир где и када се у цркви сахрањују епископи, па и колико их је приближно сахрањено у саборном храму.

- Није објашњено постојање неких зидова, као што је онај између јужног параклиса и гробнице са његове североисточне стране, или онај који у темељној зони раздваја главни брод од олтарског простора. Северна црква као да има уграђену апсиду, а са њене источне стране наслућује се наставак јужног зида (сл. 149. 1). Јужна црква такође нема разјашњену основу (сл. 153).

- Није јасно зашто је искључено разматрање могућих градитељских фаза старијих од 13. столећа. Није уочена околност да је реч о манастиру из 6. столећа, а не о једном од стотинак рановизантијских утврђених насеља у Дакији. Манастир је могао имати сасвим другачију судбину од оне коју обично замишљамо да је задесила наше области по престанку византијске власти. Зато нису виђена другачија решења, иако је још у оно време Ђ. Бошковић установио старију фазу Светих Апостола у Пећи.

Студеница Хвостанска је била манастир још у 6. столећу. То се може закључити по односу величине цркве и неуобичајено пространој заједничкој гробници (сл. 152), у односу на мали обим утврђења — око 100 x 60 м. Наиме, они заузимају највећи део простора брањеног бедемима. Утврђење је имало више фаза, али је данас тешко рећи, на основу објављених података, шта тачно припада утврђењу из 4, 5. или раног 6. столећа, а шта су остаци утврђења из Позног средњег века. По међусобним односима појединих делова манастира, може се поредити са другим манастирима тог доба (Роровић 1999). Слична гробница постоји на Мајсану, где је такође био манастир (сл. 44). Храм је базилика која нема пастофорије на источној страни, већ на бочним странама припрате, слично базилици Бе из Диоклеје. Испод олтара налазила се крипта за мошти мученика. На западној страни је био атријум. По свој прилици је базилика саграђена у доба Јустинијана. Могла је страдати у земљотресу 518, или нападима 548, око 600. Податак да се у источном зиду базилике, уз јужну страну апсиде, налазила сполија (Вошковић, 1936: сл. 25), указује да је ту могла постојати нека старија црква. На то указују и касније нађене античке сполије (Кораћ 1976: сл. 28).

Предложен изглед основе рановизантијске базилике у главним цртама није споран, али њене стилобате треба размаћи. Они изгледа одговарају зиду откривеном у висини пода на јужној страни

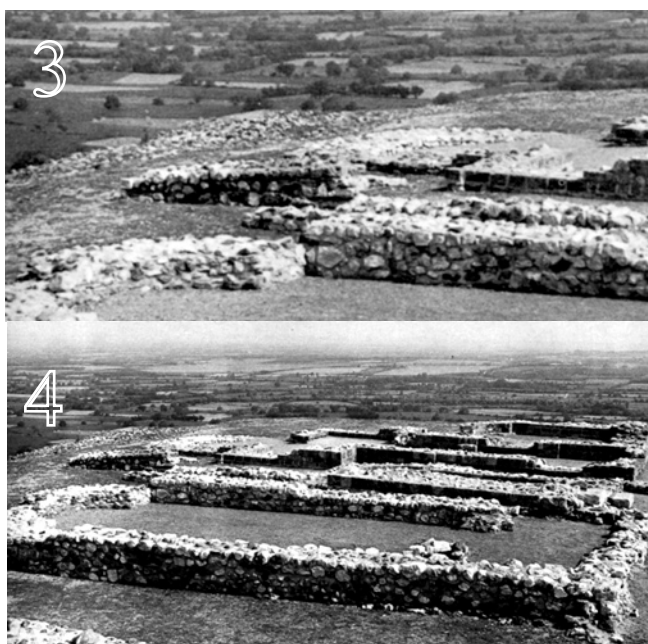
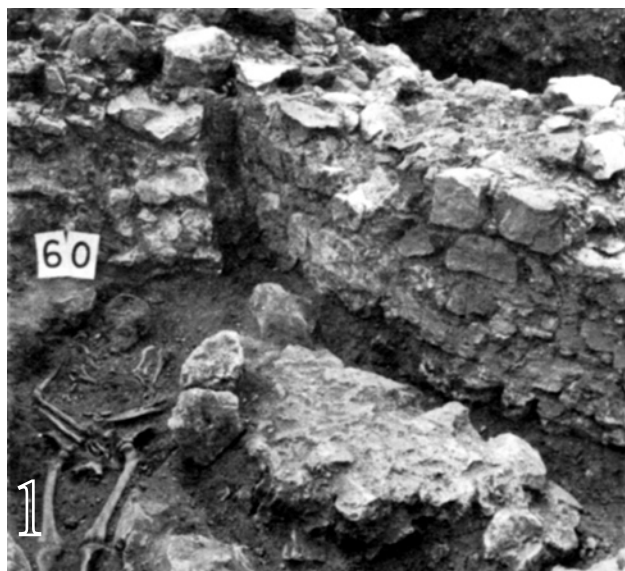

Сл. 148. Студеница Хвостанска, основа остатака саборне и северне цркве, Кораћ 1976.

северног параклиса. Тако постављени стилобати, својим спољним правцима излазе на спојеве апсиде са источним зидом. То решење је примењено на низу базилика, на пример у Дукљи, Дољанима, Будви. Ово је важно, јер су стари зидови условљавали потоње обнове и преградње. У средини олтарског простора налазила се крипта са улазом на источној страни, у којој су биле мошти или делови моштију једног или више светитеља. Та крипта потом није била у оси млађих цркава. Античке спотије указују да се овде могао налазити хришћански храм и пре него што је ту у доба цара Јустинијана изграђен манастир. На ближе време када је тај први храм био саграђен, указује гробна црква 4. столећа са Бањичког гробља, удаљена око 6 км јужно.

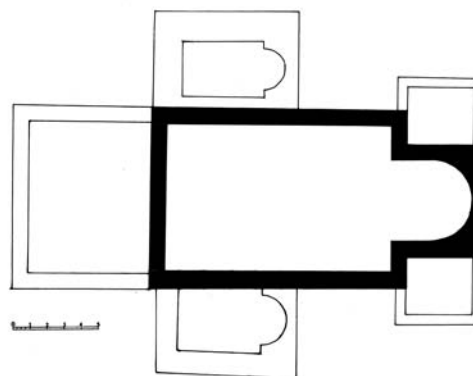
Много је сложеније утврдити изглед средњовековног храма. У реконструисању скромних остатака храма (сл. 148), судбине налик храму Иловице, мора се поћи од оног поузданог и млађег. Добу успостављања архиепископије 1219, несумњиво одговара подизање бочних параклиса, што се потврђује сличношћу пре свега са Жичом, а затим и са осталим храмовима 13.

столећа, као што су Сопоћани, Милешева и други. Уколико су били надвишени звонцима, онда би узор били Ђурђеви Ступови у Расу, а примери призиданих звоника су црква Светог Јована у Затону и Петрова Црква у Бијелом Пољу, обе у Полимљу. Али параклиси нису прислоњени уз зидове цркве коју описује још Ђ. Бошковић, већ уз зидове на које се надовезују бочни зидови спољне припрате, коју В. Кораћ приписује истом добу. Јужни зид северног параклиса је заправо северни зид цркве, онај који В. Кораћ види као северни стилобат рановизантијске базилике. Исти је случај са јужним, мало ужим параклисом. Он је прислоњен на старији зид, што се види на североисточном углу, где је спољна страна апсиде била призидана уз зид са чије се северне стране налази гробница (гроб 9). Гробница је била у цркви, а не изван ње, због њене величине која се не уклапа у реконструкцију коју нуди В. Кораћ; није јасно ни како би јој се прилазило да је заиста била са спољне стране цркве. Дакле, параклиси, можда надвишени звонцима, дограђени су уз старију цркву, истовремено са спољном припратом. То је урађено у време успостављања епископије, око 1219.

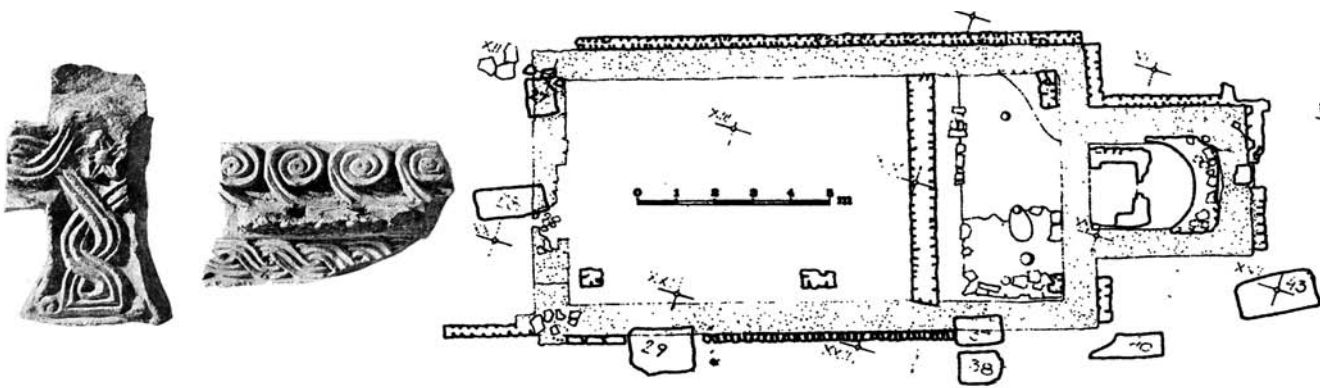
Сл. 149. Студеница Хвостанска, југоисточни угао северне цркве (1), североисточни угао саборне цркве (2), поглед са северозапада (3-4), Кораћ 1976.

На овај начин би се зидови старије цркве, на коју су прислоњени параклиси, налазили на међусобном растојању од око 8 метара (уместо 4,5 м), што је прикладније за потребе епископског храма. Приближно је таква ширина и садашњег храма Светих Апостола у Пећкој Патријаршији. Зидови те цркве саграђени су уз јужне стране оба стилобата рановизантијске базилике, и тако је брод цркве померен на југ у односу на стару осу цркве за дебелину темеља стилобата. Тој цркви одговара величином спољна припрата, за коју ипак није јасно да ли је сачувана она стара или је приграђена приликом обнове око 1219. Тако би се сви тамо откривени гробови нашли у цркви и спољној припрати.

Сл. 150. Студеница Хвостанска, претпостављен изглед основе средњевековног саборног храма.

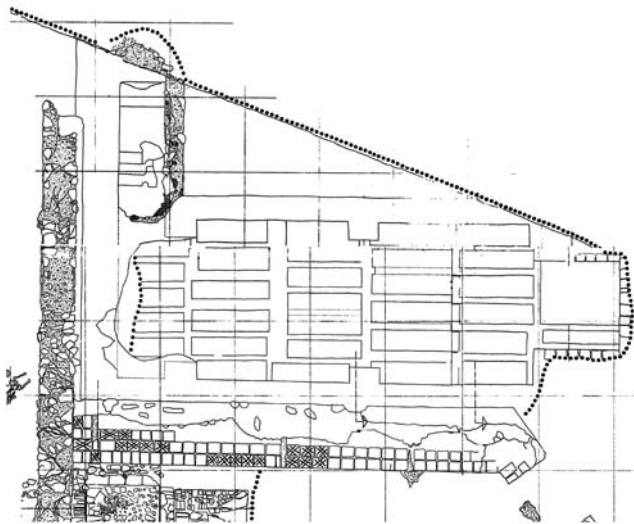
Није довољно јасан ни изглед источног дела те старије цркве, која претходи успостављању епископије у доба Светог Саве. Очигледно је имала споља четвороугаону апсиду а изнутра полукружну, ону коју је забележио у бољем стању Ђ. Бошковић (1936: 68-72, сл. 24-25). Међутим, није јасан однос апсиде и бочних просторија, које су према В. Кораћу накнадно дозидане. Питање уласка у те просторије може се решити на два начина: или се улазило у њих из брода цркве, или из саме апсиде. Треба узети у обзир могућност да је у време коришћења тих простора под храма могао бити знатно виши, изнад сачуване висине зидова апсиде коју бележи Ђ. Бошковић. У проскомидији се јасно виде две фазе. Њен северни зид је нагнут ка истоку (сл. 149. 3-4), услед слегања подлоге. Зашто је дошло до слегања, показује фотографија унутрашњости северозападног угла проскомидије коју је објавио В. Кораћ (1976: сл. 76). На њој се види старији угао, који лежи на источном зиду базилике и на који је наслоњен поменути млађи северни зид (сл. 149. 2). У наставку ка истоку, испод млађег зида се види шут. Према пресеку 16' (Кораћ 1976), источни део тог зида проскомидије је имао некакав темељ, али је ипак склизнуо ка истоку. Дакле, чини се очигледним да је проскомидија обнављана, можда према старој основи.

Сл. 151. Врутци, основа цркве, Главаш 1982.

Источни зид проскомидије је на правцу спољнег зида средишње апсиде. Тако се добија трodelан олтарски простор, али је нејасно када су бочне просторије дозидане — можда приликом обнове у време Стефана Немање или Стефана Првовенчаног. Отворено је питање да ли се апсида цркве Немањића подударала са старом, или је и споља била полукружна; можда је била још даље одмакнута ка истоку.

током 16. столећа. По свој прилици је црква срушена по угушивању устанка са краја 16. столећа, када су разорени Арханђели Призренски и други манастири, и када су спаљене мошти Светог Саве, 1594. Почетком 17. столећа могла је бити саграђена нова, мања црква. Манастир је коначно запустео најпре у време аустро-турских ратова, око 1690. Том времену припадају гробови укопани преко северне цркве.

Сл. 152. Студеница Хвоштанска, основа крипте, Кораћ 1976.

Брод цркве коју су Ђ. Бошковић и В. Кораћ приписали храму 13. столећа, без обзира на то како је изгледао његов источни део, морао је бити изграђен у доба турске власти. Сличну основу имају храмови манастира Пустиње и Жевице, а четвороугаон трodelни олтарски простор има храм манастира Крке (Шупут 1984: сл. 26.1, 2; 36. 2). Узан брод је несумњиво нов, а њему неприкладан пространији источни део (налик саборном храму на Новом Брду), можда тако изгледа због старијих темеља. Значи, стара црква је била срушена, па је саграђена нова, мања. На основу писаних података што их је прикупио С. Смирнов (1936), види се да је Манастир добро стајао

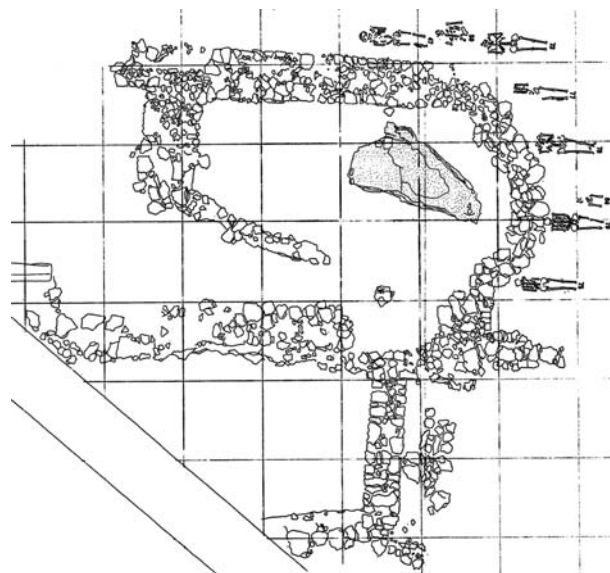
Дакле, црква која је настала на рушевинама базилике из доба Јустинијана, а на коју су дозидани бочни параклиси у време успостављања епископије 1219, имала је правоугаон брод, спољне величине око 9,5 x 14,5 м. Олтарски простор, споља четвороугаон, настављао се на исток још око 4 метра, а био је широк око 5 метара, а са пастофоријама, уколико су биле једноделне, око 13,5 м (сл. 150). Ова црква можда је имала бочне „бродове“, са уписаним апсидама на истоку. Са њом је могла бити истовремена спољна припрата исте ширине са бродом, а дужине у правцу запада 8 м. Тиме би укупна дужина цркве била 22,5 м, а са олтарским простором 25 м.

Објављени покретни археолошки налази указују да је ова црква постојала око 10. столећа, а ако је уломак латинског натписа заиста средњевековни, морала би служити и негде у 8-9. столећу. Поузданије ослонце пружају сличне а тачније датоване цркве. Низ цркава има сличну дубоко уписану апсиду. Међу њима је рушевина цркве из Врутца код Сарајева, како се мисли посвећена Светом Стефану (Главаш 1982), у свему најсличнија Студеници Хвоштанској (сл. 150). Споља је дуга око 14,5 а широка је 8 м, значи да је ужа и незнатно дужа од Студенице Хвоштанске. Сразмерно је и њен олтарски деоужи — 4, а не 6 метара, али је дужина готово иста, око 4 м, као и дубина апсиде, 3,5 м. Т. Главаш је цркву у Врутцима датовао уломцима каменог намештаја са прероманичким украсом, којима налази аналогије у другој половини 9. столећа, али узимајући у обзир могућност ретардације, и у прву половину 10. столећа (1982: 117). Он је запазио сличност са

крстионицом из доба кнеза Вишеслава, у изгледу крста и тордираних стубића на њеним угловима, са делом стуба из Врутака, али није био сигуран у њено датовање (1982: 116). Како је сада ипак неспорно раније датовање крстионице, то и камени украс из Врутака треба датовати раније, вероватно у прву половину 9. столећа. Тако се датује тробродна црква Светог Петра на Шурању у Котору, врло сличног олтарског дела (сл. 108). Слично треба датовати храм Пресвете Богородице у Хвосну, а најкасније до бугарских напада у време хана Пресијама. Ти напади, а можда и освајање Хвосна, могу објаснити недостатак каменог украса, кога има у Босни удаљенијој од мора. То датује храм Студенице Хвостанске до почетка 9. столећа. Није јасно да ли у исто време треба датовати просторије уз апсиду, или су оне дозидане по ослобађању од Бугара, или чак у 13. столећу. Мogle су имати три уписане апсиде, што није реткост, али ми пример из тог доба није познат. Зато не треба искључити ни старије датовање ове цркве, али не пре 7. столећа, јер је саграђена на базилици 6. столећа. Наравно, не треба сасвим искључити ни могућност да је ова црква имала бочне просторије, као Свети Апостоли у Пећи, али за то нисам нашао доказе у објављеној документацији.

У Студеници Хвостанској су откривене и мање цркве. На северној страни саборног храма је засвођена гробница рановизантијског доба (сл. 152), која на истоку има четвороугаону нишу, са само једном гробницом на јужној страни (мogle су стати још две).

Она споља није испитана (Кораћ 1976: 34-35, сл. 35, 55, 105-112). Изнад је морала бити црква, капела, која је по свој прилици имала полукружну апсиду. Између ње и саборне цркве налази се северна црква, која има полукружну апсиду. Њен необичан југоисточни угао, продужен на исток (сл. 148, 149. 1), можда указује да је апсида призидана уз старији јужни зид (1976: 32-33, сл. 33, 35). Јужна црква (1976: 40-41, сл. 45), унутрашње величине 8 x 5 м, има необично плитку полукружну апсиду (сл. 153). Није истражена.

Сл. 153. Студеница Хвостанска, основа јужне цркве, Кораћ 1976.

Врсте храмова

Базилике

Храмови могу бити велики и мали, световни или манастирски. Величина и основа храма показује да ли је био саборни односно епископски у неком граду или манастиру, или је у питању нека мања црква: сеоска, заветна, крстионица, гробљанска, породична. Изглед самог храма био је у складу са службом којој је намењен, која се мењала кроз време, што се одражавало и на изглед храма. На пример, саборни храм мора да буде сразмерно простран, погодан за литургију; храм намењен крштавању обично је са планом средишњег решења, погодан за мањи број посматрача. Са друге стране, такво средишње решење примењивано је, разумљиво, и за храмове подизане моштима мученика. Све ове врсте храмова познате су у Зети 7-10. столећа.

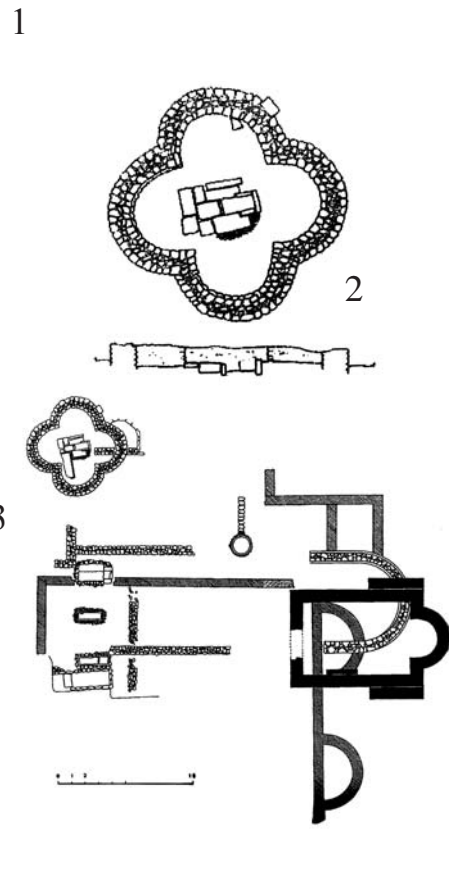
Ове најчешће тробродне грађевине, код којих је средишњи брод највиши, одвојен од бочних бродова стубовима, особене су за црквено градитељство 4-6. столећа. Граде се и касније, без прекида до 11-12. столећа, од Сплитске, Солунске и Охридске архиепископије до Бугарске. Пошто су имале дрвену таваницу, лако су страдале у пожарима приликом непријатељских напада. Неке од таквих цркава из Превале, коришћене су до 9. столећа и дуже. То је случај са базиликом у Будви, оном из Дољана, а у Далмацији можда са оном из Стона и Нароне.

Ретке су базилике саграђене у 7-10. столећу; на подручју некадашње Превале, најважнији је, чини се, био још недовољно истражен саборни храм манастира

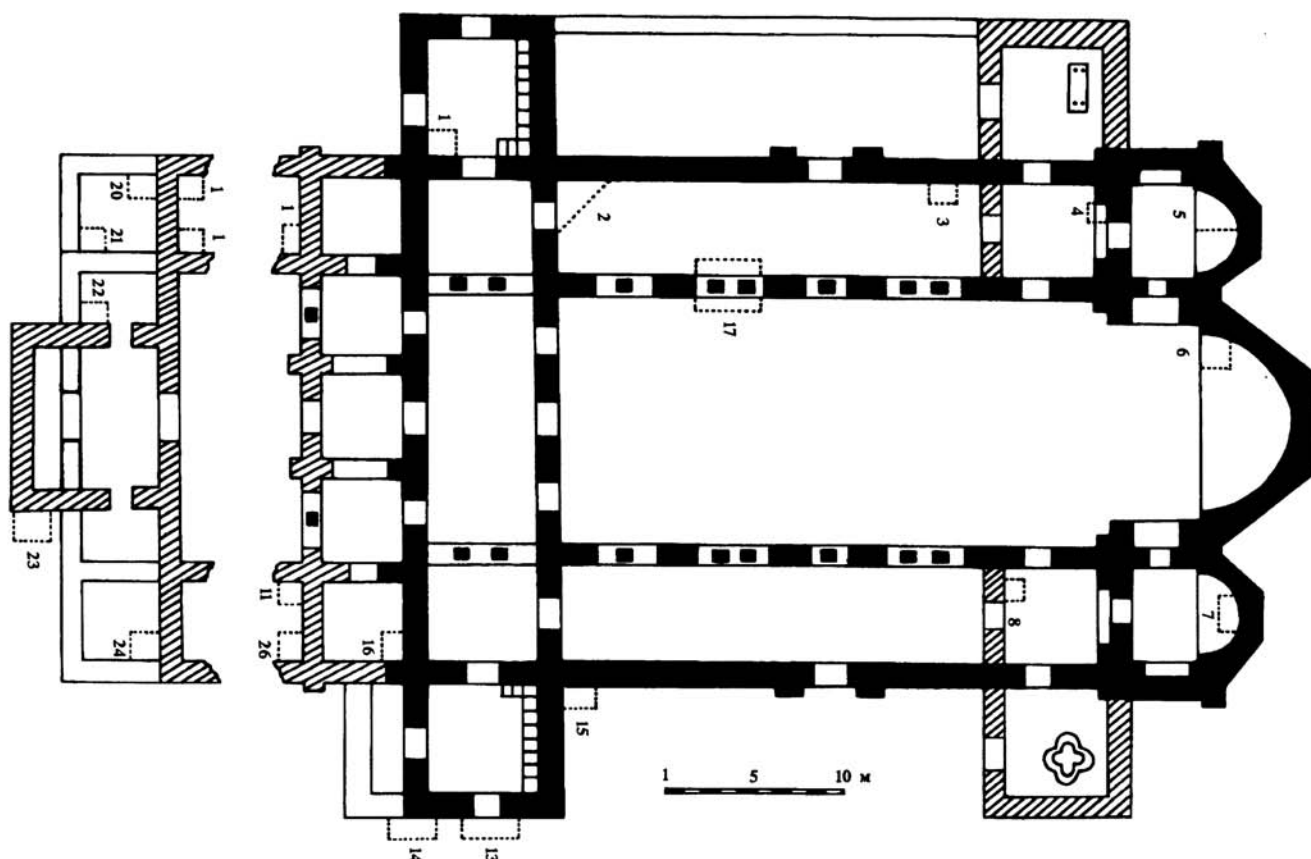
Иловице на Превлаци. Ако су тачне, још увек радне претпоставке о његовом изгледу, да је то базилика са куполом са почетка 9. столећа, онда је она морала оставити дубок траг у градитељству Далмације. Могла је бити узор не само за мање цркве другачијих планова у суседству а блиског датовања, већ и за млађе цркве, као што је базилика из Дубровника или цркве зетско-захумске скупине. Друга позната базилика је Богородица Љевишка у Призрену. Основом и датовањем у 10. столеће блиска јој је базилика из Дубровника. Две откривене базилике у Котору за сада треба датovati у 10-11. столеће.

Рановизантијска базилика у Будви, преграђена је у базилику зиданих стубаца, са галеријама над бочним бродовима. На положајима старих базилика изграђене су у Раном средњем веку, или касније, друге цркве. Над млађом базиликом Бе у Дукљи изграђена је нешто мања црква у 10. столећу, а над сличном базиликом у Студеници Хвостанској подједнако дугачка црква. Судбина стонских цркава у овом погледу није јасна.

У Грбљу се налази манастир Подластва, изграђен у двору цара Душана, са храмом изграђеним на старијој цркви. Приликом заштитних радова после земљотреса, откривени су подни мозаици и делови парапетних плоча које су раздвајале бродове (као и у Будви, уколико оданде не потичу) и оних из олтарске преграде, тако да се ту по свој прилици налазе остаци раскошно украшене тробродне базилике. Накнадно је са северне стране цркве а донекле испод двора, откривен плочник и у њему базен крстионице четворолисне основе (Јанковић и сарадници, 2003: 13). Тај базен (сл. 154. 1) је био изгледа у некој призиданој просторији уз храм, јер ту нема мозаика, осим ако није испод сада видљивог плочника. Положај ове цркве непознате основе подсећа на положај Студенице Хвостанске, смештене изнад метохијске равнице — такође је на ниском брегу изнад поља југоисточног дела Грбља. Зато претпостављам да се и овде налазио важан манастир 6. столећа. Може се само нагађати, на основу базена крстионице, да је живео током Раног средњег века и да је могао stradати тек у арапском нападу. Наиме, базени крстионица четворолисне основе нису ретки у 6. столећу (Николајевић 1966), али их има и касније. Занимљиво је да у Плиски, у базилици из доба хана Бориса Михаила, у северном броду, постоји такав базен (сл. 154. 4; 155), у веома сличном плочнику (Ваклинов 1977: 129). Зато би се крстионица из Подластве могла датovati и у 9. столеће. Зграде крстионица такве основе (сл. 154. 2-3) датују се обично у рановизантијско доба, као у Чипуљићу код Бугојна (Пашквалин 1998), али такво датовање није

Сл. 154. Крстионице: Подластва, базен (1); Чипуљић, зграда и црква (2-3), Пашквалин 1988; Плиска, базен (4), Ваклинов 1977.

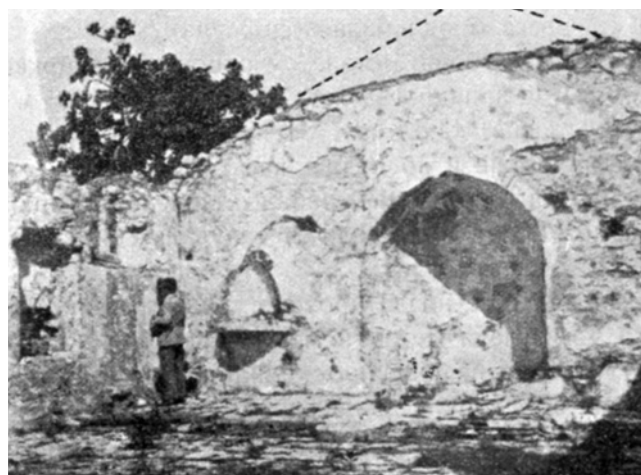
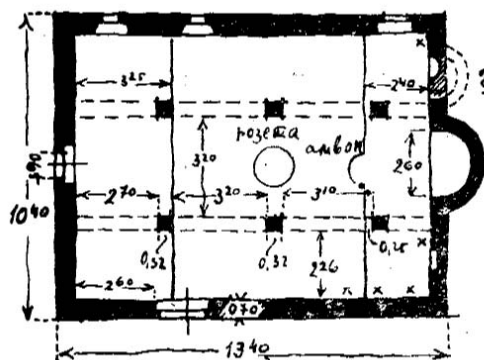
Сл. 155. Велика базилика у Плиски, Михаилов 1993.

поуздано, јер их има и почетком 11. столећа, као у Гамзиграду (Јанковић и Јанковић 1990: 51, сл. 11. 4). У време цара Душана више се није знало да је ту био манастир, па је на месту старог храма подигнута придворска црква, а са њене јужне стране дворца.

Под Тарабошем над Скадарским језером налазе се рушевине тробродне базилике Светог Николе (Дероко 1930: 133-134, сл. 3-5), која делује као грађевина 16-17. столећа. У себи садржи делове старије цркве (сл. 156). На северном делу источног зида види се зазидана апсида, мања од олтарске, са уграђеном нишом. Та зазидана апсида је ближа олтарској апсиди него северном зиду. Не зна се како је изгледала првобитна црква и када је подигнута.

Једнобродне цркве

Једнобродне цркве су најраширенији вид хришћанског храма кроз простор и време. Могу се разликовати по односима дужине зидова, да ли је брод дужи или краћи, да ли имају припрату и каква је. Највеће разлике су у обликовању апсиде, која је изнутра по правилу полукружна. Али споља може бити полукружна, полигонална, трапезаста, уписана у ненаглашен трапез, плитак или дубок четвороугаоник.

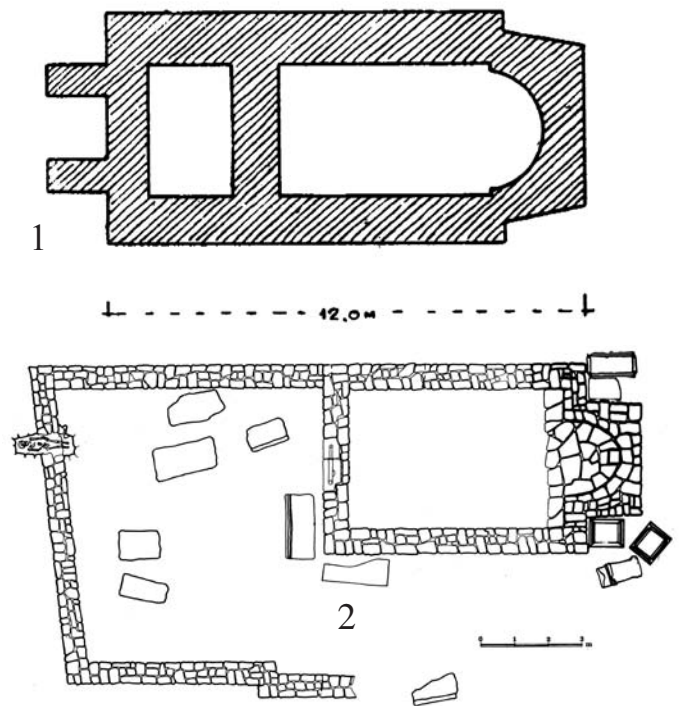

Сл. 156. Свети Никола под Тарабошем, Дероко 1930.

Разлике које постоје међу олтарским просторима (дубљи и плићи), нису толико изражене у једнобродним црквама колико у оним већим и сложенијим. Једина позната црква рановизантијског доба из Дубровника има споља петострану апсиду. Такве апсиде су бројније у Истри (Шоње 1981). У Зети 7-10. столећа једнобродне цркве су грађене са полукружним и уписаним апсидама. То могу бити гробљанске или велике саборне па чак и епископске цркве. На жалост, постоји читав низ једнобродних цркви за које знамо да су коришћене или су постојале у 7-10. столећу, али не и како им је изгледао источни део, као што су оне Свачу, Каменом, Дубровнику, Тврдошу, Завали и другде.

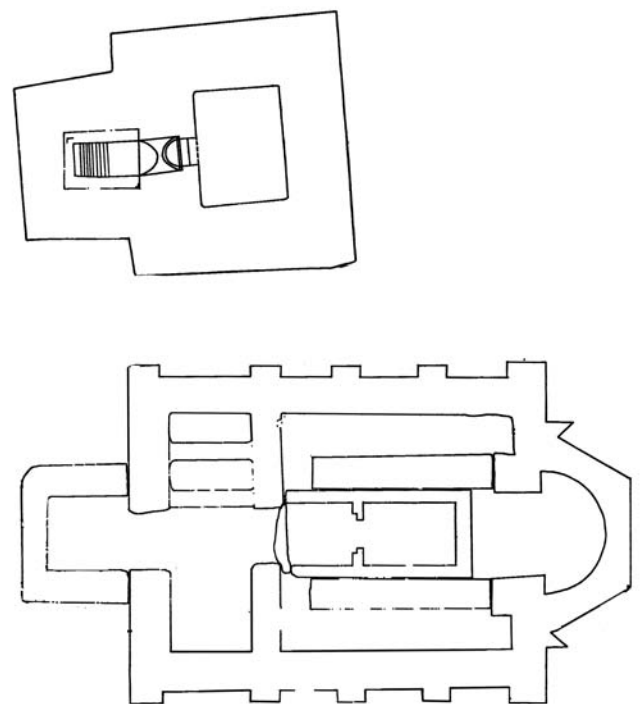
Оне са споља полукружном апсидом свакако су уобичајеније. Али у подручју старе Превале рановизантијског доба и Зете нису тако честе као у Неретви и Захумљу. Имају обично сразмерно широку апсиду од познатих цркава у Илирији. Најстарија је загробна црква на Бањичком гробљу код Пећи, која је по свој прилици саграђена у првој половини 4. столећа. У Улцињу постоје остаци цркве која би могла припадати Раном средњем веку. Недавно је откривена црква са полукружном апсидом и припратом на Великом Пијеску код Бара (обавештење М. Загарчанина). Сличне цркве античког доба познате су из Стона и са Шипана. Грађење апсиде полукружне са обе стране лакше је опеком, јер треба правити два лица; грађење каменом, уколико камен није погодан, подразумева више труда око његовог клесања.

Чешће су цркве са уписаном апсидом у четвороугаону зидну масу, која је углавном дебља од 1 м на угловима. Такве апсиде лакше је градити приклесаним каменом. Уписане апсиде су уобичајене за Сирију и суседну Јерменију и Грузију, али има их у целој Малој Азији, Цариграду, Египту. Столећима су особене за Истру (Марушић 1974). Веза са Сиријом и Истром свакако нису случајне. У унутрашњости Далмације, таква је црква код Хаџића (Фекежа 1989), која је могла бити коришћена до 10. столећа (сл. 157. 2). Има их чешће на црквама са бочним просторијама, као у Нарони, Мокром, Доцима, него на једнобродним црквама рановизантијског доба. Има их и у суседној Дарданији, на ротонди у Коњуку код Кратова. Уписане апсиде имају цркве у Муо, Росе, на Мљету, у Стону, Шћедру. И црква у Шурању може спадати у ову групу. Такве дубоке апсиде имају и цркве Студенице Хвостанске и у Врутцима у Босни; оне су већ особеност српске архитектуре. Како се види на примерима из Зете, уписане апсиде су на српским црквама грађене током 9-10. столећа, у 11. столећу, а губе се после 12. столећа — последње су на пастофоријама храма Иловице.

Сл. 157. Градац, Хаџићи (1), Фекежа 1989; Самодрежа (2), Дероко 1962.

Црква са уписаном апсидом у трапез могла је бити стара Самодрежа на Косову (сл. 157. 1), уколико је план те цркве тачан (Дероко 1962: сл. 220). Апсида је сразмерно широка у односу на брод, на који се наставља кратка припрата; на западној страни је била мања отворена просторија, вероватно са звоником. Једина црква са споља тространом апсидом, односно

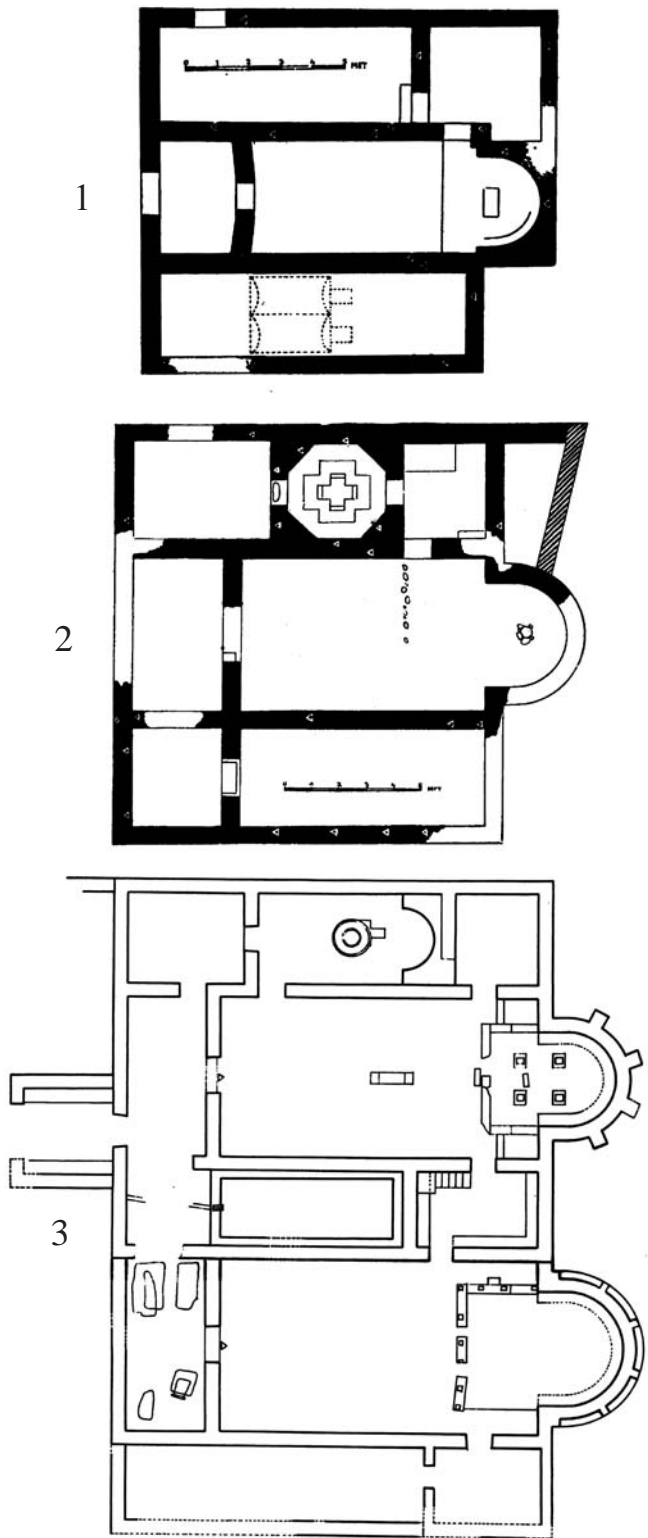
Сл. 158. Бела Црква, Ковачевић 19666.

основе наглашеног трапеза косих страна (сл. 158), је она са криптом из Беле Цркве у Метохији (Ковачевић 1966). Њен изглед свакако је последица утицаја цариградског градитељства рановизантијског доба, посредством храмова у Првој Јустинијани, као што је базилика са криптом.

Једнобродне цркве са бочним просторијама

У ову групу сврстао сам цркве које привидно личе на базилике, јер имају средишњи брод, уз који су прислоњене друге просторије; оне међусобно не чине просторну целину, као бродови у базиликама, јер су раздвојене зидовима а не стубовима или ступцима. Оне су споља личиле на уобичајене базилике, јер им је брод главне цркве био изнад бочних просторија. Изнутра, то је био једнобродни храм, на који су са обе стране биле прислоњене просторије под нижим крововима, различитих намена. Ту су могле бити проскомидија и ђаконик, или крстионица ако садржи базен за крштавање, или параклиси ако су у њима олтари. Најчешће је то била главна црква са споредном црквом на јужној страни (параклисом) и крстионицом на северној страни. По правилу је крстионица у истој одаји где и проскомидија. У њој је било постројење једнако олтару, али је питање за какву се службу користило. Цркве оваког склопа познате су у унутрашњости Далмације од рановизантијског доба, као и даље на запад, у Норику, а граде се и у одмаклом Средњем веку. Главна црква вероватно је била посвећена неком великом празнику, а споредна неком светитељу, заштитнику ктитора, слави. Постојање мање цркве прислоњене уз већу, али са посебним двосливним кровом, забележено је и даље на исток. У Пазаришту то је грађевина приздана уз јужни зид цркве на источном крају, а у Пирдопу на западном крају. И базилика у Дољанима има такву уједно изграђену прислоњену цркву — параклис. Базилика у склопу североисточног угла у Бреговини има у јужном броду уписану четвороугаону апсиду, слично Дољанима. Такве цркве нису уобичајене за приморје Далмације (Шоње 1981). Видимо да се начин устројавања црквеног простора из унутрашњости Далмације ширио на дачку дијецезу Илирије.

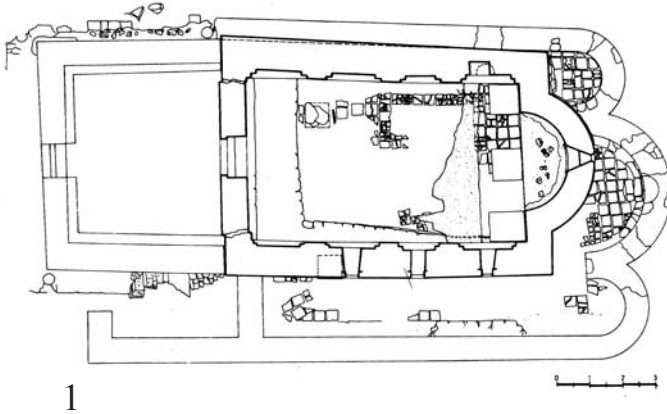
Све ове цркве могу се поделити на три групе. По настанку, најстарије су цркве прве групе, из доба византијске власти у 6. столећу. Имају несиметрично распоређене одаје око средишње цркве. Оне су уобичајене у унутрашњости Далмације (сл. 159), а ретке су у приморју. На пример, црква у Нерезима, са источне стране Неретве, има споља полукружну апсиду (сл. 159. 2). У Стону, црква Светог Петра има са северне стране уједно сазидану просторију,

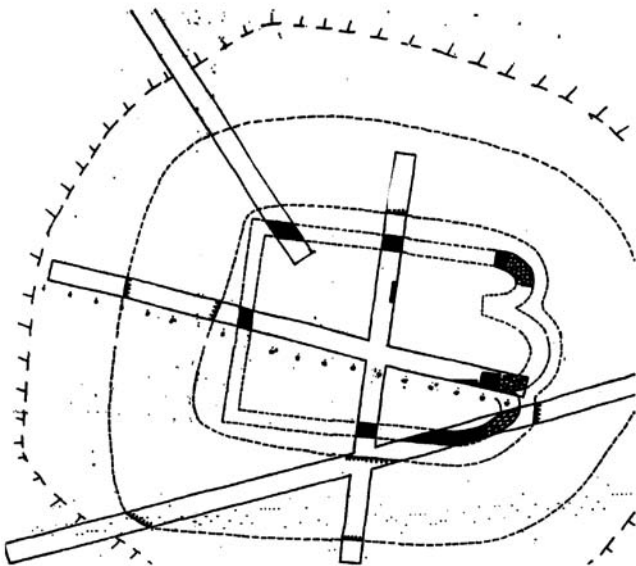
Сл. 159. Основе цркава у Нерезима (1) и Доцу (2), Сергејевски 1959; у Срими (3), Гуњача 1989.

у коју су накнадно уграђене три уписане апсиде, а црква Светог Стефана има просторије приздане са северне стране на једнобродну цркву, како се чини. Темели цркве у Баћини имају са јужне стране две просторије, а са северне стране су неке недовољно јасне просторије са апсидама. У Полачама на Мљету је уз цркву рановизантијског доба приздана

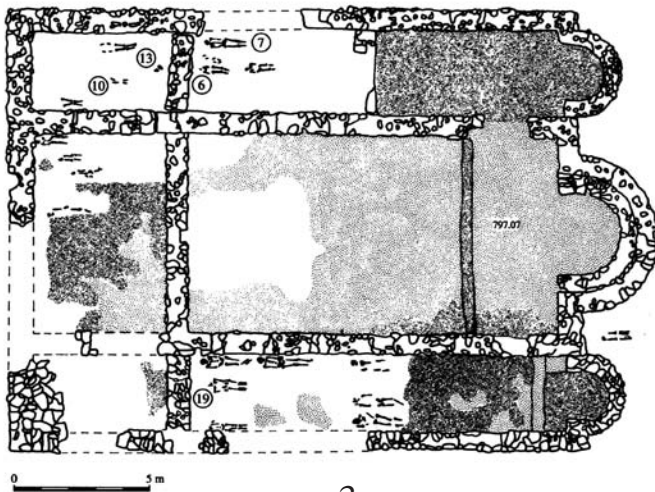
црква на јужној страни са бочном капелом, обе са уписаним апсидама. У Срими близу Шибеника (Гуњача 1989, сл. 2), у северну просторију са базеном крстионице, накнадно је уграђена уписана апсида (сл. 159. 3). Занимљиво је да цркве таквог склопа нису познате у приморским латинским градовима.

1

2

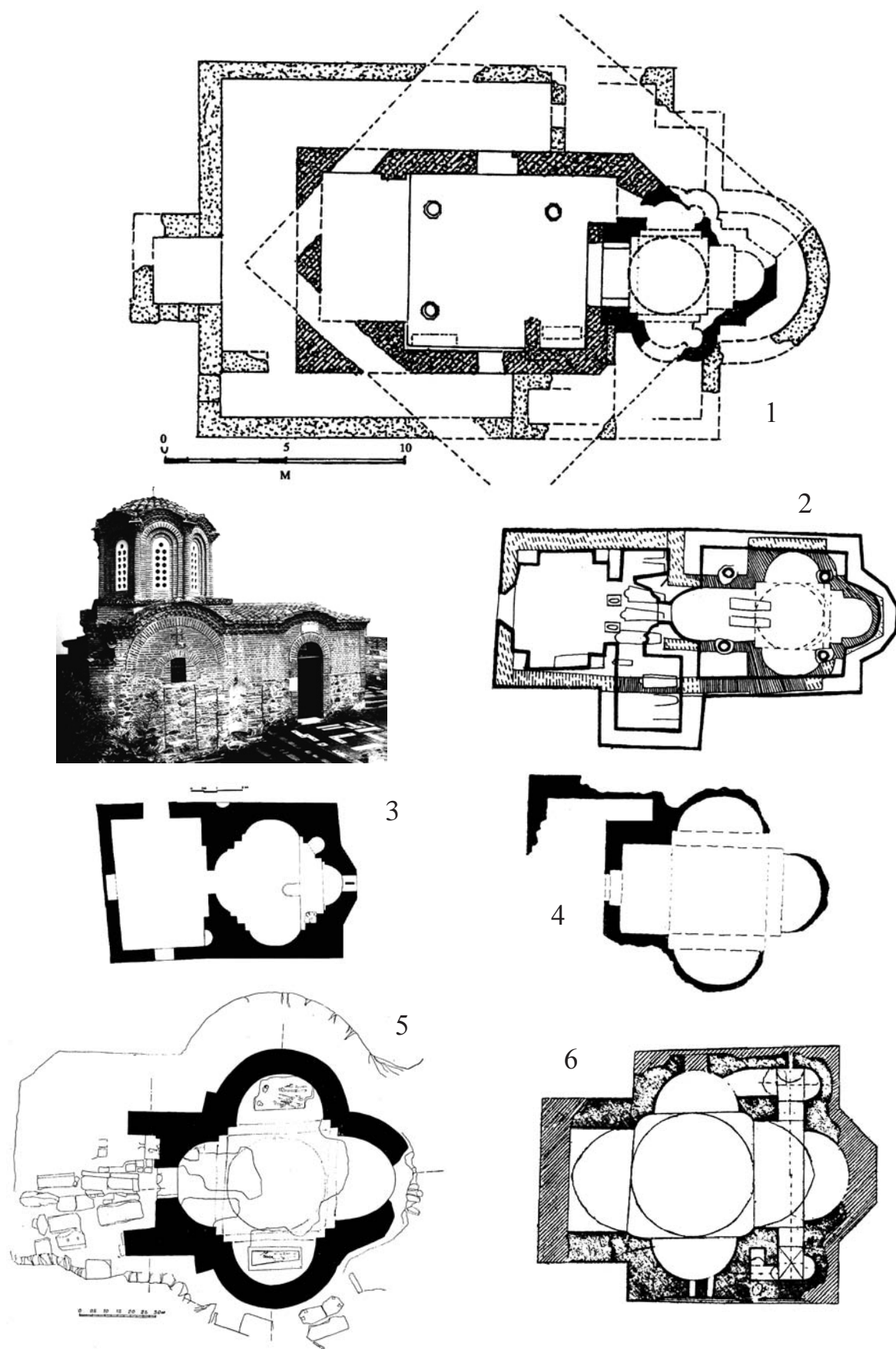

3

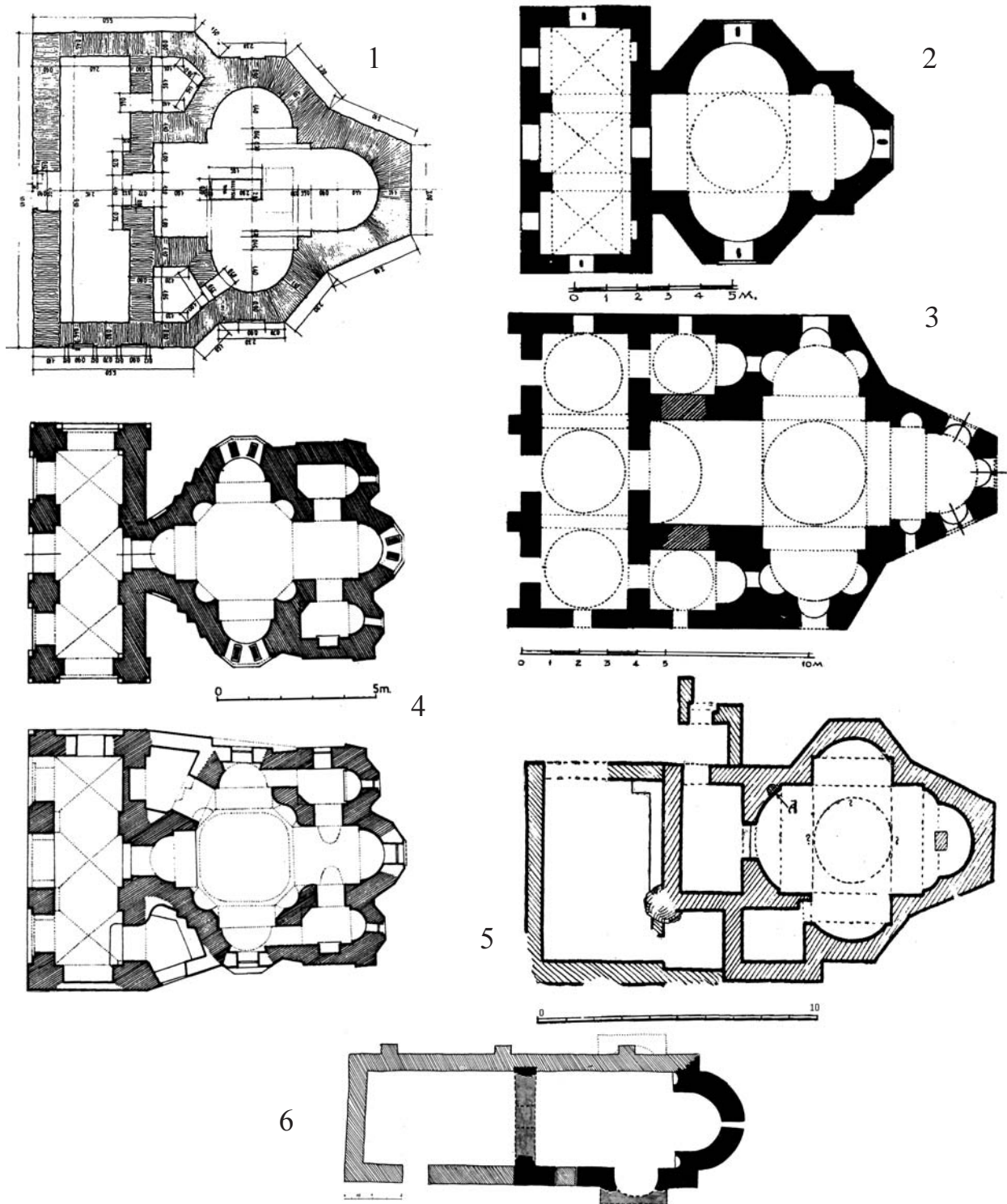
Сл. 160. Основе цркава у Попама (1), Вукадин 1977; Манаштир — Бега (2), Radulescu 1999; на Јелици (3), Милинковић 2001.

Прва црква овакве основе, која припада другој групи цела саграђена по престанку византијске власти, је она Светих Апостола у Пећи. Она се упадљиво разликује од базилике јустинијанског доба оближње Студенице Хвостанске. Као црква која је у најмању руку била епископска, морала је утицати на изглед цркава изграђених за њом. Међу њима је најочигледнији пример мала црква која се приписује Светом Трифуну у Котору; она је скоро једнаког плана, само што је знатно мања. Али се поред ње могла налазити већа црква, подударног и плана и величине Светим Апостолима. Изван Зете црква друге групе било је око Неретве; познати су неки њихови планови, не сасвим поуздани (Сергејевски 1959). Црква у Доцу, западно од Неретве, има уписану апсиду (сл. 159. 3). У Лепеници код Сарајева одавно је истраживана црква сличне основе, за коју није јасно да ли је имала обичну апсиду или уписану у четвороугаоник. Смештена је у утврђењу, са налазима из времена око 600. г. (Skarić 1932). За разлику од цркве у Доцу, која је била покривена опекама, ова је имала дрвени кров.

Трећа и најмлађа група цркава ове врсте, заступљена је у Зети храмом Арханђела Михаила на Градини, из треће четвртине 9. столећа, а можда и храмовима на Бешкој и под Тарабошем. Необично су сличне поменутој цркви на Јелици (160. 3). Те цркве имају три споља полукружне апсиде, што показује да су њихови градитељи владали зидањем таквих апсида. Чак су врло слободно и умешно зидане, јер су везе међу апсидама сасвим танке. Са друге стране, оне показују и утицај византијских цркава тог доба, које су имале три апсиде, али и куполу. Зато не треба искључити постојање куполе и код ових цркава, иако се то у основи не види. Не треба занемарити ни спољни изглед храма Арханђела Михаила на Превлаци, иако је то базилика. Већ сам навео да је цркви са Градине врло слична црква из Попа код Новог Пазара исте групе; једино још она има установљени бочни олтар, уз епископски престо и седишта уз зидове, али се код ње апсиде међусобно додирују (сл. 160. 1). Сличне цркве се повезују са Францима (Матејић 1996). У Кумјеновићима, јужно од Јахорине, откривена је базилика са три апсиде, у којој је нађена гробница (епископска), и нагрудни крст, још необјављени (*Лексикон*: 120); могла би бити из 9. столећа. Цркве познијег 9. столећа, повезаних апсида а недовољно јасно разрешеног унутрашњег простора, познате су у Преславу и Мачванској Митровици (Јанковић 2004: сл. 3). Слична а још неистражена црква из Планинског Баната (сл. 160. 2), датована је у 14. столеће (Radulescu 1999, сл. 2).

Сл. 161. Цркве Св. Пантелејмона (1), Коцо 1948, и Св. Наума (2), Миљковић-Пепек 1994, Охрид; Христа Спаситеља у Солуну (3) Kourkoutidou-Nikolaidou и Tourta 1997; у Горици (4), Бошковић и Томовски 1961; Зањевачка код Зајечара (5), Стричевић и Суботић 1959; Винени (6), Петковић 1950.

Сл. 162. Цркве из Злесте (1), Васиљевић (по Грујић) 1986; Варасоваса (2) и Платани Ахајас (3), Орланбос 1935; Цариграда (4), Еglise (по Mathews) 1980; Дечана (5), Бошковић 1941; Свеžана (6), Миљковић-Пепек 1970.

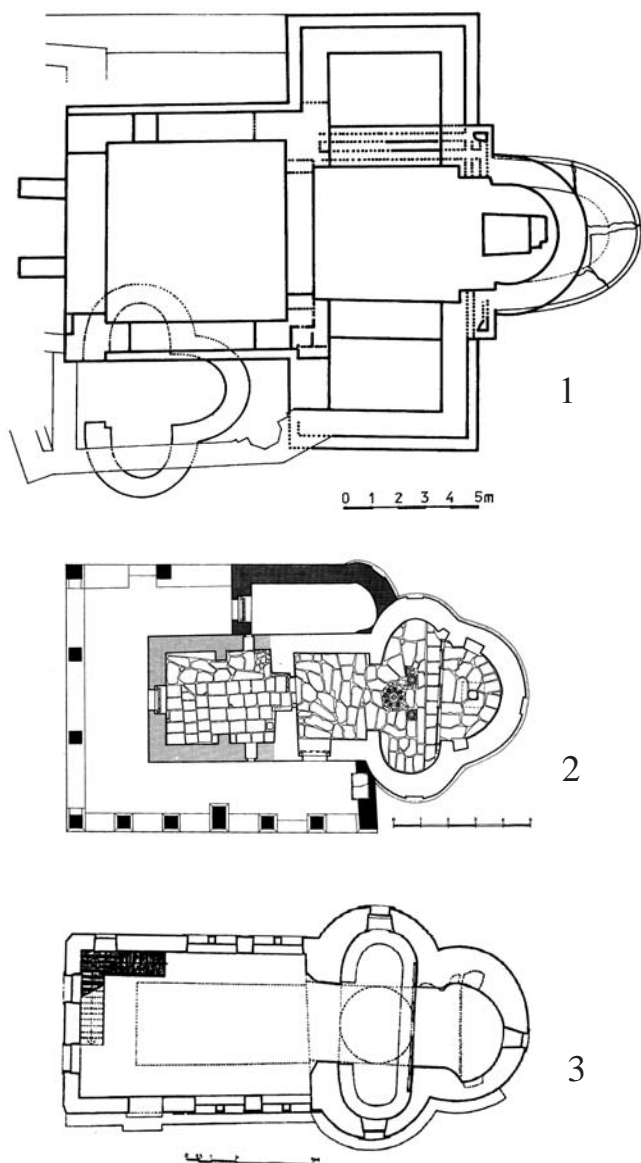
Цркве са три и више конхи

Цркве триконхалне основе имају дугу традицију у Далмацији, где се граде још од Антике. Деле се на оне код којих су на брод надовезане конхе које се међусобно не додирују, и оне где је брод надовезан на конхе међусобно повезане (Јанковић 2002). На подручју Превале из прве групе позната су две такве цркве античког доба, Пречиста Богородица Крајинска и она

откривена у Бару. Обе су трајале до млетачке и турске окупације. Занимљиво је да су и друге цркве сличних основа, из античког доба, коришћене код Срба све до најезде Турака. То су оближња мала црква Апостола Павла код Требиња (Петро-Павлов манастир), и црква манастира Пресвете Богородице код Куршумлије, коју је обновио велики жупан Стефан Немања, како се мисли. У Средњем веку граде се по правилу цркве оне друге групе, али често сведене само на зграду

тролисне основе. Околност да су три старије цркве груписане на правцу Скадар – Требиње, указује да су под њиховим утицајем грађене оне средњевековне.

Најзначајнија је несумњиво црква тролисне основе из Дољана. Особена је по троделној припрати са крстионицом у одаји на северној страни (по томе је сродна једнобродним црквама са бочним просторијама) и пространим двориштем — отвореном спољном припратом. Њој је основом најближа мања црква у Дривасту, код које унутрашња лица спојева апсида такође образују четвороугао дијагонално постављен према странама света, који је угловима окренут апсидама. Слична је и основа храма Светог Јована у Затону на Лиму, али у њој су унутрашњи спојеви апсида завршени угловима, који образују четвороугао окренут као и црква. Последње две цркве биле су отворене са западне стране.

Сл. 163. Цркве у Смедереву (1), Цуњак 1998; Мртвици (2), Пешић 1989; Ксантију (3), Moutsopoulos 2004.

Необично дубока апсида цркве Ризе Богородице у Бијелој, могла би припадати старијој триконхалној цркви. Можда је и она била првобитно отворена са западне стране. Уз малену пећину на Старчевој Горици, где је могла бити испосница већ од 6. столећа, налази се неиспитана црква 15. столећа. Западни део брода те цркве спојен је са певницама кратким заобљеним зидовима, који могу припадати старијој триконхалној грађевини. У темељима храма Давидовице запажају се остаци две бочне апсида, које указују да је и ту постојала триконхална црква.

Две цркве тролисне основе, на Охридском језеру, недалеко од Зете, поуздано су датоване: то су црква посвећена Светом Пантелејмону коју је подигао Свети Климент (+916) и црква Светих Арханђела коју је подигао Свети Наум (+920) у манастиру који се данас зове по њему (Коцо 1948, 1958; Миљковић-Пепек 1994). Свети Климент, ученик словенских апостола, избегао је из Мораве у Бугарску 885. Стога и треба датовати ове цркве шире око 900. Обе су на Охридском језеру, из којег истиче Црни Дрим, и улива се у Јадранско море код Скадра, односно Љеша. Над црквом Светог Климента (сл. 161. 1), подигнутој на темељима цркве рановизантијског доба, данас обновљеној, била је саграђена цамија, и зато је лоше сачувана. Храм Светог Наума није најпоузданије реконструисан јер је президан (сл. 161. 2). Источна конха им је споља тространа, као у дечанске цркве. Свети Наум има уписане бочне конхе у правоугаоник, што можда указује на утицај са запада односно из Зете, док оне Светог Пантелејмона подсећају на дољанске. Обе цркве имају апсидице на источној страни бочних конхи, слично Светом Јовану у Затону. Црква Светог Наума на западној страни има правоугаону одају слично црквама из Охрида и Затона. Бочне уписане апсида има и црква у Свећанима у Повардарју год Градског (Миљковић-Пепек 1970: 86, сл. 16), као и црква из Мармиру у данашњој Албанији (Meksi 1971), а можда и црква из Горице (Бошковић и Томовски 1961), на Охридском језеру (сл. 161. 4, 6, 162. 6).

Рушевине цркве код манастира Дечана су сличне основе, али то је четворолисна црква. У селу Злесте код Охрида налазе се рушевине једне сличне тролисне цркве, на западу четвороугаоно завршене, посвећене Богородици Пречистој (Васиљевић 1986), чије су све три апсида споља тростране као код дечанске цркве (сл. 162). На западу има издужену изгледа једноделну припрату, а налик оној у триконхосу из Дољана. Бочни крајеви припрате су спојени зидовима са бочним конхама, и тако су добијене две мање одаје. Слична али мања је црква на Горици јужно од Охрида. Такве цркве грађене су и на тлу Византије, где се обично

датују у 10-11. столеће. Њихова особина, као и цркви на Охридском језеру и у Дољанима, јесте да су грађене коришћењем редова опеке, што јасно указује на византијско градитељство (у Затону је коришћена седра – сига). Таква је четвороконхална Панагиа Камариотиса у Цариграду (Mathews 1973; Eucice 1980), отменије грађена, споља заобљених конхи, са бочним пастофоријама и припратом која је, као у Дољанима, накнадно спојена са бочним конхама (сл. 162. 4). Црква Светог Димитрија из Варасоваса (Ορλανδος 1935: сл. 1) је тролисне основе, налик цркви из Злесте; бочни зидови припрате су зидовима поравнати са бочним конхама, па су тако добијене бочне капеле (сл. 162. 3). Једноставнија је црква тролисне основе Светог Николе из Платани Ахајас (Ορλανδος 1935: сл. 12), са апсидицама на бочним зидовима испред олтарске конхе мање од бочних (сл. 162. 2). Ове цркве су по својим западним делом са бочним просторијама сличне знатно већој Богородици Љевишкој у Призрену (сл. 139) и великој базилици у Плиски (сл. 155). Овим тролисним и четворолисним црквама треба прибројати и цркву Христа Спаситеља из Солуна, која је данашњи изглед добила средином 14. столећа (Kourkoutidou-Nikolaidou и Tourta 1997: 40-44, сл. 37-38), али очигледно у себи садржи зидове старије грађевине четворолисне основе, споља трапезастих апсида, можда са западним делом налик осталим црквама ове групе. То се види по различито грађеним фасадама, односно спојницама између првобитних зидова и уграђених делова (сл. 161. 3).

Изгледа да црква у Затону првобитно није имала врата ни западни зид, већ је накнадно на њу призидана правоугаона просторија са западне стране. Како показују други примери, то није само неважан показатељ редоследа зидања, који се могао одиграти у небитном временском размаку од годину или две. Триконхална црква из Дриваста, као да је такође била отворена са западне стране, јер на то указују видљиви остаци — не виде се никакви трагови западног зида. Поред тога, тло на коме је подигнута, пада даље ка западу. И темељи цркве тролисне основе из Смедерева (Џуњак 1998: 99-104), датоване шире у 8-11. а уже у 10. столеће, немају западни зид (сл. 163. 1). Питање је како је првобитно изгледала црква тролисне основе на истакнутој стени у Мртвици, у Грделичкој клисури код Владичиног Хана (сл. 163. 2), нејасног датовања (Пешић 1989). Код ње је брод надовезан на триконхос налик смедеревском, и можда је такође некада била отворена са западне стране. Таква је и црква из Ксантија (сл. 163. 3), али дубљих апсида, отворена са западне стране, где је дозидана пространа припрата (Moutsopoulos 2004). Зањевачка

црква код Гамзиграда (Стричевић и Суботић 1959: сл. 1), саграђена је на темељима старије цркве, судећи по објављеној основи и постојању засвођене гробнице испод западног зида (сл. 161. 5). Обновљена црква је на западној страни имала два бочна пиластра која су по свој прилици носили лук, тако да је добијена сасвим плитка „припрата“; није искључено да је то учињено према основи старије грађевине, то јест да је она била отворена са западне стране. Црква са апсидама надовезаним на брод, из Паље у Крајишту према Знепољу, која иако препуштена рушењу још увек стоји, такође има првобитни источни део отворен са западне стране (сл. 164). У њој има античких опека, којима је поплочан под, тако да је и њено датовање отворено. Ако је и била налик триконхосима рановизантијског доба, са апсидама наслоњеним на брод, какве су цркве Пречисте Богородице Крајинске, у Бару и код Требиња, ипак отворена западна страна одговара млађим црквама. На њу подсећа недовољно разјашњена црква у Свећанима, која је имала бочне апсиде, али уписане и мање од источне конхе (сл. 162. 6). Околност да су њене бочне апсиде уписане, као и у црквама Охрида, указује на њихову везу са Далмацијом.

Ова питања тек треба проучавати. Као да су то били храмови који су под зиданим кровом имали само олтарски и предолтарски простор, онај са амвоном, проповедаоницом, дакле простор за литургију и проповед; главни брод цркве односно припрата, намењен верницима, био је вероватно дрвен или отворен, под небом. Уколико пратимо овај правац закључивања, занимљиво је поређење са базиликом отворене унутрашњости (basilica discoperta) из Салоне (Dyggve 1951). Охридски триконхоси у наставку на западној страни имају знатно већу просторију, која би се могла назвати припратом. Са њима се може поредити двориште триконхоса из Дољана. Наиме, у Охриду је континентална клима, па велика отворена припрата односно брод, нису погодни за учешће у литургији. Тако треба видети и велику припрату цркве на Звечану. У Зети је много блажа клима, где је и двориште ограђено тремовима (једноставнијим за грађење), могло имати улогу припрате и брода. Дакле, и у дворишту триконхоса у Дољанима заправо треба видети припрату, односно спољну припрату. Знатно је већа од цркве у Дољанима, Округла црква из Преслава, која такође има двориште односно спољну припрату, накнадно дозидану негде у раном 10. столећу (Бояджијев 1982). Међусобно се те цркве могу повезати преко пиластара који споља повезују конхе. Цркве отворене на западној страни нису забележене јужније од Охрида.

Сличне грађевине се могу наћи и на западу, у Италији. Купола на триконхосу у Дољанима је морала бити споља осмоугаона а изнутра елиптична, као и код цркве Светог Петра у Расу (сл. 165. 1). Уочене су везе са Грчком у сликарству Петрове цркве, датованог у 10. столеће (Михаиловић 1986: 71-83), али она показује веће градитељске везе са Италијом него са Грчком. Упадљива је сличност основе, изглед куполе, начин зидања и друге особине, са неким зградама крстионица у Италији, које се датују у 9-11. столеће; наводим примере из Ђалијана и Бијеле (Mazzariol и Pignatti 1961: 286-287). Уколико би повезали Петрову цркву са Белом, који је по *Љетопису* дошао из Рима, требало би је датовати око средине друге половине 10. столећа. Могла је служити као крстионица уз већу епископску цркву, која још није откривена (Јанковић 2004: 72-74). Она својом полукружном припратом, галеријом и апсидом која на источној страни излази из њене кружне основе (Нешковић 1987), подсећа на цркву Светог Доната у Задру саграђену крајем 8. столећа (Марасовић 1978: 39, Т. 22-24), али још више на Округлу цркву из Преслава (сл. 165. 3), саграђену око 900. (Бояджијев 1982), а преко ње и на монументалну касноантичку цркву Светог Ђорђа у Солуну. У Јерменији је позната црква са лепезастом вишеделном припратом (сл. 165. 2), сличном Петровој цркви (Марутјан 1989: сл. 107а/Н).

Споља полукружне апсиде, које нису особене за Цариград, честе су у некадашњој Далмацији. У захумском граду Ошљу код Стона делимично је истражена црква осмолисне основе (Марасовић 1978: 39); у западној конхи – улазу, начињене су две апсидице, слично Дољанима (сл. 165. 4). На западној страни има, чини се призидану зграду, са одајом на спрату (и звоником), отвореном према унутрашњости цркве. За византијске градове Доње Далмације (Задар, Трогир, Сплит) и суседну Хрватску (Кашић, Брибир, Придрага, Брнази), особени су кружни храмови шестолисне основе или са четвороугаоним улазом уместо шесте апсиде (сл. 165. 6-7). Њихову појаву треба датовати у време по протеривању Франака и повезати их са крштавањем Хрвата и осталих тамошњих Словена од стране Византије, почев од средине друге половине 9. столећа, иако се датују у млађе време (Марасовић 1978: 31-39, Т. 16-21). Темељи сличне цркве откривени су у Рогачићима код Сарајева (сл. 165. 5), али ужих апсида (Чремошник 1953).

Из овог прегледа може се издвојити скупина цркава тролисне основе у сливу Дрима укључујући оближње Дољане у Зети, а њима треба прибројати изгледа цркву из Бијеле и нешто даљи Затон на Лиму. Остале цркве такве основе су у данашњој Србији, на југозападу

Грчке и у Цариграду. Њихов распоред око Охрида, указује на простирање Цркве којом је управљао Свети Климент. Очигледно је византијско порекло таквих цркава, као и да таквих цркви нема у бугарском доњем Подунављу (са једним изузетком), иако је до краја 9. столећа Бугарска заузела све области сливова Мораве, Дрима и Ибра. И у Хрватској и Далмацији су познате само две такве цркве (Марасовић 1978: Т. 13. 1-2). Зато појаву њихових градитеља око Охрида треба тражити преко Солуна, Драча или Скадра. Не треба искључити могућност да је црква у Дољанима била узор за оне охридске, што не мења битно њено датовање. Све околности указују да подизање храма у Дољанима треба датовати у границама од краја 9. до почетка 10. столећа. Дољанска крстионица указује на престону цркву, сличну Петровој цркви у Расу, или Округлој цркви у Преславу, које такође садрже крстионицу.

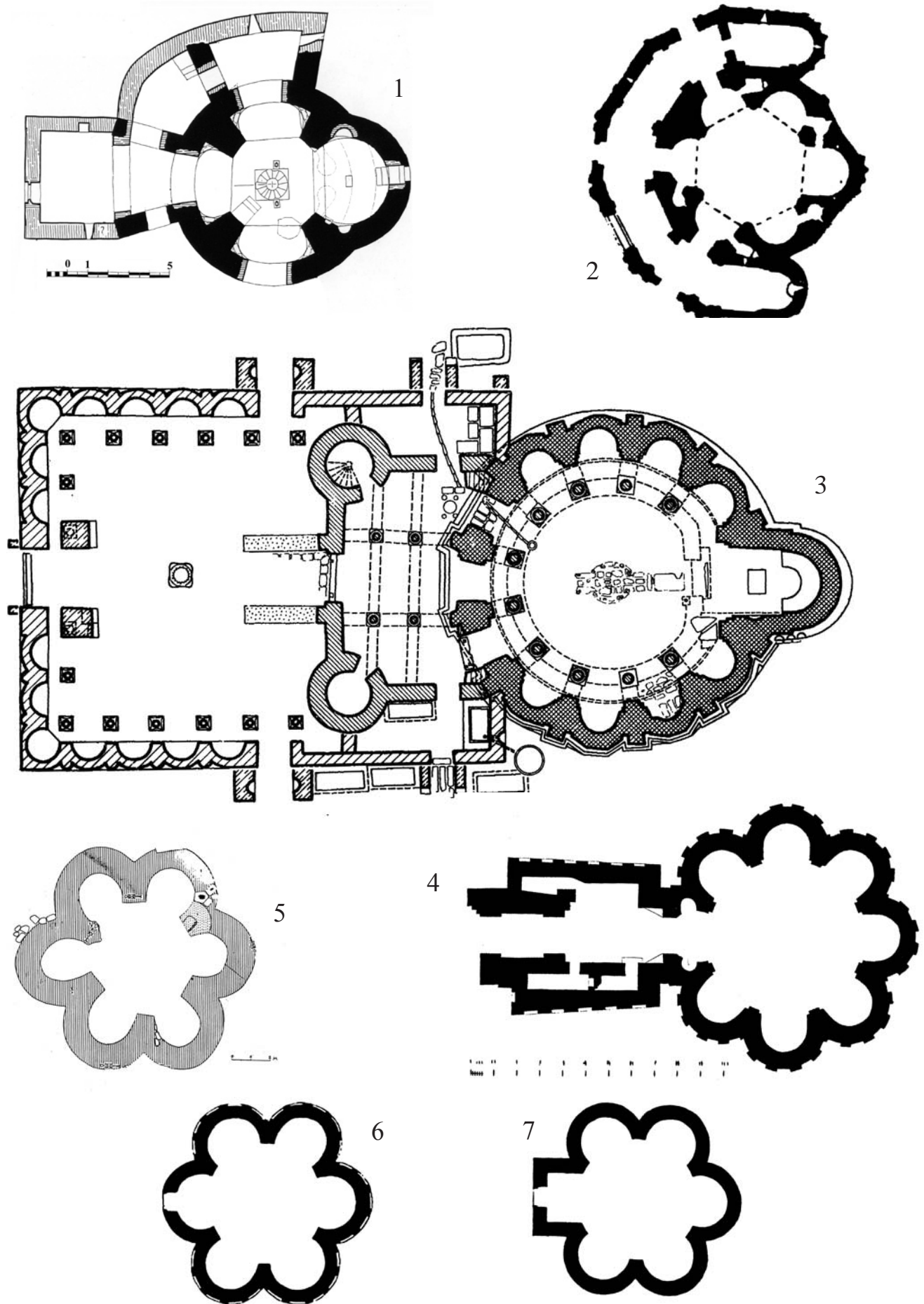
1

2

Сл. 164. Манастир у Паљи, поглед од северозапада на спој призидане припрате и цркве (1); исто, споља, поглед са југозапада (2).

Сл. 165. Основе цркава: Свети Петар у Расу (1), Нешковић 1987; Јерменија (2), Марутян 1989; Преслав (3), Бояджиев 1982; Ошље (4), Марасовић 1978; Рогачићи (5), Чремошник 1953; Трогир (6) и Задар (7), Марасовић 1978.

Цркве крстообразне основе

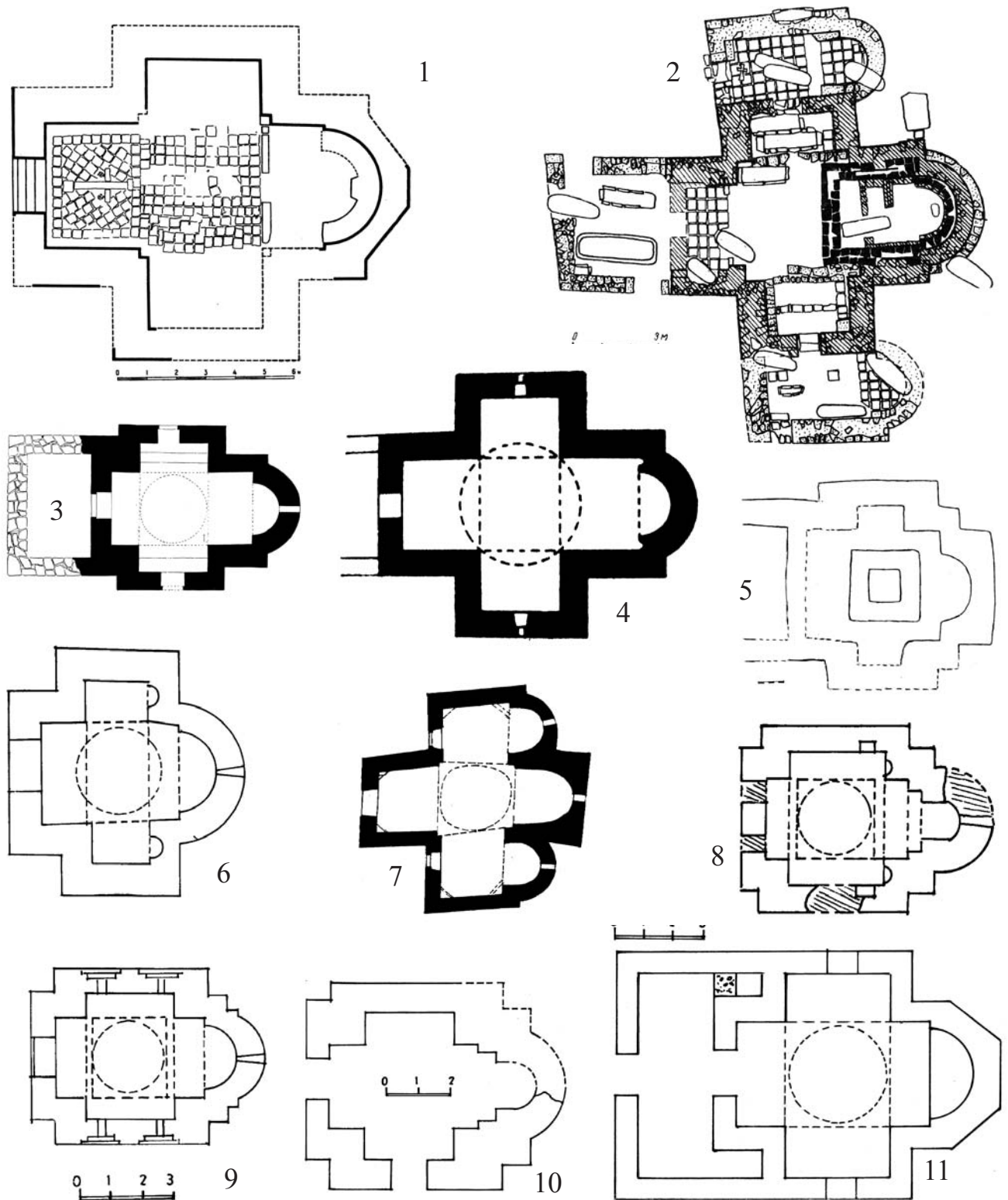
Цркве крстообразне основе, које нису честе у 4-6. столећу, од почетка су присутне у Далмацији. У римској вили датованој у 3. столеће у Панику код Билећа (сл. 63. 1), откривена је дозидана крстообразна просторија, са мозаичким подом на коме је приказан Орфеј, са три крста на рукаву одеће, због чега се тумачи као персонификација Христа (Чремошник 1974). Свети Гамалаил, учитељ Апостола Павла, имао је одежду ишарану златастим крстовима, по једном житију (*Житија светих* 1997: 24). Као Свети Гамалаил, и Орфеј је учитељ људи, јер је проналазач алфабета и земљорадње (Срејовић и Цермановић 1979: 310-312). У живој традицији и схватањима Балкана (некада једнаког појму Европа), Орфеј је могао да буде Христов пророк међу незнабошцима.²³ За Паником би најстаријапознатакрстообразнацркваДалмацијемогла бити она из Петро-Павловог манастира код Требиња (Јанковић 2002). За њом следи велика епископска црква у Салони. Крстообразан храм код Требиња коначно је запустео изгледа већ око 600, али његов изглед као да је утицао не само на храмове рановизантијског доба (Оборци, итд), него и на позносредњевековне храмове, на пример на Тврдош. Како се чини за овај храм је било везано предање о Апостоу Павлу.

У Зети 7-10. столећа такви храмови нису реткост, и сви су упечатљиви. Најстарија је црква Апостола Томе у Прчњу. Може се реконструисати као грађевина крстолико распоређених бродова, са продуженим крацима крста у односу на храм из Петро-Павловог манастира. Ова црква се мора датовати најкасније до почетка 7. столећа. Од цркве у Котору која се приписује Светом Трифуну, сачувани су само темељи. Она има три апсиде на истоку и по свој прилици је имала основу уписаног крста са куполом. Међутим, није искључено да је била једнобродна црква са бочним просторијама, због сличности са храмом Светих Апостола у Пећкој Патријаршији. Није довољно испитано како се камени делови иконостаса и други камени намештај раног 9. столећа из Котора уклапају у њу; зато је отворено питање њеног датовања — могла би бити из 7–8. столећа. Уколико је била крстообразне основе, њени узорци се не морају тражити на истоку, већ у старом саборном храму садашњег Петро-Павловог манастира или Светом Томи у Прчању.

Сажетији и збијенији је храм из Дубровника (зграда крстионице?), откривен код катедрале (сл. 120).

Саграђен је најкасније у 10. столећу. На њега се основном надовезује црква из Дукље, али издуженије основе; има уписану апсиду на источној страни (сл. 133). Изузетне су цркве са основном сажетог уписаног крста а са уписаном апсидом. Уз Град код Дупљаје у јужном Банату, где се по свој прилици налазио град Караш у Средњем веку, нађени су глинене темељи једине мени познате сличне цркве (сл. 166. 5). Саграђена је по свој прилици на праисторијском тумулу, а њена истраживања започета 2003. још нису завршена. Она је нешто мања, има уписану апсиду, а у средини четвороугаон темељ, за неку конструкцију (темељ за стубове куполе?). Њени зидови били су грађени каменом и опеком. Око цркве је гробље, за сада датовано налазима у временски распон од 11-12. до 15. столећа. Најстарији налаз међу ретким уломцима грнчарије је комад глачане посуде, можда бугарске. Налази грнчарије 9-10. столећа забележени су у самом Граду, а треба их датовати у време кнеза Глада односно цара Симеона, када је Бугарска владала Банатом, а пре мађарског освајања. Неиспитана црква Светог Атанасија у манастиру Лешку (Дероко 1962: сл. 253), коју се недавно срушили Албанци под окриљем НАТО, имала је апсиду уписану у дубоки трапез и крстообразан план, али са бочним пиластрима који су носили куполу. Сличну апсиду имала је и стара црква Самодрежа на Косову (сл. 157. 1). Са Лешком се даље може повезати црква у Сјарини, код које се на бочна проширења унутрашњост такође надовезују пиластри, али она има обичну апсиду, споља тространу. За њу се мисли да би могла бити из рановизантијског доба (Hodinott 1963, 197, сл. 118). Крстообразну основу има црква из Метохије у Будисавцима (Дероко 1962: 145), за коју се по предању мисли да је из 14. столећа, али би могла бити саграђена на старијим темељима. Сличне цркве постоје у средњобалканским просторима, али мање, чије су апсиде споља полукружне или тростране односно трапезасте (Алексова 1989: 148-150, сл. 7, 12, 16-18). То су цркве у долини Брегалнице, Свети Спас у Жиганцима и црква у Мородвизу, а у долини Струме цркве Светог Николе у Сепаревој Бањи и Светог Теодора код Бобошева (сл. 166. 6, 8-11). Све се датују од 9. и 10. столећа до најкасније 12. столећа. У 10. столеће је датована и црква са Крима (Миц 1990: сл. 3), наглашеније крстолике основе (сл. 166. 2). Црква из Мородвиза је по припрати слична цркви из Горице код Охрида (сл. 161. 4), а и неким црквама триконхалне основе. По томе је слична Светим Арханђелима у

²³ Орфеј је трачки пророк из 6. столећа пре Христа и предводник орфичара који су веровали у бестелесну природу људске душе и првобитни грех због кога душа лута, али се може искупити трудом. Еуридика, Орфејева жена, умрла је од уједа отровне змије, а Орфеј својим певачким – мелодијским, музичким и песничким даром, узалудно покушава да је спасе од смрти; према секундарном предању Зевс га је убио муњом зато што је људима открио Божанске тајне. Такође по предањима, његова откинута глава била је нападнута од змије као што је и допловила до ушћа реке *Мелета* код Смирне, а Апостола Павла је змија уједа на *Мелити*.

Сл. 166. Цркве крстолике основе: Ботево (1), Станчев 1959; Крим (2), Миц 1990; Мармаро (3), Мекси 1971; Ђунис (4), Дероко 1962; Дупљаја (5); Теранци (6), Бобошево (8), Сепарева Бања (9), Жиганци (10), Мородвиз (11), Алексова 1989; Нин (7), Марасовић 1978.

манастиру Светог Наума. То даље поново указује на везе са Зетом. Занимљиво је да су пастофорије велике базилике на Аилу, саграђене по свој прилици у време цара Самуила, имале куполу изнад врло сличних основа.

Цркве сличне, још сажетије основе, сведене скоро само на поткуполни простор, појављују се у неким утврђењима са слојевима 10-12. столећа — у

Диногацији, Пернику, Врању (Марково кале), Звечану, Дубровнику. Наравно, свим овим црквама су узор били већи, сложенији и вештије грађени храмови у Цариграду. Сличности са наведеним црквама указују да би цркву из Дукље требало датовати најпре у 10. столеће. Била је упадљива грађевина. Дебљина зидова омогућује знатну висину; вероватно је имала куполу,

ослоњену преко пандантифа на полуобличасте сводове односно лукове. Положај над старом базиликом није случајан — показује да је требало да је наследи, да успостави континуитет са њом. Морала је имати значајну улогу, али само једно краће време, јер око ње нема дуготрајног гробља као у Дољанима.

Камени украс цркава

Разматрања о каменом украсу овде ћу свести на нека ужа датовања и поједина запажања. То су углавном комади већ објављени на више места. Јован Ковачевић је тај украс углавном датовао у старије време, а Јованка Максимовић се определила за млађе датовање, као што је већ наведено. Данас има више услова да се дође до правилнијег датовања. Овај украс и камени намештај цркви, познат као прероманички, припада укупно 8-11. столећу. Особен је за средњу и северну Италију, па га повезују са папском и лангобардском Италијом, одакле се проширио, како се мисли, на источну јадранску обалу. Мање је познато да га има у Грчкој и у азијским областима Византије (у Смирни, па и даље, до данашње Абхазије под Кавказом). Занимљиво је да није особен за јужну Италију, односно за византијску Италију. Распрострањеност тог украса отвара питање радионица — ко су били клесари, колико их је било, колико им је времена требало да украсе неку цркву, и да ли су се селили из места у место, из државе у државу, тамо где је било посла? Јер, уочава се различито датовање — у Италији је то друга половина 8. столећа; у градовима Истре и Далмације 8. и каснија столећа; у Србији рано 9. столеће, прелаз из 9. у 10. и 11. столеће; у Хрватској друга половина 9, 10. и 11. столеће; у Срему и Бачкој 12. столеће.

После уметничког полета Јустинијанове епохе, када су многе цркве обновљене или изграђене и биле украшене, уследила је епоха опадања. Најбољи пример је капител са Превлаке, украшен само графички, урезаним цртежом (сл. 93. 2). Мада је клесар вероватно био способан да направи нешто боље, то му није дозвољавао материјал који је користио — стена која сачињава Кртољски архипелаг, чијим распадањем настаје глина. Значи да се уметник морао прилагодити скромним могућностима наручиоца, који није могао да обезбеди одговарајући камен за врхунско уметничко изражавање, као што је мермер. Опадање привреде и имовинских способности могућих наручиоца и ктитора, довело је затим до гашења радионица у приморју, јер није било услова да се клесарско умеће преноси млађим нараштајима. Треба претпоставити да су неки клесари страдали или се повукли у безбедне градове Византије. Зато се врло рано појављују нове клесарске школе, другачијег уметничког израза, под

утицајем оних из унутрашњости. Оне покушавају да подражавају старе узор, али уносе неке новине. Једноставност шарања, која подражава рад у дрвету, указује да су неки клесари били Словени. Има све више доказа да су Словени преовладали у неким утврђењима Северног Илирика пре краја 6. столећа. Да су преузели клесање каменог намештаја и украса у црквама можда најбоље показују примери из Баргале у Брегалници.

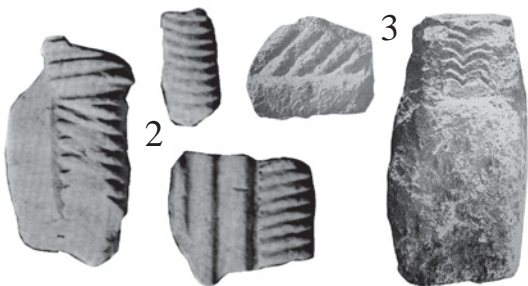
У граду Баргали (Брегалници), код западног улаза, нађен је изгледа део стуба из олтарске преграде (сл. 167. 1), који је вероватно држао парапетну плочу као доворотник часних двери („постамент“ — Алексова 1989: сл. 18-19). На једној страни приказан је рељефно стуб у перспективи, украшен спиралним ребром, над којим је несразмеран капител налик доњем делу крина са иловичке крстионице (слично завршецима јонског капитела), али је изнад њега издужен крст (сл. 167); тако је сачувана симболика и крста и крина, мада подељена. На угловима басена крстионице свештеника Јована из времена кнеза Вишеслава приказани су слични стубови. Између њих постоји око 200 година размака, уколико стубић – постолје из Баргале није млађи. Такви стубићи у рељефу (сл. 167. 3), нађени су и у Циму код Мостара (Анђелић 1976). На другој страни брегалничког стубића је издужен крст, а поља изнад и испод су испуњена изломљеним урезима. Сличан али једноставнији украс уз одговарајући крст, забележен је и на комаду са Превлаке (сл. 93. 3). На прочељу цркве Свете Тројице на Превлаци има консола украшених изломљеним цртама. Комада украшених изломљеним цртама има из цркве у код Коњица, нестручно ископаном и датованој у 11-12. столеће (Вега 1958: Т. 5. 1). Такав украс забележен је и на подном мозаику у Будви. Сав овај украс може се датовати у 7. столеће. У Завали има сличног украса, али обликованог тропруто, на прероманички начин.

Позната парапетна плоча од белог мермера из цркве Светог Стефана из Суштјепана изнад Херцег Новог, иначе датоване у позније време (Ковачевић 1967: 336, 378, сл. 62, Стојановић-Максимовић 1956: 49-50) могла би се датовати у 8. столеће. На њој је у оквиру од троструке плетенице са зрнима, изнад особеног симетричног биљног симбола, приказан грифон (сл. 168. 1). Избегавајући упуштање у тумачење појединих делова те представе, указаћу на особености које омогућују уже датовање. За разлику од осталог украса, грифон је украшен дуборезом — површина је равна, а детаљи као перје и канце су удубљени; нарочито канце подсећају на рад у дрвету. На нози и крилу грифона приказани су крстови, на начин такозваног цветног мотива са појасних копчи и окова познијег 6.

и 7. столећа; ова плоча делује као најбољи византијски рад. Грифон се приказује у различитим периодима, на копчама, појасним језичцима и оковима, најчешће од познијег 8. до ранијег 10. столећа. Нарочито је омиљен на подручју Другог аварског каганата, као и биљни симбол са исте плоче, у другој половини 8. столећа (сл. 152. 3). Такође је чест на рељефима који су украшавали византијске цркве у Грчкој, Македонији, Далмацији, датованим најраније у 10. столеће. Биљни симбол особен је за копче Митилени врсте, међу којима су најстарије датоване у рано 7. столеће, а најмлађе у позно 8. и рано 9. столеће (сл. 61). Овај симбол је свакако пренет са украса цркава на копче, у одређеном значењу, а не обрнуто. Исти мотив налазимо геометризован и развијен, скоро сведен на шару, на мермерним парпетним плочама из Преслава, где га треба датовати најкасније до почетка 10. столећа. Користи се и на рељефима низа цркава у приморским градовима и самој Зети и касније, до 11. столећа, али као шара у низу. Како се остали камени украс поуздано датован у рано 9. столеће разликује по шарању, начину њиховог извођења и материјалу (мермер – кречњак, вапно), треба ову плочу датовати у неко друго доба. Она је начињена од белог мермера, као и неки комади са Превлаке — део стубића олтарске преграде, консола обележена словом π (сл. 92), које Ј. Ковачевић датује у рановизантијско доба. Значи, располажемо са неколико делова једног или два иконостаса од

1

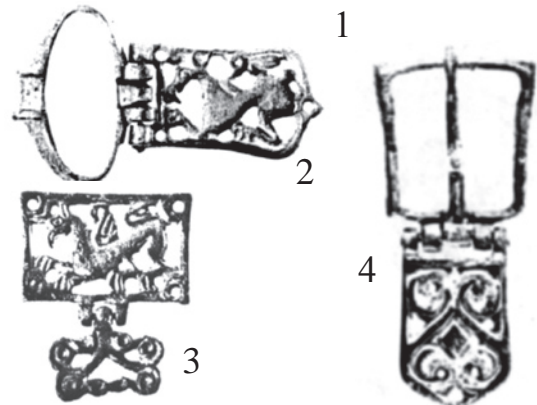
2

3

Сл. 167. Стубићи из Брегалнице (1), Алексова и Mango 1971; Цим код Мостара (2) Анђелић 1976; Разићи (3), Вего 1958.

белог мермера из Боке. Не искључујем могућност да плоча из Суштјепана заправо потиче са Превлаке, јер је приликом великих обновитељских радова стари камени намештај могао бити уграђен у друге храмове. Како је за време после 806. особен камени намештај украшен на препознатљив начин (Улцињ, Будва, Иловица, Котор, Дубровник, итд), преостаје да се ови комади другачије датују. Мислим да то не може бити одмакло 9. столеће, када је успостављена тема Далмација, јер сличног украса тако датованог нема, ни на Градини где је нађен јединствен грчки натпис. Чини се да је најприкладније датовање у 8. столеће.

Низ комада каменог украса носи међусобно сличне особине; клесани су од домаћег камена, са уједначеним шарама као што су аркаде, вреже различитог лишћа,

1

2

3

4

Сл. 168. Плоча олтарске преграде из Суштјепана (1), Ковачевић 1967; копче и оков из Новог Сланкамена,

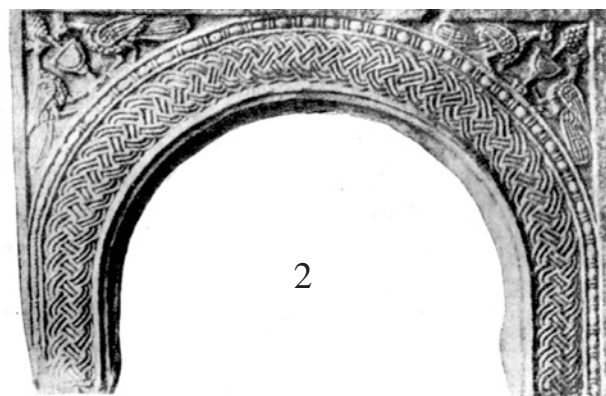
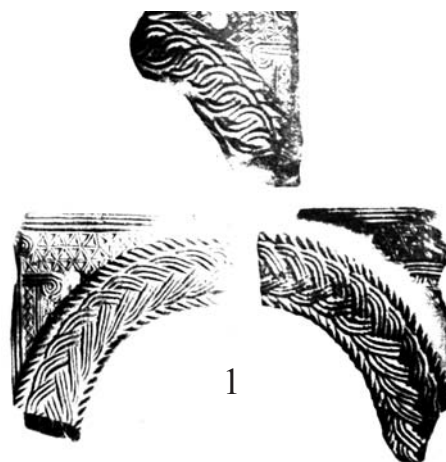
кринови, различити преплети, низови троуглова. Такви комади потичу са Превлаке, из Котора, Дубровника, Будве, Улциња, Завале (кивориј), итд. Истом времену одговара и украс из Врутака код Сарајева. Питање је шта се где првобитно налазило, да ли су из једне цркве вађени и уграђивани у друге, као што је то очигледно било са разнесеним каменим украсом са Превлаке. Ова клесарска дела датована су натписима и археолошким слојевима, као и политичким околностима после 806, у прве две деценије 9. столећа.

За ове производе особено је приказивање лава и понегде пауна. На плочи киворија из Котора датованој у 809, два лава скачу за неким мањим животињама, као и на плочи киворија из Улциња, датованој у 813-820. (Ковачевић 1967: сл. 53, 61, 63а). Особен је приказ лава са дела плоче киворија уграђеног у цркву Светог Духа у Комолцу у Ријеци Дубровачкој (Ковачевић 1967: 380). Испред лава бежи нека мања животиња, а на њему је човек у хаљини до колена, који се држи за гриву. Представа лавова има на киворијима у византијским градовима Далмације, као у Задру. И на плочи иконостаса са Превлаке приказан је лав.

Лав је приказан и на такозваној крстионици из Котора, заједно са орлом уз дрво живота. На другој страни истог комада приказана су два пауна око извора живота. Паун је приказан и на плочама киворија из Иловице, Котора и из Завале. Два пауна су приказана и на једној украшеној страни киворија са Градине, насталој око 900. Можда су на једној плочи киворија из Будве били приказани паунови. Украс из Завале, онај који одговара малој цркви, чији су темељи откривени испод пода садашњег храма манастира Завале, датован је у 9. столеће (Праштало 2003: 186-188). Особен је по грубљем клесању и представама птица. На једној плочи су две птице, од којих она над другом има ореол. По две птице (паунови?) приказане су око кантароса на два посебно исклесана горња дела плоча иконостаса. Ова олтарска преграда делује као надахнуто али неуко подражавање бољих узора; нема сличности са познатим рељефима Зете.

Камени украс цркве на Градини код Мартинића треба поуздано датовати у време владе Петра, 891/2. – 917/8, јер се његово име налази у натпису на иконостасу (сл. 136). У грађи објављеној непотпуним цртежима (без димензија или размерника и без пресека) као и предложеним реконструкцијама, има нејасноћа и омашки, које отежавају да се сагледа стварно стање. Камени украс је затечен сложен на поду као плочник, што говори да је вероватно намерно уклоњен. То се могло одиграти пошто су Бугари заробили Петра 917/8. Кивориј има украшену само предњу страну,

што значи да је био намењен да се гледа само спреда. Предња плоча киворија је нешто шири него што је приказано на реконструкцији. Ни реконструкција олтарске преграде није добра, јер су добијени улази у бочне олтаре широки непуних 0,4 м, што је недовољно да просечан човек прође без тешкоћа. Сав украс делује јединствено и складно, осим што су капители киворија, заједно са стубовима који су положени на базе начињене од капители рановизантијског доба, несразмерно велики у односу на плоче које носе. Изузев паунова на предњој страни киворија и на амвону, нема других фигуралних представа. Све преградне плоче из доњег дела иконостаса украшене су само шарамата - преплетима.

Сл. 169. Плоче киворија из Рогачића (1), Милетић 1980. и Охрида (2), Николајевић-Стојковић 1956.

Употреба овако украшене камене опреме цркава, шири се на северозапад у Доњу Далмацију и Хрватску, а на север до Рогачића и Врутака код врела Босне, можда до оновременог седишта једне од епископија Србије. У Босни и Подрињу деловала је и потпуно самостална клесарска радионица, чувајући старе узор. Југоисточно од Дрима на подручју Драчке архиепископије нема таквих налаза. Рељефе Богородице Љевишке као и грађење цркве, треба датовати у 10. столеће. Цркве Охрида поседовале су разноврстан и богат камени украс, производе више

клесарских школа и различитог датовања. Неки комади су слични уломцима из Богородице Љевишке, неки су сасвим особени, а неки показују сличности са западним крајевима. Плоча киворија, уграђена као натпрозорник у саборну цркву Свете Софије у Охриду, личи на плочу из Рогачића, нарочито по густом преплету у лучном украсу (сл. 169), али са обе стране лука има по два пауна уз пехар и дрво живота (Николајевић-Стојковић 1956: сл. 13). Плоча из иконостаса узидана у цркву Богородице Перивлепте у Охриду има украс око крстова (Николајевић-Стојковић 1956: сл. 17), који такође подсећа на плоче киворија из Рогачића. Ове везе Охрида са Поморјем тек треба истраживати.

Натписи у камену

Епиграфски споменици 7-10. столећа дају вредна сведочанства. Најзначајнији су ктиторски натписи. Постављају се на надвратнике, иконостасе, гробнице и крстионице. Упадљиво је да на територији Србије (укључујући Зету, Травунију, Захумље, Неретву) скоро да нема ктиторских натписа владара, познатих у двадесетак случајева са подручја Хрватске. У Бугарској ктиторски натписи у камену уопште нису познати. Очигледно ни у Србији није био раширен обичај постављања таквих натписа. Поред тога, у српским земљама и даље су коришћене цркве саграђене у 6-8. столећу, када није било уобичајено да се постављају ктиторски натписи у камену. Не треба занемарити ни општу неистраженост, као разлог недостатка ктиторских натписа.

Ктитори из византијских градова постављали су натписе, а изузетно и властела Србије (Данаел). Од српских владара, забележен је изричито „војвода“ (dux) Вишеслав који је владао почетком 9. столећа, а затим по свој прилици на два натписа Петар, који је владао Србијом око почетка 10. столећа. Ту су и натписи на којима није сачувано име ктитора, а могао би бити неки српски владар, као у Иловици и Стону. На натписима из приморских градова спомињу се византијски цареви, као у Улцињу и можда Котору. Из обе цркве које су несумњиво биле на српском тлу у Зети, на Превлаци и Градини, забележена су имена српских владара.

Четири натписа су обележена са по три крста — Данаела са Отока (?), Андреација и Марије из Котора, и из Стона онај у коме се бележи Михаило и део још једног натписа. На Данаеловом натпису су бочни крстови у кругу, такозвани грчки, а средњи је такозвани латински, са дужим доњим краком; у Котору су сва три латинска, који као да доле имају приказан држач, што би указивао да је реч о процессионим крстовима; у Стону су сви у кругу — грчки. На по једном крсту са

Отока и из Котора појављује се слово S из латинског натписа, што може значити и Salvator, Спаситељ. Занимљиво је да уписивање три крста није познато на подручју теме Далмације и Хрватске. Могуће је, три крста сведоче о православној вери у Свету Тројицу, будући да је реч о подручју изван дохвата иконобораца а на граници према Цркви која је увела Филиокве. Ипак би њихово приказивање пре свега требало повезати са живим предањем о Светом Илариону Великом (+371/2). Он је, да би спасао становнике Епидаура (Цавтат) од земљотреса, нацртао три крста у песку на обали (*Житија Светих* 1988: 471-472).

Клесари и зидари

Градитеље цркава можемо пратити преко основа цркава и начина зидања. У Превали рановизантијског доба уобичајено је било зидање каменом, као у свој Далмацији. Грађење каменом везаним кречним малтером примењивано је најчешће и током Средњег века. Прва црква за чије зидање је употребљена опека је триконхос у Дољанима. Ту су наизменично са каменим слојевима зидани слојеви римским опекама, узетим из римске Дукље. То је и једина позната црква за чије грађење је употребљена опека. На исти начин су зидане цркве тролисне основе Охрида. Грађење опеком било је у то време особено за градитељство античке традиције, примењивано у Италији, Грчкој, Цариграду и даље. Значи да су градитељи златичког триконхоса били из Солуна или неког другог византијског града. Тамо где није било опеке, исти градитељи могли су користити само камен. Њихово умеће било је важно пре свега за изградњу горњих, заобљених делова цркве и куполе, који пре тога у том облику нису грађени на подручју Зете. Као замена за опеку користила се седра, која је употребљена за грађење цркве у Затону.

Постоје несумњива сведочанства о клесарима каменог украса. На консоли са Превлаке урезано је слово Пи, а на импост капителу са Градине Ни или Ен (Кораћ 2001: сл. 82). Грчка слова су забележена у Стобију, на деловима прозора, које Иванка Николајевић датира у 6. столеће (1957: 23), а по мом мишљењу припадају добу цара Симеона (Јанковић 2004а: 68-71). У Преславу такође има ознака клесара, али бугарских (сл. 193. 9-10). Из ових ознака произилази једино да су у Зети деловали клесари грчког и можда латинског писма. Занимљиво је да клесари у широј области Сплита за словенске гласове користе грчка слова (Делонга 1996: 350-351). Неки вид приказаног а прикривеног порекла клесара са грчког подручја, можда треба видети у натпрозорнику са Превлаке (сл. 86), који на једној страни, свакако спољној, има крст изведен преплетом,

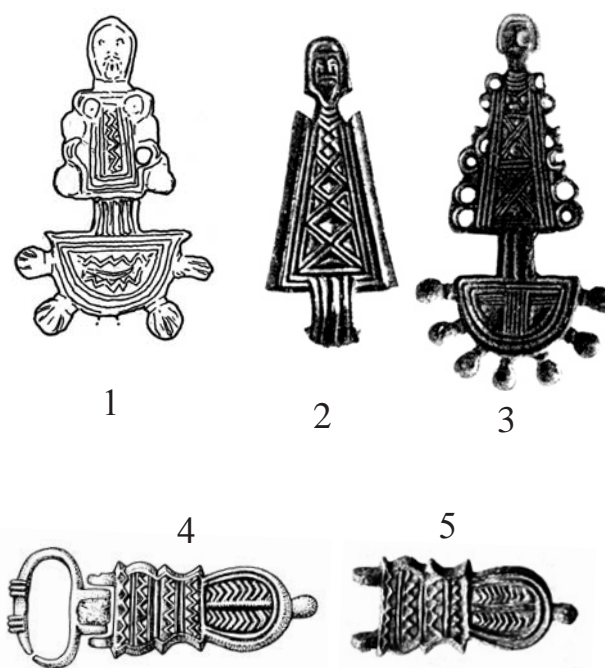
по тадашњем укусу. Са унутрашње стране је приказан обичан крст једнаких кракова у троструком кругу, који подсећа на оне са натписа. Тако обликовани крстови су чести у Византији 9-10. столећа.

Клесарска дела, како се види, производи су различитих школа. За особеност клесарског украса српског подручја може се сматрати низ наизменичних троуглова, изведен на начин особен за дуборез, односно за рад ножем у дрвету. Тај украс, који се може свести и на изломљену црту која заправо подражава дуборез, примењује се по правилу за оквири рељефа. Таквог украса има још на словенским металним запонима 6-7. столећа (сл. 170. 1-3, 189. 1-3), тамо где је у то време било Срба — на Дунаву у Прахову (Јанковић 1981, Т. 16. 12), негде у Панонији („Угарској“), и Дубовцу, а на југу у Спарти, Малој Азији и у Љешу (Werner 1950: Т. 27. 4-5; 28. 12-13). Појављује се и на запонима који се сматрају за германске, на којима је попуњен ниело пастом, а и на копчама 7. столећа које се сматрају за византијске (сл. 170. 4-5), из Коринта и Игара у Панонији (Davidson 1952: бр. 2190; Garam 2001: 55. 4). На камену се примењује од рановизантијског доба, како су датовани капители из Цима код Мостара (сл. 171. 3). Затим се јавља у Иловици, Отоку, Котору, Јањини и Завали (различитих датовања), па у Рогачићима (сл. 169), у Стону (сл. 171. 6-7). Примењује се и у Петровој Цркви у Бијелом Пољу, где су нађени делови забата и плоча олтарске преграде (Чанак-Медић 1989: сл. 65-69), слични оним из Јањине (171. 1-2). Изломљена линија је примењена и на Немањиним Ђурђевим Ступовима, итд. Овакво шарање показује да су постојали дрвени иконостаси и киворији украшени дуборезом, и да су занатлије које су их резбарили могли да пренесу тај начин рада на камен. Мада је то заиста једноставан украс и може припадати свима, ипак га нема на рељефима суседних подручја, али га има на Криму. Картирање таквог украса указује да се несумњиво мора везати за подручја Србије. Питање је да ли су страни клесари можда подражавали узоре затечене на дрвеном намештају и опреми цркава. Како било, на камену или дрвету, постојала је домаћа уметничка школа, која је својим делима украшавала цркве и друге грађевине.

Мермерна плоча из Суштјепана из 8. столећа, као и пар мермерних комада са Превлаке, несумњиво су дело радионице где се користило грчко писмо, како то показује слово Пи на консоли, можда из Атине. Деловање клесарске радионице из Солуна грчког стила, може се пратити преко Охрида и Призрена. Мали број познатих комада отежава датовање, али треба мислити, пре свега, на другу половину 10.

столећа.

Највећи број споменика припада првој половини 9. столећа и чини лако препознатљиву групу. То су клесарски производи из Улциња, Будве, Превлаке, Котора, Дубровника, део киворија из Завале, Врутци. Уобичајено се овај украс повезује са Италијом, Аквилејом, Римом, што није уверљиво, јер је управо у то време Византија супротстављена Риму који се повезао са Франачком. Могло би се помислити можда на исељенике, избеглице из дела Италије који су окупирали Франци. Поменути натпрозорник саборног храма Арханђела Михаила на Превлаци, са „грчким“ крстом у кругу, упућује на клесаре источних подручја, из Солуна или Атине.

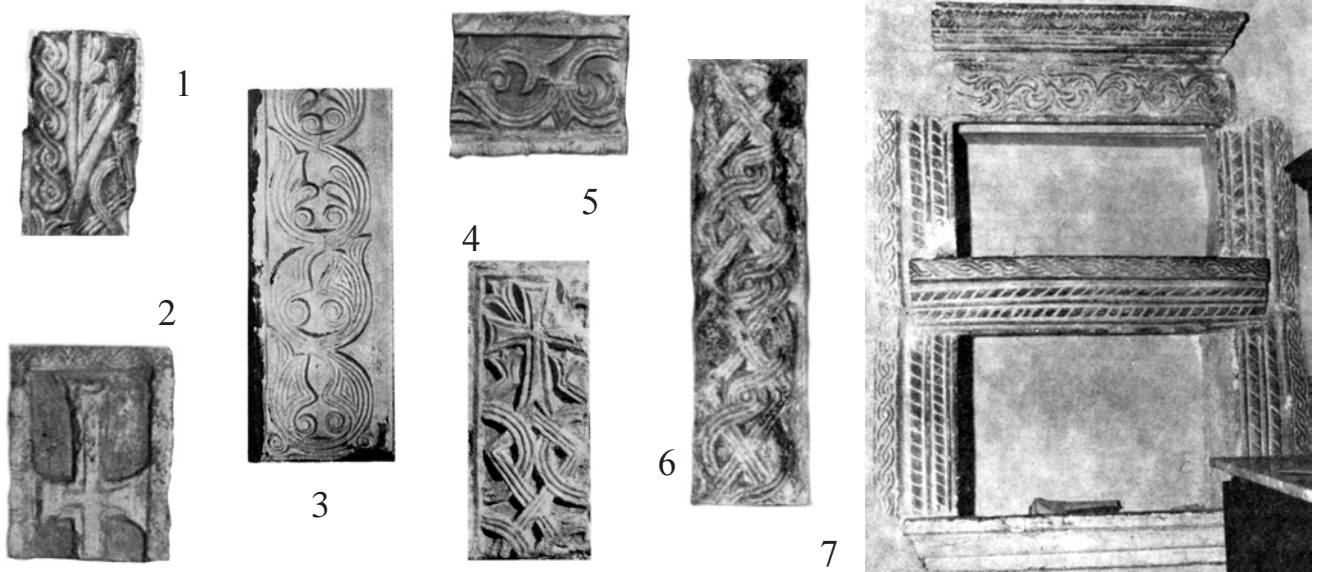

Сл. 170. Запони из Неготина (1) Јанковић 1981, Паноније (2) и Спарте (3), Werner 1950; коче из Игара (4) Garam 2001, и Коринта (5) Davidson 1952.

Као и на лаву плоче са Превлаке, и на сапима лава са цркве у Комолцу је VA, али је облик слова другачији. Изнето је мишљење да би то могла бити ознака мајстора (Ковачевић 1967: 380). Плоча из Котора има на сапима левог лава уклесано LEO, на сапима десног то исто али обрнуто, што показује да је само предлошак обрнут. То можда указује да је клесар био неписмен, дакле домаћи, који је радио по предлошку који му је неко нацртао. Истовремено произилази да је било и сликара, односно иконописаца који су нацртали предлошке. Пример плоче из Светог Стефана у Суштјепану, са представом грифона који има крст на сапима а крин на крилу (Ковачевић 1967: сл. 62), показује да такве ознаке нису потпис клесара, већ да имају неки дубљи смисао. Зато оно Лео из Котора можда није случајно написано обрнуто.

Сл. 171. Камени украс црква Светог Петра у Бијелом Пољу (1-2), Чанак-Медић 1989; Цима (3), Анђелић 1976; Завале (4-5), Вего 1959; Стона (6-7), Ковачевић 1967.

Сл. 172. Оток, камени украс, Пушић 1975.

Градови и утврђена места

Установљено је постојање читавог низа утврђења са покретним налазима 7-10. столећа, али она нису археолошки истражена. Зато не знамо шта су она представљала у своје време, односно да ли су то била утврђена насеља, дакле градови као управна и привредна средишта, или прибежишта за случај опасности, или тврђаве. Тешкоћу представља и то што сва та утврђења најчешће настављају живот оних подигнутих у рановизантијско доба. У *СН* се појављују појмови „град“, „велики насељени град“ и „насељени град“, што би могло значити да постоје мали и ненасељени градови. Под насељеним градом треба подразумевати стално насељено утврђено место, поред којих постоје и она која се привремено запоседају, дакле прибежишта. Таквих недоумица нема око латинских градова у приморју. Али и о њима у 7-10. столећу једва да има археолошких података, обично само о њиховим црквама. Једино о архитектури Старог Бара и Улциња постоје монографије (Бошковић 1962; Бошковић, Мијовић и Ковачевић 1981), а остали градови тек треба да се проучавају. Овде ћу изнети нека своја запажања о утврђеним местима, не упуштајући се у расправљање које није могуће без археолошких података.

Као утврђена места Далмације *СН* бележи Љеш (Ελισσό), Улцињ (Ελκύνιον) и Бар (Αντίβαριν) као утврђења Драча, а поред њих још Котор (Δεκατέρων) и Дубровник (Ραουσίου). Међу њима је јасна разлика; Драчу су потчињени градови Љеш, Улцињ и Бар, Котор и Дубровник су самостални. Из *СН* произилази да Будва и Росе, страдали у арапском нападу 867, нису постојали средином 10. столећа (значи да Росе није исто што и Рисан који се наводи у Травунији). У каквом су положају они били пре тога, односно да ли су били самостални или зависни од Драча или неког другог великог града, није познато. То су градови утврђени још у античко време, а најкасније у рановизантијско доба.

Ти градови су одржавали добре односе са Србима, савезницима Византије. Дубровчани су држали винограде у области Травуније и Захумља, и за њих су плаћали закуп, а нису плаћали данак, како се понекад погрешно види.

СН наводи три града у Диоклеји, која се тако зове по напуштеном граду који се и у 10. столећу звао Ди-

оклеја, који је саградио цар Диоклецијан; у Диоклеји су велики насељени градови Градац (Γράδετιο), Новиград (Νουγράδε) и Лонтодокла (Λοντοδόκλα). Отворено је питање да ли постоје и мали насељени градови. Није утврђен положај ни једног од ових градова. Неизвесно је да ли су они потпуно нестали, или се крију под другим називима. Јасно је да ове градове треба тражити на месту средишта кнежевине односно средишта жупа, и да би први град требало да буде престони. Да ли их треба тражити у Диоклеји у најширем смислу, дакле са садашњом Метохијом, или у најужем, што би могло значити само област око Скадарског језера и Подгорице, и приморје између Бара и Котора, показују други подаци. Истовремено помињање града Достиника у Србији, за који се мисли да је био негде на истоку тадашње Србије, можда у данашњој Метохији, указивало би да источни предели некадашње Превале нису били укључени у Диоклеју средине 10. столећа. У списковима *СН* нису убележени Скадар и градови око њега, ни у Диоклеји, ни међу утврђењима Драча. То само значи да су тада били пусти, или да су били у поседу Бугарске. Према томе, Диоклеју из *СН* треба видети у најужем смислу.

Положај Граца, могућег престоног места јер је први наведени град, због самог назива треба тражити у неком старијем утврђењу. То није могла бити Диоклеја, јер је тај град забележен под својим именом и запамћен као Дукља, а и назив трећег града Лонтодокле указује на сачуван назив Диоклеје. Из истог разлога Градац не би могао бити словенски назив за Скадар, ранију престоницу Превале и престоницу Србије у време краља Бодина, који је у време писања *СН* такође могао бити у бугарској власти. Данас постоји Градац западно од Бара, у коме је у време краља Бодина било установљено седиште архиепископије, па би имало смисла и ту тражити престони град, а Градац би могло бити словенско име данашњег (новог) Бара, у коме се налази позната триконхална црква рановизантијског доба. Ова могућност ми изгледа најизвеснијом. Новиград би требало да буде ново утврђење, изграђено од стране Срба, дакле негде између престанка византијске власти на прелазу из 6. у 7. столеће, и раног 10. столећа. Једино познато ново утврђење тог времена је Градина Мартинића, али она је средином 10. столећа била напуштена (мада то не мора бити велика сметња, јер

је питање из ког времена потиче списак из *СН*). Име последњег града различито се чита (на пример „Луг Докле“), а понекад се дели на називе два града, Лонг-Луг и Докла односно Дукља. У сваком случају овај назив указује на старо име Диоклеја односно словенски Докла, Дукља. Како је према једном наводу у *СН* Дукља напуштен град, може се помишљати на неко оближње место. У непосредној близини су Дољани (Докљани?), где се уз базилику рановизантијског времена налази и храм тролисне основе краја 9. — почетка 10. столећа.

У земљи Травунији (Τερβουνία), *СН* гл. 34, бележи насељене градове, истоимено Требиње (Τερβουνία), Врм (Ορμός), Рисан (Ρίσηνα), Лукавети (Λουκάβεται) и Зетливи (Ζετλήβη). Очигледно је главни град Требиње био на месту Црквина, где су пробна археолошка истраживања потврдила постојање града, површине око 1,2 хектара без подграђа.²⁴ Град је имао на источној страни три бедема један уз други. Подигнут је на месту старијег утврђења, из доба римских освајања; има случајних налаза уломака грнчарије рановизантијског доба и 7. столећа, а уз бедеме су нађени и уломци 9-10. столећа. Положај Врма није утврђен, али се тражи на Требишњици источно од Требиња (предео Паника?). Рисан је познати град на морској обали (Мировић и Ковачевић 1975: 130-131). Рисанско утврђење је неиспитано а налази се на брегу високом око 200 м. Са друге стране потока, у поду цркве Светих Петра и Павла, откривена је старија црква. Положаји преостала два града нису утврђени, али би Лукавети требало тражити на морској обали, најпре око Херцег Новог, а Зетливи можда код Никшића.

Писац *Љетописа* једва да зна за словенске односно српске градове. Дувањско поље односно Дувно је зборно место, а градови у којима су смештена седишта епископа су латински (1988: 112-113). Град Дукља се спомиње изричито када је у њему сахрањен краљ Светопелек, а његов син Светолик крунисан у истој цркви. У хрватској редакцији тај се град зове Доколија, што подсећа на Лонтодокла. Скадар се спомиње као град који су напали Грци и који је краљ Себеслав одбранио поразивши непријатеља. То су искористили Мађари да опљачкају земљу и повуку се пре него што је краљ Себеслав могао да се врати са скадарског ратишта. Потом се истиче краљ Бело, за кога је написано да је подизао градове. Прво су Белови Римљани и Епидаврани саградили град који су назвали *Lausium*, а потом *Ragusium*, а Словени су га звали Дубровник. Биће да је ту постојао Лаус, напуштен по рановизантијском добу, где су се населили Срби и назвали га Дубровником;

тек после тога је Бело могао ту да изгради утврђење. Отуда словенско име Дубровник. Бело је својим именом назвао тврђаву коју је подигао код цркве Светог Петра (у Расу), код епископског седишта што га је успоставио (*Љетопис* 1950: 120). Следе подаци: Бело је умро у неком граду Травуније који је имао цркву Светог Михаила (*Љетопис* 1950: 121); краљ Прелимир даје најстаријем сину Хвалимиру Зету са градовима и жупама, а за остале синове наводе се само жупе. Не зна се да ли овде треба подразумевати такође истоимени град, ни да ли су све жупе имале градове. Овај преглед завршавам вешћу *Љетописа* да је краљ Легет изградио тврђаву и двор у месту Трајект у Которском заливу.

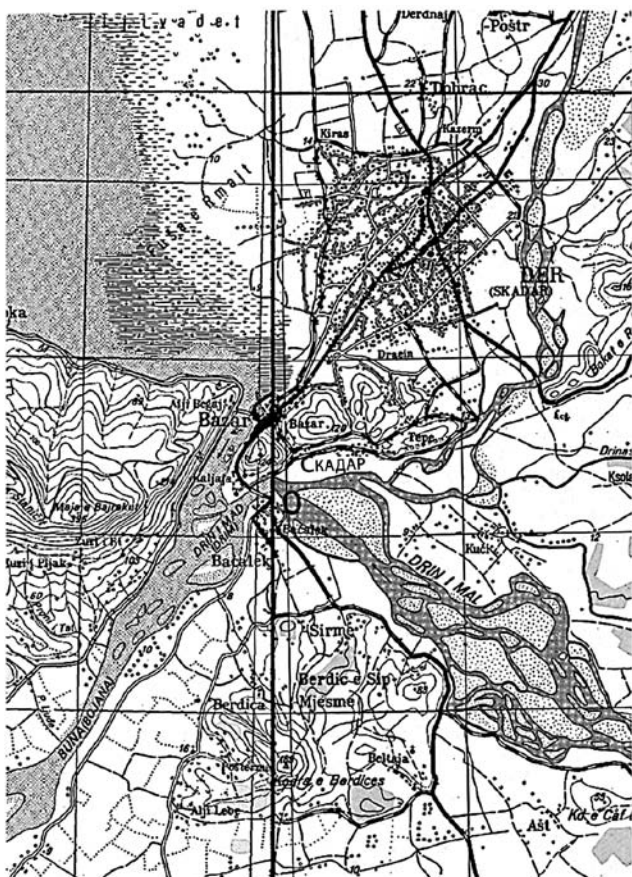
Скадар и градови у његовом залеђу

Положај Скадра на каменитом брегу између Дримца и Бојане, језера и мора, сасвим је изузетан (сл. 173). Једини мени расположиви археолошки подаци о Скадру 7-10. столећа су они о налазима новаца. Забележена су четири комада новца цара Лава VI (886-912), затим један комад Константина VII Порфирогенита из 913-919. и два из 920-931. Потом следе анонимни фолиси из 970-1033.²⁵ Скадар и суседна утврђења на јужној страни Бојане и Дрима заузели су Бугари по свој прилици у време напада на Србију, око 897. Приликом преговора о миру 896-904, Бугарска је вратила Византији 30 утврђења у области Драча (Златарски 1971: 321-322). Почетак оптицаја новца у Скадру одговара том времену, а гашење оптицаја 924. години, када су Бугари заузели Србију. Потом је Скадар у византијској власти од цара Василија II. Ови подаци показују важан положај Скадра и правце бугарских напада на Србију, преко Призрена или Охрида и Кроје, до Скадра и даље.

Сард је смештен у окуци Дрима, на месту где истиче из планина. У граду су нађени предмети Комани-Кроја културе 9. столећа, а град су Бугари освојили најкасније око 897-8. Обновљен је после 1018. Можда су град подигли почетком 9. столећа носиоци Комани-Кроја културе, јер су од познатих налаза њихови најстарији. Међутим то није поуздано због недовољно података о том и суседним утврђењима, и зато што нису позната друга утврђења носилаца Комани-Кроја културе. Сличност бедема и кула са оним Градине и Свача, која се састоји у изгледу полукружних кула, можда указује да су га саградили Срби у време пред бугарске нападе на Зету. Наравно, у великим грађевинским

²⁴ Пробна ископавања на Црквини обавила је 1995. М. Јанковић. Извештај ће бити објављен у часопису Трибуниа.

²⁵ Spahiu 1980б; ауторка је користила за одређивање новца превазиђене каталог; овде сам исправио читање према Grierson 1977.

Сл. 173. Положај Скадра.

радовима на изградњи утврђења за одбрану од Бугара, треба рачунати и са сваковрсном подршком Византије. Град је у виду неправилног троугла страна дужине око 150 x 130 м (око 1,3 хектара); у њему је горњи град, површине око пола хектара (око 80 x 60 м). Истраживани су боље сачувани јужни бедеми доњег и горњег града (сл. 5-6). Капија на доњем бедуу брањена је са две куле неједнаких и неправилних основе — једна је издужене полукружне основе, а друга налик заобљеном троуглу. На истом бедуу се налази једна још већа кула, наглашеније троугаоне основе; у њој се налази мања кула основе у облику трапеца заобљених углова. Капија на бедуу горњег града брањена је једном правилном полукружном кулом и једном издуженом и неправилном; на месту где се бедем савија, налази се још једна правилна полукружна кула. На оба бедема се са унутрашње стране надовезују стамбене зграде. Горњи бедем као да је пресекао неке зграде, што указује да је млађи. Због разлика међу кулама, стиче се утисак да бедеми нису истовремени, односно да је горњи бедем млађи. У подножју града се налази гробљанска црква, али нека црква се по свој прилици налазила у самом граду.

О граду Дривасту имам сасвим мало употребљивих података (сл. 64); у њему се налазила црква тролисне основе (Дероко 1930). На основу ње се може претпоставити да град постоји око 900. године.

Свач

Утврђени део града Свача захвата издужену стену која се диже изнад северне обале Шаског језера (сл. 11), у дужини око 230 и ширини око 60 м (око 1,2 хектара). Прво средњевековно утврђење, настало негде око 600, као да је било само прибежиште у случају ратне опасности; утврђен је правац пружања северног бедема, али нису установљене ни куле ни капије тог времена (Зечевић 1989: 112-113, Т. 1). На западној страни испред овог бедема, чини се да је постојало предзиђе, судећи по таложењу налаза у њиховом међупростору. У следећој градитељској фази, датованој у време успона града у 11-12. столећу, саграђени су на северном бедуу истакнут заобљен западни угао основе налик заобљеном троуглу, затим плитка полукружна кула, капија у полукружној кули и заобљен источни угао. На страни окренутој језеру такође се морала налазити капија. Није утврђено да ли је подграђе са северне стране било брањено бедемима.

Археолошки слојеви Свача од краја 6. — почетка 7. столећа су танки, а једва да има налаза из 8-11. столећа. Власници гробница не живе у граду, где скоро да нема истовремених налаза. Они бораве негде у близини, на својим имањима, и за Свач их везује само породична гробница, уз цркву. У Свачу је нађено пар уломака пре-романичке камене пластике, што говори да се и у том граду одиграла обнова неког храма, можда такође у раном 9. столећу. Чини се да је Свач имао најмање две цркве, у горњем граду и у подграђу. Око доње цркве вероватно је било заједничко гробље. У оквиру бедема је уз цркву можда био и стан жупана и свештеника. Упадљивији археолошки слој образован је спорадично тек у време напада цара Самуила пред крај 10. столећа. Ово су тек запажања, изведена на основу расположивих података, јер обимнијих истраживања није било. Ипак је очигледно различито устројство Свача од приморских градова. Он би могао да буде прави пример „ненасељеног града“ Константина VII Порфирогенита.

Владимир (Облик)

На брду Владимир код истоименог села, уз раскрсницу путева за Скадар, Бар и Улцињ, а у близини Свача, налазе се остаци утврђења и цркве. У позадини је село Бојки. Од покретних налаза, забележени су антички уломци грнчарије. Утврђење је дуго око 50 м и највеће ширине до 15-20 м. Неприступачност овог утврђења саграђеног на оштрим стенама брега који се уздиже над околном равницом око 300 м, указује да се овде налазио Облик из *Љетописа*. Данашња насеља Горњи и Доњи Облик, око 15 км источно, лако су приступачна

места, непогодна за подизање природно брањених утврђења. Она се данас тако зову зато што је на њиховом подручју било седиште жупе или жупана, вероватно са саборном црквом. Брдо Владимир је могло добити име по цркви посвећеној Светом Владимиру, односно по владару који је ту заробљен. Са брега Владимир се може видети Драч; зато је могао служити као осматрачница ка истоку и место за обавештавање, лако брањиво и ако би непријатељ заузео жупу Облик и оближњи Свач. Али ни то није утврђење које би било стално насељено, па ни прибежиште, јер има сувише малу површину. То је најпре била крајишка тврђава.

Улцињ

О овом граду се само може казати да је постојао, приближно у данашњем опсегу старог града (око 2,5 хектара), јер није археолошки истражен (сл. 174). Постојање цистерне и гробнице рановизантијског доба, темељи цркве, делови каменог намештаја цркви 4-5. столећа, као и оног прероманичког (Бошковић, Мијовић и Ковачевић 1981: 17-19, сл. 6-9, Т. 10. 2-3, 48-49, 58. 6, 59, план 1 и 2), показују да је у граду морало бити више цркава у 6-10. столећу.

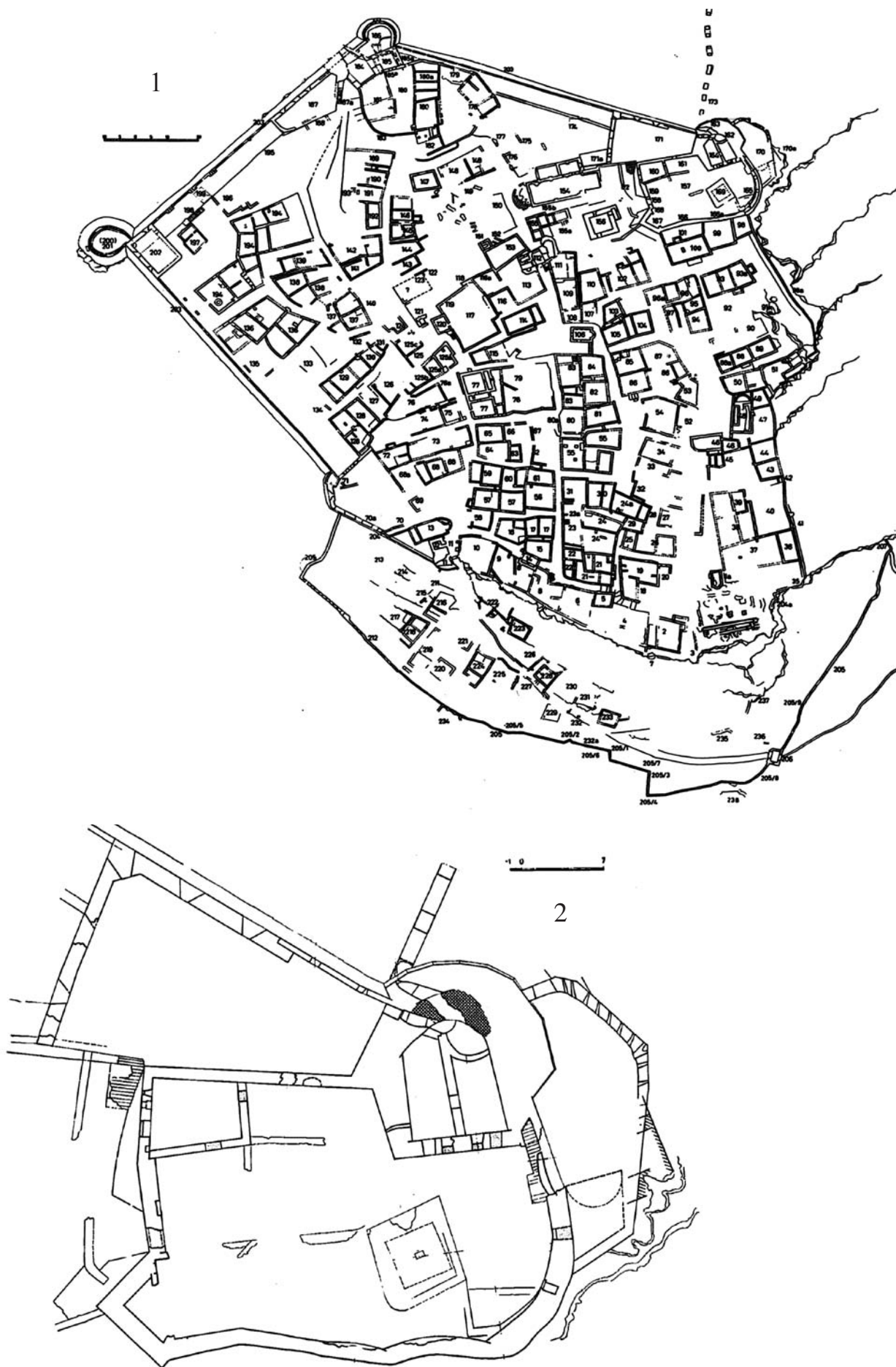

Сл. 174. Улцињ, Мијовић и Ковачевић 1975.

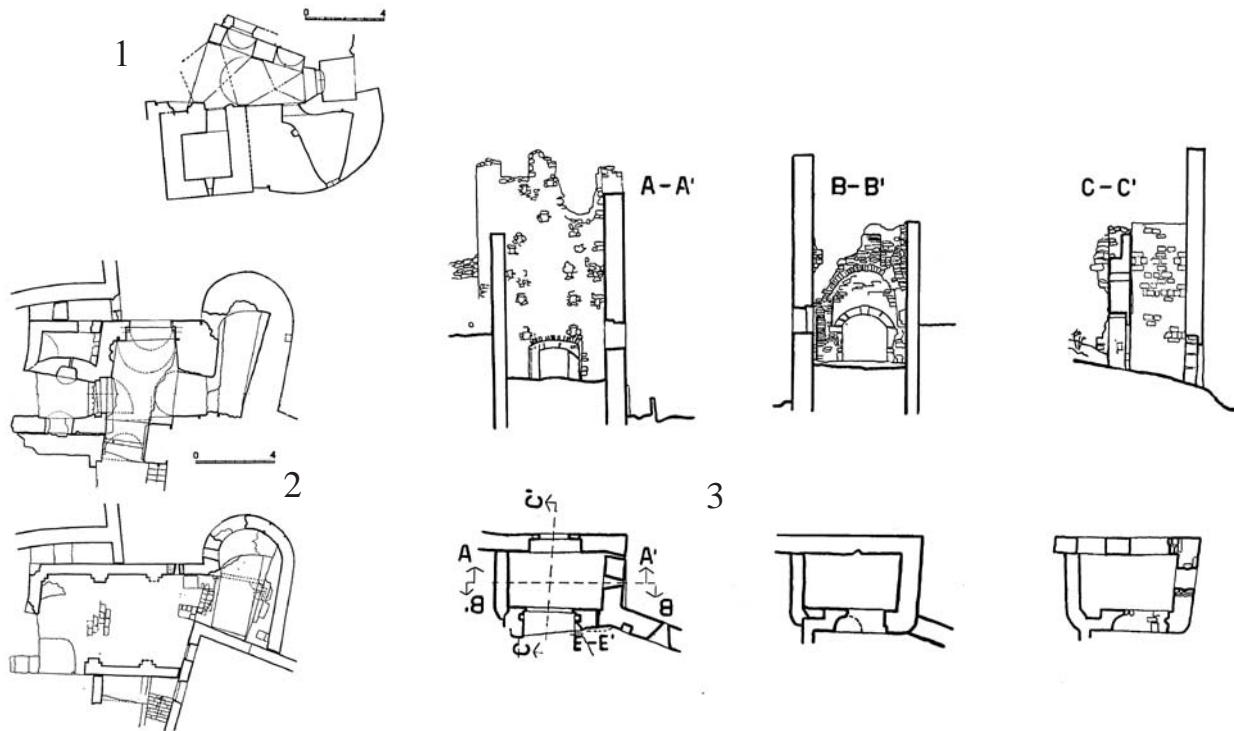
Стари Бар

Стари Бар није археолошки истражен. На основу данас видљивих зидова (сл. 175. 1), Ђ. Бошковић је издвојио фазе градског утврђења, између којих фазу града који граде избеглице по словенском насељавању (дакле око почетка 7. столећа) и фазу 9-12. столећа (1962, 195-199, сл. 127). За најстарији град претпоставља да се ширио на југоисточној страни, али у њега не укључује највише место Старог Бара, на североисточном углу, што нема смисла. Такође не изгледа вероватна претпоставка да су комади рановизантијског мозаичког пода пренети из неке цркве са обале у Стари Бар. У средњевековни град укључио је са запада призидан троугаони део, иако се он налази бочно и изван полукружне куле у којој је данас југозападна капија. Последњих година обављају се нова археолошка истраживања, праћена извештајима у којима има података о слојевима 7-10. столећа (Zagarčanin 2004: 95-96; Gelichi и Guštin 2005: 40). Треба претпоставити да се бедем пружао од акропоља (грађевина 167) на запад до полукружне куле северне капије (грађевина 112), у последње време уже опредељене у 9. столеће, а одатле је скретао ка југу пратећи облик стене, до југозападне капије (грађевина 11). Правац његовог пружања показује млађа улица и одговарајуће зграде. Овако описани правци пружања бедема могу се ускладити са положајима полукружних кула. Северни угао, у виду истуреног, задебљаног и заобљеног бедема (сл. 175. 2), подсећа на северозападни угао Свача. Капија брањена кулама неправилне основе (сл. 176. 2) подсећа на капије Сарда, а капија у полукружној кули (сл. 176. 1) слична је капији Свача.

Некадашњи утврђени део Старог Бара имао је површину од око 1,4 хектара. Град је свакако имао подграђа, можда под неким деловима млађих делова града. Подграђе на јужној страни, датује се између 12. и 15. столећа. Полукружна кула уочена на западном крају (грађевина 205), тешко може бити млађа од 12. столећа. Изградњу куле треба вероватно повезати са источном капијом овог подграђа (грађевина 206), до које се бедем пружао неустановљеном трасом, а од ње је бедем скретао на север (грађевине 236, 237), до под стену на којој је била базилика (Бошковић 1962: 155-158). Капија је некада на спрату имала црквицу са уписаном апсидом, која би се могла датовати већ у 6-7. столеће (сл. 176. 3). Горњи датум за њено подизање би био доба краљева Михаила и Бодина. Ова капија је због црквице над њом могла имати извесну свечану улогу. Наиме, ако се завршавала црквицом на првом спрату, из ње није могла бити брањена, већ је то могао бити главни улаз, за владара или епископа (архиепископа). Слични примери су улазне куле Студенице, Жиче,

Сл. 175. Стари Бар, план града (1), горњи град — северни угао (2), Бошковић 1962.

Сл. 176. Стари Бар, горњи град (1), главна капија (2), јужна капија (3), доња капија (4), Бошковић 1962.

итд. То би пре указивало на датовање ове капије у 11-12. столеће. Вероватноћа да су над црквицом били још један или два спрата, не умањује њену посебну улогу.

Иако сада знамо за постојање слоја из времена око 600,²⁶ без ископавања је тешко утврдити када су подигнути бедеми. Описани делови су млађи од начина зидања у рановизантијско доба; треба помишљати на доба ратних опасности, а то је 9. столеће. Град је несумњиво имао више цркава 7-10. столећа, али данас је тешко рећи колико, када су биле саграђене или када су добиле камени украс.

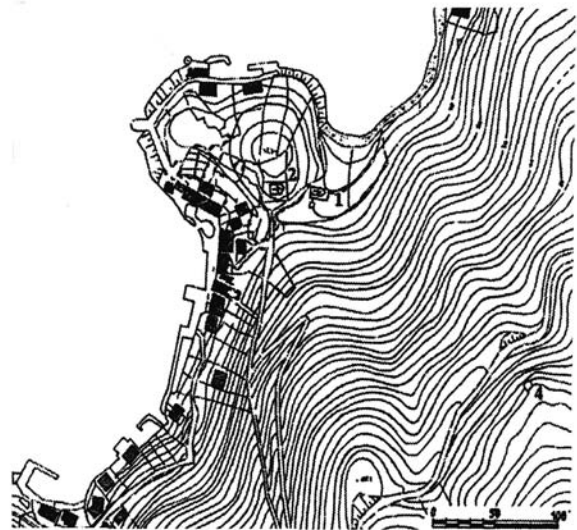
Будва

Будва је класични антички град са акропољем на стени уз море, испод кога је била варош са градском базиликом. Ништа се не зна о утврђењима Будве 7-9. столећа (Мијовић и Ковачевић 1975: сл. 72), која су по свој прилици одговарала оним рановизантијског доба (сл. 25). Површина града по свој прилици је одговарала данашњој, односно око 3,5 хектара.

Росе

У Росама се налазило утврђење приближне површине од једног хектара. На стеновитом брежуљку надморске висине преко 40 м, где је данас црква,

налазио се акропољ. Подграђе се пружало на запад. Са источне стране, у заливу испод акропоља а изван бедема, налазила се гробљанска црква са уписном апсидом (сл. 177).

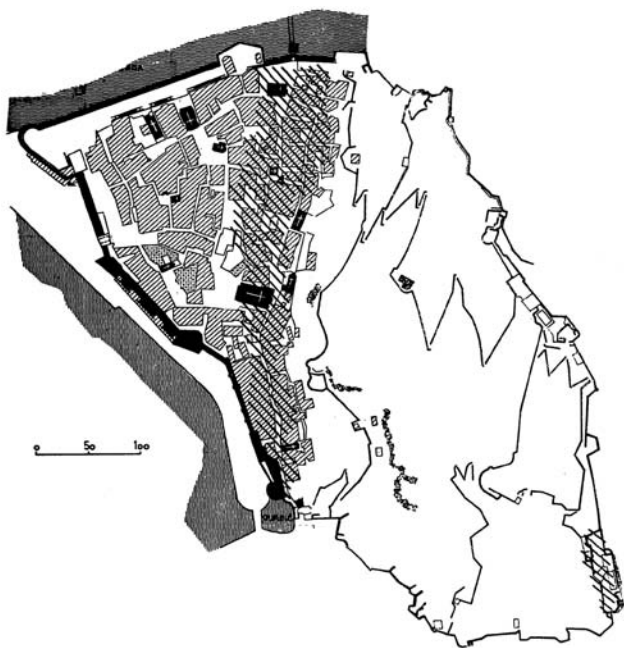
Сл. 177. Положај Роса, Милинковић 2000.

Котор

Рановизантијски темељи Котора нису јасно утврђени. Црква на Шурању је по свој прилици настала у 7. столећу, Свети Трифун најкасније на почетку 9. столећа. Котор има неповољан положај за одбрану,

²⁶ Захваљујем на обавештењу М. Загарчанину из Музеја у Бару.

али има много питке воде. Одсуство каменог украса цркава рановизантијског доба указује да је успостављен доста касно, не пре 7. а најкасније у 8. столећу. Његов назив се подудара са именом српског града Котора у Босни, по *СН* (Κάτορα), што би указивало на словенско порекло назива, од „котар“ (*ЭССЯ* 1984: 198-199). То одговара касном оснивању града и указује да су га основали Срби. Његов епископ учествује 787. на сабору у Цариграду. Две базилике у темељима касносредњовековних цркава припадају најпре добу 10-12. столећа.

Сл. 178. Котор, Мијовић и Ковачевић 1975.

Тешко је установити који су бедеми, куле и капије Котора првобитни, јер су презиђивани и покривени млађим утврдама (Мијовић и Ковачевић 1975: сл. 30). Судећи по распореду цркава, град је имао приближну површину као и данас, ако се изоставе доградње млетачког доба. Равни део града уз море имао је површину око 4 хектара, а на стрмим стенама изнад града, неподесним за настањивање, било је брањено зидинама још око 5 хектара.

Цавтат — рт Суштјепан

Нарту Суштјепан делимично је истражен грађевински комплекс (Жеравица и Ковачић 2002: 6). То је могло бити утврђено место, судећи по налазима новца царева Јустинијана, Јустина II и чини се Романа III. Као да се у плану грађевина назире остаци разграђеног утврђења (сл. 43).

Дубровник

Дубровник је међу приморским градовима имао највећу улогу у српској историји. Можда је управо зато његова старија прошлост сасвим замагљена.

Словенски назив, Дубровник, забележен је у првим сачуваним српским повељама — то су уговори бана Кулина и краља Стефана Првовенчаног. Дубровник је једини пре-византијски град приморја Далмације који носи словенско име. Уједно, у Дубровнику се тражи не само епископско седиште за околне српске области, већ и архиепископско седиште за српске земље. То је разлог да Дубровнику треба посветити посебну пажњу, али овде се не могу упуштати у преобимну литературу о Дубровнику, претежно историографску. Како има веома мало расположивих поузданих археолошких података о Дубровнику, овде ћу само указати на нека питања, без којих се не може правилно сагледати ни Диоклеја.

Расположиви извори о Дубровнику (Пухиера 1963) неуједначене су вредности. Из њих се извлаче некритични закључци (Лучић 1973), а прошлост Дубровника не само што није одгонетнута, већ је замагљена. Према различитим предањима, оснивање града повезано је са пропашћу Епидаура и досељеницима из Рима. У *СН* није јасно да ли су град, поред избеглица из Епидаура, основали и досељеници из Салоне (1959: 20-21). По Љетопису Рагусиум се некада звао Епидавр, а подигли су га Бело са Римљанима и Епидавранима на месту које се прво звало Лаус, а градили су га и Словени који су дошли из шуме и назвали га Дубровник (1950: 54, 70-71). По *ВИС*, неки Римљани су напустили свој град („...*Romana urbe depulsi...*“) и настанили се поред Епидавра, освојили га, а потом се измешали и постали један народ (1967: 92). Слично предање и словенско име Дубровника забележено је у Позном средњем веку (Лучић 19-25), по којем је наследник свргнутог српског (словенског) краља дошао из Рима и подигао Дубровник. Да ли се та предања односе на римско освајање? Ко живи у Дубровнику пре досељавања Епидаврана? Или је ипак дошло до неке колонизације из Рима у Средњем веку, можда Латина, некадашњих избеглица из Епидаура или Салоне? Необична замагљеност прошлости Дубровника указује да се становништво променило у Средњем веку. Такав случај није био у Сплиту — сва предања говоре о избеглицама из оближње Салоне, које га оснивају по освајању матичног града.

Дубровник је био највећи византијски приморски град Горње Далмације; имао је у почетку површину од око 3 хектара и постепено се ширио, тако да је већ у рановизантијско доба могао да има 7 хектара (сл. 179). Зато је и могао да издржи дуготрајну опсаду Сарацена. Ту је прво основан Лаус у грчко доба, који је стајао и у 5-6. столећу. Како то показују налази новца, црква Светог Стефана и комади каменог украса цркава, Дубровник постоји као утврђен град у рановизантијско

Сл. 179. Дубровник, Жиле 1988.

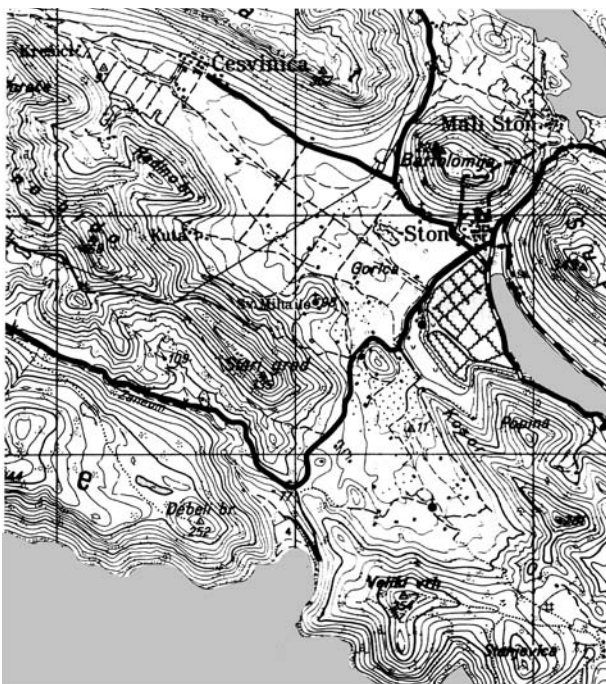
доба. Археолошки налази 9-10. столећа, опет новац и украшен камени намештај цркава, показују да је град постојао и током наредних столећа. Прве одређене податке о граду пружило је откриће базилике испод катедрале саграђене у 17. столећу. По Јосипу Стошићу (1988: 15-16), она се налазила у оквиру бедема 5-6. столећа, што заснива на појави наводне „стрелнице“ на беду, окренуте западу. Из тога произилази да је стари Лаус, смештен на стенама на јужној страни данашњег Дубровника, прво проширен у пределу катедрале, наводно у 5-6. столећу. Наводна стрелница је, уствари, отвор за одвод воде из града на обалу, јер је над самом темељном стопом. Околност да су на беду лезене на западном лицу а да је источно лице закошено и дубљег темеља, доказује да му је унутрашња страна она западна, а не спољна. То значи да су базилика и крстообразна црква саграђени изван бедема. Правац тог бедема подудара се са распоредом улица у западном делу града, што би значило да је тај део града утемељен најпре у рановизантијско доба, дакле и да је град био барем двоструко већи од оног првобитног на јужној страни. Простор са базиликом је по њеној изградњи свакако заштићен новим бедомом,

са њене северне и источне стране, према Старој луци (Понти), негде око краја 10. столећа. То показује да је пре тога град био настањен у свом претходном обиму из рановизантијског доба. Северни део града се могао звати по свом положају Дубрава, Дубровник, а јужни је могао носити стари назив Лаусион, временом измењен у Рага, Рагусион, Рагуза.

Из Дубровника је познато доста средњевековног новца, прикупљеног у већем броју приликом ископавања око катедрале (Мирник 1995). Оптицај се може поделити у неколико фаза. Прва, рановизантијска са укупно 13 комада, завршава се са два новца цара Фоке (602-610). Новац цара Ираклија није забележен. Потом следе по један комад царева Констанса II, Константина IV, још пет комада 7. и један новац 8. столећа. Из тога излази да је град можда освојен у време Фоке (или на самом почетку владе цара Ираклија), али да је потом наставио да живи, а да је негде у другој половини 7. столећа поново страдао. Остава од 31 комада златног новца царева Михаила II, Константина и Теофила (832-839) давно је забележена (Мирник 1995: 169). Она показује да је Дубровник страдао од Сарацена у време када су освојили Бари.

Стон

Према ономе што се до сада зна, овај град, има препознатљиво разуђено устројство словенског града (сл. 180). У Стонском пољу, на узвишенијим местима, налазе се цркве, углавном настале још у 4-6. столећу. Црква Светог Михаила из 11. столећа налази се на брегу високом скоро 90 м, на југозападном ободу поља; ту је могао бити двор. Изнад је Стари град, а на супротној страни, изнад превлаке је брдо Звезда (Бартоломија); на једном или оба места била је тврђава Стона. Средњевековне грађевине налазе се у кругу од око 2 км.

Сл. 180. Положај Стона.

Дољани

Упадљиве одлике престоног места постоје на подручју Дукље, у римском граду и у његовој близини. Античка Доклеа је имала најмање три цркве; две су познате, саграђене у 4-5. и 5-6. столећу. Морала је постојати и крстионица као посебна грађевина или уз ове две цркве, или уз трећу цркву, која до сада није нађена. Над мањом базиликом (Бе) је касније изграђена црква, око средине прве половине 10. столећа, повезана са црквом Пресвете Богородице из Лџетописа, што неће бити тачно. Њу треба видети, по мом мишљењу, у базилици у Дољанима – Златици, око 2,5 километара удаљеној. Поред је касније саграђена црква триконхалне основе са крстионицом, око 900. године. Овај низ значајних цркава завршава једина која сада служи, на подгоричком гробљу, посвећена Светом Ђорђу а саграђена у доба краља Михаила или краља Константина Бодина. Континуитет светих места, где су старе цр-

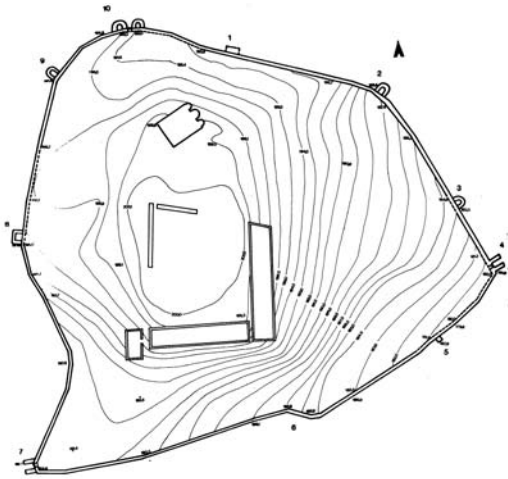
кве обнављане или се уз њих подижу нови храмови, затим велико гробље у Дољанима, указују на духовно средиште Зете, значи и престоно место. Ту су остаци античког града, ту је садашњи највећи град Црне Горе са низом археолошких налазишта (сл. 181). Ту, у Дољанима, могао би бити град Лонтодокла. Сметња лежи у томе што у Дољанима није познато истовремено утврђење, предуслов за постојање града. Сама Диоклеја је сувише велика да би била град у Средњем веку, а преградње тог доба нису познате. У Дољанима је могла бити варош, зато што има важне цркве, дакле као трг или неутврђени град, али не треба искључити могућност да ту постоји у близини утврђење. Ту је могло бити некадашње приградско насеље Диоклеје — Луг Доклеје, Доколије.

Сл. 181. Положај Дољана и Дукље.

Градина у Мартинићима

Утврђење је смештено на брегу у долини Зете. На овом важном налазишту нема насеобинских археолошких слојева, судећи по расположивим подацима са обављених ископавања. Недостатак археолошког материјала можда је последица начина ископавања. По објављеним подацима, то је само утврђени дворца. Али, чак и ако тамо заиста нема одговарајућих археолошких слојева, ипак не треба искључити могућност да је у питању град. У том случају могао би се изједначити једино са Новиградом из СН, иако средином 10. столећа није коришћен, судећи по познатим покретним археолошким налазима. Наиме, у питању је ново утврђење, саграђено негде у 9. столећу. Састоји се од обујмног бедема са три капије и пет или шест кула, дворца и придворске цркве.

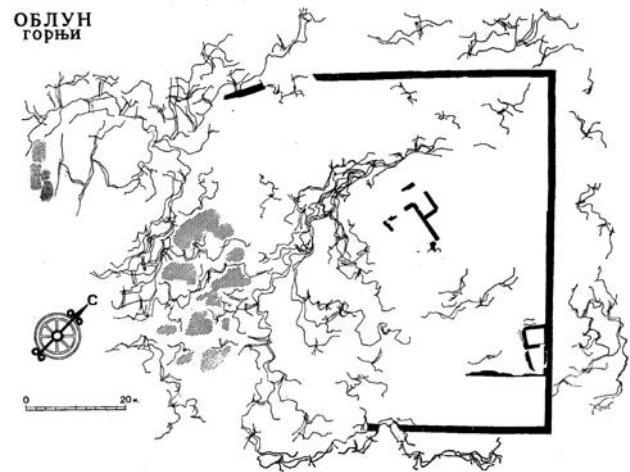
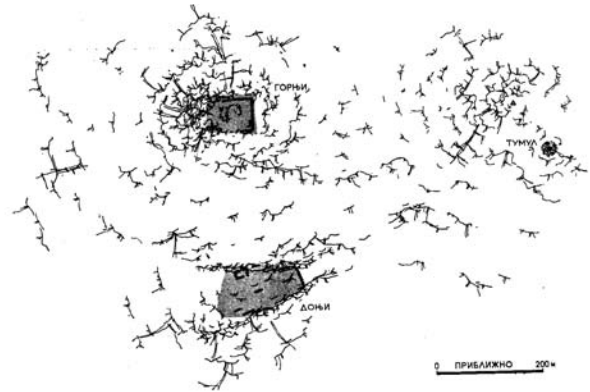
Сл. 182. Градина, Кораћ 2001а.

Као што изгледа по објављеним подацима, око цркве нема гробља, па то може бити само дворска црква, односно храм на месту где се није образовало насеље. Црква није на највишем месту, већ дворац четвороугаоне основе са двориштем у средини. Дакле, реч је о утврђењу које окружује дворац владара. Владар чије је име забележено на греди накнадно уграђеног иконостаса у придворску цркву, по свој прилици је српски кнез Петар забележен у *СН*. Сам дворац, као и црква, подигнути су раније, али не пре владе Вишеслава ни после владе Мутимира. Нађена остава са паром бронзаних наушница, указује на освајање утврђења у време цара Симеона.

Двор је основе трапеза, распона око 70 x 70 м (сл. 182). Од двора су откривени доњи делови зидова две грађевине дугачке око 38 м, а широке око 8 м, постављене под правим углом на југоисточној страни; дебљина зидова је 0,6 м. Са унутрашње стране откривен је плочник. На супротном, северозападном углу, откривен је само по један зид дебљине 1,8 м. Ови зидови и спољни зидови поменуте две зграде чине основу трапеза блиску квадрату; на њега се споља надовезује још једна зграда код југозападнoг угла, величине око 11 x 6 м. Између три откривене грађевине налазе се уски пролази, ширине око 1 м. Овај грађевински склоп није истражен, али се нешто ипак може закључити на основу његовог изгледа. Сличне грађевине постоје у Зети, мада нису датоване, али зато су добро познате и тачно временски одређене у Бугарској и другим областима.

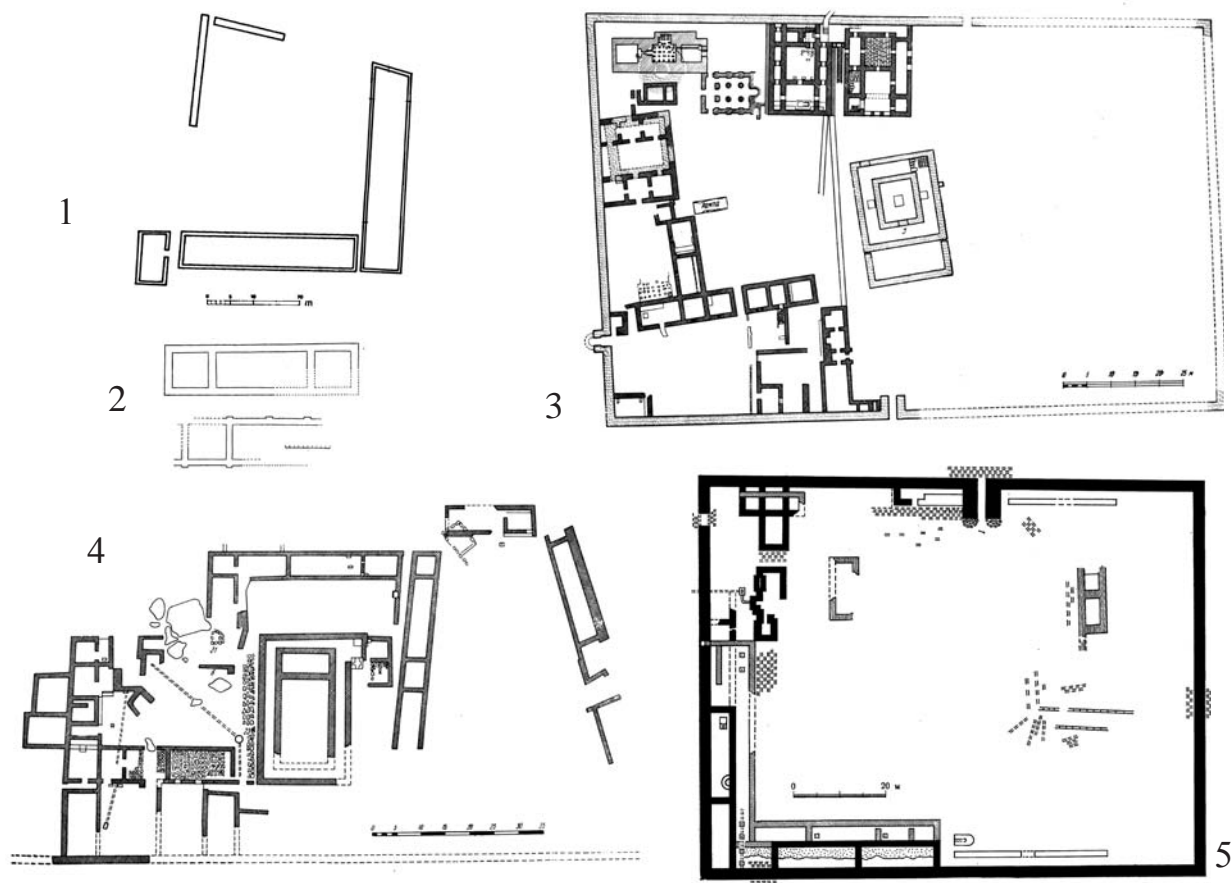
У горњем Облуну налази се слична грађевина, са површинским налазима преисторијске и античке грнчарије. Ј. Ковачевић је Облун повезао са тврђавом *Obolon* (Љетопис 1988: 145), у којој је заробљен краљ Ђорђе средином 12. столећа (1967: 324, 402), а М. Ковачевић је сакупио теренске податке и начинио основну документацију о овом неистраженом

утврђењу (1975). На стеновитом врху је четвороугаоно утврђење, зидова дебљине 1,2-1,6 м, а страна дугих око 70 м, са најмање једном грађевином прислоњеном уз зид, и са једнобродном црквом у средини (сл. 167. 2). Ово утврђење је можда било окружено неким већим, а доњи Облун би могао бити подграђе. Без археолошких ископавања не може се поуздано установити датовање ових грађевина. И у Котору можда постоји слична грађевина, испод базилике Светог Трипуна.

Сл. 183. Горњи Облун, Ковачевић 1975.

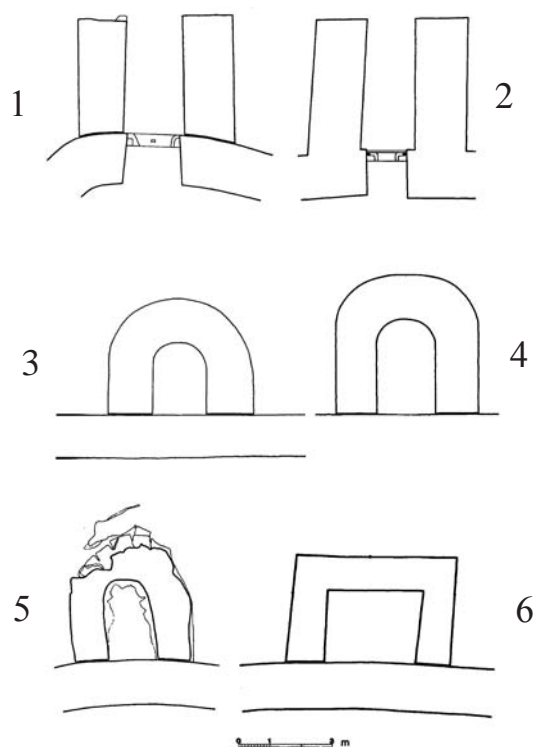
У Бугарској су откривени сложени престони склопови грађевина, почев од Плиске (сл. 184. 3), са више грађевинских фаза (Мавродинов 1959: 40, сл. 31). У доба хана Омуртага (814-831) датује се аул (дворац) на реци Тичи између села Дивједова и Хан Крума (Антонова 1981). То је правоугаона грађевина величине 114 x 93 м, са правоугаоним зградама распоређеним уз унутрашње стране зидова (сл. 184. 5). Дворац (аул) је смештен унутар утврђења величине 512 x 405 м (сл. 168. а). Млађа престона места по правилу садрже пространу палату са престоним двораном, а уз њу и издужене грађевине са више одаја, које окружују двориште. У Мадари постоји сличан дворац оном са Градине (сл. 184. 4), али са великом зградом унутар четвороугаоног дворишта (Мавродинов 1959: сл. 48). У Кијеву су дворци 9-10. столећа зидане гра-

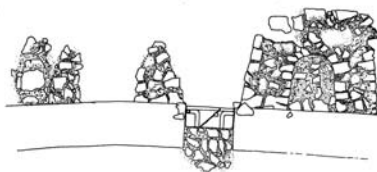
Сл. 184. Основе двораца: Градина (1), Кораћ 2001а; Кијев (2), Килиевич 1982; Плиска (3), Мавродинов 1959; Мадара (4), Мавродинов 1959; дворец на Тичи (5), Антонова 1981.

ђевине (сл. 184. 2) величине 45 x 11,5 м или чак дуге преко 100 м а ширине 12 м (Килиевич 1982: 36-42, 66-70). У Брецлав–Поханском код Брна, у првој фази грађевинског склопа са црквом, подигнуте су две наспрамне дрвене грађевине спојене зидовима у квадрат; на њих се надовезује црква (Dostal 1975).

На Градини у Мартинићима није сасвим јасно да ли су куле на бедемима и уз капије зидане истовремено или не. По В. Кораћу, куле и бедеми су делимично били повезани (2001: 146). То може значити да су били истовремено грађени, али и да су приликом доградње кула уз бедеме, на појединим местима повезивани уграђивањем камена из зида куле у шупљину начињену на бедуму (сл. 185-186). По објављеним основама, углавном су све куле дозидане, и на то ћу се ослањати у тумачењу утврда Градине. Првобитно је утврђење на Градини имало само једну кулу, у којој је била капија; била је окренута најповољнијем прилазу, са истока. Постојале су још две капије, на југозападном и северозападном крају. Прва је касније добила улазну кулу, а уз другу су дозидане куле са обе стране. Ова друга капија, брањена са две куле, требало би да буде

Сл. 186. Основе кула и капија на Градини, Кораћ 2001а.

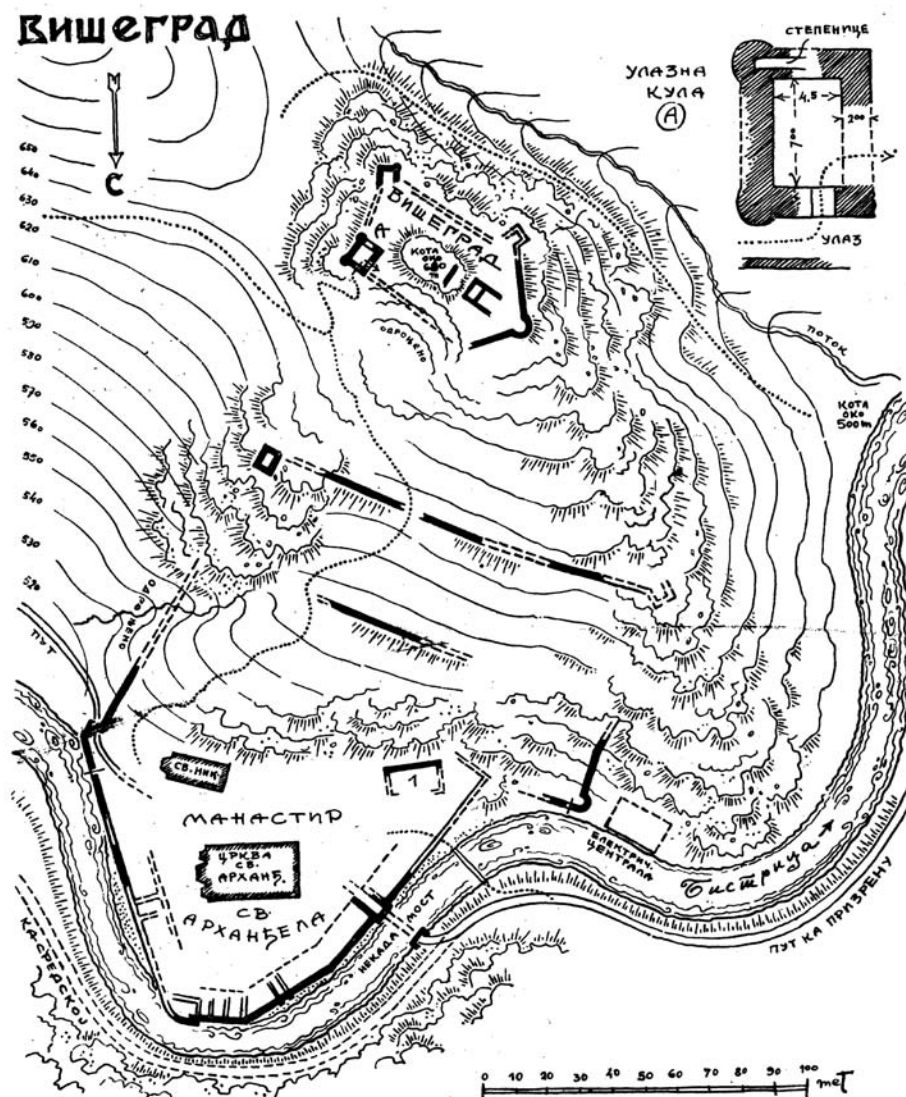
Сл. 186. Основа капије на Градини, Кораћ 2001а.

главни улаз у утврђење. Међутим, постављена је над литицама, на тешко приступачном месту. Слично је и са капијом на југозападном углу, јер је необично да се капија налази на тако истакнутом месту, које није брањено са бочних бедема. То све указује да првобитно утврђење није имало намену да буде тврђава и одбрана града у рату. Улаз са кулом на најприступачнијој страни имао је више свечану улогу, а остале капије су служиле за лакше општење са суседним имањима. Када се појавила ратна опасност, изграђене су нове куле на најизложенијим местима, а главна капија је успостављена на најбезбеднијем месту.

Нема сумње да се на Градини у Мартинићима налазио двор са придворском црквом, саграђен у 9. столећу, окружен утврђењем, можда накнадно подигнутим, а свакако накнадно утврђиваним. Да је то био град, који подразумева и друге цркве, гробља и насеље, није вероватно. Уколико се негде у подножју открије црква око које се сахрањивало, Градина би могла бити прибежиште за варош отворене врсте, налик Стону. Археолошки налази указују да се на Градини средином 10. столећа, у време писања *СН*, више није живело, и зато га не треба тражити у списку *СН*.

Вишеград

Овај град је бранио манастир Светих Арханђела код Призрена. Скромна археолошка ископавања рушевина овог знаменитог манастира, изведених после раскопавања Р. Грујића и С. Ненадовића, открила су слојеве касноантичког и рановизантијског доба, као и 11-12. столећа (Милинковић 1996). То показује да се ту налазио истовремени град, у чијем

Сл. 187. Вишеград и Свети Арханђели код Призрена, Дероко 1950.

се подграђу налазила славна исцелителна црква Светих Арханђела. Саграђена је у време пре него што су Немањићи ослободили тај део Србије, што произилази из оснивачке повеље цара Душана. Да ли је ту прво успостављен манастир а затим подигнут и град да би га бранио, или је ту била градска црква која се временом прославила, тешко је утврдити без археолошких ископавања.

Вишеград је могао постојати као утврђење пре 11. столећа. На такву могућност указују покретни налази, мада нису познати они датовани у 7-10. столеће. Град је имао површину од око 2 хектара. На врху се налазио горњи град, брањен главном кулом, двома кулама четвороугаоне основе и једном полукружном (Дероко 1950: 165-168). Главна кула је имала два истакнута и заобљена спољна угла. На стрмој падини ка Бистрици постојала су још два бедема, а подграђе са црквом такође је морало бити окружено бедемом. Од тог старог бедема сачуван је део уз Бистрицу на

западном прилазу, са полукружном кулом уз коју се налази капија (сл. 187).

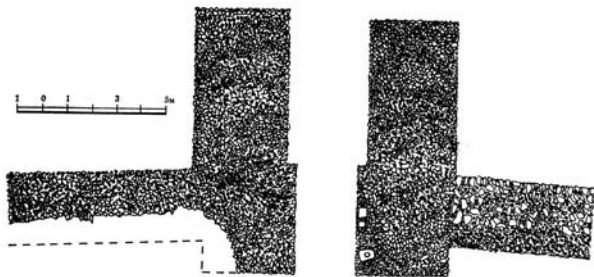
Део наушнице, која би могла бити из 11. али и из 10. столећа (Милинковић 1996: Т. 2/8), указује да је негде у то време град и освојен, можда у неком српско — византијском сукобу, или у нападу цара Самуила на Србију у време Јована Владимира. Околност да је Призренска епархија била власник Вишеграда до цара Душана, указује да је тако можда било од њеног оснивања, негде око друге четвртине 10. столећа. Није забележен у *СН*. Повод за његово подизање, судећи по положају, прво би могла бити одбрана пута ка Скадру од Бугара у 9. столећу. Због географског положаја, не делује као град намењен владању над тим делом Метохије, у време бугарске окупације, нити одбрани од могућег српског напада. Исто важи и за околности у време када је Византија ширила своју власт. Вишеград је од 11. столећа морао имати велики значај како за одбрану епископског седишта, тако и пута ка Скадру.

Начин утврђивања

Многа утврђена места наслеђена су из касноантичког и рановизантијског доба. У њима су обично обнављани само зарушени делови — круништа бедема и кула, капије и слично. Такве обнове је скоро немогуће установити, јер су управо круништа прва била изложена зубу времена. Нека од тих старих утврђења су преграђивана или дозиђивана на различите начине. Такав случај је био са Свачем, Баром, свако Скадром, односно градовима који су вековима коришћени. У време надлазећих ратних претњи, грађена су нова утврђења од камена везаног малтером. Поред тога, грађена су и утврђења од камена и дрвета а без употребе кречног малтера, у складу са потребама хитне одбране пред непосредни напад непријатеља, или у току рата. Утврђења од камена и дрвета забележена су у Дабру (Јанковић 3003б: 65), у областима од Неретве до Уне (Јанковић 1998: 83-86), као и у Расу (Поповић 1999). Постојање новосаграђених утврда зиданих каменом и кречним малтером утврђено је за сада поуздано само у Зети. Још је тешко сагледати на правилан начин ову градитељску делатност, због неистражености највећих делова ондашње Србије. Има података који указују да су утврђења налик овим грађена и у другим крајевима. Старе средњовековне утврде сачуване су у позносредњовековним градовима захваљујући њиховом каснијем напретку и ширењу

(Бар), стагнацији (Свач) или брзом замирању (Сард, Градина). Утврде 7-10. столећа свих осталих градова су непознате, јер су касније потпуно разграђене и преграђене, или надзидане. Забележене су куле различитих основа, по правилу заобљене. Заједничка особина кула, осим заобљености, је неправилност и неједнакост основа; у томе се истичу горње куле Сарда, које делују као заобљени троуглови (сл. 6). У Свачу су углови града јаче наглашени задебљањима и истицањем ван платна зидова, а сличан је случај са североисточним, највишим углом Старог Бара. Такви углови су и на главној кули Вишеграда, који је имао и две (неистражене) полукружне куле, од којих је једна бранила улаз. У Свачу је на северном бедему забележена и једна мање избачена пуна полукружна кула, по свој прилици једновремена са угловима истог бедема. Полукружна кула је установљена и у Старом Бару. Сличност утврда Свача и Старог Бара потврђена је и капијама у полукружним кулама. Веће полукружне куле налазе се и на млађем бедему Сарда. На Градини су уз бедем призидане различите куле; три су различитих потковичастих-полукружних основа, дубљих или плићих; једна подсећа на издужену полукружну кулу капије из Старог Бара. Једна кула Градине је четвороугаона, као и једна плитка, изнутра испуњена (сл. 182).

И у Свачу и у Старом Бару капије су изграђене у полукружним кулама, тако да су им улази уз бедем. Уз једну капију на Градини налазе се куле неправилне трапезасте основе, изнутра такође неправилне, издужене и полукружне (сл. 186). И Сард је имао капије брањене паром кула, као и једна капија у Бару, али су оне несиметричне, за разлику од Градине. Два улаза у Градину су водила кроз куле четвороугаоне основе, од којих је једино источна грађена истовремено са зидом (сл. 185. 1-2). Тим кулама је слична доња југоисточна кула – капија Бара, која је на спрату имала црквицу са уписаном апсидом; она је морала бити издуженије правоугаоне основе. Није искључено да је и првобитна улазна кула на Градини, правоугаоне основе, имала на спрату црквицу.

Сл. 188. Основа капије из Преслава, Рашев 1985.

Утврђења 7-10. столећа код нас нису истраживана, и зато је тешко издвојити она слична а истовремена утврђењима области Зете. У суседној Бугарској се граде куле кружне, петоугаоне и четвороугаоне основе, а обично се зида тесаницима, што их разликује од оних у Зети. Али капије изграђене у кулама четвороугаоних основа у Плиски и Преславу (сл.184. 3; 188), сличне су оним на Градини (Рашев 1985: сл. 15). Куле потковичасте основе познате су на више утврђења и у ширем временском распону. Таква је угаона кула на Великом Градцу на Дунаву (Доњи Милановац), зидана тесаницима, из 10-11. столећа (Јанковић 1981: 17-23). Градина у Рашкој има капију брањену са две полукружне куле неправилне и неједнаке основе, датоване у 12. столеће, а које су врло сличне капији са две куле у Старом Бару; у истом утврђењу постоје

темељи куле потковичасте основе уз капију, одређени као делови „касноантичког утврђења“ (Поповић 1999: 76-78 — кула и капија, 178-181 — западна капија). Прва зидана „средњовековна тврђава“ датована је у крај 11. — прву четвртину 12. столећа; „раносредњовековно утврђење“ било би саграђено дрветом и каменом а без коришћења кречног малтера, можда негде у 9-10. столећу (Поповић 1999: 298-299). Овде се мора прво поставити питање сврхе грађења те јаке зидане тврђаве. Наиме, са ове Градине је могао бити брањен и приступ Рашкој жупи на истоку и унутрашњости Србије на западу. Овде су се Срби могли бранити од Бугара који су држали Рас у време Бориса Михаила; мало је вероватно да су Бугари, или Самуилово царство, имали разлога да стрепе од српских напада на овом правцу. Закључци истраживача овог важног налазишта засновани на археолошким ископавањима, непоуздани су и подложни сумњи из низа разлога,²⁷ тако да не треба искључити исправљање датовања у правцу подударња са оним која предлажем за Зету, што могу потврдити само независна ревизиона ископавања.

Утврђење најуже датовано покретним и другим налазима је оно на Градини. Запустело је 924. по бугарском освајању Србије. Добило је куле у време када се очекивао бугарски напад, најкасније у време владе Петра (892-917). Дворац на Градини је по свој прилици подигнут до треће четвртине 9. столећа, али је неизвесно да ли је одмах добио обужмни бедем са једном свечаном капијом, или је он нешто млађи. И Сард је уско датован објављеним покретним налазима у два слоја, у 9. и 11. столеће. У утврдама Сарда се оцртавају две грађевинске фазе, кроз горњи и доњи бедем, са кулама неправилних и правилних основа. Горњи град, са правилнијим кулама и бедемом који, чини се, наседа на старије грађевине, био би млађи, можда из позног 10. — почетка 11. столећа. Доњи бедеми и куле, неправилних основа, са одговарајућим стамбеним зградама у оба дела града, били би старији. Налази Комани-Кроја културе указивали би на 9. столеће, односно град је освојен негде пред

²⁷ Документација коју је објавио М. Поповић (1999), иако непотпуна за данашње време и уложена средства (нпр. недостају јасни цртежи и фотографије слојева), ипак очигледно указује на учињене методолошке пропусте приликом ископавања, из којих су произашла и погрешна тумачења. Овде указујем само на оно што је важно за датовање „раносредњовековног“ утврђења, односно оног које би могло припадати 9. столећу. По М. Поповићу, ни „касноантичко“ ни „раносредњовековно“ утврђење највећим делом нису обухватили плато на коме се налазило млађе утврђење, иако је управо тај простор најповољнији за одбрану, што јасно показују изохипсе; бесмислено је да западни бедем брани окомиту литицу на истоку. Да је тај простор Градине био насељен у рановизантијско доба, дакле и брањен бедемима, најједноставније показују ту нађени делови питоса (Поповић 1999: 313); као што је познато, питоси су били укупани у подове унутар зграда. На истом простору нађене су и две куће, 30 и 31 (са великим бројем жрвњева – ветрењача?), наводно затворене палисадом из другог средњовековног хоризонта (заправо је реч о стубовима који су носили дрвене делове шетних стаза бедема ширине само 1,3 м), и југоисточним делом бедема (Поповић 1999: 149-153). Поред тога, унутар Градине су нађени уломци амфороидних крчага датованих у 9-11. столеће (Поповић 1999: 325, сл. 105. 1, 3). Ови објављени подаци показују да на Градини вероватно нису истражени доњи слојеви (уп. доње делове профила — Поповић 1999: сл. 120) и да ту свакако постоји зидано утврђење од 4-6. столећа.

крај 9. столећа. По свој прилици његово подизање треба тражити у време појаве носиоца Комани-Кроја културе. Међутим, отворено је питање да ли су га они подигли, чак мало вероватно; ово се питање не може решити без познавања налаза грнчарије из стамбених објеката. У Свачу и Бару има више слојева и грађевинских фаза, али је тешко датовати их поуздано. У Старом Бару су уз капију нађени уломци грнчарије (сл. 54) који могу указивати на 8-9.

столеће (Бошковић 1962: 74-78, сл. 95, 102). Црква са уписаном апсидом над капијом Старог Бара могла би указивати на рано 7, али и на 11-12. столеће. Можда је доба кнеза Вишеслава, односно рано 9. столеће, ипак она епоха када су предузети највећи подухвати на изградњи утврђења ради одбране државе. Сличност утврда Свача са Старим Баром и Сардом, указује да би њихово датовање требало исправити у 9. столеће.

Врсте градова и утврђених места

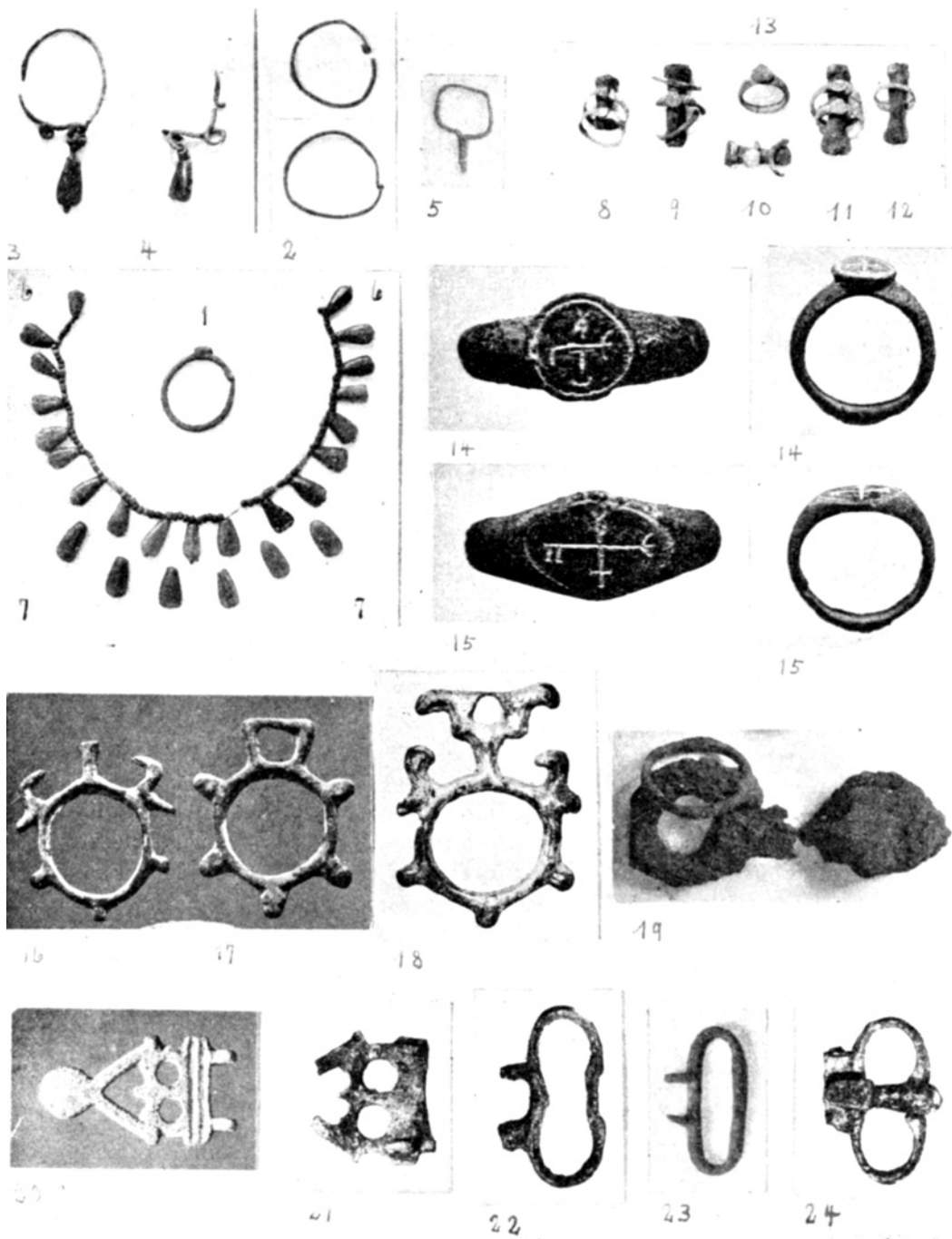
Видимо да постоје најмање три групе градова. Положаји три велика насељена града у Диоклеји, забележена у *СН*, дакле из друге четвртине 10. столећа, могу само да се нагађају; први би могао бити у Бару (Градац?) а трећи код Дукље, у Дољанима. Пошто на оба ова места нема података о постојању утврђења, могли бисмо претпоставити да је реч о варошима распоређеним око трга и цркве, а да је у близини постојало утврђено прибежиште, као што је Стари Бар, па чак и стара Дукља. Да је тако могло бити указује Рисан, са утврђењем на таквом положају где се није могао образовати град. Оно је било само прибежиште, а живело се поред његовог подножја са друге стране потока. Такав је и Стон, а тако је могло бити и са градовима Травуније и Конавала и осталим градовима Србије. Једино Требиње делује као изузетак, јер је унутрашњост градине на Црквини пространа. Изгледом подсећа на Градину више Мартинића и Стари Бар. Ту је питање снабдевања водом вероватно било решено подграђем које се спуштало до реке. Са друге стране, због могућности да је епископски манастир био на супротној обали реке у пољу, Требиње подсећа на Призрен. Други наведени град Диоклеје, Новиград, морао би да има изнова изграђено утврђење, али његов положај није утврђен (Облун?).

Друга група градова су они византијски и латински, на морској обали. Међу овим градовима заиста постоји разлика у величини; на првом месту је Драч, затим Дубровник (који се временом ширио) и Котор, а најмањи су Љеш, Улцињ и Бар. Њихова величина, односно број становника, могу бити показатељи шта може значити епитет „велики“ градови Диоклеје. Ови градови су класични грчко-латински градови, где се становало у оквиру бедема, а живело

пре свега од мора и земљорадње у непосредној близини града, мада је напредак био условљен трговином са залеђем. То су градови који су остали латински и у Позном средњем веку, иако пословењени.

Трећа група градова су они око Бојане и Дрима — Скадар, престоница некадашње провинције Превале и престоница у доба краља Бодина, затим Дриваст и Сард. Могли су бити забележени као Скадар са мањим утврђењима, јер је то однос по величини. Они су вероватно сви основани, осим старијег Скадра, на прелазу из 6. у 7. столеће, на темељима из предримског доба. Тој групи градова некада је припадао и Свач, до почетка 9. столећа. Имају бедеме и куле саграђене у 9-12. столећу, цркве у граду и подграђу. Припадајуће гробље са црквом, по правилу се налазило испод града (Љеш, Сард, Свач). Гробља из Сарда показују да су их у 9. столећу држали носиоци Комани-Кроја културе. Под Бугарима су ти градови запустели, а потом их обнавља Византија.

Грнчарија и тризниште из Свача указује да су у њему од почетка живели и Срби. Пошто нису установљени никакви трагови бугарског присуства у Свачу, који се налази на западној страни Дрима, вероватно је био пуст у 10. столећу. Његову улогу могло је да преузме градиште на брду Владимир, за које мислим да је једнако Облику. Као што је установљено, Свач није увек био стално настањен, и овде се живи и станује испод утврђења, а град је само прибежиште. Вероватно је био престоно место жупе Облик, на много нижем и за насеље повољнијем месту од оног на брду Владимир. Свач није био подесан за одбрану становништва жупе од много надмоћнијег непријатеља, какви су били Бугари, за разлику од утврђења на Владимиру. У њему је могло бити утврђено седиште жупана жупе Облик.

Афиона на Крфу, гробни инвентар, по Виле 1934.

Археолошка сведочанства о народима

У овом поглављу приказаћу материјалну културу која се може приписати или неком одређеном народу или култури епохе чији су носиоци различити; на нашем тлу култура епохе била је византијска и словенска. Том проблему можемо прићи са две стране. Ако знамо за постојање неког народа на извесном простору (из писаних извора, топонимије, предања, итд), настојимо да му припишемо уочене археолошке посебности ако не и читаву археолошку културу, уколико постоји. Овде се поставља питање да ли писани извор подразумева народносну скупину или политичку, односно административну заједницу. У првом случају треба очекивати у археолошкој грађи јединствене опште културне особености (нпр. ношња, начин сахрањивања, становања, исхране, итд). У другом довољна је уједначеност привреде, наоружања, промета робе и слично. У сваком случају, издвојену археолошку културу или археолошке особености одређеног подручја, треба повезати са неким познатим народом или заједницом, или можда непознатим из других, неархеолошких извора. На делу подручја што је предмет овог истраживања, до сада је издвојена као особена само археолошка Комани-Кроја култура, која се обично датује у границе 6-8. столећа, а приписана је домородачком становништву на овај или онај начин. Кроз епиграфску грађу и по неки археолошки предмет, посебно су издвојени Латини у приморју. О Словенима сведоче ретка забележена имена на натписима, а скоро потпуно су недостајале друге археолошке одреднице. Никакве археолошке особености нису повезане са забележеним или претпостављеним политичко-административним заједницама становништва на подручју којим се овде бавим. Нису утврђене и не знамо да ли постоје археолошки препознатљиве одлике Срба односно Словена, Диоклићана, Травуњана, Конављана, Црвених Хрвата, па ни Латина. Управо ће тема овог поглавља бити одређивање особина свих народа који се археолошки могу издвојити у Зети односно Диоклеји.

Приказаћу пре свега покретне налазе, оне који јасно сведоче о становништву; то су на првом месту по бројности грнчарија и накит, односно делови ношње. Грнчарија није само одраз материјалне културе, већ и духовне. Кухињска грнчарија показује начин

спремања хране, да ли је коришћено огњиште или пећ, да ли се јела више кувана или печена храна, и томе слично. Делови ношње нису подједнако познати код свих народа. Наиме, они се најчешће проналазе у гробљима, а ту су обичаји били различити — неки су сахрањивали покојне са ношњом и накитом, а неки без. Зато је слика коју даје грнчарија уједначенија и објективнија. На крају ће археолошки налази бити датовани и повезани са одређеним збивањима, која су могла да услове њихово доспевање у земљу.

Археолошку грађу раздвојићу по народима забележеним у писаним изворима. Видеће се тешкоће одређивања кога све треба убројати у народе тог времена на тлу старе Превале. Тешкоће произилазе пре свега из недостатка словенских писаних извора и непоузданости оних других. Наиме, не зна се да ли се под неким именом подразумева народ или тек неко његово племе, род, или становништво жупе, града. У *Франачким Аналима* се спомињу Тарсањани (Ријека), свакако грађани Тарсатике, вероватно латинског језика, али то у извору није наведено. Зато не знамо да ли су они били Латини, неки Словени или Хрвати, како неки мисле. Отуда је и отворено питање да ли под Гачанима истих *Анала* треба подразумевати неко српско племе или род, по коме се прозвало и Гацко у Херцеговини, или је реч о називу изведеном за становништво Гацке. Слично, *СН* пише за становништво Травуније, Захумља, Неретве и Србије да су Срби, али ипак их назива Травуњанима, Захумљанима, Неретљанима. Произилази да је прво назив народа, а друго означава делове истог народа, тако названих по областима у којима су живели. Тако су Диоклићани вероватно српско становништво из Диоклеје, мада то није остало записано. Да су Диоклићани припадници неког другог народа, такође није записано. О овом питању може да пресуди само археологија, односно особине материјалне и духовне културе. Задатак овог поглавља биће управо разматрање археолошких сведочанстава у овом смислу. Овде ћу се руководити археолошким грађом, односно скупом особина које разликују једно становништво од другог, које се могу картирати и тако оцртати археолошку културу која се може упоредити са писаним подацима.

Срби или Словени

Први савремени податак који посредно сведочи о Србима у пределима Далмације, потиче из 7. столећа, а сачуван је у арапским преписима 10. столећа (Масуди 1870. 135-137). Тамо се Срби набрајају (међу племенима чија се имена поуздано могу распознати), после Волињана и Дуљеба а пре Мораваца и Хрвата. Из тог редоследа очигледно је реч о Србима настањеним у Југоисточној Европи, односно у Далмацији, а не оним насељеним у Полабљу. Тиме се објашњава и ко могу бити Словени Далмације каснијих латинских извора. У СН је забележено да су Срби од цара Ираклија добили за насељавање Далмацију, запустелу због аварских напада, а то су у његово време, средином 10. столећа, биле Србија, Паганија, земља Захумљана, Травунија. Реч је о Далмацији у целини; то не значи да су је населили сву, нити да су Срби задржали до 10. столећа све те области које су тада добили.

Србе латински извори називају Словенима, као што су и Срби себе сматрали Словенима (Мијушковић 1988: 68-71). У записима дубровачког, которског и улцињског архива, Срби су увек Словени — *Slavi*; тек понекад се појављују називи као „Рашани“, „Босанци“, а изузетно и „Срби“. Србима то није сметало, па су латински писари српског двора преводили Србин са Словен; цар Душан себе назива „*Sclavonie Imperator*“. А Свети Сава истиче да је превео Законоправило са јелинског језика на светло словенског, односно „нашег“ (српског) језика, на **СВѢТЬ СЛОВѢНЬСКАГО ІЄЗЫКА** и на **СВѢТЬ НАШЕГО ІЄЗЫКА** (*Законоправило*, Иловички препис). Очигледно је имао на уму да превод може просветити, спасти спознањем и друге Словене; знао је слабости Словена и Русије и Бугарске у превођењу књига са грчког језика.

Под именом Словена Срби се спомињу у писаним изворима из 7. столећа, мада у каснијим преписима, као што су Анастасије Библиотекар, *ВИС*. Тако је и СН, написан у 10. столећу, сачувао предање о насељавању Срба у време цара Ираклија.

У СН је описано и предање о заузимању Салоне, старе престонице римске Далмације, од стране Словена (1959: 10-12) или Авара (1959: 28-30), настањених са друге стране „Дунава“, заправо Цетине. Наиме, у време одсуства словенских ратника, Салоњани који су чували границу на „Дунаву“, опљачкали су њихова станишта; потом је уследила освета Словена, који лукавством заузму Салону и опустоше је. У *ВИС* бележе се само Словени, који се на почетку бркају са

Готима, као и у Летопису. Словени су заузели Салону, а део њеног становништва склонио се на острва, у данашњи Сплит и Раусу (Дубровник), по СН. Да су освајање Салоне предводили заправо Срби, посредно показују неки писани подаци. Прво, Салоњани су држали стражу на Цетини (у Тилуријуму – Триљу) према тамо настањеним Словенима, који их нису нападали. Забележено је у писму папе Григорија из 600, да су Словени већ настањени око Салоне, а вероватно се мисли на простор Цетине. Ту није јасно да ли је реч о мирно или сагласно насељеним Словенима (Србима) или Словенима који су самосвојно заузели те области, избегавши пред Аварима из Паноније. У сваком случају, тај податак указује да Салоњанима страном племе не угрожава град више година, док их они сами нису изазвали, па би то могли бити византијски савезници, односно Срби. Треба се подсетити да су Латини били наклоњени узурпатору Фоки, и да се у његово време кроз оптицај новца може пратити извештај привредни успон у приморским градовима Далмације. Потом, по *ВИС* (1967: 93), избеглице Латини насељени у Сплиту, зажеле да узму мошти светитеља из једне срушене цркве Салоне, али се то нису усуђивали због Словена; зато замоле за помоћ у Цариграду, а цареви (Константин и Ираклиона) нареде словенским војводама (*duces*) да им то омогуће. Тако и би. Овако нешто је могуће једино ако су Словени и Царство били савезници, а управо су то већ дуго били Срби. Ово савезништво потврђено је и 662, када су Словени напали лангобардски Сипонт. То могу бити само Срби, савезници Византије, којој је требала помоћ против Лангобарда, у време када цар Констанс II покреће рат 663. против њих, и настоји да заузме Беневент. Дакле, подаци писаних извора јасно указују да је реч о племену Словена у савезу са Цариградом, а то могу бити само Срби.

Управо ти Словени су у раном 9. столећу за франачке летописце Срби, које су добро познавали и са севера своје источне границе. Наиме, под 819, Франачки *Анали* бележе да Срби држе велики део Далмације. Поред Срба *Анали* наводе на западу Далмације Гудушчане, Гачане (који би могли бити српско племе) и Хрвате. Тешкоћу представља то што не знамо да ли се под тим именима подразумева род или племе. Борна је кнез Гудушчана, а његов стриц је кнез Хрвата; чини се извесним да су Хрвати једно време били потчињени Гудушчанима, односно њиховом кнезу. У СН су у Захумљу поред Срба забележени и кнежеви из рода Лицика, са реке Висле. Као и у случају Гудушча-

на, и овде је реч о војној дружини, која се наметнула као владајућа (Катичић 1990). Произилази да Срби, који „држе велике делове Далмације“, поседују оне остале крајеве које нису заузели Гудушчани, Хрвати и Литцики. Изгледа да су Франци својом освајачком политиком успели да привуку различите војне дружине, да би добиле имања ратујући за њихов рачун. Тако су вероватно ратничке дружине, предвођене својим кнежевићима, напустиле родне племенске области (у којима су земљу држала њихова старија браћа), ступиле у франачку службу и добиле поседе у новоосвојеним областима. Зато се подаци из *ВИС* о рано покрштеним Словенима не могу повезивати са овим племенима, већ са пре њих насељеним Србима.

Срби се називају Словенима и у белешкама о сплитским саборима 925. и 928, на којима учествује Михаило војвода (*dux*) Хума (*ВИС* 1967: 96), односно архонт Захумља настањеног Србима (*СН* 1959: 59-60). За разлику од краља Томислава, за кога се наводи да влада Хрватима, кнезу Михаилу се не истиче порекло од Лицика, као у *СН*. Занимљиво је да се у другим рукописима истог текста, још каснијих преписа, појављују представници „*Serborum*“, у којима једни виде Србе, као Н. Клаић (*ВИС* 1967: 99), а други те представнике читају „*urborum*“ — „грађана“ (Гуњача 1973б: 253-264).

Не постоји ни једна непосредна савремена писана вест баш о Србима у Зети 7-10. столећа; постоји само податак из *СН* о Диоклићанима — о чему ће касније бити речи. Међутим, постоји низ писаних извора о Србима касније Зете, који упућују на Србе као њене становнике и у Раном средњем веку, док о другим народима или племенима нема података. Треба имати на уму да Диоклеја као појам није старија од средине 10. столећа, када се први пут спомиње, и да раније није постојала као посебна културна целина, како то показује археологија. *СН* не зна за Превалу или Либурнију, већ само за Далмацију. Све забележене српске архонтије у *СН* су каснија творевина; неке су настале можда већ у 7, а неке тек у 10. столећу. Зато се Зета на основу писаних извора не може искључити из области које су Срби преузели у доба цара Ираклија.

У Летопису је забележен етноним Моровласи, чију су земљу заузели „*Vulgarī*“ (1950: 45): „Затим освајајући заузму цијелу Македонију, потом читаву покрајину Латина, који се у оно доба зваху Римљани, а сада се зову Моровласи (*Morovlachi*), то јест Црни Латини (*Nigri Latini*)“. По освајању Македоније, они су живели уз границе краља Владиана. О овим „Бугарима“ биће касније више речи. По Константину Јиречеку, који је утемељио савремена схватања о Моровласима, Морлацима, они су потомци тзв. Романа односно ро-

манизованих домородаца, и шта више, у време писања *Љетописа* у 12. столећу, још увек су били „Романи“. То тумачење не може бити тачно. У 17-18. столећу, по италијанским изворима, они су били несумњиво Срби. На италијанском плану Београда из 1683, једина православна црква је обележена као *Chiesa delli Seismattici, Morlachi, Valachi é Gréci* (Поповић и Шкаламера 1976: 40-42). Власима су Латини називали становништво које се после монголске најезде шири са планина у бановину Хрватску (Клаић 1976: 600, 607-610), а то могу бити само Срби, по забележеним именима и презименима. По Алберту Фортису, Морлаци (*Morovlahi, Morlacchi*) себе називају Власима, што значи угледни, моћни, као што Словен значи „славан“ (1989: 33-34). По К. Јиречеку, у изворима 16. столећа *Murlacchi* су становници копна од Велебита до Бара; пре тога се у Дубровнику помињу *Moroulachi* 1368, 1379; *Moroblachi* 1378; *Morlachi* 1451, итд., за које се може закључити да су живели у пределима између Хума и Неретве. К. Јиречек бележи и да се у византијским документима од друге половине 14. столећа Молдавија назива *Μαυροβλαχία*. Када се *Љетопис* правилно датује не пре друге половине 15. столећа, тада су дубровачки подаци о Морлацима најстарији. За Дубровчане, који су себе сматрали Латинима, Морлаци су били нешто слично Власима (по Фарлатијевом схватању), слободни људи који су повремено за њихов рачун ратовали и обављали друге послове.

Према томе, земљу Моровлаха из *Љетописа* треба тражити у Позном средњем веку западно од Дубровника, где су живели Срби. Занимљиво је да се за област Неретве користи назив Маронија (*Maronia et Chulnie*) у *ВИС* (1967: 107) и другим писаним изворима. Ту су могли бити досељени са југоистока почетком 9. столећа, како ће се видети из излагања о Комани-Кроја култури. Да се Морлаци могу сасвим одређено изједначити са Србима, уколико пратимо одредницу „црни“, види се из података прве половине 10. столећа. У књизи *О церемонијама* цара Константина Порфирогенита, наводи се и архонт „*τῶν Σερβοτιῶν τῶν λεγόμενον Μαῦρα παιδία*“ (Ферлуга 1970: 161-165). Овај податак је код нас остао незапажен, као и архонт „*τῶν Σερβῶν*“ и архонт „*τῶν Κρεβατᾶδων, ἤγουν τὸν λεγόμενον Κρεβατᾶν*“, јер их Б. Ферјанчић није укључио у своје преводе текстова Константина Порфирогенита о Јужним Словенима (1950). Реч је о архонтима области у пределима Кавказа. Овде су Срби јасно изједначени са *Μαῦρα παιδία*, што би могло значити „архонт Срба званих црна омладина“, или нешто слично. Уколико пратимо оно „Мор...“, може се кренути у другом правцу, али тумачење сложеног питања расељавања Срба излази из задатака ове књиге (било би неопходно

започети проучавање писаних извора, топонимије и предања од области Кавказа до области Тарона, и упоредити их са оним на подручју Балканског полуострва). По свој прилици је код цара Константина VII наведено допунско објашњење да би се знало о којим је Србима реч, јер се два пута спомињу, као и Хрвати. То је превод на грчки са српског, у приближном значењу „црна омладина“. Оно „црна“ можда може да се схвати у значењу „прост народ“, како се понекад користи тај израз (*ЭССЯ* 1977: 157). То се надовезује на значење речи „омладина“, односно „отроци“ која се користи и у Позном средњем веку да обележи сталеж завистан од властелина (Трубачов 2005: 256-257), код нас у смислу „чељад“. Дакле, можда би најприближнији превод био „проста чељад“, што би подразумевало оне који нису имали властелу, већ су били сви једнаки, предвођени „архонтом“. Ово не делује као самоназив; можда су их тако називали они други Срби. Слично се могу протумачити латинске изведенице. По свој прилици су називи „моровлах“ и слични, превод са српског „црни власи“ у смислу „прости власи“, што је касније Поп Дукљанин превео у „Црни Латини“.

Расположиви археолошки подаци из Зете сведоче да се од Словена изричито могу издвојити само Срби. Мало се који налаз може повезати са другим Словенима, на пример грнчарија општесловенских особина. Подразумева се да Срби нису били крвно јединствен народ, већ су упијали припаднике других народа, не само Словена, како су то показала истраживања раних српских насеља на Дунаву (различите врсте кућа, огњишта и пећи, што је непознато у другим словенским насељима). За разлику од југоисточног приморја, у северозападним пределима Далмације, које су почетком 9. столећа запосели Хрвати, установљен је слој са налазима неких раније насељених Словена, не само Срба. Они су издвојени по урнама 7–8. столећа (Belošević 1974; Јанковић 1998: 138-139). Могу се пратити и касније, кроз грнчарску производњу 9. столећа, како се види по различито израђеним и украшеним врстама посуђа у хрватским гробљима (Белошевић 1980: 109-115). Слично су у Полабљу раздвојени слојеви старијег насељавања неког словенског племена и касније досељених Срба — на основу разлика у грнчарији, стаништима, утврђењима итд., као и других племена (*Die Slawen*). Таквим поступком, издвајањем археолошких особина, раздвојена су највећа племена Русије (Седов 1982).

Срби се заиста по многим особинама могу разликовати од осталих Словена, како је то остало записано у Масудијевом делу, тако да су археолошки препознатљиви. Насеља су раштркана а станишта су по правилу надземна, са огњиштима. За спремање хране је особена употреба сача (вршника), уз црепуљу и уобичајене

лонце. Грнчарство се одликује по раној занатској производњи грнчарије, а понекад и по особеном украшавању. Привреда Срба се у значајној мери ослањала на сточарство; отуда су зборна места, игришта, била на врховима брда и планина. Сточарење је омогућавало и лаку покретљивост и сеобе — метанастазичка кретања, како је те ограничене сеобе изазване принудом назвао Јован Цвијић. Срби су били ратници, крајишници, и као такви у савезу са Византијом. Тај савез је археолошки потврђен у пограничним тврђавама и употребом византијских производа. У погребном обреду примењивано је подизање обредних громила и остављање сведочанстава тризне. Покојници су спаљивани, по Масудију, али гробови са изгорелим костима нису нађени осим у доњем Подрињу; можда је пепео покојника сипан у реке, поноре и море. Од почетка се морало примењивати и сахрањивање, захваљујући раном покрштавању. Такви су монашки гробови из Тврдоша и гробље у Каменом. У Шипову у Пљеви су 1998-1999. откривена три јединствена гроба из 7-9. столећа (један без скелета), у којима су нађени уломци грнчарије и животињских костију. Трзна је чак запажена у раним хришћанским гробовима наших манастира, у Тврдошу, Светом Николи у Топлици, а чини се и у Петро-Павловом манастиру код Требиња.

Пре свега уз помоћ препознатљиве грнчарије, а затим из начина грађења утврђења, врсте коришћених станишта итд., закључено је да се Срби из предела око Беча у римском Норику и око ушћа Мораве, расељавају према Лаби (*Die Slawen*: сл. 5-6, 28). По досељавању Авара у Панонију, неки Срби са истог простора, насељени су на Дунаву у византијској области Аквиса, да би бранили пут дуж Дунава; одатле неки одлазе негде на југ почетком 7. столећа (Јанковић 2004).

Срби су заиста населили највеће делове римске Далмације, како то показује распоред громила (Јанковић 1998). Показало се да оне најстарије, откривене између Грахова и Дрвара, потичу још из позног 4. столећа, а да громила 5-6. столећа има између Дрвара и Грмеча, као и код Коњица. Зато се њихова појава и ширење морају повезати са Србима избеглим из Бојке пред хунском најездом. На југоистоку су забележене изнад Херцег Новог, односно у границама старе Травуније, али нису истраживане. Недавно сам наишао на њих и у Грбљу. Има их око Дурмитора, око Пљеваља, Бијелог Поља; у долини Зете до сада нису познате, али нису ни тражене.

Размотримо сада расположиве археолошке податке о Србима у Поморју. Најстарија сведочанства о Србима из потоње Диоклеје и Травуније, припадају негде крају 6. столећа; реч је о уломцима грнчарије из Иловице и Тврдоша. Они су за сада ретки и ситни у Иловици

(уломци лонаца и црепуља), као и истовремена рановизантијска грнчарија. Међутим, у Тврдошу је утврђен значајнији слој са више налаза, међу којима су већи делови једног лонца (Јанковић 2003: 12-14, сл. 4. 5-6). Старији је од аварске најезде, односно делови тог лонца доспели су у земљу у 6. најкасније на самом почетку 7. столећа. Сличан му је део лонца са краја 4. столећа из околине Ресановаца код Грахова, а донекле и неки ободи из околине Коњица (Јанковић 1998: 43, 61). Они су уопштено словенске израде; за сада се не могу сами по себи одредити као српски производи, али на то упућују поузданије одређени млађи налази. Тако рани српски налази или још старији, потичу из Ресановаца код западног Грахова и из Црљивице код Дрвара.

Оставе новца нађене у долини Неретве код старог града Нароне (= Неретве) и на Мајсану, из краја седамдесетих година 6. столећа, указују да се у то време неко словенско племе, још неутврђеног имена, могло населити у Далмацији. Они су по свој прилици кренули из Паноније, повлачећи се пред Аварима. Да ли су се населили у долини Неретве, или су поселили област Равних Котара (што је највероватније по налазима урни) или неку другу област, још увек је тешко рећи, јер нема истраживаних налазишта. Међутим, њихови грнчарски производи рађени су у складу са грнчарством Прашке или Праг-Корчак културе, као што су они из Бакра или Шибеника. Тој производњи не припадају налази лонаца из Ресановаца, Црљивице, Коњица и Тврдоша, па ни они 7. столећа из Зете, што значи да су ови други српски, а они први нису.

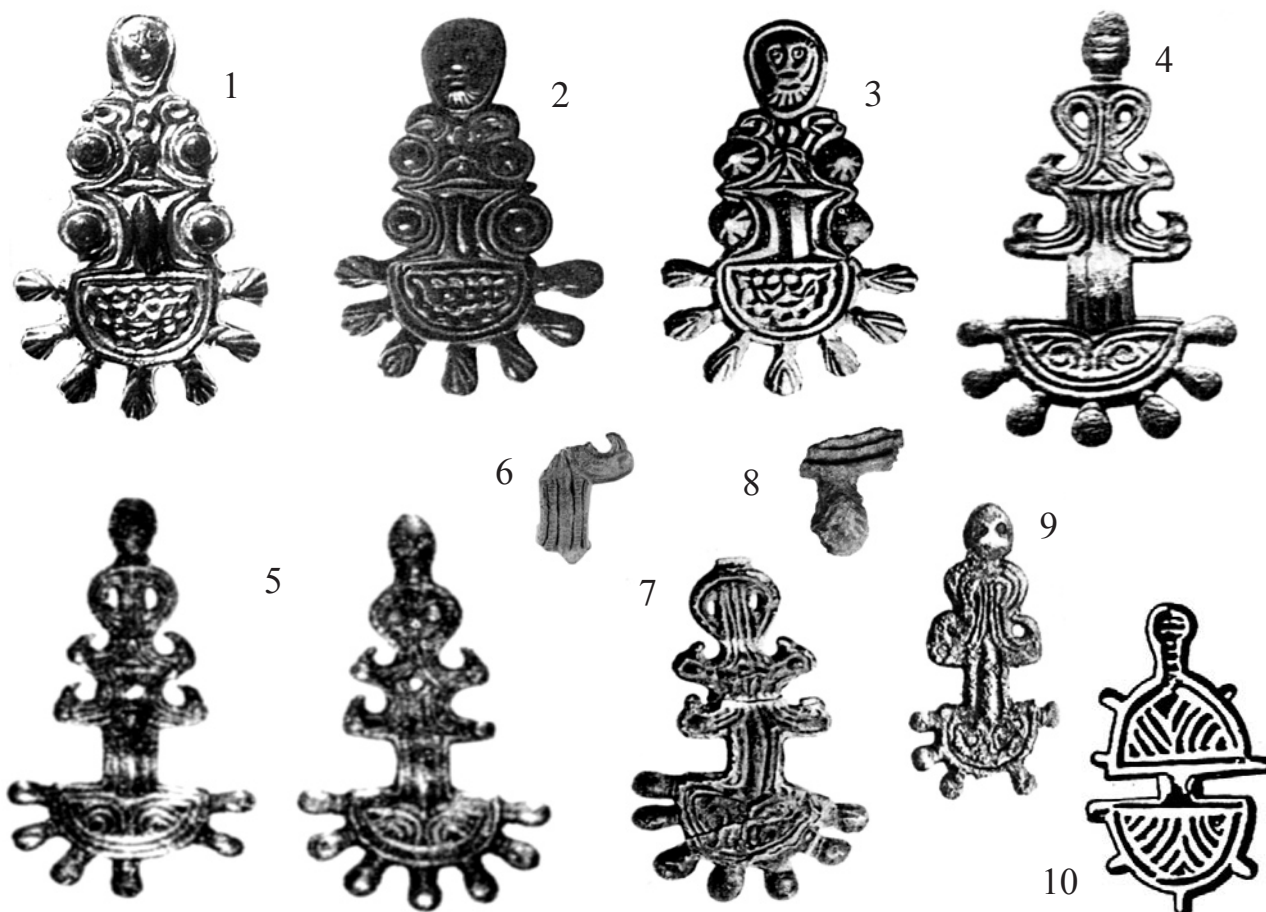
Посредно сведочанство присуства уопштено Словена а одређеније Срба, је тризниште уз свачку гробницу, са грнчаријом рановизантијске северноилирске израде, краја 6. — почетка 7. столећа. Тризна до сада није забележена другде на рановизантијским налазиштима. Зато, уз употребу сачева у Свачу и осталој Северној Илирији, тризна указује на српско присуство у Византији, које се значајно одразило на погребне обреде и начин спремања хране још у 6. столећу. У сваком случају, Словена односно Срба било је у значајном броју настањених у рановизантијским утврђењима, можда већ од краја прве половине 6. столећа (Јанковић 2004). Другим речима, грнчарија последњих деценија 6. столећа, а рановизантијских особина, могла је бити не само коришћена од стране ту насељених Словена – Срба, већ и њихов производ.

Пошто на лонцу из Тврдоша, као ни на млађој грнчарији из Каменог, не могу да се распознају особине занатског грнчарства из Норика 6. столећа (посуде украшене чешљем), реч је о производима Срба насељених пре тога, још крајем 4. столећа. Тада су

Срби стигли на тле Византије из Бојке; археолошки су у околини Дрвара и Грахова. Можда је име села Бојке између Скадра и Бара, код Владимира, траг те исте сеобе са краја 4. столећа. Тек треба да се истражи како и колико дуго је текло српско заповедање простора до тада римске Далмације. Има показатеља да ће се сведочанства словенског (српског) насељавања четвртог столећа појавити и у Иловици.

Више је налаза из 7. столећа. Најједноставнији за датовање је раније поменути гроб 36 из Љеша, са особеним словенским запоном, који би могао бити у српској употреби; нађен је заједно са словенском стрелицом врсте ластин реп и једном каричицом (сл. 189. 1). Његова израда се несумњиво мора датовати између позног 6. и раног 7. столећа (Јанковић, 1986, 174-176). Веома слични примерци (сл. 189. 2-3) нађени су у Дубовцу и на западу Мале Азије (Werner 1950: 152, Т. 28. 12-13), а зна се из писаних извора за тамошњи Град Срба (*ВИИИЈ* 1955: 227). Распоред ових запона треба повезати са сеобама Срба. У Љешу је нађен у хришћанском гробу, али није сасвим јасно шта је ту прилог — да ли запон и наушница или је то стрелица, односно да ли је то мушки или женски гроб. Исте правце сеоба показују запони које Ј. Вернер одређује у врсту Мориш Гамбаш – Пергамон (1950: 153, Т. 29/15; 31). Пар таквих запона нађен је у Кроји (Anatali 1964: Т. 5. 11-12), којима су нарочито блиски делови два комада из околине Неготина (Јанковић 1981: Т. 10. 15-16), изгубљени пар из Корбова и два комада из Поморишја – Баната, а затим и мањи примерак из Пергамона (сл. 189. 5-10). Дакле ови запони, настали негде пред крај 6. столећа, повезују области где су живели Срби: околину Ђердапа са подручјем Кроја — Љеш и Малом Азијом. Такви запони за сада нису познати са подручја византијске Далмације, коју су по *СН* населили Срби, што указује да запони нису особени за Србе, или да их је тешко наћи због особеног погребног обреда (обично потичу из гробова). Али, са Србима око Ђердапа живе представници других словенских племена (они који су изабрали ратнички позив), што показују тамошња насеља. Зато запони, чије је доспевање у земљу изгледа повезано са обичајима других Словена, у сваком случају показује померања Срба, са којима су били у заједници.

На досељавање Срба са Дунава у Поморје, указују и неки уломци грнчарије из Иловице и Свача. Неке уломке треба датовати раније, око почетка 7. столећа, али би други могли бити млађи (сл. 19. 9, 33. 5). То су лонци најчешће украшени низовима вишеструких валовница које су уоквирене водоравним сноповима изведеним чешљем. Рађени су на витлу, воде порекло из шире области око Братиславе и Беча, одакле

Сл. 189. Словенски запони који се могу повезати са Србима (осим бр. 10): Љеш (1), Prendi 1980; Дубовац (2), Мала Азија (3), Поморишје (4, 7) Пергамон (9), Албанија (10), Werner 1950; Кроја (5), Anamali 1964; околина Неготина (6), Корбово (8), Јанковић 1981.

им је производња пренета у Неготинску крајину најкасније осамдесетих година 6. столећа. Рано се појављују и у Полабљу. У 7-8. столећу забележени су, осим у Свачу и Иловици, у Јагодини, на Јелици код Чачка, Високом, Брегалници и другде (карта 5).

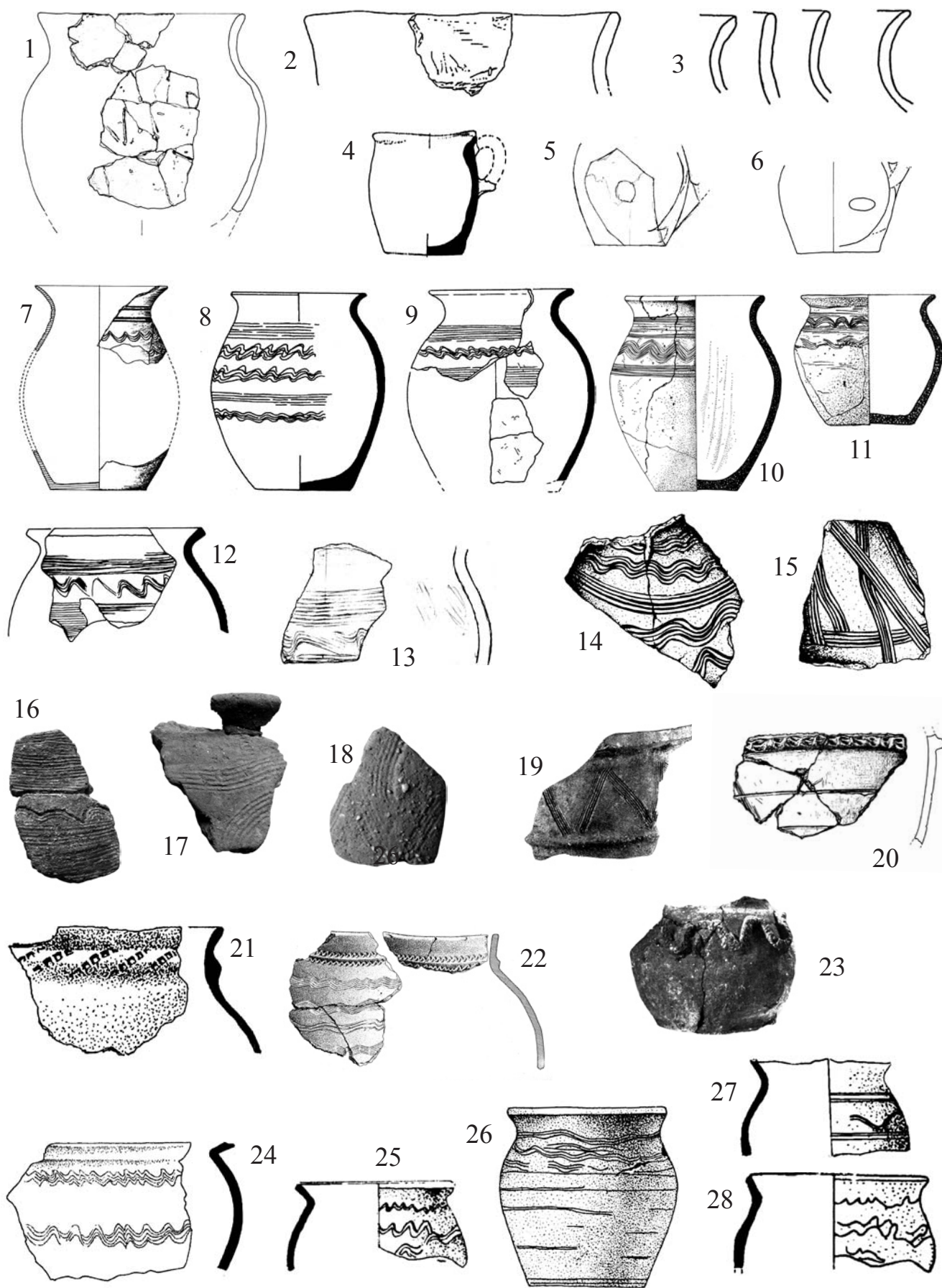
За грнчарију из гробља у Каменом стиче се утисак да се може повезати са старијим налазима, односно да припада производњи раније насељених Срба, пре 7. столећа, како је већ речено. Овде треба имати на уму и недовољно познату грнчарију без украса са Свача, какве има у уломцима и у Петро-Павловом манастиру и Тврдошу. Она се може повезати са такозваним долијумима (Чremoшник 1952: 257-258), који припадају домородачкој производњи из доба после аварског разарања Далмације. Још одређеније, ова грнчарија може бити доказ стапања па и сродности домородаца и придошлих Срба.

Украсурезивањем укрштених или изломљених спонова је редак у Каменом, али се појављује и у Иловици и у

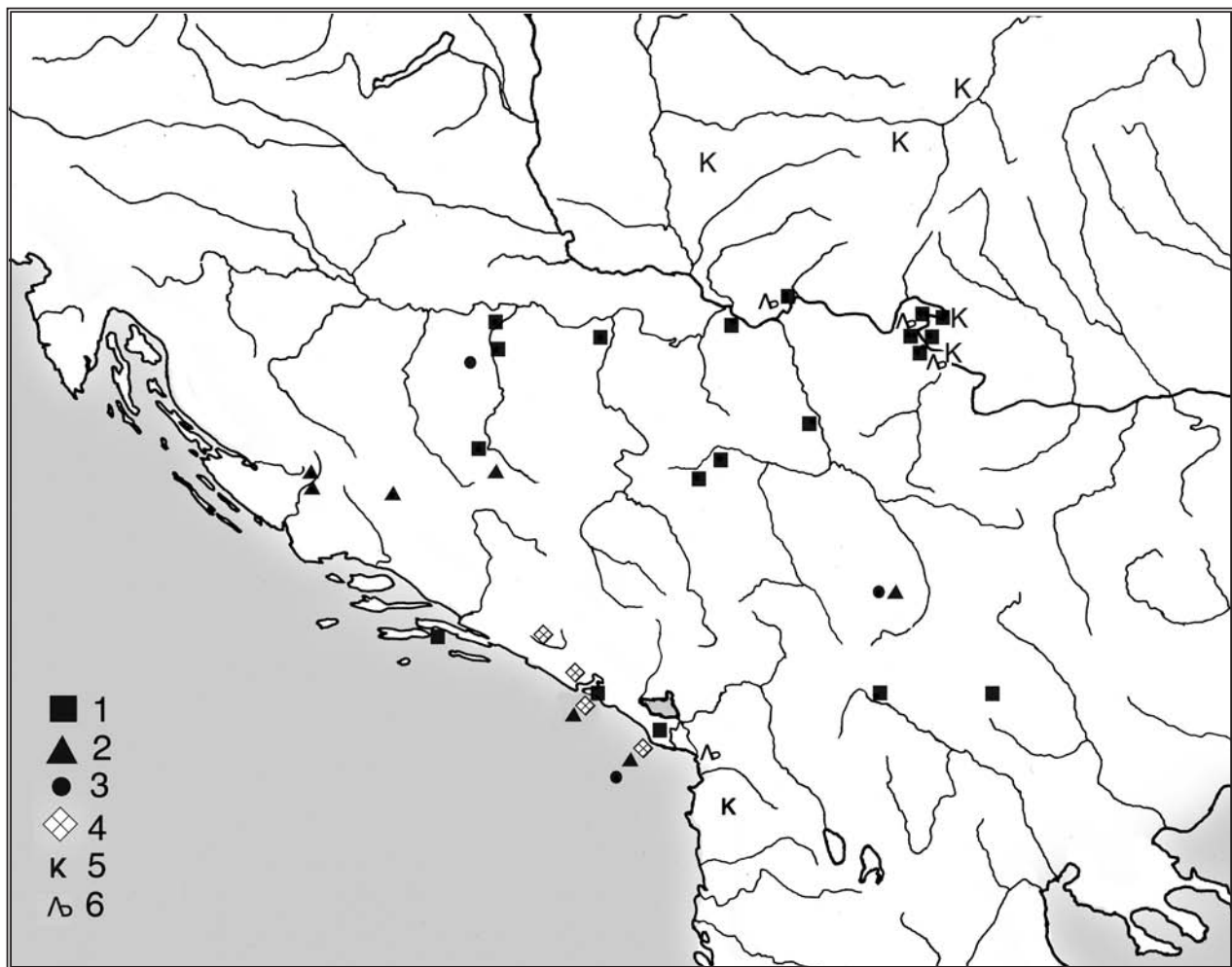
Свачу, као и у западнијим крајевима. Он је неуобичајен за остале просторе Југоисточне Европе, и зато се може сматрати за особеност српског грнчарства на подручју окренутом Јадрану. Слично украсени рани примерци нађени су на Кули код Неготина (сл. 190. 18). Није редак код Словена Пољске и Полабља, где се тражи Бела Србија,²⁸ али се примењује и око ушћа чешке Мораве.

Ребро на врату појављује се на лонцима рановизантијских налазишта области Лесковца до области Книна, као и у Иловици. Старији су примерци са ребром троугаоног пресека на врату, као у Царичином Граду код Лебана и у Вишићима код Мостара. За њима следе комади из Иловице. У 8. столеће датује се уломак са ребром заобљеног пресека и украсеног печатима из Уздоља код Книна. Негде од око 800. године постаје уобичајена примена ребара налепљених на раме или трбух, украсених утискивањем. Изгледа да су преузета са сачева, на којима су ребра изгубила првобитну намену држања жара и била сведена на украс. Од 9. столећа такав испупчен украс је најбољи

²⁸ Још нема услова да се ова сложена питања успешно разматрају. Неки научници су Србима Полабља приписали русенску групу грнчарије, чије се порекло види у Норику око Беча, полуукопане куће, гробове сахрањених покојника, камена утврђења (Негман: 1973). Са друге стране у Пољској има громила, насеља која су изгледом станишта и њиховим распоредом у насељу (Partzewski 1988: Т. 6-7) сасвим подударна насељу истраживаном у Батковићима код Бијељине (Чremoшник 1977: Пл. 1-2).

Сл. 190. Тврдош (1), Јанковић 2003а; Ресановци (2), Јанковић 1998; Коњиц (3), Анђелић 1959а; Река (4), Јанковић и Јанковић 1990; Теслић (5); Свач (6); Брегалница (7), Алексова 1989; Кула (8, 16-18), Дунав (9), Јанковић 1997; област Брна (10-11), Dostál 1985, (19), Poulík 1950; околина Беча (12), Friesinger и Kerchler 1981; Модрича — Добор (13); Високо (14-15), Анђелић 1984; Цим (20), Анђелић 1976; Ливно (21), Врдољак 1990; Книн (22), Јеловина 2000; Нерези (23), Анђелић 1959; Студеница Хвостанска (24), Бајаловић-Хаџи-Пешић 1976; Симице (25-28), Karaiskaj 1976.

Карта 5. Распоред налаза сродних оним из Поморја 6–8. столећа: 1. лонци украшени чешљем; 2. лонци са ребром на врату; 3. лончићи са дршком; 4. лонци украшени изломљеним сноповима; 5. запони Кроја — Марош Гамбаш; 6. запони Љеш — Дубовац.

показатељ српске припадности грнчарије у односу на грнчарију у окружењу. Такав украс, колико је познато, у Југоисточној Европи примењују по правилу Срби, и то у континуитету (Јанковић 2001). У Иловици су на лонцима забележени само полукружни налепци. У Нерезима код Чапљине нађен је лончић украшен валовитим налепком (сл. 190. 23). Употреба водоравних налепљених трака на лонцима распростире се у 9. столећу од Поморавља до Крке; нађени су код Младеновца, на Градини у Рашкој, у Циму код Мостара, код Ливна, Гламоча, у Мокром Пољу код Книна, можда у Бобовцу. До сада се нису појавили у Зети што је, чини се, само последица мале истражености, јер их има у Херцеговини, као и у данашњој Албанији. Овакво украшавање ребрима на лонцима сличних обода, надовезује се, преко Птуја, Аустрије и ушћа чешке Мораве (сл. 190. 19), на подручје између југа Повислења и Полабља.

Са једне стране налепљена и украшена ребра указују на самосталан производ грнчарства рановизантијског доба (ребра на врату, сачеви), са друге стране изгледа да воде порекло са севера, из предела где се тражи Бела Србија (косо, укрштено и окомито утиснути

снопови, водоравна ребра). Зато се мора поставити питање међусрпских односа у 8-9. столећу, на правцу Полабље — Далмација: да ли је постојала некаква размена и мање или више редовни сусрети, да ли је било новог насељавања са севера или у обрнутом смеру? За сада нема услова да се одговори на ова питања.

Дакле, српско грнчарство у 6-7. столећу повезано је са областима око ушћа северне Мораве, а сродни су и у 8. столећу, као и са оним у Полабљу, око Солаве. Те везе се потом прате и преко лонаца украшених ребрима.

Забележена је још једна врста лонаца, а то су они украшени неправилно урезаним једноструким и вишеструким валовницама. Нађени су у Бару и Иловици. Уломци из Уздоља код Книна потичу из громиле 8. столећа. Делови тако украшених лонаца нађени су и у Босни, у Високом и на неистраженој Великој Градини код Бања Луке. Примерке из Старог Бара треба датovati до неког освајања града, које се могло десити током 9. столећа.

И у овом добу посебан значај има избор врсти посуђа, јер указује на начин спремања хране, на огњишту.

То су на првом месту сачеви, који се код Срба у континуитету користе да наших дана (Јанковић 2001: 155-157).²⁹ Особеност су и различите питуличарке, црепуље. Међу њима су нарочито особене оне у виду кружне плоче, нађене у Иловици у слојевима 7-9, позног 12. и 13-15. столећа. Таква врста црепуља остала је у употреби после 6. столећа у Полабљу; у Кртолима се користи до 20, а у 19. столећу било их је до Подримља на исток и до Требиња на запад.

Малобројни примерци накита 9-10. столећа (Градина) указују на сродност са оним из тадашњих западних области Бугарске и Босне, што значи да су нове границе само делимично раздвојиле Србе. Покретни налази са Градине Мартинића одговарају добу бугарског освајања Србије. Остали, малобројни млађи налази, не показују никакве посебности у смислу повезивања са пределима остале Србије обновљене после 927. (Полимље – Поуње), већ се везују за материјалну културу тадашњих западних предела бугарске државе, што приближно одговара сливу Мораве, Вардара и Дрима. То показује да се податак о бугарском

расељавању Србије 924. године из *СН* у пуној мери односио на област Зете, ако не и пре свега на њу и суседну Травунију (Босна можда није била заузета) — то су биле Бугарској најприступачније области Србије.

Утврђивање археолошких особености епохе те обновљене Србије, из доба влада Часлава, Бела Павлимира и Јована Владимира, представља посебну тешкоћу. Наиме, затварање археолошких слојева треба претпоставити тек у доба напада словенског цара Самуила и византијског цара Василија II, чему у Зети одговарају само малобројни налази из Свача. У Метохији се зна за понеки уломак грнчарије или комад накита из Студенице Хвостанске и Арханђела Призренских. Слично је и са налазиштима између Дрима и Јадранског мора, где су само изузетно познати налази грнчарије (Karaiskaj 1980: Т. 10-11) или накита, као у Сарду. За сада је тешко уже датовати познате налазе, односно пре или после пресудних догађаја, као што су била поменута освајања цара Самуила или Василија II. Накит то не може решити, јер се може датовати и касније, до владавине Војислава и Михаила.

Латини

Неки градови у источном јадранском приморју, углавном са мањим областима, остали су под византијском влашћу током 7-10. столећа. У њима је живело становништво претежно латинског говора. Материјална култура тих градова показује јединственост са осталим подручјима Византије. То је природно, јер по паду Западног Римског царства, привреду а одређеније трговину на источној Јадранској обали, преузело је Источно римско царство. Отуда је грчка култура ту снажно присутна до првог пада Цариграда, и током 7-10. столећа прожима све области живота становништва Далмације латинског говора.

Константин Порфирогенит у *СН* бележи да је Римљане у Далмацији населио цар Диоклецијан; то је забележио уопштено за све Римљане Далмације, а нагласио за град Диоклеју. Овако забележена традиција можда није сасвим без основа, али данас још нема услова да се за ово питање нађу поуздана археолошка решења. Даље бележи да су се склонили на острва и у неке приморске градове по паду Салоне. За Сплит је забележено у *СН* да су га населиле избеглице из Салоне. Неки Салоњани су свакако отишли за Италију. За Дубровник *СН* бележи да су га населиле избеглице из Салоне, међу којима су поименце наведене угледне породице, а такође и становништво Епидаура (Ца-

втата). И за *ВИС* су становници приморских градова Римљани (Roma, Romani, natione Romanis) као и Латини — *Latinus gente* (1967: 114). Латинска предања памте само да су Готи разорили градове, што такође указује на њихово порекло из Италије. У *Љетопису* нема спомена Романа, већ се увек говори о Латинима и хришћанима, а изузетно се на једном месту бележи да су се Латини некада називали Римљани (1950: 45). Назив Романи за становништво Далмације раширио се од дела Константина Јиречека преведеног на српски језик (1952). И сами Дубровчани су себе називали Латинима а не Римљанима или Романима. Од 12. столећа забележено је да их Срби називају етнонимом Латини, а ретко и Власи. Власи нису исто што и Латини; Дубровчани их нису сматрали сроднима. Код Срба је појам „влах“ имао двојако значење, јер је најчешће обележавао сточарско становништво, али понекад и Влахе, несловенско становништво, такође сточарске привреде. Чини се да је најближи тумачењу појма влах био Алберто Фортис (1984: 32-35), који га тумачи као изведеницу од „власт“. Одиста, ако су власи потомци властеле који су били власт, као и Римљани, сасвим је разумљиво повезивање са властелин, властеличић.

У рановизантијско доба, у 6. столећу, археолошко наслеђе Европе (како је тада називано Балканско по-

²⁹ Одавно је уочено да се поједини видови културе на подручју некадашње римске Далмације (Ибар – Купа) могу пратити у континуитету од пре римске окупације до Средњег века; уп. Вински-Гаспарини 1954, и млађу литературу.

луострво) дели се на две велике области: југоисточну или хеленско-трачку и северозападну или илирско-далматску (Јанковић 1986). Ова и уже поделе на основу материјалне културе, не подударaju се увек са тадашњим административним границама. За хеленске области особени су градови збијени у бедемима, лонци заобљеног доњег дела са две дршке, употреба жижака, сахрањивање без ношње и накита, коришћење наушница и прстења, и грчки натписи у приморју, ретки у унутрашњости. За илирско-далматске области особени су градови разбијеног типа (осим у јадранском приморју и на ободу Паноније), лонци равног дна, употреба запона на ношњи, и ретки латински натписи. У овим областима постоје извесне разлике, обично формалне, као што су различите врсте коришћених запона (Северна Илирија – Далмација), а понекад суштинске, као што је употреба новца рановизантијског доба у Северној Илирији, а кога у Далмацији по правилу нема осим у приморју. Поред тога, постоји приморски појас израженијег грчког утицаја дуж обала Северне Илирије и Далмације, још од предримског доба.

Повезаност источног јадранског приобаља може се сагледати из запона 5-7. столећа у виду голуба из манастира на Превлаци, где је поред раније познатог примерка (Ковачевић 1967: ск. 25) нађен још један такав, а трећи потиче из Свача (сл. 191. 1-2). Такви су познати у сличном виду на запад преко Книна (Вински 1989: 28) и Истре (Knific и Sagadin 1991: 30-32, бр. 69-73, 75), до Фурланије (Bierbauer 1980: Т. 46. 5), а нема их даље ка југоистоку (сл. 191. 3-6). Истом добу припадају запони у виду мачке, нађени у Салони или њеној околини (Вински 1974: 19-21), Свачу (сл. 13. 14) и Росама (обавештење Р. Ђапин), још необјашњене суштине; указују на могућу латинску повезаност обе обале Јадрана. Не постоје сведочанства вредна помена да имају неко сродство са такозваним Илирима, односно са домороцима Далмације, па ни са становништвом унутрашњости Далмације 6. столећа. Другим речима, они су потомци римских насељеника, а не „романизовано становништво“.

У области од Неретве до Требиња, и спорадично све до Рашке и Метохије, употребљавају се у 6. столећу лонци украшени чешљем правилно или неправилно, чак и по дну (Јанковић 1986: 71). Судећи по неким површинским налазима, таквог посуђа било је и на Старчевој Горици у Скадарском језеру. Још није утврђено да ли је то грнчарство искључиво производ домаће традиције или досељеног становништва. Занимљиво је да слично украшене грнчарије има у северној Италији, Истри, Норичу (Bierbauer 1980: 81-221). Могло би се помислити на становништво оданде досељено на југоисток Далмације, после лангобард-

ског заузимања северне Италије 568. Слојеви са овом грнчаријом у Тврдошу, Вишићима и другде, затворени су вероватно у аварском походу крајем 6. столећа, када је Далмација запустела. Исто украшени лонци али нешто издуженијег облика, са равним дном, као и делови слично израђених поклопаца, све грубље рађено, нађени су у Иловици (сл. 32. 1, 9). То показује да се крајем 6. и почетком 7. столећа део становништва залеђа померио у приморје, после аварског похода. Отворено је питање ко су били носиоци тог грнчарства, односно да ли им је матерњи језик био латински.

У погледу датовања остаје недовољно јасна грнчарија коју Ирма Чremoшник назива долијумима, сродна словенском грнчарству. Било би природно претпоставити да је она млађа, настала после аварског похода. У приморју није поуздано издвојена, али би се могла повезати са налазима са Свача, па и са лонцима из Каменог.

Сл. 191. Бронзани запони: Иловица (1-2), Ковачевић 1967. (1); Книн (3), Вински 1989; Словенија (4), Knific и Sagadin 1991; северна Италија (5-6), Bierbrauer 1980.

Трећа група налаза припада позном или самом крају 6. и почетку 7. столећа. То је време после започетог својевољног и насилног насељавања племена Јужних Словена (не мислим на Србе) седамдесетих и осамдесетих година 6. столећа у Подунављу, ширем залеђу Солуна и на Пелопонезу, по свој прилици и у Далмацији. Међутим, тек због аварских освајачких похода по преузимању Сирмија 582, усмерених на северозападне пределе Византије, покренуте су сеобе византијског становништва из Подунавља Северне Илирије на југ и исток. Авари су и затворили овај археолошки слој у приморју. По СН, области Далмације, међу њима и потоње Диоклеје, остале су пуне услед аварских пустошења. Са друге стране, зна се да су Словени око 600. у зале-

ђу Салоне. За становништво Превале је значајно да се по аварском походу одиграло пресељавање са Дунава и можда из североисточних предела Далмације (доње Подриње и околина) у југозападне пределе Дарданије — Полог, Пореч, Кичево, Скопље (Јанковић 2004). Чини се да је у исто време образована област са досељеним становништвом око Скадра. Слој са овим налазима, издвојен поуздано у Свачу и Иловици, садржи грнчарију северноилирских особина. Околност да старији и другачији налази грнчарије са Свача нису познати, указује да су тај град и подигли досељеници са севера, а не домороци са тог подручја, и то не пре краја 6. столећа. То су били, по свој прилици, Латини досељени из Подунавља, Мачве или доњег Подриња. Није искључено да је на исти начин основан Котор и насељен Дубровник.

За исти слој позног 6. — раног 7. столећа, од наликта су особени гвоздени запони са подвијеном стопом, познати из Свача, Љеша и Поградеца на југу Албаније; сличних има у поменутом југозападном делу Дарданије. Они се подудару са запонима из остале, претежно унутрашње Далмације, дугачке а ниске стопе, за разлику од северноилирских са краћом а вишом стопом, али по луку више одговарају овим другим. Зато делују као производ граничног подручја, где се те две врсте заједно користе, односно простора између сливова Дрине и Тимока. Упадљиво је да се њихов распоред не подудара са распоредом запона у виду мачке и голуба у приморју. На сродност ношњи са оном становништва унутрашњости Далмације упућују такође игле, нађене у Љешу (сл. 2, 4) и Свачу (сл. 14) и у обимније истраженом гробљу у Коритима код Дувна (Милетић 1979: 158-160).

По аварском разарајућем походу, живот је настављен у приморским градовима — понегде има и налаза новца 7. столећа. Из Скадра и Дубровника су познати новци ковани у доба цара Ираклија, Констанса II, Константина IV. Грнчарија Латина се, колико је познато (Свач, Иловица), сада прави искључиво на спором витлу; има лонаца рађених са две дршке, за које се чини да су наслеђе позног грнчарства неких подунавских подручја. Појављују се и лонци познати у слојевима позног 6. — раног 7. столећа из византијских тврђава на Дунаву. Тако се око ушћа Бојане и Дрима образовала област досељеника са севера. То пресељење се морало обавити у договору са Србима насељеним на Дунаву, који су живели са њима, како у утврђењима, тако и у сеоским насељима. Није утврђено како изгледа грнчарство приморских Латина у 7. столећу. Може се само нагађати да се старије становништво у извесној мери иселило, најпре у суседну Италију.

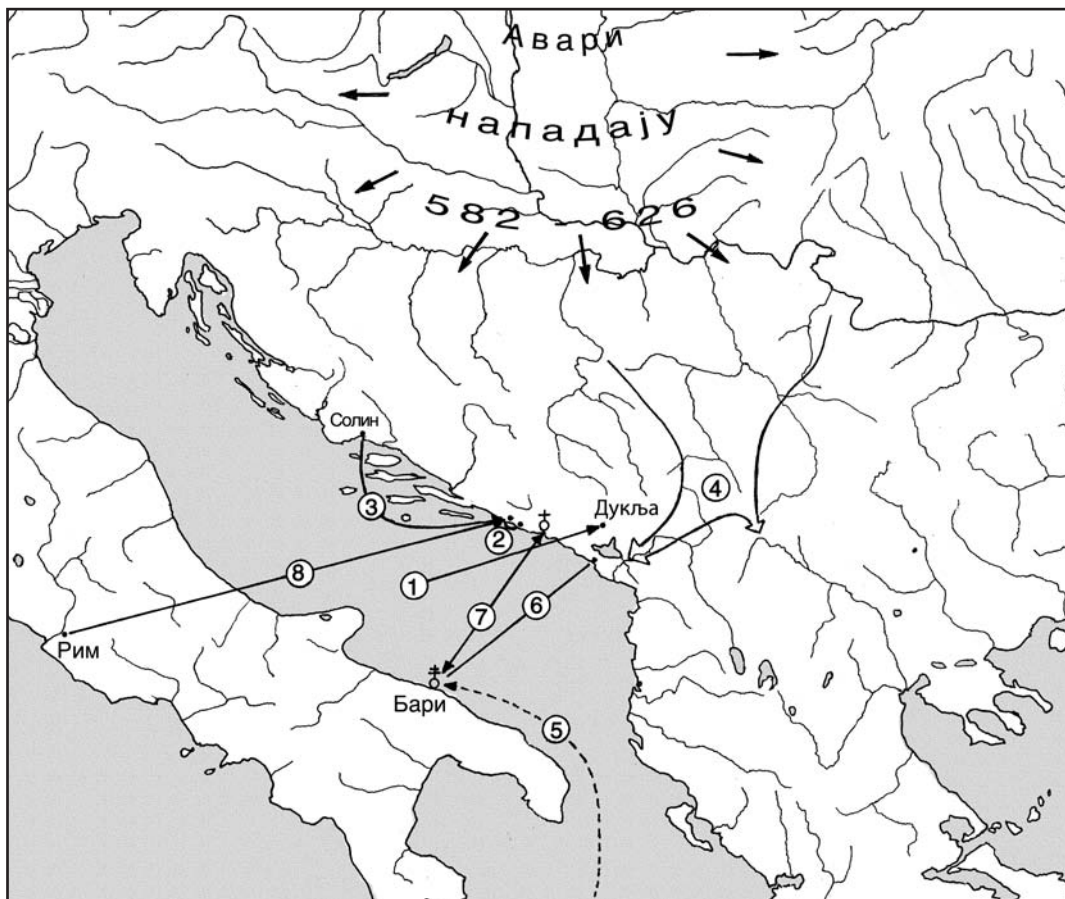
Од 8. столећа латинско становништво више се не може распознати на основу кухињске грнчарије ни у Свачу ни у Иловици. Користе се занатски рађени кр-

чази у гробљима Љеша и Свача, који су међусобно различити византијски производи, добављени из неког византијског града (Драч, Атина, Коринт, Бари). Непознато је како изгледа грнчарија Котора и Дубровника тог времена. О њима нема података уопште, једино је забележен епископ Котора на сабору одржаном 787. године у Цариграду. Византијски предмети из гробаља, као што су копче, не одражавају етничку припадност њихових корисника, као ни крчази. О посебности говори само скуп ових предмета у поједином гробу, а не сами предмети. Зато је по гробљима једино очигледно да се у неким приморским градовима образовало становништво које се по археолошки уочљивим особинама културе може разликовати од оног суседног. Гробља у Љешу и Свачу, са мноштвом ножева, кресива, али и наруквица и другог накита, разликују се од истовременог гробља у Драчу, или удаљенијих у Коринту и Атине, а блиска су оним у Истри. У Љешу и Сарду је кроз нађене предмете забележено присуство становништва Комани-Кроја културе из планинског залеђа, што у Свачу није случај.

Латини византијских градова не могу се, барем за сада, запазити у доступној археолошкој грађи ни 9-10. столећа, осим у натписима. Треба напоменути да латински натписи, из цркава и са њих, или они надгробни, не значе и употребу латинског језика у свакодневном говору већине градског становништва, већ само признат језик у литургији и писмо у администрацији. Са друге стране, немамо ни податке о Словенима или Србима у приморским градовима (осим за Свач, удаљен од мора).

Уз словенски назив Дубровника, сачуван је стари назив Раус, Лаус, који сведочи о некаквом континуитету. На намеравајући да решим ово питање, указујем да је Епидаур страдао у земљотресу још у 4. столећу, како указује житије Светог Илариона Великог; његово становништво потом се могло једним делом настанити у Лаусу. Лаушани су могли наћи спас у Италији око 600, а потом се вратити у Дубровник, као што се то збило са грађанима Патраса и другим (*Монемвасијска хроника* 1955: 286-290). Поред тога, треба обратити пажњу на податке о досељавању предака Лаушана у Средњем веку. По записаним предањима, Дубровник су основали досељеници из Рима, Епидаура (што је забележено и у *ВИС*) и Словени, а у *Љетонису* је још записано да Римљани долазе под Белом, дакле негде у другој половини 10. столећа.

Занимљиво је да се Стари Бар први пут спомиње у *СН* под називом „Антибари“ (τῆν Αντίβαριν), односно као град подигнут насупротив Барију у Апулији. То указује да је Бар добио име по Барију, односно по досељеницима из Барија, али је питање када: у античко

Карта 6. Сеобе Латина: Диоклецијан насељава Римљане (1); избеглице из Епидаура (2) и Салоне (3) насељавају Дубровник; досељеници из Подунавља насељавају Поморје (4); Сарацени освајају Бари 841. (5); Стари Бар се зове по Барију (6); Которска епархија је под Баријем од 11. столећа (7); неки Римљани се под Белом насељавају у Дубровнику у 10. столећу (8).

доба, по лангобардском освајању Беневента, или тек по арапском освајању Барија? Чини се највероватнијим да се таква сеоба могла одиграти у време сараценског освајања Барија, 841. Подсећам и на везе српских владара са Баријем у 11. столећу (краљица Јаквинта) и касније. Поред Бара, и Котор је на особен начин био повезан са Баријем. По оснивању архиепископије у Бару (Антибару), Которска епископија је потчињена архиепископији у Барију. Ово се може повезати са 39. правилом VI Васељенског сабора (680-681), о правима помесне цркве исељене са народом (Поповић 1997: 107-108). То би указивало да су грађани Котора некада били у Цркви Барија, односно да су се иселили са њене територије, можда тек после 867. године.

Одиста, било је разлога да становништво Италије 8-9. столећа бежи на безбеднију источну обалу Јадрана, не само због најезде Сарацена, јер је повода било и касније, у 10. столећу. По *СН*, Сарацени су заузели Доњи Котор као и Будву и Росе; ако је Доњи Котор исто што и Котор, питање је како му је обновљено становништво, за разлику од Будве и Роса који су остали пусти. Зато заиста није искључено да се одиграло неко насељавање Латина из Италије. У том смислу занимљиво је да у Старом Бару има

мало налаза прероманичких рељефа, што можда, указује да је Стари Бар једно време био пуст. Зато се могуће насељавање из Пуље могло одиграти касније, вероватно не пре смрти цара Симеона, а ни после настанка *СН*, у коме се спомиње Антибари. Другим речима, у време обнављања претходно расељене Србије, у време владе Часлава, а за њим и Бела Павлимира, могло је бити спроведено досељавање извесног броја градских становника из Италије у неке приморске градове на источној јадранској обали. Ову сеобу моћи ће потврдити само успостављена археолошка веза са Пуљом односно Италијом у 10. столећу. Такви подаци за сада нису познати. Дакле, забележене историјске околности указују да су у 9-10. столећу становници Апулије могли населити градове на источној јадранској обали, можда у више махова.

На порекло Латина приморских градова указује и њихова међусобна повезаност и везаност за Италију. Дубровник и Котор, према подацима из њихових архива, стално сарађују упркос повременим сукобима, као и са Улцињом, Сплитом. Они одржавају сталне везе са градовима Италије; оданде долазе канцелари, занатлије, роба. Извесно је да су се многи Латини, насељени у Далмацији, вратили у Италију у

време Велике сеобе народа, а да су наставили да одржавају односе са својим сународницима који су се задржали у далматинском приморју. Разумљива је касније изражена мржња коју су показивали према Словенима и Србима, мада у њиховим сачуваним предањима о паду Салоне није добила оправдање. Нема трага о словенском или ином освајању земље, Далмације, Превале или Либурније, већ само о освајању одређеног града, нема спомена избеглица из унутрашњости, као у Солуну. Подаци *Љетописа* о избеглицама приказују млађе доба и друге околности.

То становништво није успело, колико се са-

да може закључити, да сачува сопствену материјалну културу, већ се везивало за Грчку и Италију. За одржавање Латина на тлу Далмације, од суштинског значаја била је привреда. Једино добри приходи од трговине са залеђем објашњавају зашто се ти градови уопште одржавају на словенском тлу. Временом су они пословењени, а некад рационална нетрпељивост постала је ирационална. Очигледно то становништво није било аутохтоно, већ је насељено у време римске власти. Они су и у Средњем веку на тлу Далмације остали странци, који су пријатељство одржавали само са становништвом градова Италије.

Грци

У Поморју Зете писани извори не знају за Грке. Љетопис бележи византијско царство као Грчко; то је још један доказ да није написан у 12. столећу, у Бару под Византијом. Тек у 11. столећу је забележено постојање „грчких“ манастира. Није испитано да ли је реч о монасима пореклом од старинског становништва Далмације или избеглицама и прогнаницима из времена иконобораца, досељеницима из Италије, или њихово присуство треба тумачити настојањима из Цариграда да преко монаштва шире свој утицај насупрот римском. Византијска односно грчка надмоћ у Јадрану, поново је успостављена 867, када су потиснути Сарацени. Печат са грчким натписом Петра, архонта Диоклеје, не само што је сведок надмоћи византијске културе, већ можда указује на њену непосредно успостављену власт у Зети. То би могло подразумевати службенике Грке, ако не и извесно војно присуство. То се могло десити најраније после бугарског освајања Србије 924, иако тако нешто *СН* не бележи. Последњи датум би био до почетка владе Јована Владимира.

Присуство грчке културе најочигледније је у сачуваним натписима. На иконостасу цркве на Градини Мартинића део натписа је грчки, за сада једини познат, а и у латинском делу натписа се појављују грчка слова, као и у другим црквама. У натпису са цркве Светог Стефана појављује се грчко Х и Р уместо латинског Н и R, али то нема значаја; Римска црква је користила у таквим случајевима често грчка слова, а Царство је користило латинска. Низ таквих примера забележен је у Хрватској, када се у Христовом имену уписује грчко Х. Зато то не може бити доказ присуства грчких клесара. Међутим, када се грчко слово употреби да означи словенски глас, ипак указује на Грке (Делонга 1996: 350-351). Има и случајева да се у латинском натпису појављују изрази преузети из грчког језика, као у Иловици. Да су клесари каменог украса Иловице били Грци, неспорно сведочи грчко слово пи (π) урезано на полукапителу или консоли са Иловице (сл. 92. 1). Старији грчки монограми из базилике у Будви и њени млађи латински натписи у камену, несумњиво доказују писмо и говор оба народа. Да је Грка било и у Будви 9. столећа, показују откривени делови латинског натписа, који можда садржи име Софија.

Диоклићани

У *СН* не пише да су Срби населили Диоклеју, већ да у њој живе Диоклићани (1959: 10), који су насељени у време цара Ираклија када и остале архонтије (1959: 14, 63). Значи да су је могли населити Срби у 7. столећу. У неком каснијем досељавању могли би рачунати и са Хрватима, с обзиром на податке писаних извора 11. столећа, али како ћу даље показати, они су се населили јужније. За разлику од приказа осталих словенских архонтија Далмације, за Диоклеју није забележено ни како је основана ни ко њом влада. Насупрот пустом римском граду по коме се зове, у

њој су од три града два звана једноставно Градац и Новиград. Таквих назива сложених од речи „град“ нема у осталим архонтијама (у Хрватској се налазио Белоградон, данас Биоград). То су заправо безимени градови, што указује да су оба града успостављена негде пред писање *СН*. Назив трећег града повезан је са напуштеном Дукљом. Све указује да је Диоклеја нова творевина, из времена бугарске окупације. Они су у бедемима Диоклеје саградили нову цркву и основали нову архонтију, ону коју бележи *СН*. То је био и разлог да се прећути њен настанак у *СН* и ко њом влада.

Не постоји ни један мени познат покретни или други археолошки налаз који би указивао на посебност Диоклеје у односу на остале српске пределе, који би омогућавао да се издвоји посебна култура или варијанта археолошке културе. Ова је тврдња чврста колико и наше познавање археологије тог доба, али је сада тако, до нових открића. Љеш, Улцињ и Бар, кастели Драча, као ни Котор, нису били у саставу Диоклеје. Зетско поље око Дукље и Скадарског језера сувише је мало да би се ту могла образовати особена култура.

У Диоклеји се могу тражити једино обласна занатска средишта, о којима, за сада, нема сведочанстава. Зато сасвим извесно под појмом „Диоклићани“ треба подразумевати не етничко, већ географско опредељење.

На несрећу, средњевековни археолошки слојеви у античкој Диоклеји у највећој мери су уништени приликом давних ископавања. То је и разлог да се данас не може ништа одређеније написати о улози становништва града Диоклеје у средњевековној прошлости Црне Горе.

Готи

У *Љетопису* и *ВИС*, дакле у латинским позносредњевековним легендама, Готи су забележени као освајачи Далмације у 6. столећу. Ти Готи су затим представљени као оснивачи словенских држава у Далмацији. У тим легендама нема спомена ни о аварским ни о словенским освајањима, за разлику од предања раније забележених у *СН*. Та предања могу се повезати по разарањима само са Алариховим походом кроз Далмацију за Италију 401. Поред тога, лоше успомене морала је оставити и власт Гота над Далмацијом у првој трећини 6. столећа, нарочито јер су били јеретици, аријанци. Готи су по успостављању власти у Италији, почетком 6. столећа освојили Салону и делове Далмације до Сирмијума на Сави. Готи у то време више нису пљачкали и разарали градове као некада. Већ на почетку дуготрајног Готског рата византијска војска је ослободила Далмацију, 536. За сада археолошких трагова насељавања Гота у Зети нема,²⁹ као ни у приморју остале Далмације, до околине Задра. Дакле, Готи су забележени само због разарања која

су изазвали, а њихов културни траг је безначајан.³⁰

Поставља се питање зашто по латинској легенди Готи освајају и задржавају Превалу и сву Далмацију. Да нису ту злу успомену на Готе донеле избеглице из Италије, која је била под готском окупацијом много дуже, близу 70 година? На ово питање посебно светло бацају нека запажања Константина Јиречека (1962: 58). Наиме, Римска црква је у време борбе против Православне цркве, за коју је било природно да се служба врши на народном језику, словенско писмо изједначила са готским рунама; на тај начин, пошто су Готи били познати као јеретици — аријанци, прогласила је и словенску службу за јеретичку. Потом је, због немоћи да истисне словенску службу, коју је пратила ћирилица и јачање словесног духа, измишљено како је Свети Јероним превео Свето Писмо на словенски језик користећи глаголицу. То је било у 13. столећу, када је Рим поново одобрио словенску службу, да би сузбио обнављање Православне цркве на простору под својим надзором.

Црвени Хрвати и Авари

Црвени Хрвати нису забележени у средњевековним писаним изворима о Диоклеји односно Зети. Бележи их *Љетопис*, који није састављен пре 15. столећа, мада садржи знатно старије одломке, макар и препричане. Са друге стране, византијски писци 11. столећа бележе на својој западној граници не само Србе, већ и Хрвате, које у неким случајевима изједначавају са Србима (Радојчић 1927). То показује да ипак треба рачунати на неки начин са Хрватима у граничним пределима између Србије и Византије. Уз то, *СН* бележи уз бугарске

нападе на Србе и неуспеле походе на Хрвате. То отвара питање где су се Бугари граничили са Хрватима. У старијој историографији су ови подаци коришћени да се хрватске границе прошире до Дрине и Срема.

У наредном редовима поткрепићу већ уочену археолошку везу између Старохрватске културе, познате од 9. столећа на подручју између Цетине и Истре, и Комани-Кроја културе, раширене између Охридског и Скадарског језера. Утврђивање те везе, омогућује

²⁹ Претпоставке о присуству Гота кроз топонимију још увек нису потврђене (Анагастум). Забележени налази наводно готског новца из Будве, ако је заиста готски, не сведоче о присуству Гота, јер таквог новца има на пример у Атини, коју су Готи само опљачкали, и то пре него што је тај новац ископан.

³⁰ Једно време је у Југоисточној Европи владала права „готоманија“; Готи и други Германи налажени су тамо где их нема, приписивана им је државност, а у новије време акултурација. Са подручја Далмације нема ни пет налазишта која би се могла повезати са Готима прве трећине 6. столећа.

одређивање Црвених Хрвата као вероватних носиоца Комани-Кроја културе. Обе културе имају слично или исто порекло, а упадљиве међусобне културне разлике у ношњи, по мом мишљењу нису последица етничке различитости, већ политичких околности и друштвених услова оног времена. Са друге стране, њихова очигледна сродност и подједнако датовање, искључује повезивање Комани-Кроја културе са старијим становништвом истог тла. Старохрвати Далмације су променили ношњу јер су доспели под власт Франака и тако били принуђени да прихвате њихову културу. Такве промене виде се и на подручју Велике Мораве. Одлика Комани-Кроја културе је изворна ношња, донета са простора изван Југоисточне Европе. Допуњена је донекле византијским накитом, што је само утицај моде и тржишта.

Опширнији осврт на ово питање је неопходан, да би се у могућој мери археолошки разјаснио положај југоисточне границе српске културе односно Зете и разумела важна збивања на почетку епохе 9-10. столећа. Комани-Кроја култура датује се по правилу у 6-7. и 8. столеће (Поповић 1988). Међутим, новија открића у јужној Русији и Панонији сродне налазе датују преко сто година касније. Тако се показује да се и Старохрватска и Комани-Кроја култура образују приближно истовремено у Јадранском сливу. Пошто је ово екскурсе, навешћу само избор богате расположиве грађе, који по мом мишљењу, убедљиво и очигледно показује да су носиоци Комани-Кроја културе сродног или једнаког порекла са Старохрватима. Многи налази који ће овде бити поменути, као и низ других, одавно су публиковани и доступни, а то што већ нису искоришћени за разумевање археолошке слике Југоисточне Европе, само показује недостатак или стручњака или добре воље да се разреше важна питања Средњег века. Сложено питање порекла и расељавања тако старог народа као што су Хрвати, захтева посебну модерну археолошку студију; данас се већ сагледавају одговори.

СН преноси различите приче о насељавању Хрвата. По 30. поглављу, Авари су заузели Салону и населили се у Далмацији. Затим, од (Белих) Хрвата насељених са друге стране Багибарије, одвоји се једна породица и досели се у Далмацију, па неке Аваре побију а друге покоре; у време настанка *СН* још је било препознатљивих аварских потомака. Једно време су били потчињени Францима, у чијем су суседству живели. Од ових Хрвата одвоји се један део и завлада Илириком и Панонијом. По 31. глави, Хрвати потичу од Белих Хрвата настањених са друге стране Мађарске, у близини Фра-

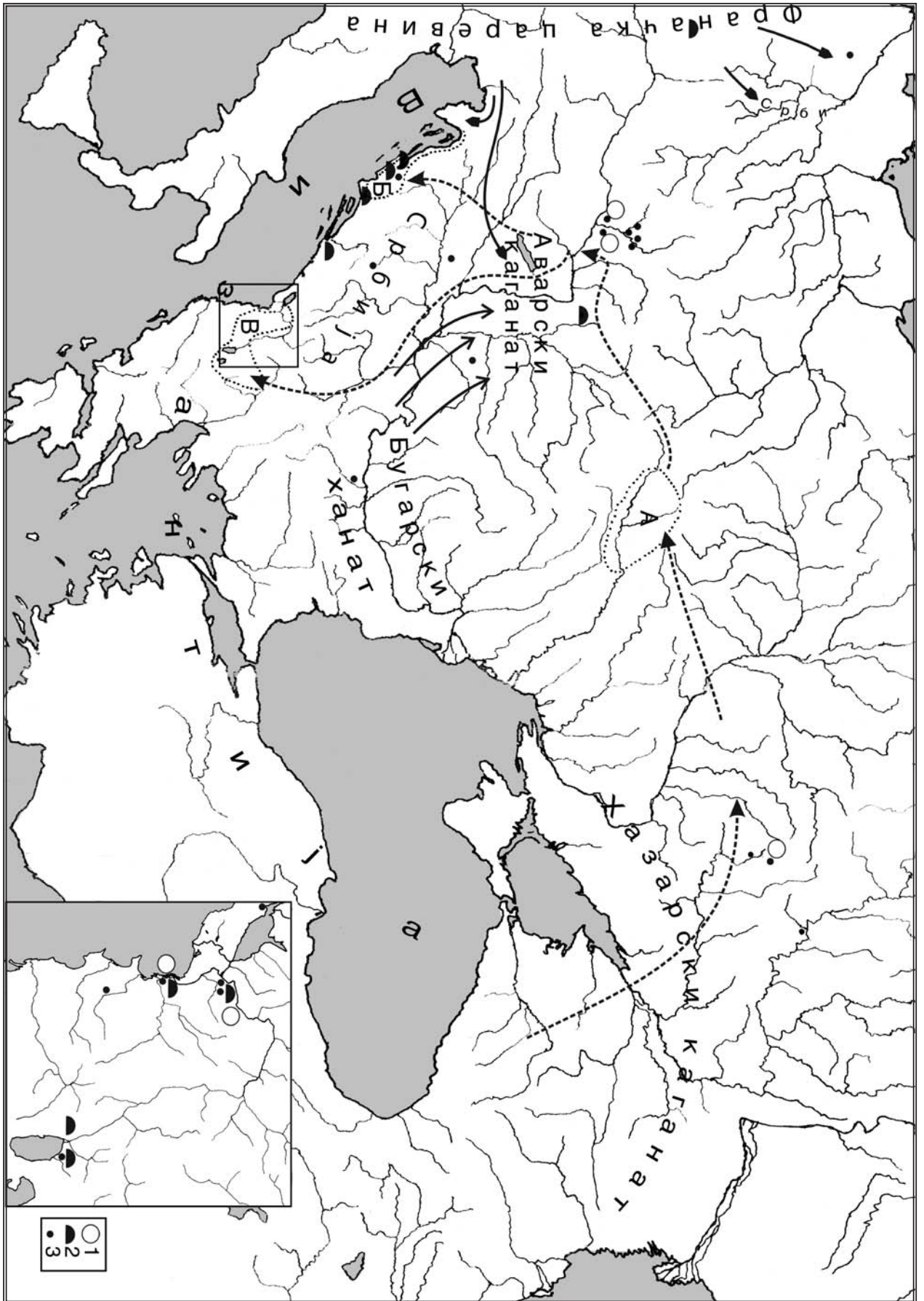
начке; населе се у запустелим пределима Далмације, и пошто су истерали Аваре, населе се у земљи Авара. Значи, за Хрвате *СН* бележи на два места да су ратовали са Аварима, као и да су били потчињени Францима, односно да су били суседи Франака; таквих података нема забележених за Србе. Франци се у Подунављу појављују тек пред крај 8. столећа. То јасно показује да се насељавање Срба и Хрвата у просторе некадашње римске Далмације одиграло на различите начине и у различита доба — Срби по *СН* не ратују са Аварима и нису били потчињени Францима. Хрвати су се населили у време Франака и Авара, дакле не пре краја 8. столећа. Очигледно је да поједини кључни подаци *СН* из неког разлога нису тачни, као што је јасно да се насељавање Срба и Хрвата није одиграло у исто доба.

Од писаних извора 9-10. столећа једино *СН* у једној варијанти бележи да су Авари опустошили Далмацију, заузели Салону, па се и населили у Далмацији. О томе нема других доказа³¹ Авари су наводно пре Хрвата настањивали Далмацију. У фалсификатима везаним за успостављање права Дубровачке надбискупије из друге половине 12. столећа, указује се на Аваре поводом навођења Будве и Бара: „...atque Guduanesem Avarogum...“ — у смислу „Будва Авара“ (Ковачевић 1966: 73), као и „...civitas Avarogum...“ — у смислу град Авара — град Бар (Бошковић 1962: 289-290). Ови записи, иако су спорни, ипак указују да је било живо сећање на Аваре. У области Драча налазила се епископија Хунавија (Поповић 1988: 237, н. 78). Питање је да ли се њен назив односио на град или на народ, што ми се чини вероватнијим, јер градске епископије носе називе по градовима, а град таквог назива није познат. Латински писци су изједначавали Хуне са Аварима у 7. и 8. столећу: „Ео anno in Abarorum cuinomento Chunorum regnum ...“ (Fredegarius IV, 72); „... Uni qui est Avari,“ (Ravennas Anonymus IV 14); „Hunni quoque, qui et Avars appellantur, ...“ (Paulus Diaconus IV 26).

Једини поуздан предмет аварског порекла југоисточно од Цетине је привесак окова појаса украшен представом грифона (сл. 194. 1); нађен је на Шипану, у гробу саграђеном простим каменом обложеним малтером (Пухиера 1956: 238, сл. 17; Ковачевић 1966: 65). Такве су и гробне конструкције 8-9. столећа на Превлаци. Овај налаз свакако не доказује присуство Авара, а може се само шире датовати у позно 8. и раније 9. столеће. На тлу које су населили Хрвати, Између Цетине и Истре, има гробних налаза особених за Аваре о којима ће бити речи касније.

Поред овог, постоји налаз грнчарије рађене гњета-

³¹ Јован Ковачевић је за доказивање аварског присуства на Јадрану користио топониме начињене од „обар“ (1966), али је реч о обору, обично кружном; Словени су Аваре називали Обри = они који живе у обору, а по Франачким анализима Авари су живели у рингу, прстену.

Карта 7. Напази сродни Комани-кроја култури и претпостављени правци сеоба: кружни окови (1); полукружни привесици (2); мозаичке ваљкасте бојнице (3). Подручје Старохвата на Днестру (А); Старохватска култура у Далмацији (Б); Комани-кроја култура (В).

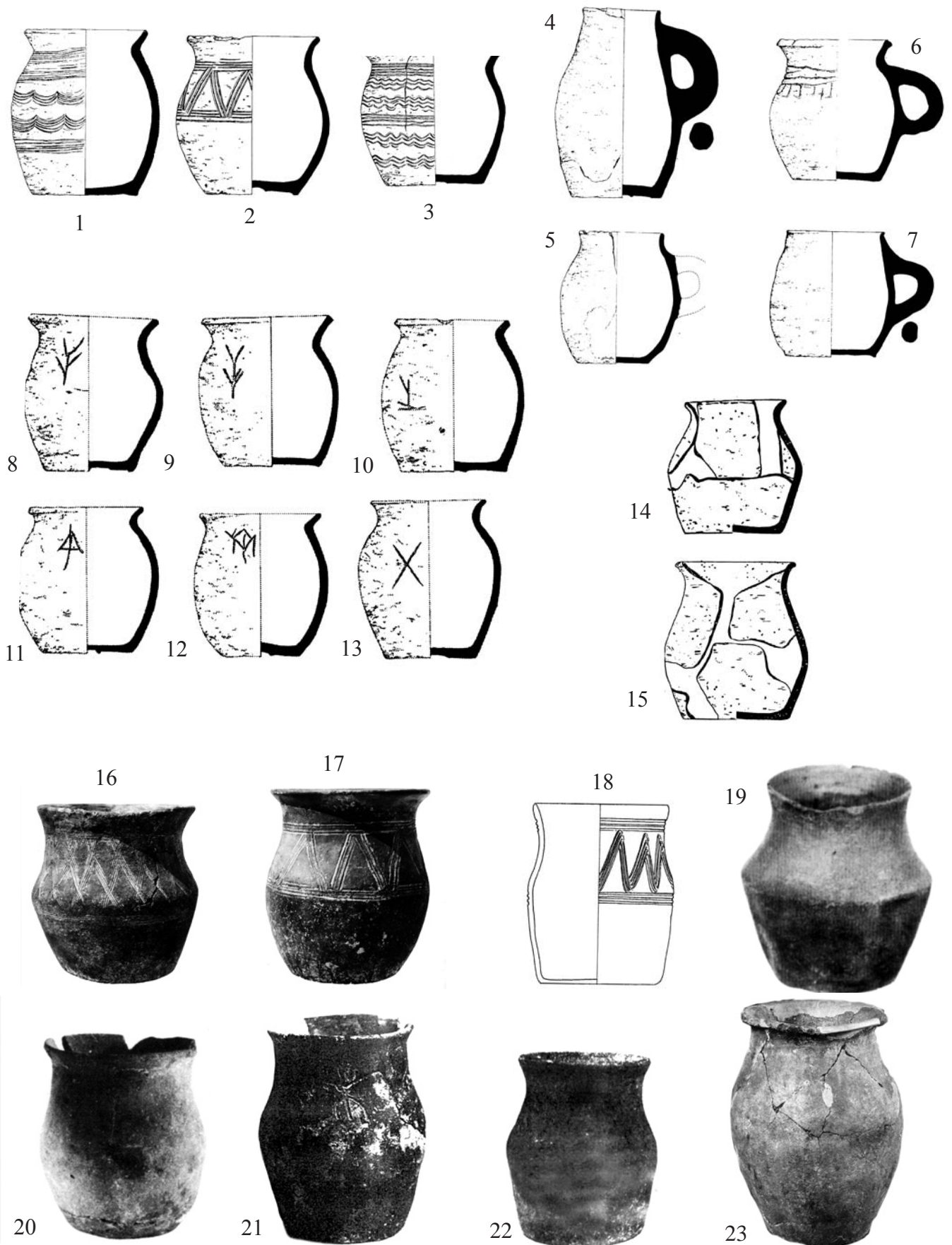
њем из базилике у Будви, која би могла бити аварска, односно номадска. Питање је ком добу она припада, јер је реч о посуђу ту негде настањеног становништва. Доња граница је крај 6. — рано 7. столеће, када су Авари нападали Далмацију. То се мора одмах одбацити, јер Аварима, тек пристиглим номадима у Панонију, Будва и њена околина никако нису одговарали за њихов начин живота, и то на непријатељском тлу. Горња граница за насељавање Авара је између 791. и 814. године, када је њихов каганат у Панонији уништен. С обзиром на околности налаза, видим две могућности за његово објашњење: да та грнчарија припада неком ко се настанио насилно у просторијама базилике, или, да је реч о допуштеном уношењу посуђа у двориште цркве становницима из близине Будве. У првом случају то би могли бити неки избегли Авари који су заузели Будву по уништењу њиховог каганата. У таквој, претпостављеној сеоби из Паноније у приморје, морали су користити проходније путеве, источно или западно од планинске Србије, вероватно већ традиционалног противника. Уколико су користили слив Мораве и Дрима да стигну до мора са југоистока, дошли су до Будве са југоистока. Ако су користили слив Уне дошли су са северозапада, можда и као поданици Франака, дакле негде на самом почетку 9. столећа. У овим случајевима посуђе би било поломљено у време противнапада, када је Будва ослобођена од Авара. Ова могућност не изгледа вероватна, зато што би базилика била обновљена и у њеном дворишту не би остало ђубре. У другом случају, мање-више сагласног уношења посуђа у двориште, посуђе се затекло у базилици приликом сараценског освајања Будве, јер базилика после тога више није обнављана. Посуђе је могло бити прилог цркви у храни, или својина становника који су се склонили у град пред арапски напад. Слично томе, и Словени насељени око Солуна имали су задатак да га бране, што 904. нису учинили. Дакле, налаз гњетане грнчарије, уколико се потврди да припада Аварима, мора се датovati од краја 8. — почетка 9. столећа, до 866.

Може се закључити да постоји могућност некаквог аварског насељавања у Будви (*Guduanesem Avarorum*), те не треба искључити да је тако било и са Баром (*civitas Avarorum*). *СН* не спомиње Аваре у српским областима, за разлику од хрватских, за које пише да њихови становници и у његово време личе на Аваре. То свакако указује да Авари, ако их је било насељених у Поморју Зете, нису могли имати никакву важнију улогу, а средином 10. столећа вероватно их више није ни могло бити. Али Авари су опстали у Хрватској где су се распознавали и током 10. столећа. На основу постојања епископије Хунавије код Драча, јасно је да су и тамо живели некакви Хунобугари, али је питање

да ли су тако били називани Авари или Хрвати.

СН наводи да се област коју су населили Хрвати простирала од Цетине до граница Истре, а да су на граници Илирика и Паноније живели Хрвати који су се одвојили од оних првих. Стиче се утисак да нису имали заједничку границу. Археолошка истраживања у римској провинцији Далмацији открила су особена старохрватска гробља, али и старије словенске гробове спаљених покојника са урнама, као и гробове позних аварских особина, које не треба датovati пре самог краја 8. столећа. Особине старохрватских гробља установљене су поузданим ископавањем, а треба их датovati у 9. столеће, углавном до коначног покрштавања Хрвата у време цара Василија I (Ј. Белошевић, 1980). Није утврђено где су живели они Хрвати који су се издвојили и завладали Илириком и Панонијом. Једино гранично подручје Илирика и Паноније је Посавина са Славонијом и Сремом. *СН* бележи да се иза славног (града) Сермија простирала некрштена Велика Морава - (1991: 164-165). Како се у то време власт Бугарске простирала на Бачку и Банат, преостаје да се „некрштен“ део Велике Мораве налазио у међуречју Саве и Драве. То значи да су ту Хрвати могли живети у 9. столећу, али једно време у саставу кнежевине Велике Мораве. Позната археолошка грађа са тог простора не показује уочљиве везе са Хрватима Далмације, али у Посавини има извесних гробних налаза који би се могли повезати са Хрватима. Била би потребна већа сличност са Далмацијом, пре свега у посуђу, да би се потврдило да су и ту живели Старохрвати. Зато треба трагати и за другим решењима. Можда није реч о граничном подручју Илирика и Паноније, већ Илирије и Пеоније. Под Илиријом су на различите начине кроз време подразумеване области између Јадрана, Дунава и Старе Планине. Пеонија се налазила у сливу горњег Вардара. У граничном подручју Пеоније и Илирика, у планинском простору између Охридског и Скадарског језера, простирала се Комани-Кроја култура. Зато погледајмо како се може установити археолошка веза између Старохрватске и Комани-Кроја културе. Тако би се решило и питање географских одређишта Хрвата из *СН*, односно Црвених Хрвата из *Љетописа*.

Основне особине старохрватских гробова Далмације су следеће: сахрањивање у обично заобљене раке или у сандуке од ломљеног камена или плоча, у ношњи, са посудама као прилогом. У мушке гробове је стављано оружје — стреле са врховима различитих врсти, секире, понекад копље, мач, а од опреме често оструге, понекад чутуре и посуде од рога и наравно обични ножеви и они на преклапање, ношени о појасу. У женским гробовима осим уобичајених ножева, кресива, ретко пршљенака, има мало накита: огрлица

Сл. 192. Посуђе из старохрватских гробаља: словенско-српско (1-3), старохрватско са дршкама (4-7), старохрватско без украса а са знацима (8-13), Белошевић 1980. Биконично посуђе Старохрвата или Гудушчана: Бајагић (14-15), Милошевић 1984; Бискупија (16-17), Гуњача и Јеловина 1978; Дубравица (18, 21-22), Гуњача 1987, 1995; Ждријац (19), Белошевић 1980; Врлика (20), Јеловина 1976; Скалица (23), Budinský-Krička 1959.

са нанизаним бобицама од стаклене пасте, особених крутих огрлица, прапораца и наушница. Део гробног инвентара су и чешљеви, гвоздени кључеви, такође гвоздене игле протумачене као шила.³² Није случајно што у гробовима Старохрвата нема византијских копчи, уобичајених за истовремена гробља приморских градова Далмације, Истре и Комани-Кроја културе. То се лако објашњава подацима писаних извора. Наиме, забележено је да су градови у приморју дошли у сукоб са Словенима у залеђу (Клаић 1975: 206). Мир је успостављен преговорима делегација Византије и Франака, које су заступале сукобљене стране. Значи, Хрвати су били франачки поданици и као такви непријатељи византијским градовима. Отуда међу њима није могло бити трговине пре друге половине 9. столећа.

По пореклу, поред франачке опреме (оструге, мачеви, вероватно чутуре) и врло ретких предмета увезених из Византије (неке наушнице, вероватно стаклене чаше) најбројнији су предмети уопштено словенски, као што су украшене врсте лонаца, ножеви, кресива, стрелице врсте ластин реп. Неке особине гробова припадају обележју сталежа у оквиру културе владајуће државе, те нису етничка одлика, као што су оструге, мачеви, чутуре — особени за Франке, или сабље, лук и стреле, појасеви — особени за Аваре. Међутим, наслеђени делови ношње, опрема и оружје из старије културе односно претходне земље становања, постају културна одлика, макар привремено, јер их разликују од окружења у новој држави односно територији. Особеност ових гробаља, међу Словенима Балканског полуострва, несумњиво су неукрашена грнчарија, посуде од рога, неки окуви, а можда секире и круте огрлице.

Посуђе се грубо може поделити на неколико група. Једну чине уобичајени словенски лонци, мада различитих врсти, што су производи раније насељених Словена (сл. 192. 1-3). Другу сачињавају особени лонци и бокали без украса, занатски рађени на спором витлу; могу имати дршке, нарочито бокали, а неки примерци обележени су знацима (сл. 192. 4-13). Они су особени за Старохрвате. Повезивање старохрватске неукрашене грнчарије са дршкама и сличних касноантичких налаза из Дукље (Милошевић 1995: 103-104, Т. 1-3), методолошки нема основа.³³ Сличан лонац (сл.

193. 4) нађен је у Хераклеји (Јанакиевски 2001: Т. 12). Такво посуђе са дршкама за сада се може повезати са одговарајућим примерцима степских подручја (сл. 194. 1-3); налажено је на северозападу Паноније (Vida 1999: бр. 511, 518, 526, 528, 529, 543; Eisner 1952: сл. 99). Треба узети у обзир и могућност да је оно заправо груба замена посуда са кружним дршкама,

Сл. 193. Алатјан (1), Kovrig 1963; Скалистинскоје (2), Веймарн и А. И. Айбабин 1993; Девинска Нова Вес (3), Eisner 1952; Хераклеја (4, 7-8), Јанакиевски 2001; Бугарска (5) Donceva-Petkova 1990; Јабланица (6), Вжарова 1973; Преслав (9-10), Ваклинова 1993.

³² Обичај стављања чешљева у гроб вероватно је преузет од раније насељених Словена, како то указују налази из Истре, мада таквих налаза има у поменутим пределима Паноније. Остављање кључа у гроб познато је опет на западу Паоније, а у северном црноморском приобаљу и словенским културама још у античко доба. Кључ је нађен и у гробљу 8-9. столећа у Епиру — Δρανδάκης и Γκιολές 1982: Т. 149β. Такозвана шила, налажена уз појас, могу бити коришћена као кресива, али у Панонији су познате и бронзане игле. Слични комади у Свачу и Љешу, без податка о положају уз покојника, не омогућују поређење, с обзиром на то да се у Коритима користе као укоснице или прибадаче. Ови налази указују да старохрватска гробља одражавају различите традиције подручја Паноније и Салтовске културе.

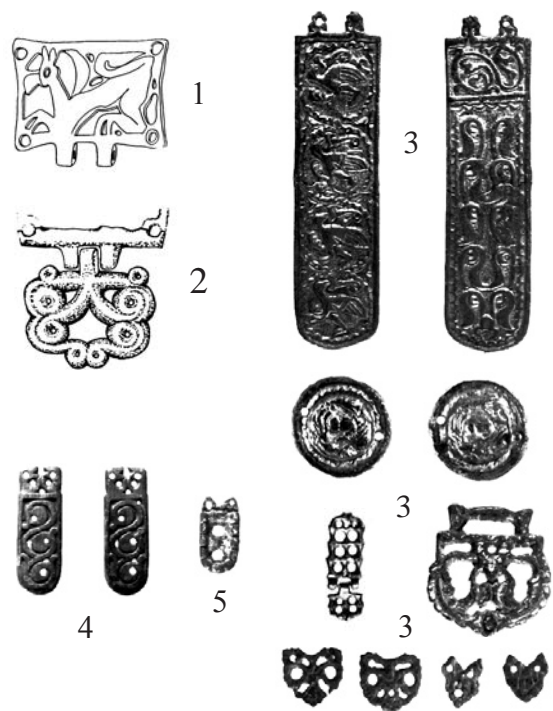
³³ Уз две касноантичке посуде из Дукље, нађена је још једна са дршком и поклопцем (Цермановић-Кузмановић 1975: гроб 287); оне се разликују од примерка из Хрватске, јер имају наглашено раме, а не трбух; међутим, А. Милошевић добро уочава извесну везу са античким слојем, на који уствари указују гвоздене игле, кључеви, чешљеви пре свега, што тек треба објаснити, јер таквих појава има и у Средњем Подунављу.

рађених на брзом витлу, познатих у Панонији 8-9. столећа, док их је на северним обалама Црног Мора било и пре тога. Знакова сличних оним на хрватском посуђу (сл. 192. 8-13, 21) има на бедемима Преслава, на посуђу из Бугарске и другде на бугарским подручјима све до степских предела Салтовске културе (Дончева-Петкова 1985: сл. 18. 14, 57, 74, 76-77; 20. 14; 21. 14; Иста, 1990: Т. 7. 5; Щербак 1959: 3, 8, 10), где живи становништво различитог порекла (сл. 193. 5, 9-10). Није случајно да се такви знаци (сл. 193. 7-8) појављују и на лонцима 9-10. столећа из Хераклеје, који су погрешно датовани у рановизантијско доба (Јанакиевски 2001: Т. 14; 36). И у чувеном налазу из Синиколаул Маре (Róna-Tas 2002) има таквих слова. Ознаке на глиненим посудама бугарског порекла показују да коштане посуде у хрватским гробовима нису заплењене од Авара (Белошевић 1980: 128), већ су део ношње.³⁴ Трокраких посуда од рога јелена (чутуре, сланици?), у више случајева са украсом симболичног значења, има у Панонији 8-9. столећа, како је већ указано (Кланиса 1986: 78-82), али и на знатно ширим подручјима. Има их и у Забајкаљу, у гробу са правоугаоним бронзаним оковима (Давыдова и Миняев 1993: сл. 5. 2, 16-17), сличних примерку из Каљаје Далмачес са кружним завршетком (Sprahiu 1971: Т. 7. 6).

Овде указујем на још једну врсту посуђа, која би могла бити особена за Гудушчане или Старохрвате и указивати на њихове сеобе. То је упадљив посебан вид биконичних лонаца (сл. 192. 14-23), чији географски распоред повезује Равне Котаре, Посавину и северне панонске просторе. Нађени су у Бискупини код Книна (Јеловина 1976: Т. 35), Ждријцу код Нина и на месту Главчурак код Кашића (Белошевић 1980: Т. 55. 1-2, 9), и код Скрадина (Гуњача 1987: сл. 2). Недавно је нађен такав лонац обележен знаком, који га повезује са напред наведеном групом старохрватских лонаца (Гуњача 1995: сл. 12). У гробљу истраживаном у Петошевцима код Лакташа, нађени су слични, мало заобљенији лонци (Жеравица 1986: сл. 6-8). Сличан лонац нађен је чак и у Скалици у Словачкој, у гробу под хумком (Budinský-Krička 1959: Т. 10. 1), а изразито биконични лонци нађени су у гробовима Мађарске (Trogmauer 1964: 68, сл. 13. 7). Треба их све датовати у рано 9. столеће. Они подсећају на старије посуђе Праг-Пењковка културе, датоване у 5-7. столеће (Седов 1982: Т. 3), а таквих

једновремених облика има код Пруса (Седов 1987: Т. 128). Можда би праћењем ове врсте посуда могло да се реши још увек неутврђено порекло Гудушчана.

На другим местима старохрватске државе у Далмацији, нађени су гробови аваро-словенских особина (Гуњача 1999: 161). То су правоугаоне раке са јамама у угловима, деловима особених гробних конструкција. Одговарајући метални делови појаса, са великим језичком и различитим ливеним оковима, нађени су код Скрадина (сл. 194. 3), а појединачних налаза (сл. 194. 4-5) има у гробљима Старохрвата (Белошевић 1980: Т. 83). То су налази уобичајени у Панонији од Срема до северне Мораве, који се по правилу приписују аваро-словенској култури или Аварима, а

Сл. 194. Предмети аваро – словенске културе: Шипан (1), Ковачевић 1967; Ћуприја (2), Јанковић и Јанковић 1990; Скрадин (3), Нин (4), Кашић (5), Белошевић 1980.

датују се у другу половину 8. и прву половину 9. столећа, мада сада има доказа о њиховој употреби до краја 9. столећа (уп. Јанковић 2003в). Изузетно се проналазе јужно од Саве и Дунава, као привесак окова из Ћуприје (Јанковић и Јанковић 1990: бр. 108. 2) који одговарају оном са Шипана (сл. 194. 1). Овакви налази објашњавају податке из *СН* о потомцима

³⁴ Ј. Белошевић 1980: 126-127, преко Шопрокохиде (Тöböк 1973) прати представе говеда из Ждријца; скрећем пажњу и на налаз из Синиколаул Маре, где се се појављују посуде са говеђим главама и крстовима, дрветом живота, а и читки рунски натписи, са словима која подсећају на знакове на посудама из хрватских гробова (Белошевић 1980: Т. 65). Ово даље намеће поређење са забележеним обредима Хазара, који су жртвовали коње, имали бога Куара, итд. (Каланкатуаци 1984: 124-128), а у чијем хаганату има и хришћана, односно на везе Хрвата са тим подручјима, видљивим и преко података Константина VII Порфирогенита.

Авара који су живели на подручју Далмације које су заузели Хрвати.

Са друге стране Србије, у планинама данашње Албаније, простирала се Комани-Кроја култура. Њене крајње тачке су Свети Еразмо на Охридском језеру и Мијеле код Вирпазара на Скадарском језеру. На подручју Диоклеје, уз Мијеле треба навести Сард и донекле Љеш, као налазишта са предметима исте културе на левој обали Дрима, насупрот Свачу. Сва важна питања о овој култури остала су отворена. То су њено датовање, културна односно етничка припадност, порекло и нестанак, као и нека друга мање значајна. Датована је у 6-7. столеће и тумачена као наслеђе Илира, затим романизованих Илира и уопштено романизованог становништва (Поповић 1988).³⁵ Међутим, неки истраживачи су је приписали Словенима, Брџацима наших дана, старим Верзитима (Бабић 1985). Данас је очигледно да ова култура није добро нити датована ни добро културно опредељена. За средњовековну археологију Југоисточне и Средње Европе, питање датовања и опредељивања Комани-Кроја културе је вишеструко значајно. Наиме, предмети заступљени у овој култури, познати су од области Кавказа на истоку до Алпа на западу, тако да несумњиво одражавају збивања која су повезивала ове области. Из тога произилазе питања, међу којима су најважнија како и зашто је дошло до ширења тих предмета, и ко су њихови носиоци. За нашу средњовековну археологију решавање овог питања је важно, јер Комани-Кроја култура за своје време трајања одређује истовремену југоисточну српску границу. Без њеног познавања не могу се разумети оновремена збивања, нити правилно протумачити писани извори.

Главне особине ове културе су следеће: сахрањивање у раке или сандуке од камених плоча, у ношњи, а од прилога је уобичајено оружје. За мушке гробове особени су окуви појаса и упртача, а од оружја секире, стрелице различитих врсти, изузетно мач и копље, наравно ножеви, кресива. За женске гробове је занимљив мали број пршљенака, уз уобичајене ножеве и кресива. Од накита су честе наушнице, обично лунуласте и са звездоликим привесцима, круте огрлице (неки примерци су са прапорцима), огрлице са бобицама од стаклене пасте, а има и прстења, наруквица. Особеност су велики запони са подвијеном стопом, рађени у истим радионицама као и круте огрлице, наруквице и наушнице. Посуда по правилу нема, до понегде крчага, као у Кроји и Љешу (Anamali, Spahiu 1980: Т. 5-6; Prendi 1980: Т.

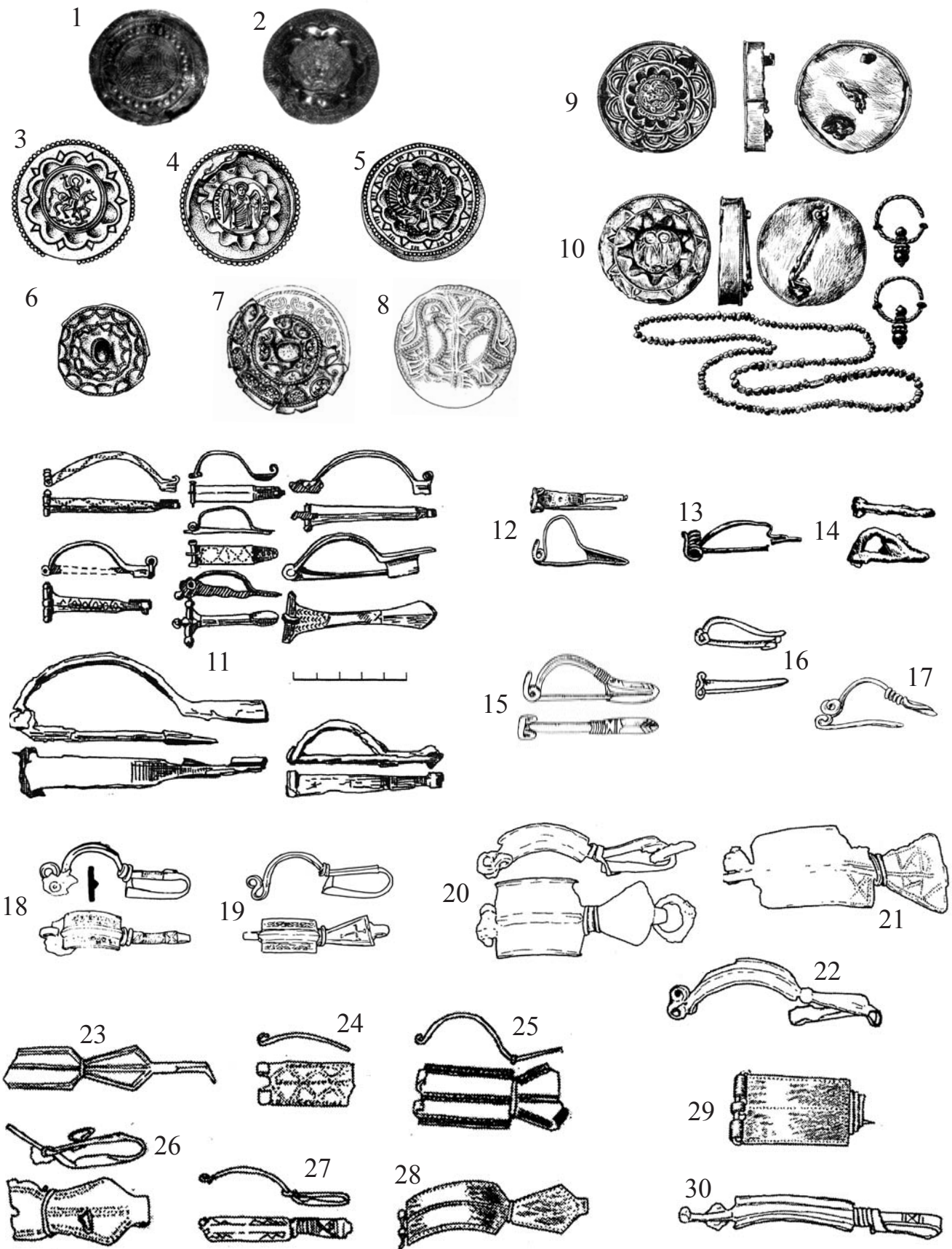
23-24). Особине Комани-Кроја културе су разнородне; њени производи рађени су у два главна радионичка круга, али ту је и низ предмета увезен из Византије или донет са осталих словенских или других подручја.

Група византијских предмета

Свакако је најједноставније одредити византијске предмете у Комани-Кроја култури; појављују се на територији целог Царства, као и у неким суседним областима. Они немају значаја за етничко опредељивање културе, већ су важни пре свега за датовање. Проучавање датовања византијских копчи, овде спроведено у другом поглављу, показује да се Комани-Кроја култура може поуздано одредити у 9. столеће. Неки предмети прибављени су у византијским приморским градовима, а други, старији, пореклом су из Паноније, где су прављени по византијским узорима. У првој групи налаза, који датују ову културу, нарочито су особене копче врсте Коринт и Бал-Гота. Оне се датују у 8. и 9. столеће и показују извесне добре односе са Византијом у области Драча, за разлику од оних између Старохрвата и градова Далмације. Изузетак у погледу датовања је гробље у Кроји, где има налаза још од 4. столећа. У гробљу из Љеша, што такође припада становницима утврђеног града, али на самој граници подручја Комани-Кроја културе, има налаза од 7. столећа. Предмети византијског порекла из Паноније производи су Ромеја – Византинца, аварских поданика, које су усвојили њихови тамошњи суседи Словени и други. Најбољи примери таквих производа, који се само условно могу назвати византијским, јесу копче врсте Митилени 1 и кружни запони.

Скуповени кружни запони свакако су стално коришћени у Цариграду, Солуну и другде у Византији, као и на Западу, па и у 8-9. столећу, како показују портрети са мозаика и живописа. Подједнако су их користили Словени. Кружни запони нађени су у скромним или скуповеним видовима. И једни и други често имају приказану хришћанску поруку — садрже крст (Љеш) или неку представу која симболизује причешће, као што су пауни уз кантарос (Мијеле), али су бројнији запони украшени једноставним шарама. Иако у другој половини 6. столећа има ливених кружних запона у суседним подручјима (Царичин Град код Лебана, Столац), овим су технолошки сличнији примерци са Цреса, из Корита код Дувна, Раковчана код Приједора, Донићког Брда код Крагујевца и Царичиног Града,

³⁴ Како су прва истраживања започета упоредо са стварањем Албаније и албанске нације, археологија је стављена у службу политике. Политика се огледа не само у вештачком успостављању континуитета Илири – Албанци, насталом у римокатоличким круговима, већ и у новијем инсистирању на континуитету са Романима. Распростирање Комани-Кроја културе овоме је погодно. Историографија није урадила оно што је могла; прикупљени су подаци само о Арбанима (Ферјанчић 1988), али не и осталим племенима и народима од којих је образована албанска нација (различити Словени, Мирдити и други).

Сл. 195. Запони: Кроја (1-2), Anamali 1964; Мађарска (3-7), Garam 2001; Крањ (8), Knific и Sagadin 1991; Барања (9-10), Kiss 1977; Дмитриевка (11), Плетнева 1989; Нови Замки (12), Čilinská 1966; Барања (13), Kiss 1977; западна Мађарска — Зала (14), Sós и Á. Salamon 1995; Алатјан (15-17), Kovrig 1963; Прахово (18-19), Јанковић 1981; Крф (20-22), Bulle 1934; Јужна Русија и Украјина (23-29), Кухаренко 1959, Горјунов и Казанский 1978; Комани (30), Srahiju 1971.

убачених држача игле или спојених са телом запона, који нису млађи од почетка 7. столећа (Јанковић 1986: 116-118, сл. 1084-1085. 1086-1090). Такав је и запон из Дравља у Љубљанском пољу датован у исто време, као и примерци из Рифника, Бледа и Крања (Slabe 1975: 61, Т. 10. 3). Запони из Кроје, Букела и Љеша са крстом у кругу, налик су прво Кетлаху (Когоšес 1947: Т. 3. 18). Најбогатији кружни запони нађени су у Кроји (сл. 195. 1-2), уз примерак у Мијелама код Вирпазара (сл. 23). Кружних запона исте врсте, једнако украшених, има око Блатног језера и у Барањи (сл. 195. 3-7). Они из гробља претежно 7. столећа Кестхел – Фенекпуста (Barkóczy 1968), могли су припадати Византинцима, јер су њих 300.000 Авари 619. године преселили из провинције Европе у Панонију, али су могли припадати и ту затеченом становништву или оним доведеним из правца северне Италије. У новије време објављени су веома слични примерци (сл. 195. 8-10), давно ископани у два гробља у Ромоњу у Барањи, из 8. и ранијег 9. столећа (Kiss 1977: 114, гр. I-82, Т. 48; 130, гр. II-37, Т. 55; 132, гр. II-96, Т. 56). Примерак из гроба 37 веома личи на онај из Мијела. Гробље у Горчоњдубока, такође у Барањи, има сличан запон, а датовано је од позног 7. столећа (Kiss 1977: 32, гр. 25, Т. 3). Међутим сви тамо забележени предмети нађени су и у гробљима Ромоња, па га треба исто датовати. У 9. и 10. столеће датују се кружни запони из Словеније. Примерку из Мијела сличан је запон из Крања (сл. 195. 8), са две птице окренуте дрвету, датован у 9. столеће (Knific и Sagadin 1991: 88, бр. 102). Већина осталих, млађих примерака из Словеније, представља даљи развојни пут ових запона.

Узори за све ове запоне су раскошни примерци, вековима ношени. Поменути скромни видови рано-византијског доба, нађени у областима Далмације и Северне Илирије, само их подражавају. Затим су забележени у западним деловима Паноније, где се употребљавају током 7-8. столећа ако не и касније. У Карантанији добијају нове видове током 9-10. столећа, раде се ливењем и украшавају емајлом, али су шаре и представе исте. То показује да се средиште њихове производње преместило из Паноније на запад, у пределе Карантаније. На подручју Комани-Кроја културе познати су само у видовима већ забележеним у Панонији, односно ту њихова производња није настављена, што значи да су нађени примерци донети — начињени су пре образовања Комани-Кроја културе, а доспели су у земљу после тога. Зато их треба датовати уско, после примерака из Паноније, по досељењу носилаца Комани-Кроја културе.

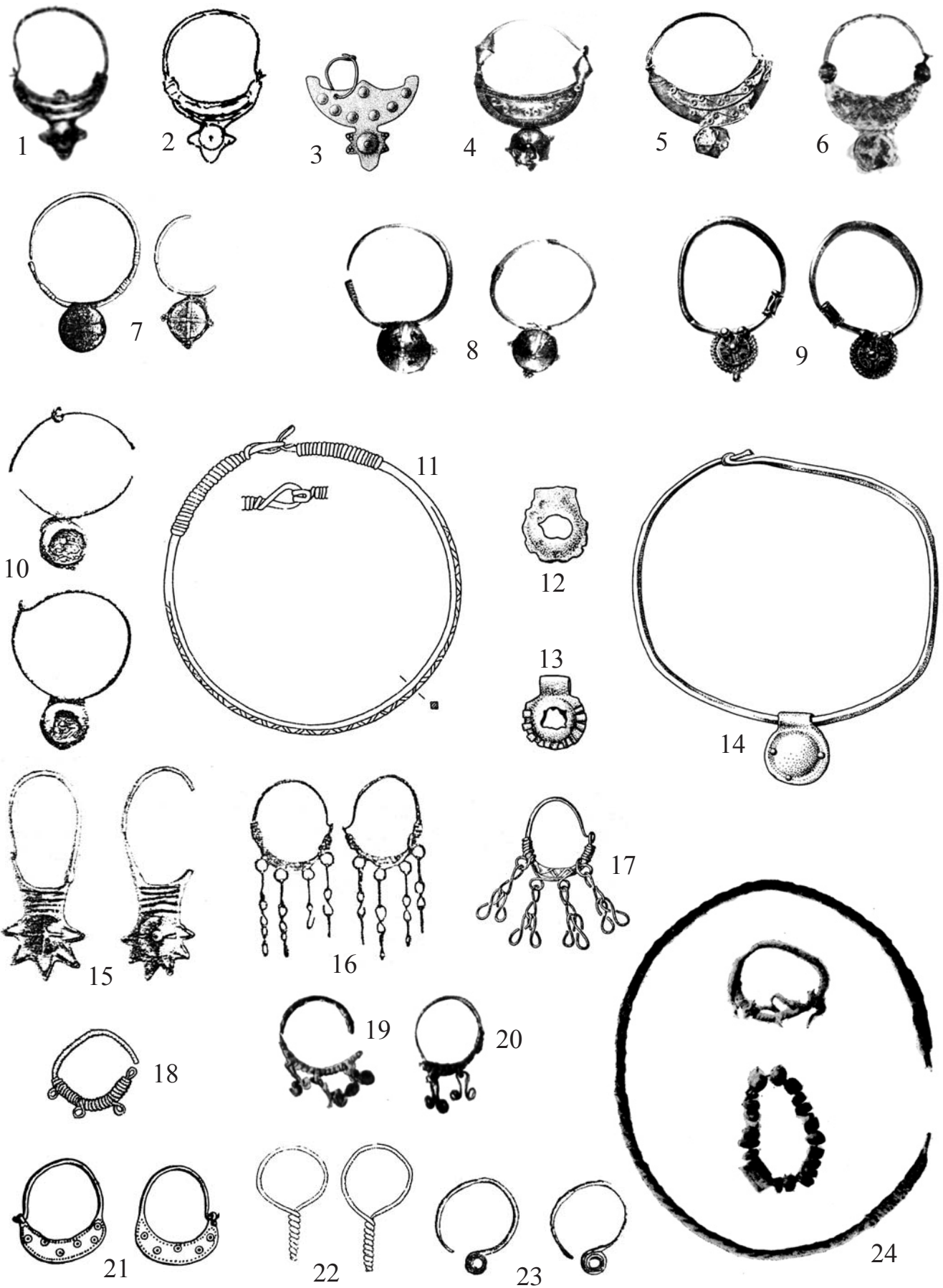
Група словенских предмета

Известан број предмета је уопштено словенски производ, каквих има у целој Југоисточној Европи, па и на осталом словенском простору, а које други народи обично не користе. Најстарији словенски налази су за-

пони са маском, из касног 6. и 7. столећа, о којима је већ било речи. Једино су у Кроји, где има и запона 4-5. столећа, нађени словенски запони у пару. У спомињаном гробу 36 из Љеша, нађен је само један запон, заједно са каричицом и стрелицом врсте ластин реп; околност да је распарен продужава његово датовање. Дакле, ове запоне не треба рачунати у наслеђе Комани-Кроја културе. Из Лача је познат један особен запон, са скоро једнаким доњим и горњим делом (Werner 1950: 170, Т. 31. 55), какви се слични сребрни запони могу пратити у Подњепровљу и кроз 8. столеће (Scseglova 1995). Он је скромне и особене израде — украшен је ребрима; његово датовање је отворено, али најпре припада другој половини 7. — првој половини 8. столећа (сл. 189. 10).

Словенском наслеђу припадају и сребрне наушнице (заправо обоци) са звездоликим привеском, украшене филиграном, нађене у црквишту Светог Еразма код Охрида и Радолишту код Струге (Манева 1992: бр. 55/3, 7, бр. 86/3), у Кроји (Anamali 1964: Т. 7. 6-7, 9-10), Букелу (Anamali 1971: Т. 8. 4-5) и Љешу (сл. 1). Разликују се по карици која може бити обична (сл. 196. 7-8) или српаста (сл. 196. 4-6). Оне су несумњиво претежно у словенској употреби, али у 7. столећу могу бити производ путујућих златара са византијског тла. Најстарије су поуздано датоване оставама са византијским новцем око 660-680. године, али и у 8. столеће, као познати налаз из Харјевке (Scseglova 1995), и кроз 9. столеће. Користе се на словенским просторима од Подунавља до Подњепровља. Често се тумаче као византијски производи (Garam 2001: 20-23, Т. 4-6), али такав накит није познат на тлу Византије. У Радолишту једна наушница има окачене привеске (Манева 1992: бр. 55/19), какве се у Мишевском датују у 9. столеће (Въжарова 1976: сл. 189). Млађи примерци имају шири српаста део, полумесечастог изгледа, или са врхом у средини. Настанак примерака Комани-Кроја културе треба датовати у позно 8. можда и рано 9. столеће, јер представљају даљи развојни пут оних из 8. столећа у Подњепровљу. Појединачни ливени примерци таквих наушница појављују се само на три налазишта (сл. 196. 1-3). Једна из Команија (Spahiu 1971: Т. 4. 6), одговара врсти 2Бе Злате Чилинске из Паноније, датованој у касно 7. и рано 8. столеће (Čilinská 1975: 65). Млађа, нађена у античкој Антигони (Budiněš и Beretit 1976: 346 Т 11. 2), ношена је као привесак, јер је остала без карике. Није случајно што су ове наушнице малобројне и распарене.

Особен словенски производ су бројни обоци, ношени окачени о трацицу, са стошцем, израђивани од жице, раширени у средњем Подунављу, на низу налазишта претежно 8-9. столећа (Dostál 1966:

Сл. 196. Наушнице, обоци и огрлице: Кроја, Spahiu 1980. (1), Anamali 1964. (4), 1969. (8); Комани, Spahiu 1964. (2), Ugolini 1927. (10), *Archéologie comparée* 1982. (11), Ипен 1901. (16), Нопча 1910. (17); Антигона (3), Vudinës и Veretit 1976; Љеш (5), Prendi 1980; Свети Еразмо (6), Маленко 1964; Букељ (7, 15, 23), Anamali 1971; Барања (9), Kiss 1977; Мађарска (12-14), Garat 2001; Сучева (18), Teodor 1978; Бродски Дреновац (19-20), Вински-Гаспарини и Ерцеговић 1958; Сард (21-22), Комата 1980; Долни Луковит (24), Вџжарова 1976.

32-33; Čilinská 1966: 292, 300). Нису уобичајене код Карантанаца и Старохрвата. Стожац наушница Комани-Кроја културе је ретко кратак (сл. 2, 4); по правилу је дугачак, једнаке ширине или сужен ка дну, као у Сарду, Команију (Каљаја Далмачес), Букелу, Дерјану, Кроји (сл. 9-10, 195. 22). У сливу Вардара има их у Дулици код Делчева и Дебрешту код Прилепа, где су датовани у крај 8. и у прву половину 9. столећа (Манева 1992: 44-45, бр. 16. 2, бр. 67. 1). Уобичајени су и на североистоку Бугарске (Въжарова 1976: Т. 18). Од обичне жице су израђиване и наушнице у виду карике са завијутком на једном крају. Нађене су у Команију, Букелу и Љешу (сл. 196. 23).

Уобичајен словенски производ су стрелице врсте ластин реп Љеш (сл. 1, 3-4), Кроја, можда Каљаја Далмачес-Комани). Има их у гробовима широм словенског света, укључујући оне датоване у 8. столеће у Истри и оне из старохрватских гробља 9. столећа. У особеност ношње, забележене у словенским гробљима 7-9. столећа, може се укључити појас са ножем и кресивом у торбици (Љеш, Комани, Букел).

Особености Комани-Кроја културе

За Комани-Кроја културу особене су неке врсте накита и поједини метални делови мушке ношње, који нису забележени у суседним културама. Најособенији су лучни запони подвијене стопе. Поред тога, издвајају се различити окови појасева, познати у степским пределима Источне Европе и у средњем Подунављу. Ту су и особене наушнице са звездоликим привеском рађене ливењем и полукружни привесци. И други накит, мада је познат и у неким суседним културама (наушнице, круте огрлице, наруквике), ипак је рађен на начине особене за Комани-Кроја културу. По различитом начину израде, запажа се постојање најмање два радионичка средишта, јужног и северног.

Мања група накита једноставно је рађена искуцавањем од жице или од танких ливених шипки. Најједноставнијих је облика, украшаваних кружићима са тачком у средини. На исти начин израђиване су круте огрлице (сл. 4) и наруквике, са кукицама на крајевима. Могу бити боље и лепше израде, као неки запони, гајке за појас и наушнице, сви украшени изломљеним цртицама и кружићима дијагонално спојеним. Тако су рађене, на грубљи и на бољи начин, лунуласте наушнице (сл. 22, 196. 21). Неке су имитација богатијих примерака рађених филиграном (Љеш?). Уствари су најскромнија замена византијских златних лунуластих наушница које се користе током 7-10. столећа па и касније. Има их у Панонији датованих у 7. столеће. Слично рађене наушнице познате су из Истре, где се датују у 9-10. столеће (Ба-

чић 1958). По српастом изгледу доњег дела карике могу се повезати са оним које имају звездолики привесак. То указује на заједничко порекло, по свој прилици у Панонији. То даље указује да их треба датовати после франачких похода на Аварски каганат. Судећи по распореду овог накита, радионица у којој су рађене била је негде близу доњег тока Дрима.

Неке наушнице, бројне круте огрлице и неколико наруквица, направљени су од жице (сл. 196. 16-17). Само из Каљаје Далмачес односно Команија, потиче неколико таквих наушница (Ипен 1901: сл. 3; Spahiu 1980: Т. 4. 10). Доњи део карике, српасто раскуцан, може бити украшен урезима; на њега је учвршћена жица са петљама на доњем крају, на које су окачени ланчићи. Исте наушнице другде ми нису познате, али има сличних. То су наушнице у виду карике доле обмотане жицом, са привесцима. Могу се пратити од Молдавије до Словеније (сл. 196. 18-20, 24). У близини Сучеаве нађена је таква наушница са петљом на једном крају, са доњим делом обмотаним жицом од које се одвајају три петље (Teodor 1978: 78, сл. 38. 15). У гробљу 9. столећа Долни Луковит, у северозападној Бугарској, у гробу 60 (покривеном попречно са три греде), нађена је наушница украшена намотаном жицом са петљама (Въжарова 1976: 200, сл. 123. 2). Такав пар наушница познат је из гроба 27 у Бродском Дреновцу, а њима је близак и примерак из гроба 31 (Вински-Гаспарини и Ерцеговић 1958: Т. 17. 7-8, 19q); ово гробље припада 9. столећу. На крају, из Бледа потиче наушница обмотана између две јагоде танком жицом, са 12 петљи (Kogošec 1947: Т. 3. 12). Поред овог, комански примерци могу се повезати са наушницама од жице у виду каричице са петљама на доњој страни, каквих има у Југоисточној Европи и северној Италији, али само оне из јужне Бугарске, нађене у гробљима Абланица и Мишевско 9-10. столећа, имају сачуване дуже или краће привеске у виду ланчића (Въжарова 1976: сл. 170, 175, 177, 178, 182, 184, 189, 190, 194). Поменуте наушнице са стошцем могу бити производ исте радионице.

Слично су израђене круте огрлице — крајеви тела од дебље жице су стањени, савијени у петље да би се закопчавале, и потом је остатак жице намотан око тела огрлице (сл. 196. 11). Неке огрлице имају окачен ланчић, понекад са прапорцем. Значајан је налаз огрлице из Паноније (Garam 2001: Т. 29), са привеском налик оним са наушница (сл. 196. 9-10, 12-14). Овакав накит од жице и лима одувек је уобичајен је код Словена. Има га и у оставама позног 7. столећа; у Гапонову су крајеви огрлица обмотани посебном жицом (Гавритухин и Обломский 1996: сл. 16, 19). У Девинској Новој Веси нађене су три огрлице начињене од жице са кукама на крају, од којих је једна од

Сл. 197. Полукружни привесци: Сплит (1) и Дрвеник (2), Милошевић 1995; Кашић (3), Белошевић 1980; Комани, Srahiu 1971. (4-6), Ипен 19006 (7); Панонија (8-10), Gaam 2001; непознато (11), Ruxer и Kubczak 1975; Мађари на Ками 12-13), Khalikova и Kazakov 1977; Швапска (14), Zürn 1965; Прилеп (15), Манева 1992.

увијене жице; треба их датовати најпре у 8. столеће.³⁶ Огрлице 9. столећа од увијене дебеле жице четвороугаоног пресека, другачије украшене и без намотаја жице уз крајеве, ретко се налазе у старохрватским гробљима и у Босни (Белошевић 1980: 91-92, Т. 77. 4-5; Бешлагих и Баслер 1964: Т. 1; Чремошник 1965: Т. 2). У Бугарској је нађено неколико крутих огрлица, али на лобањи, што је Ж. Вжаровој био доказ да су коришћене као дијадеме. Примерак из Долнег Луковита 1, из гроба 62, начињен је од две увијене сребрне жице, са петљама на крајевима, који су обмотани истим жи-

цама; сличан је и примерак из гроба 66 (Вжарова 1976: 198-200, сл. 123: 5; 203, сл. 125: 8). Огрлице од увијене двоструке жице уобичајене су у 10. столећу међу Словенима у целој Панонској низији.

Најособеније наушнице обликоване су према оним са звездоликим привеском (сл. 195). Праве се на различите начине: прве имају звездолик привесак окачен непосредно на карику (сл. 1Б; 9. 4; K Anamali 1964: Т. 1. 16-19; 1971: Т. 8. 4-5, 9), код других виси на трапезастој плочици окаченој о карику (Anamali 1964: Т. 1.

³⁶ Eisner 1952: сл. 48-49, определио је ове огрлице као гвозденодобне, што је вероватно навело Ј. Белошевића да слично помисли за примерке из Далмације (1980: 92).

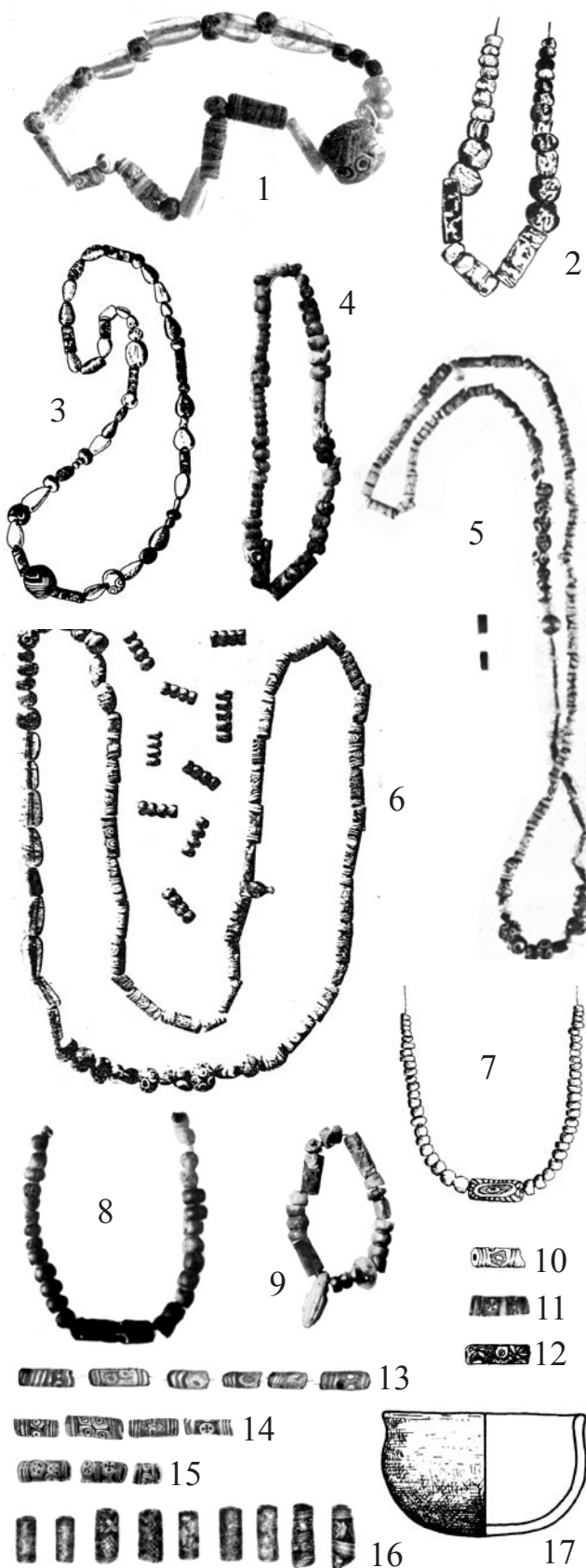
23-24), код трећих је привесак изједна изливен са плочицом и кариком (Anamali 1964: Т. 1. 27-29; 1971: Т. 8. 1-3). Овакве наушнице нису познате у другим подручјима, па су особеност Комани-Кроја културе (сл. 196. 15). Њима су узор биле ливене наушнице са звездоликим привеском, а не оне рађене филиграном, што се види по облику привеска. Зато их треба датovati после ливених звездоликних наушница, као што је она поменута из Команија. Наушнице са звездоликим привеском Комани-Кроја културе, морају се датovati од почетка 9. столећа, односно у време када на подручју те културе недостају наушнице особене за суседне Словене. Овакво датовање потврђују још неки примери.

Посебну пажњу треба посветити полукружним украсима (сл. 197. 4-7), рађеним ливењем са проламањем од бронзе а ретко од сребра, са једном алчицом на врху и обично три доле, у основи. Излизаност алчица на неким примерцима, указује да су били о нешто окачени и да је на њима нешто висило. Нађени су и у захумском и старохрватском приобаљу (сл. 56. 3; 197. 1-3), повезани су са Комани-Кроја културом (Милошевић 1995: Т. 2), а дају им се посебна значења (Чаусидис 1992: 44-49). Не знамо на ком месту су налажени у гробовима, што отежава њихово тумачење. Обично се мисли да су то окуви са (мушког) појаса, али примерци из Команија налажени су у пару, у гробовима са женским накитом (Ипен 1899: сл. 3). Зато објашњење начина њихове употребе треба тражити у боље сачуваним примерцима других крајева. Такви украси уобичајени су код угро-финских племена (Седов 1987: Т. 4, Розенфелдт 1987: Т. 57. 6; Могильников 1987: Т. 91. 10) и неких њихових суседа 8-10. столећа, у областима окренутим Уралу (Плетнева 1981: сл. 52. 81-82). Тамо су ношени у пару, као у Танкејевки (Khalikova и Kazakov 1977: Т. 14 гр. 440) на раменима, окићени ланчићима различите израде (сл. 197. 12-13). Такви украси коришћени су и у Средњој Европи. Из Швапске потиче пар (сл. 197. 14) састављен од два различита украса — један је полукружан (налик примерку из црквишта Светог Еразма) а други у виду крста, а оба су рађена од лима (Zürn 1965: 52). Њихови привесци су ланчићи од жичица, налик оним на наушницама из Команија (сл. 197. 12). У Панонији су давно нађени један пар и још један примерак од злата, (сл. 197. 9-10), који имају сачуване привеске у виду звончића (Garam 2001: Т. 18). Пар је као комански примерци, али је горњи лук обликован у виду две птице; трећи примерак је обликован у виду троугла састављеног од прстенова, надвишеног главама двеју птица окренутих на супротне стране. Слично обликован украс прстенчићима, познат је на наушницама 8-9. столећа. Постоји још један златан пар обока,

сличног облика (сл. 197. 11), са непознатог налазишта и датован у 6. столеће (Ruxer и Kubczak 1975: бр. 40-41). Могућа су два објашњења за недостатак привесака на команским примерцима: били су органског порекла (кончићи, трачице) или су отпали. На другу могућност указује излизаност појединих примерака.

Из описаног се могу извести два важна закључка. Прво, реч је о украсима са женске ношње, који су уобичајени за народе настањене са европских страна Урала, Мађаре, Финце, Бугаре и друге, где је више особен за подручје него за етнос, а затим га има уз источну јадранску обалу, у Комани-Кроја и изнимно у Старохрватској култури, али без сачуваних привесака. Такво украшавање није забележено на простору између ових области, са изузетком раскошних примерака у Панонији, јединих израђених од злата, уз примерке из Пољске. Можда се најпре може помишљати на привеске који су висили са украса главе (врста препендулија). Овај део ношње није уобичајен у Југоисточној Европи, али они најдрагоценији могу се повезати са привесцима византијских дијадема и круна. Мода стављања украса спреда на рамена, суштински се не разликује од оне забележене нешто касније у руском накиту, углавном на северу. У Прилепу је нађена слична наушница (сл. 197. 15), из доба турске власти (Манева 1992: бр. 68/3). Ипак су у Русији нађени примерци на којима висе ланчићи на које су окачени мали модели кашика, кључа, птица, па нису били само украс (Седов 1982: 267 Т. 42. 4; 77. 6; 78. 5). Друго, већина примерака Комани-Кроја културе је распарена, а има оштећених примерака, чини се од дуге употребе. То указује да ти предмети нису прављени на подручју Комани-Кроја културе, већ су донети. Очигледно област њиховог порекла треба тражити на истом месту где је порекло других предмета ове културе, али не у Панонији. Иако не треба искључити хрватски додир са раним Угрима, привесци не потичу са њихових простора, јер су и код њих позајмица. Извесни положај привесака управо на раменима, подсећа на начин ношења словенских запона у пару. Чини се да су истовремено укључени и у Комани-Кроја и у Старохрватску културу.

На сличним просторима Европе користе се вишебојне, мозаичке заобљене и ваљкасте бобице од стаклене пасте. Ваљкасте су занимљивије, јер су лако препознатљиве (сл. 198). Наводим преглед распореда ових бобица, који, иако непотпун, ипак показује културне везе становништва Комани-Кроја културе. У Југоисточној и Источној Европи, ваљкасте бобице најчешће су у Комани-Кроја култури. Нађене су у четири гробља са више ваљкастих бобица, најмање две у Команију (Archéologie comparée 1982: 35 872; Spahiu 1971: Т. 9), једна у Сарду (Komata 1980: Т. 4. 12), а са три или мање бобица у Команију (Spahiu 1980: Т. 5.

Сл. 198. Огрлице са разнобојним ваљкастим бобицама: Кроја (1), Anamali и Spahiћ 1980; Свети Еразмо (2), Манева 1992; Сард (3), Komata 1967; Долни Луковит (4, 9), Вџарова 1976; Комани (6), Spahiћ 1971; Нин – Ждријац (7, 10), Белошевић 1980; Бродски Дреновац (8), Вински-Гаспарини и Ерцеговић 1958; Рајловац (11), Милетић 1956; Мокрин (12), Пап 1997; Бољши Тарханск и Бољши Тиганск (13), Валиулина 1996; Дмитриевка (14), Плетнева 1989; Скалица (15), Budimský-Krička 1959; Полабље (16-17), Schneider 1979.

20), Букелу (Anamali 1971: сл. 1), две у Кроји (Anamali и Spahiћ 1980: сл. 5-6) и једна или две у црквишту Светог Еразма (Манева 1992: бр. 55. 28-29). Једна од огрлица из Команија има преко 30 врло сличних ваљкастих бобица. У налазиштима Југоисточне и Средње Европе датују се у 9. столеће. Укупно су нађене две у старохрватским гробовима (Белошевић 1980: Т. 34. 36, 44. 13), једна у Михаљевићима код Сарајева (Милетић 1956: Т. 3), а у Бугарској по пар комада у два гроба у Долнем Луковиту (Вџарова 1976: сл. 126-127). У Коринту има само лоптастих бобица, каквих има и на наведеним налазиштима (Davidson 1952: Т. 121, бр. 2430-2433). Са северне стране Саве позната ми је огрлица се једном или две такве бобице из Бродског Дреновца код Пожеге (Вински-Гаспарини и Ерцеговић 1958: Т. 18. 11). Једино је у Мокрину таква бобица датована осталим налазима у 7. столеће (Пап 1997: Т. 1. 17), мада би се могло помишљати и на 8. столеће. Нађене су појединачно у три гроба под различитим хумкама у Морави (Budimský-Krička 1959: сл. 29), а највише их има из три гроба у две хумке из Вима на левој обали Дунава, између Беча и Линца (Н. и I. Friesinger 1981: бр. 673-674, 678). Оне су бројније у огрлицама гробља у Дмитриевки (Плетнева 1989: 120-121, сл. 65. 50-52). У Бољше-Тарханском гробљу нађене су две, а у Бољше-Тиганском пронађено је шест ваљкастих бобица (Валиулина 1996: 137, сл. 1. 22-23) Више таквих бобица нађено је у средњем Полабљу (Schneider 1979: сл. 5). Занимљиво је да је на истом простору (Schneider 1979: сл. 4) нађена здела заобљеног дна (сл. 198. 17), какве иначе користе Фини-Угри у европским предуралским просторима (Розенфелдт 1987: Т. 57. 38, 42). По С. Валиулиној, бројне су у Скандинавији. Ове бобице су производ врло вештих занатлија, вероватно александријских (Ковалевская 1981: 85). Оне временски повезују набројана налазишта. Огрлица из Команија садржи највише таквих бобица, тако да је доспела са покојницом у земљу најближе времену свог настанка. Остале огрлице су састављане од бобица добављаних у различито време и у различитим околностима. Бобице из једном набављених огрлица, дељене су наследницама, и потом су са њиховим огрлицама доспевале у гробове током 9. столећа. Њихов распоред указује да су се шириле преко подручја Салтовске културе, где су доспевале у земљу углавном током 9. столећа. У јадранском сливу као да се шире из Комани-Кроја културе, али оне нису њен производ нити су набављене у византијским градовима јадранског приобаља — морало би да их буде више на суседним подручјима, а нема их. Вероватно су посредством арапских трговаца стигле до подручја Салтовске

културе и даље до Скандинавије. У Епир су доспеле са њиховим власницама, а у остале крајеве Југоисточне Европе посредно, преко наследница и брачних веза.

Окови за појас и упртаче такође су особени за Комани-Кроја културу (сл. 199), где су бројнији него у Панонији. Користе их различити народи, али они најсличнији или једнаки, срећу се у областима Салтовске културе и Паноније. У Тисадерсу у мађарском Потисју, у гробу 70 из друге половине 8. — почетка 9. столећа, нађено је неколико кружних окова, окачених о појас са леве стране, од којих је један био са трапезастом петљом (Kovrig 1975: 229, сл. 10, 13). Слични и другачији кружни окови, као и са људском фигуром, нађени су у још већем броју у гробљу Тисаферед, такође у Потисју (Garam 1980). Код нас (сл. 199. 20) их има на богатим појасевима 18. столећа (Василић 1957: 60). Такви примери познати су из нашег времена, из Финске (Garam 1980: сл. 7). Пошто је о овим занимљивим оковима већ доста писано, овде ћу указати само на оно што говори о пореклу примерака Комани-Кроја културе, односно на везу са подручјима Паноније и областима окренутим Црном мору и Кавказу.

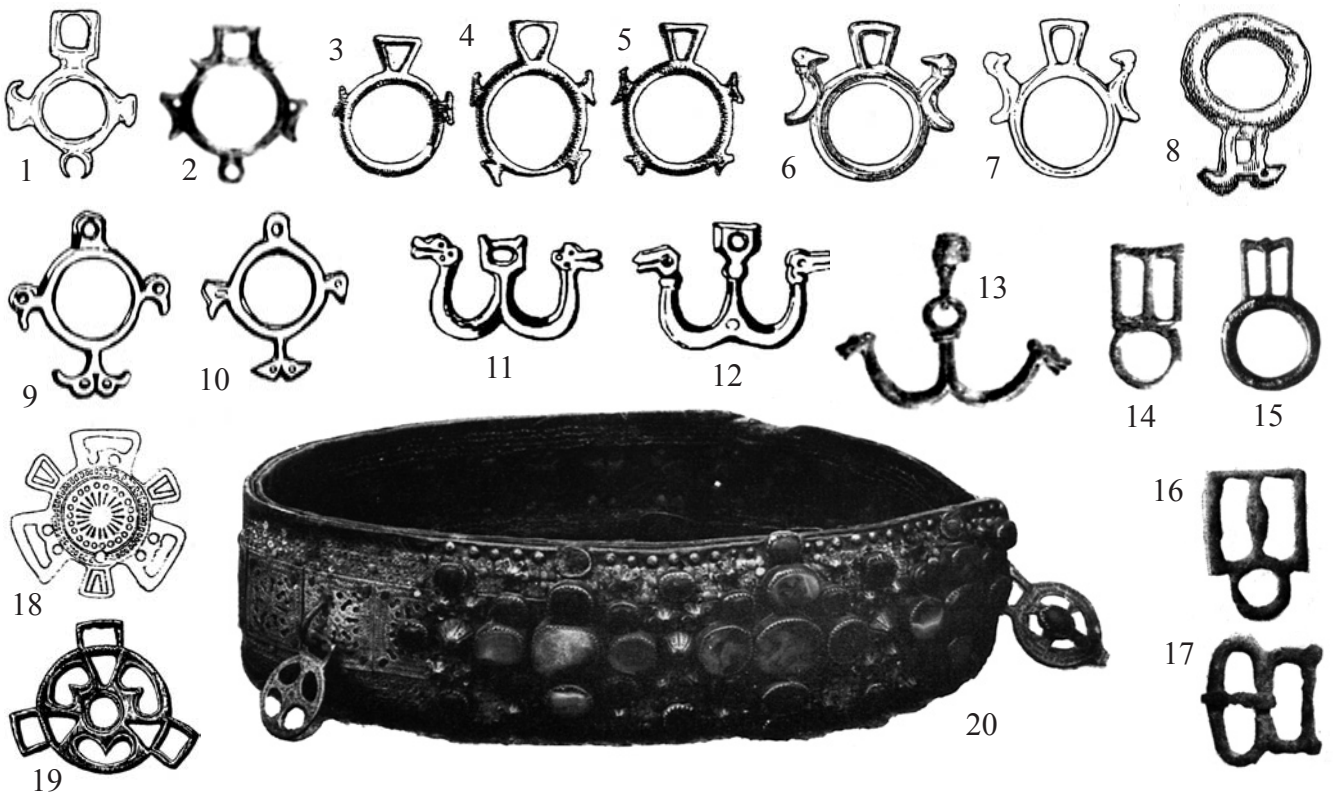
Нађени су на скоро свим налазиштима Комани-Кроја културе (сл. 1; 19. 24; 24; 199. 1-6), укључујући Крф (Bulle 1934). Кружни окови, са једном уједно ливеном алкицом за качење на појас, са три или четири правилно распоређена проширења, налажени су на разним подручјима Европе. Они са проширењима у виду птичијих глава, познати су око Братиславе (Klanica 1986: сл. 41. 8), и у другим северозападним деловима Паноније (Nampel 1905: Т. 127. 5, 164. 12). На подручју Салтовске културе и северних страна Кавказа датоване су у другу половину 8. и у 9. столеће (Плетнева 1981: сл. 37. 57-58; Ковалевская 1981: сл. 64. 118-119).

Значај кружних Комани-Кроја окова лежи у добром датовању. На подручју степа и северног Кавказа датују се у другу половину 8. и 9. столеће (Плетнева 1981; Ковалевская 1981). Тамо се повезују са мешаним становништвом, Аланима пре свега, са учешћем Бугара. У Панонији су налажени у гробљима приписаним добу Другог аварског каганата, односно датованим у 8. столеће. Сматра се да та гробља трају до франачких освајања, започетих 791, и нестанка Авара у раном 9. столећу. Датовање таквих гробаља на северу Паноније, која се сматрају за аваро-словенска, продужава се и до средине 9. столећа. Овим потпуно отпада датовање Комани-Кроја културе пре самог краја 8. или почетка 9. столећа. Окови из Паноније су сувише малобројни да би од њих потицали они из прицрноморских степа. Мора бити обрнуто, што значи да су у Панонију доспели са истока, и то вероватно не пре друге половине 8.

столећа; зато их и има мало. Оставе нађене на простору између Подњепровља и горње Тисе, указују на ратна збивања крајем 7. и у првој половини 8. столећа (Szczeglova 1995), која се запажају и у Хазарском каганату. Ове и раније наведене везе Комани-Кроја културе са северозападним пределима Паноније, упућују на сродно порекло њихових носиоца. Није реч о ширењу културних утицаја, јер гробаља са таквим налазима нема између прицрноморских степа и Паноније.

Особен оков потиче из Команија (Spahiu 1971: Т. 7. 6). Правоугаон је, уздужно подељен, са кругом једнаке ширине у наставку (сл. 199. 14). Сличан оков али ближи квадрату и са мањим кругом у наставку, нађен је у гробљу 9. столећа Преслав 2 (Въжарова 1976: 262, сл. 166. 3), заједно са копчом налик лири, у гробу 8 (сл. 199. 16-17). Примерак из Лесинга (Беч) има мали и танак правоугаони део, а већи прстенасти део (сл. 199. 15). Нађен је у гробу 8 заједно са секиром, крутом огрлицом од увијене жице, и другим предметима (Moszler 1948: сл. 65). Такви правоугаони окови могу се наћи до Сибира.

Велики запони Комани-Кроја културе, на први поглед су слични оним домаћим из Љеша (сл. 1. В) и Поградеца (Anamali 1980: Т. 8). Међутим, за разлику од њих, они имају истакнут рог на глави и најмање једно ребро на луку (сл. 195. 8-24). Украшавани су убадањем и наизменично окренутим утиснутим низовима троуглова. То је украс познат на накиту Паноније у 8-9. столећу, али не само тамо и само тада. Те особине запона Комани-Кроја културе повезују их са ромејским запонима Подунавља почетка 7. столећа, који су мањи, а чешће на глави имају ес завршетак уместо рога (Јанковић 1982: Т. 16. 5-6; 1986: 154-157), као и изузетни млађи запони из Афионе на Крфу (Bulle 1934: сл. 28-30), налик оним Комани-Кроја културе. Украс и величина подударају се са запонима датованим у 7. и 8. столеће из североисточног Подњепровља, рађених од лима, и са посебном иглом натакнутом на осовину (Јанковић 1986: 274-275). Ова разлика је технолошка а не суштинска, јер је употреба лима условила и другачији механизам за закопчавање, а и величину, него у оних рађених ливењем. Међутим, облик запона је једнак — широк лук, издужена или троугаона стопа, што их разликује од словенских или готских запона, а то би могло да значи да је то традиционални део ношње одређеног народа. Међутим, начин израде је особено словенски, и налажени су у словенским целинама, што указује да је реч о преузетој моди. Први објављени примерци датовани су у 7-8. столеће (Кухаренко 1959), а запон из Богородичиног нађен је на градишту Салтово-Мајацке културе, што указује на датовање не пре 8. столећа. Приписани су носиоцима те културе и повезани са Комани-Кроја културом (Горюнов и

Сл. 199. Окови са појасева: Комани (1), Ugolini 1927; Кроја (2), Spahiу 1980а; Букељ (3-5), Anatali 1971; Мосоњ и Блатно језеро (6, 8), Hampel 1905; Бернолаково (7), Klanica 1986; Дмитриевка (9-12), Плетнева 1989; Кроја (13), Anatali 1964; Комани (14), Spahiу 1971; Беч (15), Moszler 1948; Преслав (16-17), Вјжарова 1976; Комани (19), *Archéologie comparée*; Барања (19), Kiss 1977; Студеница (20), Василић 1957.

Казанский 1978). У Дмитриевки, гробљу датованом у крај 8. — почетак 10. stoleћа, нађени су запони другачије врсте, али неки имају сличан украс или слично натакнуту иглу на осовину, а један је од лима (Плетнева 1989: сл. 59. 11, 26). Такав запон нађен је заједно са оним особеним за Словене Подњепровља, у остави из Гапонова, датованој у време насељавања Хазара (Гавритухин и Обломский 1996: 38-40, сл. 53). Овакви запони распоређени су у појасу између средњег тока Сејма и доњег тока Дњепра, са Доњецом на истоку, на словенском тлу; Дмитриевка је уз њих, али на хазарском тлу. На суседном простору, између Крима и Кавказа, нађени су поменути подунавски запони краја 6. — раног 7. stoleћа (Дмитриев 1982: сл. 3. 18-21). За народну ношњу 7-9. stoleћа, коју су носили, како се мисли Алани, уобичајени су лучни запони слични оним из Дмитриевке (Ковалевская 1981: сл. 64). Запони се појављују и у гробљима Паноније 8-9. stoleћа, али међу њима има римских, и зато датовање осталих примерака није поуздано. Неки, код којих се опруга са иглом надовезује на лук, могли би бити средњевијековни (сл. 195. 12-17), на пример у Нове Замки источно од Братиславе (Čilinská 1996: Т. 50. 290), Барањи (Kiss 1977: Т. 13, гр. 41.1) и Алатјану (Kovrig 1963: Т. 3 гр. 49).

На основу ових података може се делимично рекон-

струисати порекло загона Комани-Кроја културе: узорци из западног дела доњег Подунавља у раном 7. stoleћу пренети су у прицрноморске степе под бугарском влашћу. Посредни примерци настали су око средине 7. stoleћа, и групишу се током 8. stoleћа у источној Подњепровљу, у граничном подручју Словена окренутог бугарским племенима. Несумњиво од њих потичу запони Комани-Кроја културе, али у новом поднебљу израда загона настављена је и развијана само ливењем од бронзе у једностраним калупима, док је гвоздена игла са опругом преузета од загона Алана. Примерци широког лука у Панонији нису познати, али су нађени они из југоисточних области Хазарског каганата, који би се могли датовати у позније 8. и раније 9. stoleће. Произилази да се запони Комани-Кроја културе не могу датовати пре позног 8. stoleћа.

Датовање

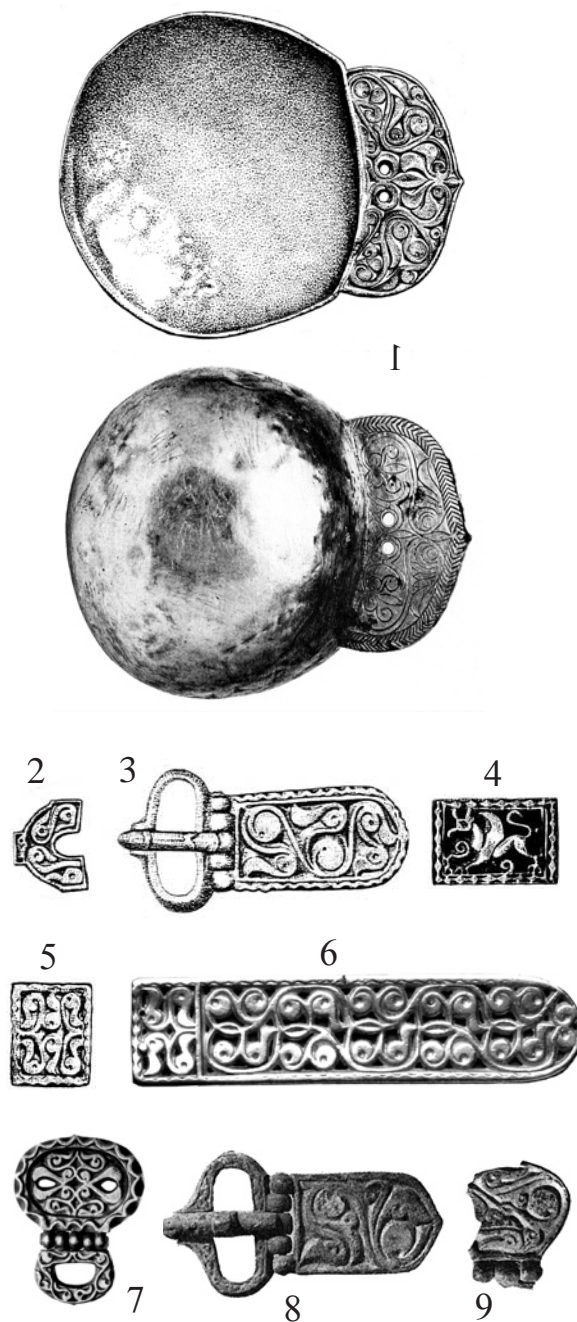
Из овог сажетог приказа види се сложен састав и разнородно порекло Комани-Кроја културе. За један део накита може се одређеније указати на области порекла. Са подручја Словена и Алана источно од Дњепра потичу лучни запони, а из предела око Блатног језера потичу кружни запони. Дуготрајна употреба загона у ношњи, у првом случају указује на кавкаске просторе, а у другом на Карантанију. То су, у оба примера,

преузети облици накита из Византије односно наслеђени од Античког доба. Наушнице одговарају оним облицима који су коришћени од Подњепровља до Подунавља и Истре. Полукружни привесци неодређено указују на порекло из северних предела. Од предмета из мушких гробова, као поуздано словенски могу се издвојити само врхови стрела врсте ластин реп, којих има на свим словенским просторима. Секире се стављају у гробове 8-9. столећа Салтовске културе, Алана, подунавских Бугара, Старохрвата и особене у гробове Мораваца. Сви окови воде порекло из степских предела између Дњепра и Кавказа, али их има и у северозападним пределима Паноније. Они су били особени за Алане, донекле за Бугаре, Мађаре и друге са тих простора, али не и за словенска подручја. Малобројне познате посуде чини се да припадају словенском грнчарству. Знаци на занатски рађеним словенским посудама из Хераклеје, бугарског су порекла, као и бројнији знаци на неукрашеном посуђу Старохрвата, али су ретки на посуђу бугарског Подунавља.

За датовање је важно да старији слој, који не припада овој култури, словенски, постоји у градовима – Кроји и Љешу; у Драчунема познатих налаза ове културе. Најстарији предмети Комани-Кроја културе настали су негде пред крај 8. а већина се мора датовати у 9. столеће. За овакво датовање за сада је слаба тачка недостатак одговарајућих лучних запона датованих у 8. столеће изван Балканског полуострва, односно оних који би запоне Комани-Кроја културе јасније одредили у 9. столеће.

Овде треба навести и познати налаз златних предмета из Врапа, различитог порекла, широко датованих и различито тумачених.³⁷ Тако угледни Јоаким Вернер, иако бележи сличности са Панонијом 8. столећа, ипак га датује у 7. столеће (Werner 1983). Данас не треба доказивати да налаз из Врапа не може бити старији од 8. столећа. Овај налаз одликује богатство незабележено у тој количини у Панонији. Упоредива је једино остава из Синиколаул Маре, са златним посуђем различитог порекла и датовањем од 8. до 10. столећа. Поред сувременог и старијег посуђа, налазу из Врапа припадају и делови појасева особених за подручје Паноније (сл. 200. 5-9); зато је несумњиво да оданде и потиче. Они не могу бити много старијег настанка од почетка франачких напада на Аваре, а могли су dospети у земљу негде у раном 9. столећу. То су окови каквих има уз источне и југоисточне границе Паноније, и у словенским гробовима. Најсличнија бронзана позлаћена копча са одговарајућим оковом, потиче из Златарева близу старог Хадријанопоља (Въжарова 1981: 53-54, сл. 24). Треба их повезати

са бугарским освајањем аварских области. Последице тих ратова су биле сличне оним из доба аварског насељавања у Панонију, када су Лангобарди и нека племена Словена принудно напустила Панонију. На прелазу из 8. у 9. столеће, родови Авара, као и ина племена њиховог каганата, могла су напустити Панонију.

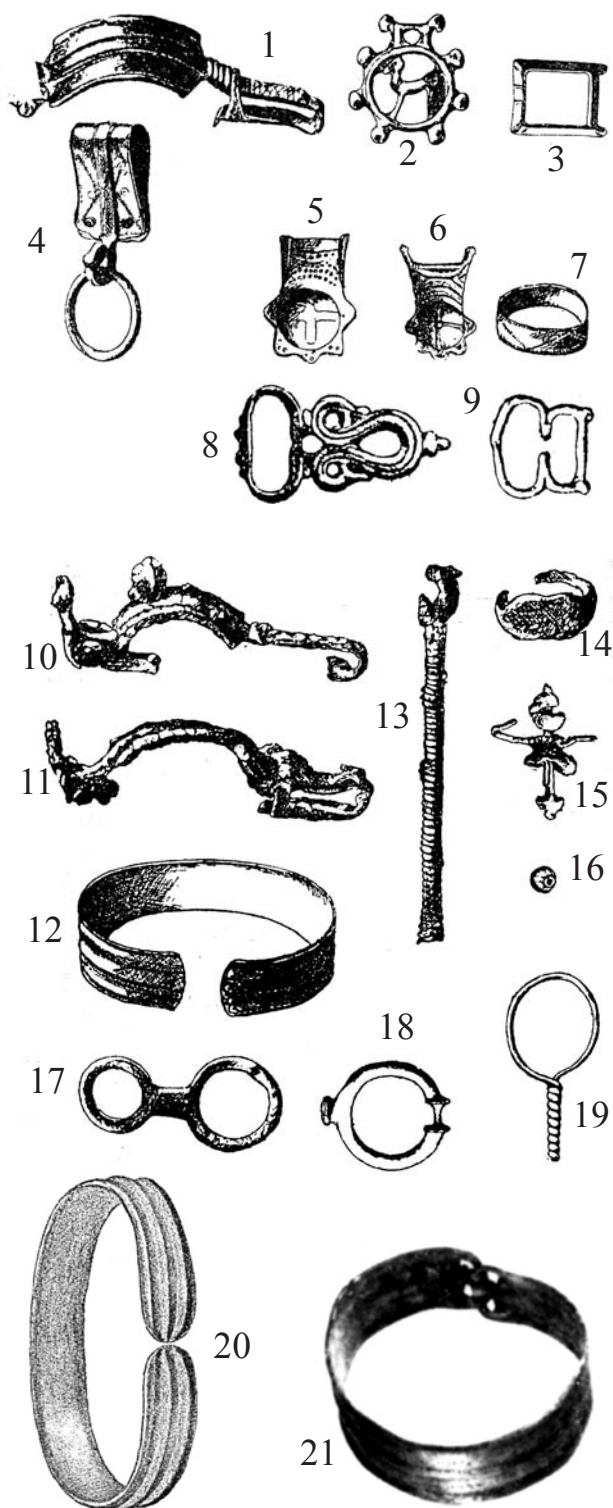

Сл. 200. Неки налази из Врапа, по разним изворима, (1-7); Златарево, Въжарова 1981. (8-9).

У Комани-Кроја култури се не види развој, што значи да је кратко трајала. Она више не постоји у 10. столећу. Међу најпоузданијим истраживачима гробља код Команија уз Каљају Далмачес био је П. Трегер (Traeger 1900: сл. 3-7). Он је објавио налазе из четири гроба. Временске и културне оквири одређују налази из гробова 1 и 4 (сл. 201). Налази искључиво Комани-Кроја

³⁷ Публикације о другом златном налазу из Албаније нису ми доступне.

културе су из гроба 1: лучни запон, пређица, гајка, оков са представом животиње (сл. 200. 1-4). У гробу 4 нађен је прстен са пентаграмом окруженим тачкама на кружној глави, какви се широм Југоисточне Европе датују у 9-11. столеће. Најзанимљивији је гроб 2, са два скелета и налазима значајним за датовање. Уз доњи скелет нађена су, два лучна запона (пар?), бронзана наруквица и бронзана наушница (сл. 201. 10-16).

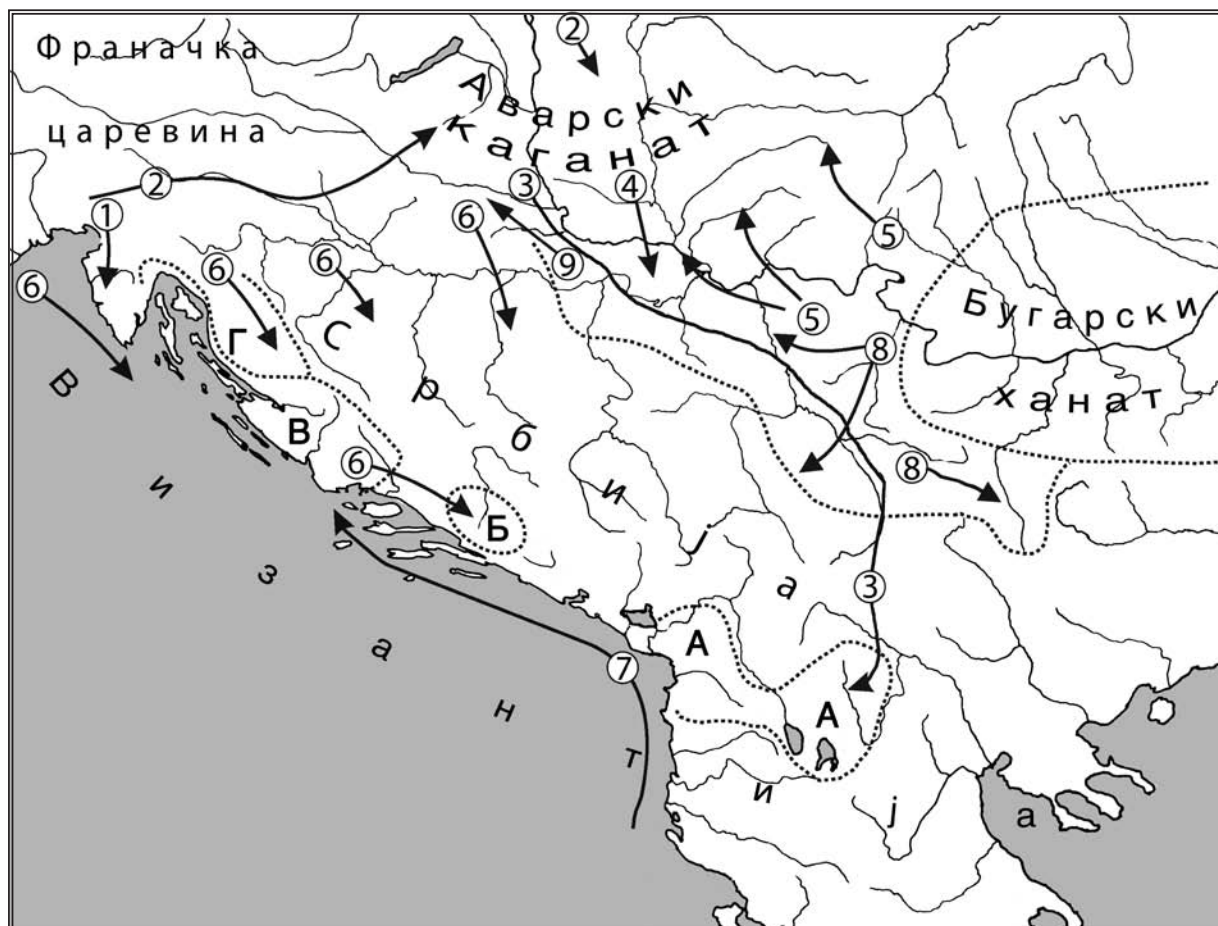
Сл. 201. Комани, гроб 1 (1-4); гроб 2, горњи скелет (5-9) и доњи скелет (10-16); гроб 3 (17-18), по Траегер 1902; околина Пеште, Hampel 1905. (20); Кроја (21), Anamali и Spahiu 1980.

Наруквица је отворених крајева, уздужно наребрена; зна се за још по једну такву из Команија и Кроје (Spahiu 1971: сл. 10; Anamali 1964: Т. 8. 1). Сличне нарукнице познате су из Паноније (Hampel 1905: Т. 79. 8; 173. 2). Делови сличних наруквица нађени су и у дугим курганима Кривича око Пскова, 7-9. столећа (Седов 1982: 51, Т. 19. 26, 28). Наушница је оштећена; на карици је сачуван привесак са две шупље бобице — горе је мања а испод карице је већа бобица. Такве наушнице се не датују пре 9. столећа (Dostal 1966: сл. 7. 29). Уз горњи скелет нађене су две различите наушнице са звездолико завршеним привеском, тракасти прстен, Митилени копча и копча врсте лира (сл. 201. 5-9). Тракасти прстен украшен је утиснутим тачкама (?) дуж ивица и поређаним у изломљену црту по средини. Такво прстење се изузетно датује у 9. столеће, а чешће касније, до у 11. столеће (Јанковић 1983: бр. 271-273; Манева 1992: Т. 75). Копче врсте лира такође се датују претежно у 9. па и у 10. — 11. столеће, а коришћене су у целој Југоисточној Европи. Копче по облику сличне овом примеру нађене су у долини Војусе (Vodinaku 1983: Т. 1. 12). Једна је нађена у старохрватском гробљу Нин – Ждријац (Белошевић 1980: Т. 42. 9). Дакле, видимо да се уз два покојника у једном гробу налазе предмети Комани-Кроја културе заједно са онима који се поуздано датују у 9. и 10. столеће. Могућност да је дошло до мешања налаза не мења датовање у 9. столеће, јер је реч о две генерације исте породице.

У 10. столећу у познатим гробљима нема више особина Комани-Кроја културе. На неким гробљима појављује се млађи накит 10-11. столећа. То је прстење кружних глава означено птицама, пентаграмима, или ливене наушнице са четири јагоде (Сард, Комани, Букељ). Али тај накит се не налази у гробовима заједно са оним Комани-Кроја културе, што значи да између њих постоји временски размак. То указује да је њен крај био нагао и насилан, негде на прелазу из 9. у 10. столеће.

Писани извори

Известан траг о носиоцима Комани-Кроја културе сачуван је у *Љетопису* попа Дукљанина. Реч је о досељењу неког народа, наводно Бугара, у време негде између византијских ратова са Готима у Италији (535-555) и мисије Светих Тирила и Методија, започете 864. Овде ћу сажето изложити то предање из *Љетописа* по основном рукопису (1950: 44-45), по потреби са латинским оригиналом у загради, уз навођење разлика у хрватској варијанти (X) и Марулићевој (M). Наиме, мноштво народа је кренуло од реке Волге (Volga), по којој добише име Бугари (Vulgari) односно од реке Велије (X). Предводио их је каган Крис (Kris, sagan), односно „баре“ — владар (X), војвода Бар (dux Bar-

Карта 8. Досељавање нових племена у јадранско приморје у раном 9. столећу: А — Комани-Кроја култура (Црвени Хрвати), Б — Лицики, В — Старохрвати, Г — Гудушчани. Политичке околности: Франци освајају Истру 788. (1), нападају и покорвају Аваре од 791. (2); носиоци Комани-Кроја културе селе се на југ (3); избеглице из Аварског каганата беже у Срем (4); Бугари освајају источне делове Аварског каганата (5); Франци нападају Србе и византијску Далмацију (6); Византија шаље флоту (7); Бугари освајају Поморавље и византијски Средец (8); Бугари ратују са Францима (9).

ris — М). Дођоше у земљу Силодуксију (Sylloduxiam provinciam), односно краљевство Сенобујију (X), Синбагију (regio Sinbagiorum — М), а потом су заузели Силодуксију, односно Следусију (X), Селеукију (Seleucia — М), па Македонију и затим покрајину Латина, онда званих Римљани (Romani) а сада, дакле у доба летописца, звани Моровласи, Црни Латини (Morovlachi, hoc est Nigri Latini vocantur), односно дођоше у Македонију и земљу латинску, некад званих Римљани, а сада Црни Латини (X), уз ратове са царем (Romanorum imperator — М) и краљем Владином; после су склопили мир са Словенима, јер су били пагани и говорили исти језик, тако да су даље живели у миру на тлу које су заузели (и цар и Владин су им плаћали данак — X).

Поставља се питање да ли у овим забележеним казивањима има неке истине и да ли је заиста реч о Бугарима, јер се највећи део тих обавештења не подудара са утврђеним подацима о насељавању Бугара у Подунавље. Поред тога, у даљем тексту више нема спомена Бугарима и њиховим нападима све до кнеза Јована Владимира, иако знамо да су Бугари не само напада-

ли Србију, већ су једном и освојили њене најважније делове. На први поглед ови наводи би могли да се подударају са подацима о Куверу, како се мисли једним од синова бугарског хана Куврата, који се са својим разнородним народом доселио из Паноније на Карамешијско Поље у Македонији (Баришић 1953: 126-136; Миг. II 1955: 211-216; Ковачевић 1986). Мисли се да је Кувер затим прешао у Нови Епир и тамо се населио са својим народом, око 660-680; доказ за то се види у налазу из Врапа (Werner 1983). Међутим, једина нова култура на границама Далмације је Комани-Кроја култура, образована, како сам показао, око 800.

Размотримо дали се може наћи још неки колико-толико поуздан податак у предању сачуваном у *Љетописцу*. Цела прича делује словенски. У њој се примећују етимологисања самог састављача текста. Народ Вулгара (Vulgari) је добио име по великој реци Волги (magno flumine Volga), а по хрватској варијанти потичу са „рике велике, ка се дии Велија“, али у њој не пише како се тај народ зове. По *Предању о прошлим временима* Словени су се насељавали у поречјима и по њима добијали

односно узимали имена, као што је потврђено многим примерима. Река Велика (Великая) протиче поред Пскова, на северу Русије. Да ли је реч о реци Волги, Велији, Великој или некој другој великој реци, тешко је утврдити. Поред петоро браће што су довели Хрвате у Далмацију по *СН*, Клукаса, Ловелоса, Косеница, Мухла и Хрвата, дошле су и сестре Туга и Буга, имена која подсећају на називе река, али могу бити и мушка имена.

Придошлице су дошле под вођством кагана Криси или владара са звањем бара, војводе Бара. Крикорон је отац Сауромата (*СН* 1991: 246-247, 254-255). Име војводе Бара ни звање „баре“ не морају да се тумаче бугарским језиком, могу и словенским, на шта и указује *Љетопис*, јер и такозвани „Бугари“ говоре истим, словенским језиком. Обар је словенски назив за Аваре (онај који живи у обору = Авар); у руском језику барин је значило дворјанин, господин, што одговара значењу у хрватској варијанти. Код нас је лично име Барь забележено у Позном средњем веку (Даничић 1863: 27). Богата земља у коју су дошли односно коју су освојили је *Sylo-duxiām provinciam*, Сено-бујија, *regio Sin-bagiogum*. Пада у очи сличност са Βαγι-βαρεία из *СН* (Οἱ δὲ Ἠρωβᾶτοι κατόκουν τήνικαῦτα ἐκεῖθεν Βαγιβαρεῖς, ...), нарочито ако се напише обрнуто, βαρεία-βαγι. Тако су први делови ових сложеница *sylo-*, сено-, *sin-*, *βαρεία*, а други *-duxiām*, *-бујија*, *-bagiogum*, *-βαγι*. Први део сложенице се односи у словенском, грчком и латинском на сакупљање, сабирање, житарицу, узимање. Барь је мушко име али и врло ситно жито, мухар (Даничић 1863: 27), а Мухло (Μουχλώ) је један од петоро браће Хрвата. Други део сложенице се односи на некакву власт — кнез, пурпур, богатство. Стиче се утисак да је реч о називу неке богате равничарске земље. Уколико је та земља једнака са Багибаријом из *СН*, треба је тражити негде на северозападу Паноније. Називи са 'бар' на почетку су особени за Словачку, где има топонима сложених са хрватским именом (Јанковић 1998: 142).

Освојена је Македонија, а затим и земља некадашњих Римљана, а у оно време Моровлаха који су Црни Латини. По хрватском тексту са Македонијом је уједно освојена и земља Латина, некадашњих Римљана, који се у време летописца зову Црни Латини. Скрећем пажњу да је Македонија назив земље, а у другом случају је освојена област названа земљом некадашњих Римљана, где у време летописца живе Моровласи који су једнаки Црним Латинима, дакле одређена је по народу који је настањује. Реч је о две раздвојене области. Македонија је била око Солуна (мада је једно време обухватала и Тракију); околност да се досељеници боре са византијском војском, уколико је то тачно, указује да не може бити реч о времену пре него што је Византија почела да на тим просторима обна-

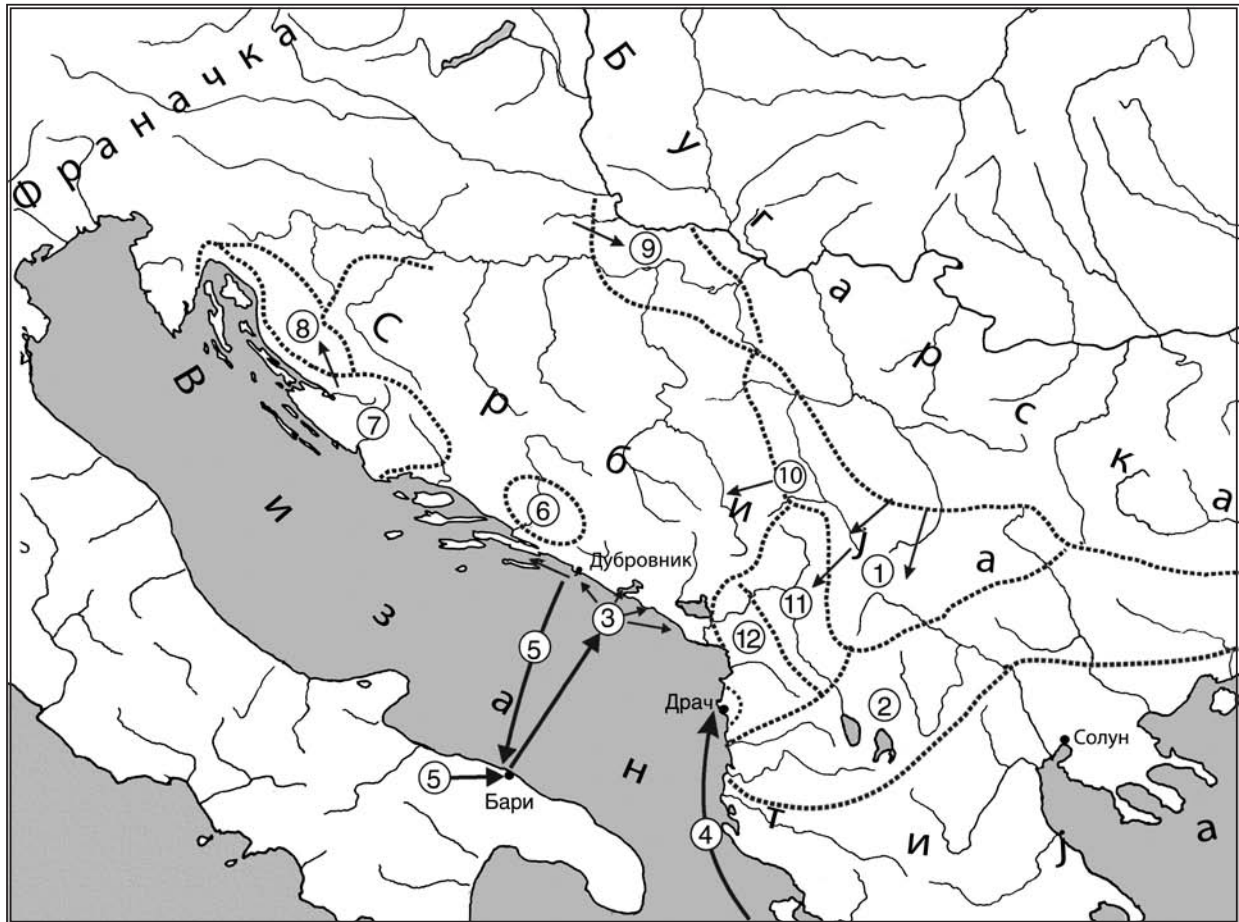
вља своју власт, дакле не пре краја 7, и вероватније ни пре краја 8. столећа. Латинске области почињале су некада од Повардарја, а у 7-8. столећу то су били само приморски градови, почевши од Улциња на северозапад. Како сам напред показао, Морлаци су племе Срба, касније насељених северозападно од Дубровника. Пре тога они су могли живети са Латинима управо на подручју Скадра, који су били ту насељени заједно са Србима око 600. године.

Дакле по *Љетопису*, може се наслутити сеоба неког словенског народа (Велија; баре, Бар; Сено-буја, Синбагија) са извесним сарматским присуством (Крис), као и бугарским утицајем (Волга, Вулгари, каган). Њихова сеоба је покренута из неких предела Источне Европе; прво су прешли у пределе Паноније, најпре северозападне (Багибарија из *СН*), затим су сишли у Македонију и потом заузели области Морлака са некаквим латинским присуством, или и Македонију и „баре Морлакију“. У првом случају „Морлакија“ би била западно од Македоније, односно у пределима Комани-Кроја културе. У другом случају, који би подразумевао да се досељени народ поделио, „Морлакија“ би могла бити приближно на положају старохрватске државе. Уколико се у области која је на крају освојена, заиста може рачунати са Латинима, то могу бити само предели од југозападне Дарданије до доњег Подримља у Превали. Треба напоменути да у Комани-Кроја култури постоји и једна византијска, можда латинска примеса.

У основним цртама прича из *Љетописа* подудара се са оним што је показало претходно разматрање Комани-Кроја културе. Њене особине су претежно словенске, под јаким ромејским утицајем (грчким или латинским), са бугарским присуством и могућим аланским (сарматским) особинама. Пореклом је из словенских предела окренутих тада бугарским степима, и заиста има везе са северозападном Панонијом. Њени носиоци су заузели пределе између Охридског и Скадарског језера, што се свакако морало одиграти силом. Вест да говоре истим језиком као и Срби, потврђује да су били ипак словенског говора.

Закључак

Питање је шта Комани-Кроја културу повезује са Старохрватима? То су пре свега бугарске особености гробаља и време досељавања око 800, затим нешто женског накита (полукружни привесци), гробне конструкције познате и на Дњестру; можда коришћење крутих огрлица и прапораца, секире. Остале сличности су опште; кресива и ножеви припадају гробним налазима и других народа. Најочигледније сличности виде се на грнчарији, као што је она из Хераклеје

Карта 9. Поморје у другој половини 9. столећа: бугарска освајања до 864. (1) бугарска освајања око 865. (2); Сарацени освајају Боку и нападају Дубровник; Византијска флота разбија опсаду Дубровника (4); ослобађање Барија од Сарацена (5); Захумље (6); Слободна Хрватска (7); Лика, Гацка и Крбава ослобођене од Франака заједно са Хрватима (8); Кнез Коцељ држи Другу Панонију — Срем (9); Неуспео напад Хана Бориса на Србију (10); Изгубљена Метохија у нападу Клонимира (11); Бугари покорили Црвене Хрвате (12).

— посуда са дршком и лонци са знацима налик су оним из старохрватских гробова. Међутим, нејасни су услови њихових налаза и питање је да ли се неки могу датовати до 10. столећа. Као да је реч о становништву смишљено насељеном у напуштеном граду, што се уклапа у положаје гробала Комани-Кроја културе уз утврђења. То као да указује на некакав договор са Византијом. Један од два лонца нађена у гробовима Комани-Кроја културе укопанам у рушевине базилике Светог Еразма (Маленко 1976: сл. 15), веома је сличан примерку из Лучана у Цетини (Милошевић 1984: сл. 23, 24а). И други лонац из Светог Еразма, без украса, ненаглашеног врата и широког отвора, наликује неким лонцима из Цетине, мада они имају наглашен врат. Занимљиво је да у старохрватским гробовима са низа налазишта у Цетини, новонасталом граничном подручју према Србима, нема лонаца украшених валовницама.

Друго је различито — чешљеви, игленце, наушнице, пршљенци, итд. Део разлика проистиче из потчињености Старохрвата Франачком царству

(оструге, мачеви, ведрице) или византијском утицају на носиоце Комани-Кроја културе (копче, неки накит). Под франачким притиском и племена Великоморавске кнежевине су променила ношњу — напустили су ону аварску са особеним појасима и аварско наоружање, и преузели оно франачко. Старохрвати су променили ношњу и највећи део ратничке опреме, а Црвени Хрвати нису. Али део разлика потиче из претходног раздобља, као што су стављање чешља или кључа у гроб, што су Старохрвати примили на неки начин у Панонији или у приморју.³⁸ Нема номадских коштанних оплата лукова (али врхови стрела показују да су у гроб често полагани дрвени лукови) и сабљи, као у Салтовској култури, мада у неким њеним гробљима има три пута више секира него сабљи и лукова (Дмитриевка). Код Старохрвата се примењује стављање лонаца у гроб, као и у Салтовској култури и код Авара, што у Комани Кроја култури није случај (осим у Светом Еразму), можда под утицајем хришћанства. Ове разлике показују

³⁸ Што су Старохрвати примили од раније насељених Словена, као оних у Истри, мада се кључеви могу наћи и у истовременим гробљима Грчке.

да су се носиоци обе културе, уколико су припадници истог народа, старохрватског, раније поделили, да можда нису живели заједно ни у Панонији. Разлике су свакако произашле и због мешања са племенима другачијих култура. Код Старохрвата нема оних панонских хришћанских особина као у Комани-Кроја култури (кружни запони и уопште женски накит). Поред тога, код Старохрвата има понекад предмета особених за Аварски каганат, којих нема на подручју Комани-Кроја културе, са изузетком раскошних налаза (Врап).

У северозападној Панонији могло је бити Хрвата насељених после сеобе Кувера, негде између позног 7. и средине 8. столећа. Када су Франци заузели те пределе и покорили западна племена аварског каганата, преселили су Старохрвате у Далмацију. У то време су Црвени Хрвати могли избећи у Епир из Паноније или неких других предела, можда у савезу са потомцима заробљених Ромеја. Ово се може уклопити у податке из СН. Бела Хрватска је могла бити једно време негде око Братиславе и Беча, али се може тражити и у Подњестровљу (Седов 1982: 126). Подручје Дњестра је било у суседству Бугара, и ту је било услова да се Хрвати укључе у састав Бугарског односно Хазарског каганата и да приме неке особине њихове културе, уз истовремено непрекидање веза са источнословенским племенима. Такви услови постојали су и западно од Доњеца. Не треба занемарити ни учешће Алана у Бугарском а касније Хазарском каганату, па ни Гота. Овим само указујем на могуће путеве решавања ових занимљивих археолошких и демографских питања, која тек треба проучавати.

Дакле, још нема неспорних археолошких доказа да су носиоци Комани-Кроја културе Црвени Хрвати, али доступне околности упућују на то — досељење изгледа из Паноније у приближно исто време, писани извори мада млађи, извесна археолошка сродност. Са друге стране нема ничег што ову културу у 9. столећу повезује са гробљима и погребним обредима Срба (Камено, донекле Свач), као што су тризна и громиле, одсуство појаса, предмета ношње, оружја, прилога. То указује да су једна другој биле стране културе.

У сваком случају, Комани-Кроја културу не треба повезати са потомцима пресловенских домородаца, како се то уобичајено чини, већ са досељеницима из области северно од Црног Мора и из Паноније. Расположиви писани извори о становништву на простору од Охридског до Скадарског језера непоуздани су и недовољно проучени. *Љетопис попа Дукљанина* не познаје ни Аваре ни Арбане, Албанце, већ бележи Црвену Хрватску, што подразумева постојање истоименог народа, на одговарајућем простору у Приморју, приближно

између Боке и Драча. Са овако одређеним границама Црвених Хрвата, простор Комани-Кроја културе се делимично подудара, јер се ширила од Скадра на исток.

Датовање Комани-Кроја културе Црвених Хрвата може се доста поуздано одредити. Њихово досељење морало се одиграти између 791. године, када су Франци задали први и највећи ударац Аварима, и 814, када су Бугари коначно потчинили источне пределе Паноније, дотле под аварском влашћу. Самосвојност Комани-Кроја културе указује да се образовала самостално, на традиционалној ношњи са коришћењем запона и различитих окова донетих из руских предела, преко Паноније. Црвени Хрвати нису се морали одвојити од Старохрвата у Далмацији, већ још у Панонији, ако не и пре тога. Они су могли избећи испред Франака и населити се између Охрида и Скадарског језера. Околност да су њихова гробља уз утврђења, показује да су посели та утврђења, односно да је образована утврђена област. У Сарду је у оквиру бедема нађен и слој са налазима Комани-Кроја културе, а нема сумње да је тако било и у Љешу, Каљаји Далмачес, Кроји, итд. То указује на Византију и савез, односно договор о одбрани залеђа Драча. Ту су посредници могли бити потомци Ромеја из Паноније. Можда је Византија успоставила везе са Хрватима још у пределима Кавказа.

Носиоци ове културе могли су бити хришћани, јер у гробовима нема изразито паганских прилога, као што је храна (у лонцима). То показује и постојање епископија у 10. столећу у залеђу Драча, међу којима су Хунавија и Крон. Хришћана има и међу Аланима, са сличним гробним инвентаром. Ако су Црвени Хрвати били већ тамо покрштени, тиме би се објаснио помен Хазара, Бугара и Хрвата у *Љетопису* (1950: 48-49). Наиме, Константин Филозоф (Свети Ћирило) обратио је земљу Хазарију у хришћанство, а потом и бугарски народ. По хрватској варијанти, Константин Филозоф је пошао у Хазарију да проповеда хришћанство, у које обрати сву Бугарску; он је пошао у Хазарију где су га добровољно примили, и тамо је пребивао народ „Свети-пук“, који је он обратио. Можда су неки Хрвати у тим пределима, где је било и Гота, примили хришћанство, знатно пре Светог Ћирила, можда још у 7. столећу (папа Мартин је умро у прогонству у Херсону 656). Ово се можда може повезати са предањем да су Хрвати покрштени у време цара Ираклија добили од папе заповест да не нападају туђе земље, а њих ће бранити бог Хрвата (СН 1959: 42).

Узрок краја Комани-Кроја културе, која се није одржала до 10. столећа, треба тражити у ширењу подунавских Бугара на запад. Хан Борис Михаило (852-889) је заузео брсјачке области око Охрида у време када је

крштен, дакле око 864. године. По СН, хан Борис је једном напао Хрвате, али није могао ништа да учини, па је закључио мир (1959: 44); Хрвати нису плаћали Бугарима данак, али су често размењивали поклоне. Одавно се уврежило схватање да су Бугари тада напали „панонске“ Хрвате негде у Посавини, о којима иначе нема писаних података. Чини се природнијим да су Бугари пробали да покоре Црвене Хрвате по освајању области Охрида, али су одбијени. Гробље Комани-Кроја културе, укопано преко базилике Светог Еразма код Охрида, треба датовати до тог времена. Такође би и налазе грнчарије из Битоља, посуду са дршком и лонце обележене знацима, уколико сви припадају једном слоју, требало датовати у исто време. Из тога произилази да је морало уследити расељавање неког становништва из области Преспе и Охрида, можда њихово исељавање на запад, што би могло да објасни појаву предмета Комани-Кроја културе дуж јадранске обале северозападно од ушћа Дрима.

Када је касније уследио напад на Србију, у коме се не спомињу Хрвати, природно је претпоставити да су Бугари избегли истовремено укључивање Хрвата у рат. По свој прилици су напали из више праваца, да би поделили српске снаге и лакше остварили победу. Природни правци напада били су према Дрини и Лиму, и то долином Рашке ка југу, затим долином Моравице, и на северу преко Зворника и Посавине. Бугари су напали Србе и били поражени у време браће Мутимира, Стројимира и Гојника, негде 879. Мутимирови синови Борен и Стефан су испратили Владимира, заробљеног сина бугарског хана Бориса, до границе односно Раса (СН 51-52), што указује да је областима одатле на запад управљао Мутимир, а његова браћа неким суседним областима. Војску коју је предводио престолонаследник Владимир са 12 великих бољара, поразио је Мутимир, иначе не би он јемчио за безбедност заробљеника. Хан Борис је нападао на неком другом правцу, вероватно усмереном на престома места у Босни, очигледно без одлучујућег успеха, па је морао да се повуче да би ослободио сина.

Потом је, по СН, из (Старо) Хрватске стигао Петар,

који је тамо раније избегао од стрица Мутимира, сада покојног, и протерао његове синове, браћу од стрица, у (Црвену) Хрватску, 892. Потом је у СН забележен напад Клонимира, сина протераног Мутимировог брата Стројимира, вероватно 897, који је „избегао“ од Бугара и освојио град Достинику (у Хвосну, односно данашњој Метохији?), са намером да преузме власт у Србији, али је погинуо. Не бележи се даља судбина Достиника, тако да је од тада Метохија могла прећи у бугарске руке.

У то време, најпре 897, морале су страдати области Комани-Кроја културе. Црвени Хрвати су тада укључени у Бугарски ханат, а радионичка средишта су им угашена. Касније, у 10. столећу, једва да још има археолошких трагова Црвених Хрвата. Приликом склапања мира 896-904. године, Бугарска је вратила Византији 30 утврђења са становништвом у области Драча (Златарски 1971: 321-322). Јеш са гробљем Комани-Кроја културе био је утврђење Драча средином 10. столећа. Значи да и остала утврђења Комани-Кроја културе можемо повезати са тих 30 утврђења која су признавала власт Византије. Налази Комани-Кроја културе дуж приморја до Хрватске, можда потичу од избеглица, расељених по приморским градовима.

У време краља Михаила и краља Бодина српска држава се простирала до области Охрида. То показује назив једне градине западно од Охрида, „Каљаја е Бодинет“ = „Бодинова тврђава“. Такво ширење државе у време краља Константина Бодина ослањало би се вероватно на старијем српском становништву у Томорској жупи, и природној потреби тамошњих Срба и Словена, укључујући Црвене Хрвате, да се заштите од инородних Арбана. Византија је могла населити Арбане уз пут Солун — Драч (via Egnatia) управо да би учврстила своју границу према Србима, од којих је у време кнеза Војислава претрпела озбиљне поразе. Ово би било вероватно још једно објашњење зашто византијски извори у то време мешају Србе и Хрвате. Проучавање хрватских археолошких трагова у време њеног укључивања у склоп Србије под краљевима Михаилом и Константином Бодином, излази из задатака ове књиге.

Мали типар кнеза Стројимира

Део рамена крчага из Чечана за плаћање пореза вином.

Зета у Србији

Како смо видели, нема археолошки препознатљивих посебности Диоклеје. Цела Зета са Поморјем је саставни део Србије, што показују натписи у којима се спомињу владари Вишеслав и Петар. Тек по бугарском освајању Србије, 924, може да се рачуна са успостављањем Диоклеје. Црква из Дукље, за коју се мислило да се може изједначити са црквом Свете Марије из *Љетониса*, могла би бити покушај бугарског утемељења потоње Диоклеје, везане духовно за Бугарску. Она је можда подигнута управо у Дукљи да би успоставила континуитет са старом римском Диоклејом, и тако се поништили Дољани са црквом живом између 5. и 10. столећа. Међутим, етнички основ за образовање нове архонтије, Диоклеје, није се могао наћи у Зети — *СН* ништа не зна ни о владарима ни о посебном народу Диоклеје. Та Диоклеја постала је у житијима Немањића „славна“ отаџбина, свакако зато што је ту успостављено српско престоно место у време значајних владара Србије: Вишеслава, Мутимира, Петра, а нарочито у време њихових наследника, Војислава, Михаила и Константина Бодина. Они који су подметнули Дукљу као некакву државну творевину истоименог народа, превидели су народно повезивање Дукљана са Сатаном. Да има неког наслеђа из римског доба, сачувало би се кроз назив провинције (Превале, што би заправо могао бити словенски назив), име народа који ту живи или кроз назив престоног града, а то је био Скадар, а не пуста Диоклеја. Такође је неоправдано видети неко посебно словенско племе које би населило управо данашњу Црну Гору односно средњовековну Диоклеју.

У 7-8. столећу данашња Црна Гора била је мирна унутрашњост; непријатељски Авари били су далеко на северу, а Лангобардина другојобали Јадрана. Почетком 9. столећа стање се променило досељавањем носилаца Комани-Кроја културе, односно вероватно Црвених Хрвата, на просторе између Охридског и Скадарског језера. Потоња Диоклеја постала је крајиште, иако су са досељеницима успостављени пријатељски односи. У 9. столећу Зета је била престона област Србије, можда најважнија уз Босну. То је било условљено угроженошћу и губљењем територија на истоку и западу, што је наметнуло чвршће везе и потребу за узајамном сарадњом са Византијом, преко приморских

града. Те везе је Византија често јачала преко Цркве.

По освајању Србије 924, темељи цркве откривене у Дукљи могли би бити сведок покушаја Бугарске да Зети наметне поданичке односе уз помоћ коришћења српског отпора тројезичницима, преко словенске службе, односно контролисаног епископа. Србија је обновљена под Чаславом уз помоћ Византије, али у приморју у то време постоје и Диоклеја, Захумље, Травунија па и Конавле, као посебне архонтије. У *СН* је забележено средином 10. столећа да Захумљанима, иако су Срби, влада род од Лицика (отуда икавица), а да је жупанија Травунија издвојена у архонтију вољом самог владара Србије. За Неретву и Диоклеју нема података о владајућој династији, али се Неретва не спомиње међу адресама у *Спису о церемонијама*, већ малецко Конавље (1955: 78). Диоклеја је могла настати као посебна архонтија или по вољи бугарског цара Симеона, или по вољи Цариграда после његове смрти, у настојању да ослабе Бугарску и учврсте своју власт. Није занемарљиво да „Диоклеја“ није самоназив, као ни „Захумље“, „Паганија“, па ни „Неретва“. То су називи за делове народа, српског, изведени од места где живе. Треба узети у обзир да је морало бити и других припадника старе владарске династије осим Часлава, који су могли настојати да за себе обезбеде власт. Како било, чињеница је да на подручју Зете извесно време после освајања Србије нису забележене стваралачке делатности — нема цркви поуздано подигнутих, обновљених или снабдевених каменим украсом после прве четвртине 10. столећа. Назив „Диоклеја“ утемељен је вероватно бугарским подизањем цркве у самој Дукљи.

Успостављање државе

О држави сведоче владари, власт, државни апарат, прикупљање пореза, одржавана путна мрежа, усмеравање привреде, трговина, односи са суседима и томе слично, наравно организована војска и Црква. Сачувана писана сведочанства о српској држави постоје тек од последње четвртине 9. столећа. Међутим, поједине вести и археолошки налази, посредно сведоче о наведеним особинама за препознавање постојања државе од 7. столећа. Уобичајено се то доба

види као време друштвено неразвијених склавинија, а Срби као скупина која тек почиње да намеће суседним Словенима своје племенско име. Ако су Срби били насељени од стране Царства на византијско тле, онда су морали бити и пре тога организовани и довољно моћни. За такав поступак Византија је морала имати неки интерес, било из сопствене слабости било из користи. Археолошки налази показују да су Срби примењивали, заједно са неким другим Словенима, своју културу, сопствене погребне обреде, свој начин становања, грнчарију и начин спремања хране, итд. Тако нешто не би било могуће да становништво није било довољно бројно, да нису имали војне заповеднике, да нису имали усклађену занатску производњу. Број Срба насељених у Далмацију крајем 4. столећа тек треба да се утврди. У сваком случају, ти Срби су до краја 6. столећа имали довољно времена да се потпуно упознају са начином деловања византијске провинцијске управе и устројством војске.

Из различитих извора се зна да су Срби, као и неки други Словени, имали наследног владара. Под њим су били жупани са великом самоуправом, који су управљали жупанијама, као обласним целинама. *СН* бележи да су Срби дошли у Србију а потом у Далмацију из Бојке предвођени својим владаром, вероватно млађим престолонаследником. Његови потомци су владали и средином 10. столећа. Од њих је Вишеслав, први именом наведен, забележен и на натпису крстионице, вероватно са Превлаке, као војвода (*dux*). **Археолошки је потврђено и име Стројимира**, протераног брата архонта Мутимира, његовим малим печатњакком. Име још једног владара, Петра, који по *СН* држи власт у Србији почетком 891/2-917, забележено је на Градини и на делу Пељешца у Неретви, тада у саставу Србије. У *СН* је записано да је архонт Србије Властимир поставио свог зета, који је био син жупана, за самосталног архонта Травуније. У Захумљу над Србима влада средином 10. столећа Михаило, син архонта Вишете, родом од Лицика са Висле. О владарима или управницима Диоклеје нема података, осим оног са изгубљеног печата, на коме је убележен Петар архонт Диоклеје (Жиречек 1952: 69-70); могао би бити византијски намесник из времена после цара Симеона. У делу цара Константина VII Порфирогенита, Спис о церемонијама, бележе се архонти Србије, Захумљана, Конавља, Травуније и Диоклеје, што ће рећи да су то тада биле посебне земље, са посебним владарима, а то је време када се Србија обнавља пошто је становништво било расељено после бугарске победе и окупације 924. По *Љетпису*, владари су имали звање краља, гех. **Грчки извори су имали склоност да омаловаже стварне односе у владарским звањима**

суседних држава, па је питање како треба тумачити одредницу „архонт“ — јер архонт Властимир поставља зета за архонта, што никако не може да значи да га је учинио равноправним себи. У исто време латински извори називају словенске владаре краљевима, као што Готшалк титулише словенског краља Трпимира.

О моћи владара можемо да судимо по двору на Градини, саграђеном у 9. столећу, најпре под Мутимиром. Ту је несумњиво становао лично владар. Доњи делови четвороугаоног дворца са двориштем у средини, зидани су каменом, а горњи делови били су, можда, дрвени. Око дворишта је низ зграда међусобно повезаних, а величином се издваја истакнута правоугаона грађевина на северозападном углу, површине око 50 м², која је имала најмање један спрат и поткровље. Друге просторије су издужене, без зиданих преградних зидова. Имају површину од 215 и 320 м². То указује на њихову намену — ту су била складишта за прикупљен данак, који се плаћао пшеницом, просом и вином, а свакако и другим производима. На спратовима је та велика површина могла имати различите намене, пре свега стамбене. Може се нагађати да су уз дебље зидове на северној и источној страни биле наслоњене дрвене зграде. У њиховом приземљу могла је бити штала, а на спрату сеник и станови за послугу. Ова сложеност двора, указује да је владар око себе имао не само обичну послугу (кувари, коњушари, соколари итд), већ и људе различитих задатака на двору и у држави, познатих из суседне Хрватске или из каснијих времена, као што су тепчија, казнац, слуга, ставилац, итд. Јасно је да су ту негде и за њих морали постојати посебни станови, у двору, поред њега или изван Градине. Ту је и придворска црква са гробницом, вероватно ктитора (архонта Мутимира?).

О местима боравка жупана још се мање зна, мада је њих било много више. За Облик се зна да је био седиште жупана, али није вероватно да је он становао на врху брда Владимир, где је било утврђење. Његов двор треба тражити негде у подножју, или можда у Свачу. Пример Данаела, показује да је било властелина који су били довољно моћни да подижу цркве. Било је и богатих свештеника, као Јован који је платио да се направи басен Вишеславове крстионице која вероватно потиче из манастира Иловице на Превлаци.

Писменост

Устројена држава обично подразумева и писменост, односно бележење обавеза, давања, количина, складишта и сличног. То се могло одвијати и без писма, путем белега, ознака, рабоша, односно уписивањем знакова који су имали бројчану вредност, а да се садржај подразумевао. Из Чечана на Косову

потиче део крчага којим је плаћан порез, на коме је запремина обележена уједно са 6 зареза изнад крста и словима испод крста. Дакле, упоредо су постојала два система за бројање и мерење — стари, цртама, и нови, глагољским словима. Најстарији познати натписи у неспорно српском манастиру, Иловици, писани су латински. То говори о литургијском језику цркве у Поморју, коришћеном можда у унутрашњости (Студеница Хвостанска). Нешто млађи печатњак архонта Стројимира имао је грчки натпис. У Бугарској се користио грчки језик, или само писмо, за писање бугарским језиком. Не зна се да ли Стројимиров печатњак потиче из доба када је владао делом Србије, или када је живео у Бугарској; Свакако показује да је знао и користио грчки језик, а тако је морало бити и са државним писарима. Треба претпоставити да су децу владара школовали и грчки монаси, а вероватно су слата на универзитет у Цариград, Солун или друга средишта грчке учености. Свети Вацлав, чешки кнез, унук Српкиње Свете Људмиле, прво је научио грчки а затим и латински. Чим је створено словенско писмо, Срби су га одмах пригрлили и увели у званичну употребу. Може се нагађати да је тако било у време архонта Мутимира, али не и у време Петра; ту је морало бити неких сукоба, јер је Римска црква била против словенског писма. У време Јована Владимира опредељење је било јасно, он је морао писати словенским писмом. Било би разумљиво да се у његово време раширила ћирилица, пошто је школован у Охриду, где су забележени истовремени ћирилични натписи, као и у оближњим Битољу и Прилепу. Међутим, држава је још увек користила глагољицу, како сведочи натпис из Чечана. То показује да су у Србији постојала културна средишта, по свој прилици у манастирима, која су сачувала глагољицу, можда и као вид отпора тројезичницима и бугарском окупатору.

Војска

Важан део државе је њена војска и устројство одбране. Рат се често помиње у историји Срба коју приказује *СН*. Одатле сазнајемо да је Србија дуго, око једног столећа, одолевала Бугарској, иако је постепено губила територије на истоку. Бугарска је тада била сила која је угрожавала и сам Цариград. Заправо, повлачење Србије пред Бугарском започело је већ у 7. столећу, из предела данашње Неготинске крајине. Са друге стране знамо да ни Франачка, тада већ Западно римско царство, није успела да савлада Србију у покушају да загосподари некада римском Далмацијом, мада је освојила неке њене западне пределе. То значи да је Србија имала значајну војну моћ, дакле и добро устројену војску и границу брањену тврђа-

вама и крајиштима. У одбрани земље Зета је морала имати значајну улогу, јер је постала крајиште прво према Комани-Кроја култури, потом према Бугарској, а на крају према Византији. О томе и данас сведочи назив Крајина за област између Улциња и Скадра.

Најстарији подаци о српским ратницима сведоче о коњаницима; Масуди наводи старији податак да се умрли Срби, односно владар и жупани, спаљују са својим јахаћим коњем. О том добу поштовања коња као саборца, сведочи низ топонима (Јанковић 1998), а међу археолошким предметима лик лежећег коња у налазу бронзаних матрица 7. столећа из Бискупије код Книна, елитне трупе франачке војске чинила је коњица, а њени припадници су сахрањивани са остругама, као знаком свог племићког сталежа. Таквих гробова има у потоњем Захумљу, према граници Травуније. Са подручја Зете располажемо сличним али млађим археолошким подацима о коњаницима — то су копча и језичак са каиша којима су оструге учвршћивање за обућу (сл. 52. 1, 8), из доба борби вођених за Градину.

Србија је имала флоту, која је била најјача код Неретљана, јер су они држали острва Брач, Мљет, Хвар и Корчулу и можда највећи део Пелješца. Бродови су били неопходни и око Дубровника и у Боки. Забележен је напад Словена (Срба) на лангобардски Сипонт 662. године. У нападу на сараценски Бари 871, по *СН* учествује војска коју шаље Византија, „заједно са Хрватом, Србином, Захумљанином и Травуњанима и Конављанима и Рагужанима, са свима из градова Далмације,“ итд.; „хрватске и остале словенске архонте становници Рагузе (Рауса) превезоше на својим бродовима у Лангобардију.“ Ова вест не делује сасвим уверљиво. Откуда Конављани уз Травуњане, који су добили архонта око средине 9. столећа, а Конављани не пре друге четвртине 10. столећа? Од становника архонтија ту се не спомињу Неретљани и Диоклићани; оправдање би се могло наћи у томе да је флота Диоклеје уништена у арапском нападу 866, или да Диоклеја тада није постојала као самостална кнежевина. Одсуство Неретљана могло би се објаснити тиме да они нису признавали византијску власт, међутим, да ли би се одрекли пљачке? Са друге стране спомињу се Срби, па није јасно да ли је реч о онима из кнежевине Србије 10. столећа или онима из Диоклеје и Неретве. Није јасно ни откуда Дубровнику толико бродова да превезе сву ту војску, ако га Арапи држе под опсадом са 36 бродова, а византијска флота га ослобађа флотом од 100 бродова; по свој прилици Рагужани нису имали више од око 20 бродова. И зашто би превозили Хрвате, који наводно имају флоту од 180 мањих и већих бродова, са око 5.000 људи. Може бити само реч о превозу ратника добровољаца, који су се ода-

звали позиву Византије ради стицања славе и плена.

За сада се не може утврдити колико су тачни подаци Љетописа о организацији државе и војске, у којој се спомињу банови, сатници, жупани. Војску је предводио владар, његови синови или челник. Банови³⁹ су могли бранити крајишта, по узору на устројство одбране некадашње византијске границе на Дунаву. Свакако су постојали заповедници у чину десетара, сатника-стотника, а изнад њих и тисућници. Жупани су били управници, дакле искусни домаћини, у својим млађим годинама можда сатници. Можда у овом смислу треба тумачити вест да је Властимир поставио свог зета, сина жупана Травуније, за архонта и учинио га самосталним, то јест, да га је заправо поставио на положај вишег заповедника. Данаел хурсар који је посветио цркву Светом Стефану, могао би бити заповедник флоте, јер од тог звања потиче реч гусар (данас пљачкаш на мору), а касније хусар, лако наоружани коњаник. У позном средњем веку забележено је гоуса, гоусарь (пљачка, разбојник на копну) али и лично име Гоусинь (Даничић 1863: 246), као и хоурьсарь (latro), хоусарь, разбојник на мору односно гусар (Даничић 1864: 438).⁴⁰

Привреда

Србија је морала располагати значајном привредном снагом, која је омогућавала успешан и дуготрајан отпор завојевачима. Та привредна снага није се могла заснивати на кожама или воску, већ на нечем вреднијем. То су на првом месту морали бити метали — сребро, олово, гвожђе. Овде се морамо запитати, одакле Византији сребро за ковање новца у току кризе у 7. столећу (а и касније), када је било недовољно златног новца. Тек након што се спроведу анализе сребра у новцу и накиту, знаће се нешто више о његовом пореклу. Није случајно да су важна средишта 10. столећа, као што су Сочаница и Звечан, била управо у рударским областима Копаоника и Рогозне. Кованици нађени у громилама потврђују не само коваче, већ и црну металургију, макар ону најједноставнију. У сваком значајнијем насељу добијано је гвожђе, топљењем сировине и ковањем. У исто време је добијање гвожђа у равницама дуж Дунава било много сложеније.

Значајну улогу морала је имати и со, неопходна стоци. Познато је да су Немци тражили од Бугара да спрече извоз соли у Велику Мораву. Било би природно да се Велика Морава окрене увозу из савезничке Србије, која је располагала рудницама

соли на северу (Соли = Тузла) и соланама на мору. Тако долазимо и до трговине; у време бугарских напада, византијска трговина и остале везе са Великом Моравом морале су се одвијати преко Србије.

Србима, као и осталим Словенима, новчана привреда била је туђа; прихватају је тек у 13-15. столећу. Зато су новци изузетно ретки у 7-10. столећу, а где су познати, као из неких приморских градова, указују на византијску односно латинску привреду. Тако располажемо подацима о новцу 7-10. столећа из Скадра и Дубровника, али није познат са ископавања Превлаке или Мајсана. Било би природно да се новац пронађе на налазиштима која су освојена, онај сакривен или просто изгубљен, макар да је реч о манастирима који су опљачкани, али тога нема. Место новца су понекад коришћене сребрне гривне, крзна и слично, што се одржало до 14. столећа, како сведочи представа Јуде који прима сребрњаке на живопису из Старог Нагоричина (Тодић 1993: Т. 5). Наравно, порески систем је постојао и без новца. Податак из повеље цара Василија II Охридској архиепископији по победи 1018, о правима Словена, да ће плаћати порез као и дотле мерицом пшенице, мерицом проса и крчагом вина, археолошки је потврђен. Из Чечана на Косову потиче део крчага (Томовић 1991) којим је плаћан порез у вину у 10. столећу, са глагољским записом да садржи шест мерних јединица. Из овог произилази да су постојале мере за житарице и течност, као и да су оне биле контролисане од стране државе. Тек треба проучити које су то мере и како су контролисане, да ли су ту епископи имали одређену улогу, као у рановизантијско доба. У сваком случају, постојали су стандарди, правила, порезници, сабирна места, магацини и пратећа служба за попис, превоз, одржавање, распоред, надзор, итд. Потоње византијско напуштање тих словенских права завођењем пореза у новцу, изазвало је велике устанке и ратове од Београда, Мораве и Тимока до Повардарја и Подримља, значајно помаганих из тада независних делова Србије.

О пољопривреди се могу доносити само посредни закључци, јер не располажемо подацима о пољопривредном оруђу или плодовима. У Зети је морало бити развијено виноградарство, како указује најамнина коју су Дубровчани плаћали за винограде на тлу Захумља и Травуније. То потврђују многобројни налази делова амфора у приморју (а и дубље у копну), коришћених за смештај и пренос вина, али и уља од маслина. Свакако су сејане различите жи-

³⁹Обично се за звање „бан“ мисли да је хунобугарског односно турског порекла. Не видим разлога за такво тумачење. Осим што је то уобичајен израз за представника власти и одговарајући обласни назив (Банија, Банат), скрећем пажњу и на српски банак, а код других Словена на банька, банка, банька, посуда за пуштање крви, за млеко, а и на баня (бања), пан (господин) и сл.

⁴⁰У Раном средњем веку био је подвиг опљачкати туђина и стећи плен од кога ће се живети. Исто важи и за хајдуке и ускоке, што све потврђује ратничку природу српског друштва. Да ли је таква делатност била пожељна у народу или не, зависило је од услова у којима се живело.

тарице тог доба, од проса до пшенице. И сточарство је морало бити веома раширено, јер писани извори бележе кроз цео Средњи век обиље сточарских производа. Класични извозни производи морали су бити крупна и ситна стока, коже, сир, крзна, мед, восак.

По *СН* Бугари су после пораза обдарили Србе богатим даровима, пошто су омогућили Владимиру да безбедно стигне у Рас; Срби су Бугарима узвратили поклоном два ловца („роба“) са псима и соколима и са 80 крзнених хаљетака. Из природе поклона може се чинити да су занатство и привреда у Срба били примитивни. Међутим, Бугари су могли даривати Србе не само сопственим бољим производима већ и оним увезеним из Византије, арапских земаља, Индије, Кине. На такве поклоне било је пригодно да се одговори оним што је било цењено у Бугарској, а чиме је Србија располагала. На дворовима тог времена се очигледно ловило обученим псима и соколима, а Србија је по томе изгледа била позната. И крзнени хаљаци свакако нису били обични кожуси, већ умешан занатски производ једне или више крзнарских радионица, извожен у иностранство.

Још од 7. столећа било је увоза посуђа из Византије — у Љутићима код Пљеваља нађен је у једној громили део зелено глеђосане зделе (Јанковић 1998: 26, сл. 25. 14). Млађег глеђосаног посуђа има у пре-мађарском Потисју⁴¹ — тамо је могло доспети само преко Србије (није познато из Бугарске). На Превлаци и Градини има налаза византијских амфора, дакле сведочанстава о увозу вина, уља и вероватно других производа који су преношени у амфорама. За сада може само да се нагађа врста и обим увоза из Византије; насупрот томе морао је да постоји и извоз неких производа.

О занатима располажемо само посредним подацима, оним изведеним из археолошке грађе (осим горе наведених опсетарима, соколарима, крзнарима). Највише знамо о грнчарском занату, који је већ у 7. столећу сменио кућну радиност. Златарске радионице забележене су још од раног 7. столећа на Дунаву (Јанковић и Јанковић 1990: 23), које су примењивале ливење у једностраним калупима, као и другде у словенском свету. Остава матрица из Бискупије код Книна из 7. столећа, сведочи о занатлији који је правио накит искуцавањем од лима, најпре сребрног. Из Зете такви налази нису познати, али не треба сумњати да су и ту постојале радионице накита још од 7. столећа. Треба поставити питање порекла наушница са четири јагоде и сличног накита 9-10. столећа, рађеног филиграном од сребра, злата, калаја и бакра, подражаваног ливењем од брон-

зе. Оне са тла Византије нису познате сем изузетака, као у Коринту, у скромном извођењу, насупрот оним лулуастим, јер очигледно нису биле по укусу Ромеја.

Помесна црква

Из предоченог прегледа цркава Зете, **са измењеним** датовањима које у неким случајевима предлажем или доказујем, појављује се једна нова слика црквеног градитељства и историје саме Помесне српске цркве. На првом месту то је већ запажено трајање храмова из 4-6. столећа на приморју између Стона и Неретве, изван византијских градова (Фисковић 1988). Доцније, оне су запустеле, вероватно негде између млетачког (франачког) напада 805. и неретљанског заузимања острва, вероватно до средине 9. столећа (они су међу Србима још остали пагани). Том списку треба додати Свете Апостоле у Пећи који се још држе, Студеницу Хвостанску срушену под Турцима, као и Пречисту Богородицу Крајинску, запустелу током турске власти. Затим, претпостављам да је базилика у Дољанима трајала до 10. столећа или још дуже. Цркве из Бара и манастира на Превлаци трају до арапске најезде 866. Има још таквих цркви мањих и већих, али су недовољно истражене или су уништене савременом градњом. Исто видимо у суседној Травунији, у којој се до 15-17. столећа држе Тврдош и садашњи Петро-Павлов манастир. Из овога произилазе два важна закључка. Такво трајање цркви не би било могуће да су Срби населили област Зете као инородни освајачи и непријатељи. Сетимо се археолошки установљених разарања у време најезди Гота и Авара, запамћених у записаним предањима латинског приморја. На истоку, на подручју у доњем Подунављу које су населили Јужни Словени и потом Бугари, примери континуитета цркви су изузетни. У Средецу – Сердики таквих примера има, док је српско Подунавље неистражено. Дакле, цркве потврђују вест *СН*, да су Срби преузели Далмацију уз сагласност Византије. Друго, подразумева се да те цркве не би биле тако дуго коришћене да се у њима није служило; другим речима уз њих треба стално рачунати са свештеницима и иноцима.

За ту Помесну српску цркву наступило је почетком 9. столећа преломно доба. Прво су са запада напали Франци, а потом су настављена бугарска освајања са истока, а на крају је уследио сараценски покушај заузимања Боке. Услед тих збивања неке су цркве трајно запустеле; потом је низ напуштених цркава обновљен, а подигнуте су и нове цркве. Слично се десило и због бугарских напада у време цара Симеона. Уочљиво је да се до 9. столећа граде цркве основа осо-

⁴¹ Обавештење С. Трифуновића из Музеја Војводине, на чему му захваљујем.

бених за Далмацију, пре свега ону унутрашњу, често са уписаним апсидама (Пећка Патријаршија, Студеница Хвостанска, Котор, Муо, Росе, Шћедро). У 9. столећу и даље се граде такве цркве, али са споља полукружним апсидама (Градина, Попе). Нова појава 9. столећа су рељефи на каменим иконостасима, киворијима, вратима, прозорима, итд. Тај украс се може повезати са укусом ширеним из средње и северне Италије, затим из Истре, као и обичај грађења киворија; не сме се занемарити ни могућ утицај недовољно проучених рељефа Грчке. Негде од краја 9. — почетка 10. столећа стање се из основа мења, и у Диоклеји се граде цркве налик оним у старом северном Илирику, односно у Дакији и Македонији. Цркве тролисне или четворолисне основе, саграђене око 900, немају камени украс. Том кругу припадају и базилике 10. столећа (Призрен, Дубровник) али украшене рељефима.

Број цркава коришћених током 7-10. столећа, укључујући и оне саграђене пре тога а коришћених и даље, није занемарљив, упркос неистражености. Сада су упоредиве са истовременим црквама суседне Бугарске и Хрватске, што омогућава доношење одређених закључака. Цркве са подручја бугарске патријаршије, познате пре свега из Плиске и Преслава, имају особености које их разликују од византијских или српских подручја. То су, грубо гледано, најчешће грађевине привидно налик тробродним базиликама, основе уписаног крста, са куполом. Има и једнобродних, док су грађевине основе сажете на јединствен средишњи простор сасвим ретке. Тамо је тролисна основа усамљена. Цркве у Хрватској прво су малобројне и грађене по узору на франачке, са четвороугаоним олтарским простором. Потом се подижу цркве шестолисне основе, као и у византијским градовима Далмације, а затим и тробродне базилике; ретка су другачија решења, као што су крстолике и тролисне основе. Српске цркве у Диоклеји, како смо видели, разликују се и од једних и од других. Имају градитељску традицију од пре 9. столећа, наслеђену из рановизантијског доба. То градитељство је остало особено и традиционално у другој половини 9. столећа, када су покрштене суседне државе, Бугарска и Хрватска; нема уочљивих спољних утицаја. Затим, од почетка 10. столећа, подижу се цркве једнаке оним у западним деловима тадашње бугарске државе и областима Солуна и Атине.

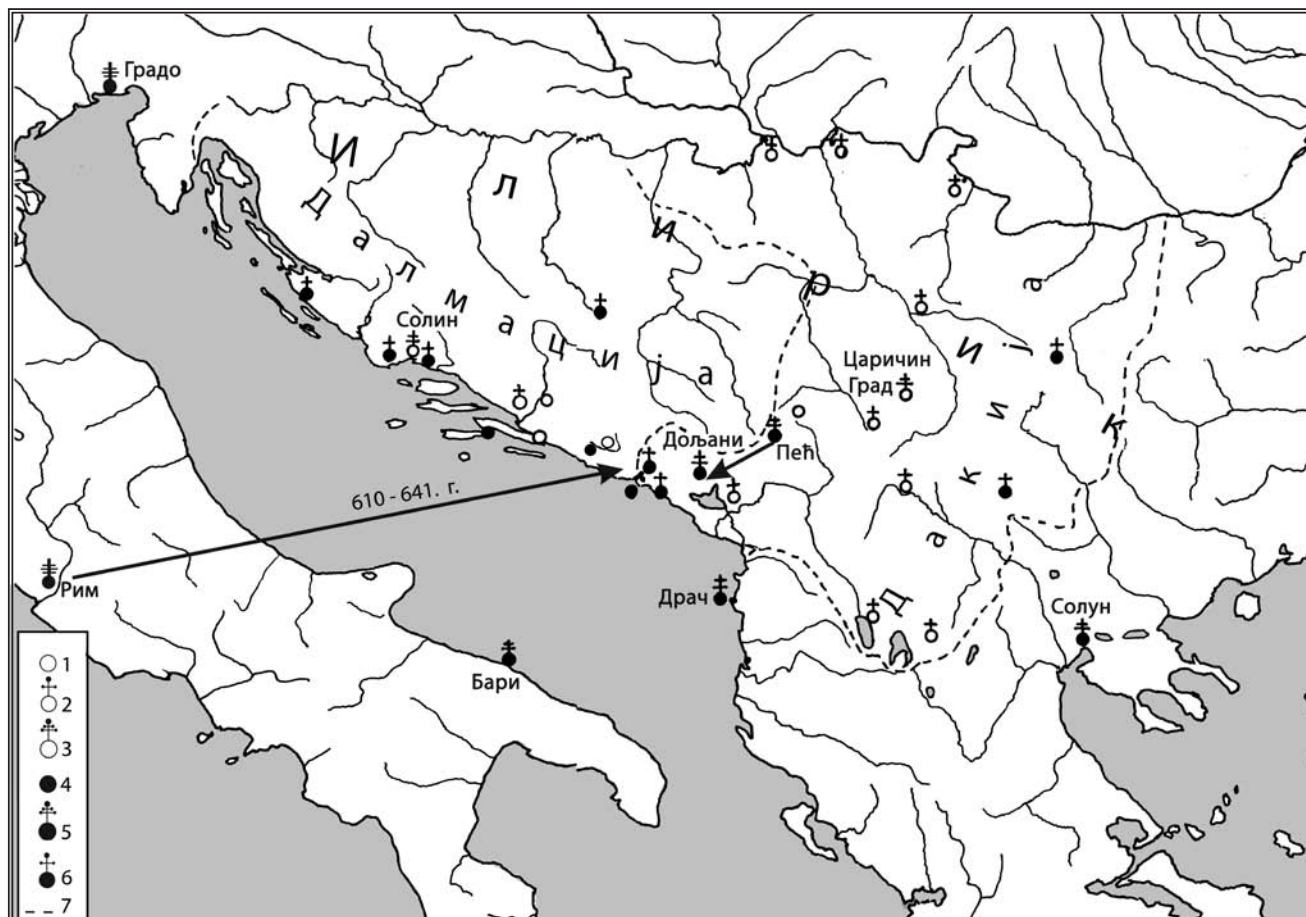
Устројство Цркве код Срба у Зети 7-10. столећа може се у извесној мери реконструисати на основу грађевина односно археолошке грађе. Јасно је да епи-

скопска црква, уз коју углавном борави епископ, мора бити одговарајуће пространости, са епископским престолом у олтару и седиштима за свештенство. Било би природно да је у близини боравиште владара, да се у њој обављају крштења, венчања и крунисања, што подразумева пространост и богатији украс. Поред тога, она треба да има континуитет, да буде везана за претке и предања. У епархији би требало да буде, поред саборних и осталих мирских цркава, манастира а уз њих и испосница. У овом одељку ћу изнети више претпоставки и нагађања, у нади да ће подстаћи потпунија истраживања историје Цркве овог тла, која није само историја Помесне цркве.

Обично се сматра да су Срби тек крштени пред доба владе цара Василија I, и да пре тога нису могли имати епископа (Максимовић 1996). Међутим, иако о Цркви Срба пре 11-12. столећа готово да нема писаних података, ипак се може пратити у континуитету од 7. столећа.⁴² Најстарији је помен малоазијског епископског града Гордосербе из позног 7. столећа (*ВИИИЈ* 1955: 227). Истина, не знамо по којим се Србима тај град назвао, да ли су они насељени из Далмације, Северног Илирика или неког другог краја, да ли су они тамо и пре живели. Приближно истом добу припада сведочанство папе Агатона (678-681), који пише цару Константину IV: „Познато је да се многи од наше браће бискупа налазе усред народа (in medio gentium) код Лангобарда и код Славена, код Франака, Гала и код Гота и Британаца, који се непрестано распитују, да са знаду, што се чини у питању апостолске вјере. А они како нам могу користити, док су исте вјере с нама, зато што не дао Бог ако пострадају у вјерским стварима, постат ће нам противници и непријатељи.“ (Гуњача 1973б: 92). Овде може бити реч само о Словенима Далмације, који су тада углавном били Срби. Потом папа Јован Осми (872-882) спомиње претке војводе (*dux*) Мутимира, који су били потчињени Панонској архиепископији, која је нестала у Великој сеоби народа.

Према *СН*, писаном извору из 10. столећа, Срби који су добили Далмацију од Царства, крштени су од стране свештеника из Рима у време цара Ираклија (610-641). По *ВИС* је монах Мартин откупљивао мошти од Словена (заправо Срба), што показује да су они знали њихову вредност, јер су их сачували. Са друге стране лако су их продали, можда зато што су то биле мошти странаца, Грка и Римљана, дакле оних који се нису могли укључити у култ предака. На саркофагу у Риму, са моштима мученика из Далмације и Истре, убележено је да су

⁴² Недавно се појавила књига Т. Живковића, *Црквена организација у у српским земљама (рани средњи век)*, 2004, која је прво такво историографско дело у виду монографије, са много прикупљених података и зато корисна. Т. Живковић занемарује много тога раније написаног, на пример значајне текстове Р. Љубинковића. Аутор углавном понавља стара историографска тумачења, јер не познаје нову археолошку грађу, и зато о њима овде нећу посебно расправљати.

Карта 10. Цркве од 6. до 9. столећа: цркве које трају од 535. до 615-620. или дуже (1-3); Цркве од око 620. до раног 9. столећа (4-6); манастири (1, 4); важније епископије (2, 6); архиепископије (3, 5); границе дијецеза.

мошти пренете 638. (DCXXXVIII) из „римске“ Далмације и Истре. Мисли се да тај датум треба исправити у 648, јер је изостављено „X“ (Гуњача 1973а: 198-216).

Стјепан Гуњача сматра по *ВИС* да је Јован (Иван) Равењанин био постављен за архиепископа у Сплиту већ 640-642, и да он потом уређује Цркву и у Далмацији и код Словена, да је обнављао цркве, постављао епископе, распоређивао парохије (1973б: 106-107, 113-116). Овде ипак треба видети само епископа који је наследио разорену Салонитанску архиепископију; он је обнављао цркве, рукополагао свештенике и распоређивао парохије око Сплита, јер шта би радили наводни епископи ако би то радио архиепископ. Не изгледа прихватљиво да би Словени (Срби), пошто су освојили Салону, прихватили сплитског (салонитанског) епископа за свог архиепископа.

ВИС преноси писмо папе Јована X (914-928), у коме пише краљу Хрвата и војводи Захумљана, да су Словени одавно хришћани, знатно пре Саксонаца (крштених 827-844), заправо од апостолских времена: „*Quis enim ambigit Slavinorum regna in primitie apostolice et universalis ecclesie esse conumerata, cum a cunabulis escam predicationis apostolice ecclesie perceperunt cum lacte carnis, sicut Saxones novo tempore a*

nostro antecessore, pie memorie Gregorio papa, doctrinam pariter et literarum studia in ea videlicet lingua in qua illorum mater apostolica ecclesia infulata manebat.“ (*ВИС* 1967: 97). Подсетимо се и да је предање о проповедима Апостола Павла сачувано код православних Срба, а не код Латина приморских градова.

Дакле, расположиви писани извори указују на веома давно покрштавање Срба, али је ту први сувремен податак папе Агатона, да међу Словенима делује један или више епископа.

Срби досељени у Далмацију пред крај 4. столећа по свој прилици су покрштени убрзо по досељењу. Другачије се не може објаснити појава Срба инока у 6. столећу, што је у Тврдошу и у манастиру на Превлаци потврђено словенском односно српском грнчаријом нађеном заједно са византијском. Да је покрштавање Срба спровођено из старих епископских средишта, нарочито оних у приморју, показује распоред топонима. Наиме, топоними који указују на старе обреде, па и громиле, као археолошка сведочанства тих обреда (Јанковић 1998: 124-126), ретки су у Поморју и Посавини, односно око значајнијих епископских седишта рановизантијског доба.

У разматрању овог питања треба имати на уму да су Срби, као и неки други Словени, пред крај 6. столећа били настањени као крајишници Византије на Дунаву, да настањују многа утврђења, градове и насеља Илирика односно Дакије. Не треба занемарити ни чињеницу да Срби живе у епископским градовима који су по њима добили име (Серблија = Сервија, Гордосерба), а да су у другим археолошки потврђени — свакако у Баргали, можда у Скупију, а могуће и у Првој Јустинијани, у којој најкасније од доба цара Маврикија живи значајан број Словена, ако нису и преовлађивали. Могуће је да су тада Срби населили Дубровник и основали Котор.

За сада се може нагађати да се одиграло спонтано укључивање Срба у затечену црквену организацију, а да је тек у доба цара Ираклија устројена Црква прилагођена Србима, народу којем је препуштена Далмација. У 31. глави *СН* о Хрватима, пише да је цар Ираклије од свештеника послатих из Рима произвео архиепископа, епископа, презвитере и ђаконе. Ова вест би се могла односити на Србе, јер се Хрвати тада још нису доселили у Далмацију. Занимљиво је да се наводе архиепископ и епископ, а не епископи. То као да одражава стварно стање после пада Салоне у доба цара Ираклија, метрополе римске и византијске Далмације. По истом извору, као и другим, Срби су тада насељавали највећи део Далмације римског доба, али су неки приморски градови са својим епископима остали римски односно латински. Чини ми се разумним да се у таквим околностима одреди архиепископ са седиштем на тлу народа који држи Далмацију, да има помоћног епископа за обилазак земље, и да под собом можда има епископе приморских градова. Архиепископ и епископ су у то време били довољни за живот Цркве једног народа који свакако није био нарочито склон убичајеном црквеном животу.

Поред тога, треба имати на уму да су Срби живели и на простору Архиепископије Прве Јустинијане, над којом је призната надлежност Рима, али је њеног архиепископа постављао цар. Срби раније насељени на Дунаву и другде у Северном Илирику, припадали су тој Цркви. Приликом сеобе (повратка?) у Далмацију са њима су пошли свештеници, можда и неки епископ. Осим тога, Превала је била на подручју Прве Јустинијане. Може се за сада нагађати да је ново архиепископско седиште, ако је постојало, било у Пећи. Данашња црква Светих Апостола је средишњи део тог старог храма, можда саграђеног у доба цара Ираклија. То је највећи познати храм од оних са бочним просторијама уз главни брод, и зато ту и треба тражити седиште архиепископије. Околност да се налази на самој западној граници Северног Илирика или Дакије, односно на старој источној гра-

ници Далмације, указује на могућност повезивања две архиепископије у једну. То одговара начелу да се права једне Цркве не гасе докле год је њених верника, без обзира на географски простор (Љубинковић 1967: 67; Поповић 1997: 107-108). Овако устројство Цркве било је могуће после пада Салоне; упадљиво је да се њен архиепископ не спомиње том приликом, као ни при насељавању Сплита, нити у Италији. Зато свакако није случајност што Стефан Немања одржава сабор у храму Светих Апостола (у Пећи).

Археолошку слику Цркве тог доба чине гробнице у Свачу, гробље у Каменом, поједине цркве (Шурањ, Муо, Росе, итд), а пре свега манастири Иловица и Тврдош са својим словенским налазима 6. и 7. столећа.

У околностима 7-8. столећа, Помесна црква Срба, некадашње римске Далмације и Дакије - Илирика, слаба или јака, морала се усмерити извесној самосталности и самодовољности — образовани црквени људи су били далеко, Цариград је запао у иконоборачку јерес, а Рим се борио за опстанак своје световне власти коју су угрожавали Лангобарди. Какво је тада било устројство цркве код Срба може само да се нагађа; мора се рачунати са пословењивањем и отпором ширењу иконоборства. Најснажнији отпор иконоборству пружали су иноци, па треба претпоставити да су неки од њих стизали у манастире овог подручја као избеглице из Цариграда. Не треба искључити и досељенике из Италије, који су бежали од Лангобарда. У ово доба и даље су коришћене неке световне цркве и манастири саграђени у 4-6. столећу, као што су базилика у Дољанима, триконхоси у Бару, Пречисте Крајинске, Петро-Павловог манастира и у Циму, затим манастир на Превлаци, по свој прилици Студеница Хвостанска, свакако Тврдош, итд. Известан број цркава саграђен је по устаљивању Срба. Ту је на првом месту храм светих Апостола у Пећи. У Зети би то могле бити цркве из Роса, Муа и друге. Не знамо да ли је ту било још епископија, пре досељавања Бугара, односно на подручју Баргале и Скупија, или у Нишу, Браничеву. Литургијски језик је био латински, како показују натписи са Превлаке, али не треба искључити ни грчки. Проповед је морала бити на словенском језику. Од тада потичу називи прадед, дед и гост за архиепископа, епископа и игумана. Латински је коришћен и у области Аквиса, где су забележена прва издвојена српска насеља на Дунаву.

Отворено је питање судбине епископија Северног Илирика по бугарским сеобама и походима 660-680, када су неке цркве морале страдати. Има показатеља да је Византија остала присутна долином Мораве до Дунава, а хришћани су археолошки забележени у 8. столећу до у Панонију (Јанковић и Јанковић 1990:

19-20). Византијску Сердику, словенски Средец (= среда — град у средини), у коме и данас стоје цркве из рановизантијског доба, Бугари су опљачкали 807, али је град обновљен. Средец је морао у 7-8. столећу имати епископа, а по свој прилици Ниш и још неки градови, који се не спомињу. Тек када се покрену пажљива археолошка ископавања, утврдиће се судбина епископија између Дунава и Јадранског мора.

Бурне политичке промене око 800, праћене досељавањем нових племена у источне и западне пределе оновремене Србије, свакако су утицале и на Цркву. На западу се појавила нова, Франачка црква, са својом немачком надменошћу и наметањем своје организације. Монаси франачких (немачких) манастира Далмације, настоје да рашире култове западних светитеља, забележених дуж источне јадранске обале, које користе за наметање доминације. Познато је да су Франци покрштавали Словене средњег Подунавља и наравно Хрвате, као и да су пробали да спроведу покрштавање Бугара, па је покушаја наметања свакако било и према покореним и пограничним Србима у Далмацији. Манастир у Бискупији (Марасовић 1978: 16), цркве са одликама франачке архитектуре и са франачким гробљем, могао је у томе имати важну улогу. Са друге стране, у исто време се запажа снажан обновљен утицај са истока, који се одражава пре свега кроз доношење моштију светитеља. За сада није расветљено да ли је то само последица државне политике Византије, или и спасавање моштију од иконобораца, који су их понекад уништавали. Упадљива градитељска делатност на подизању цркава у Поморју Зете и јадранском приобаљу — Далмацији, у раном 9. столећу, може се објаснити ипак као једном од мера против ширења Франачке, њеног утицаја и њених жеља да овлада целом Далмацијом као наводним поседом Западног римског царства. Другим речима, јачана је апостолска Црква Далмације, да би се одбранила од претензија Рима. Многи су храмови тада обновљени и снабдевени каменим украсом, како у византијским градовима (Улцињ, Будва, Котор), тако и у српским областима, од манастира Иловице до Врутака код Сарајева.

Бугарска је у првој четвртини 9. столећа заузела Поморавље, а црква Светих Апостола у Пећи нашла се у подручју изложеном непријатељу. То би био разлог да се претпостављено архиепископско седиште из Пећи премести можда у Дољане, ближе приморским градовима Византије, од које се очекивала помоћ.

У ово време могу да се уклопе подаци из *Љетописа* о краљу Светопелеку, који је на сабору у Далми (односно на планини Хливни, пољу Кливни), устројио државу и цркву, уз присуство посланика цара Миха-

ила и легата папе Стефана (1950: 49-55): држава је подељена на Приморје састављено од Беле Хрватске или Доње Далмације и Црвене Хрватске или Горње Далмације, и на Србију, звану и Загорје, састављену од Босне и Рашке; тада су успостављене две архиепископије, Салонитанска и Диоклићанска. Цар Михаило I влада 811-813, а папа Стефан V 816-817. Напред поменуте историјске околности тог доба указују да се неко преустројавање тада могло десити. Рат са Франачком је завршен, тада насељени Хрвати су догле били пагани, а уговор о миру је склопљен 812. Потом су Византија и Франачка преговарале око разграничења између Словена (у овом случају Хрвата) под влашћу Франака и Римљана (Латина византијске Далмације) 817. године (Ферлуга 1957: 63). Заиста је због наведеног политичког стања могла бити успостављена (обновљена) архиепископија у Сплиту, или су постојећој архиепископији потчињени епископи постављени досељеним Хрватима и Лицицима. Срби, који су, како мислим, изгубили старо архиепископско седиште у Пећи (није могло бити у Сплиту), оснивају ново, у Дољанима. Наравно, име Светопелека из тог дела *Љетописа*, помен Светог Ћирила Константина, само покрштавање, припадају неким другим просторима и временима. Тачна је срж тог одељка *Љетописа*, да је неки народ покрштен (Хрвати), да је успостављен мир са Римљанима из приморских градова, и да је извршено неко преустројавање.

Несумњиво у то време Србија има устројену Цркву. Иначе не видим зашто би се свештеник Јован позивао на свог владара Вишеслава, а не на византијског цара, као што то раде ктитори киворија из Улциња и други. Вишеслав је морао бити крунисани, овенчани владар, и то у Цркви сопствене државе. Дакле, свештеника Јована посветио је епископ (архиепископ?) државе којом је владао Вишеслав, и то приближно у време када је дошло до преустројавања државе. Зато није случајно да *СН* бележи имена српских владара баш од Вишеслава. Питање је колико је било епископија на тлу Србије тог времена. Судићи по величини, епископске цркве су могле бити Студеница Хвостанска и црква у Врутцима, а треба претпоставити базилику из Дољана у Зети и још неоткривену цркву у Требињу. Уз њих свакако треба рачунати са епископијама неких приморских градова. Архиепископија, уколико је постојала, могла је имати седиште у Диоклеји (Дукљи, Доколији, како је забележено у *Љетопису*), али не у самом граду, већ у Дољанима, у цркви Пресвете Богородице. Положај цркве изван бедема показује да је реч о епископском (архиепископском) престолу народа а не града. Супротни су примери латинских епископија — седиште цркве Салоне пре-

мештено је у бедеме Сплита, а епископ Епидаура прешао је у безбеднији Лаус, Раус односно Дубровник.

У другој половини 9. столећа одиграле су се нове велике промене у Цркви, покрштавањем Бугарске и завршавањем покрштавања Словена средњег Подунавља, обнављањем и успостављањем архиепископија. У доњем Подунављу је образована нова архиепископија за тај део Бугарске, која није имала сопствени темељ, благодат из апостолског доба, већ у Цариграду (Апостол Андреј Првозвани). Архиепископија Паноније и Велике Мораве, наследила је Цркву римске Паноније са седиштем у Сирмијуму (Апостол Андроник од Седамдесеторице). Како је показано, Бугарска архиепископија није захватила области Поморавља и Повардарја, односно некадашње области Архиепископије Прве Јустинијане (Љубинковић 1973). Како је текла обнова ове западније архиепископије у Бугарској, још није утврђено; њу је наследила Охридска архиепископија вероватно од доба Светог Климента. Све три наведене архиепископије биле су насељене претежно Словенима, и у свима је била уведена служба на словенском језику. У околностима обнављања старог црквеног устројства, морало се поставити питање претпостављене архиепископије Срба, четврте, која се у то доба ширила само на подручју старе Далмације, на коју је наметао право Рим преко архиепископа у Сплиту, иако је она била установљена од апостола Петра и Павла, као и сва црква „илирских“ земаља. Покушаћу да бацитим мало светла на та збивања.

Схватајући да им Немци ускраћују слободу кроз Цркву, кнез Велике Мораве Рагислав обратио се Византији. Пошто је Бугарска била у непријатељству са Византијом, посланици Рагислава, путовали су до Цариграда и назад највероватније преко Србије. Биће и да су потом Словенски Апостоли отпутовали за Велику Мораву исто преко Србије, 864. Њихов пролазак морао је оставити значајне последице у Србији, где се литургија дотле одвијала на латинском језику (или и грчком), а само проповед на словенском. Примена латинског језика пре тога, морала је стварати тешкоће у црквеном животу Срба. Зато је увођење словенске литургије изазвало велики преокрет, без обзира на то што се и пре тога добро знао смисао и суштина Светог Писма кроз предања и дуг живот Срба у Цркви.

Потом 882. Свети Методије путује у Цариград и враћа се, по свој прилици опет преко Србије. То је већ било у време великоморавског кнеза Светоплука, који би се могао повезати са Светопелеком из *Љетописа*. Свети Методије је морао бити тај који је са српског

двора повео хришћанку (Свету) Људмилу, ћерку српског владара, и удао је за чешког кнеза Боривоја кога је крстио, и тако покрестио Чешку, тада у оквирима Велике Мораве. Не треба мислити да је Света Људмила била из владарске куће полапских Срба или из Белих Срба, суседних Чесима, јер они тада још нису били крштени. Срби Полабља учествују у устанку против немачке власти и Цркве 935, у коме је убијен Људмилин унук Свети Вацлав. Света Људмила је та која учи Светог Вацлава словенском писму. Слично је скоро 100 година касније цар Василије II удао сестру Ану за руског кнеза Владимира и покрестио Русију. По Козми Чешком (Нићачек 1988: 298), папа Јован XIII (965-972), одобравајући захтев кнезу Болеславу да Чешка добије епископа, условљава то забраном примене службе по обредима „секте“ бугарског и „руског“ народа или на словенском језику: „Verum tamen noa secundum ritus usus sectiam Bulgariae gentis vel Russiae, aut slavonicae linguae, sed magis sequens instituta et decreta apostolica unum patioem totius Ecclesiae ad placitum eligos in hoc opus clericum latinis apprime literis eruditum.“ Наводни помен Руса (Russiae али и Rusciae, Ruziae gentis) тумачи се као накнадно убачен, јер Русија тада још није била крштена. Није ли реч о Србији, односно њеним источним пределима, јер њу латински извори називају Рашком, односно *Rassa, Rascia, Raxia* (Калић 1979).

У писмима папе Јована Осмог (872-882), која су позната из млађих преписа, сачувани су и неки подаци о Помесној цркви Срба. Једно писмо упућено је кнезу Мутимиру („*Montemero duci Sclavinicae*“); из текста писма разазнаје се да је Мутимир српски владар, иако се то изричито не наводи (Максимовић 1979: 73). Папа пребацује Мутимиру неканонски постављене епископе и непокорно свештенство, док су његови праоци били потчињени престолу који је успоставио Апостол Петар, и тражи да Цркву своје земље потчини дијецези Паноније (Живковић 2004: 68-69). Из овог писма разабире се неколико важних података.

Прво, што сам већ напоменуо, из овог писма произилази да су Срби давно пре тога били крштени, као и из писма папе Јована X. Преци Мутимира су били хришћани, свакако пре Мутимировог оца, а чини се и далеко пре тога. Указивање да су они некада били под Сирмијумом, уколико се буквално схвати, може значити да су Срби Далмације покрштени пре него што је та престоница Римског царства нестала у Великој сеоби народа, а са њом и митрополитско седиште. У сваком случају то је морало бити много пре почетка мисије Светих Ћирила и Методија.⁴³ Ако Папа мисли

⁴³ Уколико су тачни Папини наводи да су Срби (преци Мутимира) некада као хришћани били потчињени епископу Сирмија, можда се може претпоставити да је мислио на Лимиганте, односно њихова племена Амикене и Пикене, за које постоје сведочанства да су били хришћани у 4. столећу (Јанковић 1997: 308, бр. 547).

да су Мутимирови преци били потчињени Риму, онда мисли на доба цара Ираклија, када су Србе покристили свештеници послани из Рима (потоњи податак из *СН*). То би посредно доказивало да су Срби од цара Ираклија имали архиепископа постављаног из Рима.

Друго, на подручју Србије очигледно делује архиепископија, за гледиште Рима неприхватљива, која има своје епископије. Сличан став се види у писму истог папе кнезу Борису поводом београдског епископа, али је у њему наведено и да га је рукоположио Георгије, који је себи приграбио епископско звање, заправо бугарски архиепископ (в. даље). Сliku о тој Помесној цркви државе Мутимира, употпуњује Папина осуда њеног свештенства. Папа не би имао разлога да протестује да ти свештеници и њима надлежни епископи прихватају ставове Рима, али то очигледно није био случај. То опет потврђује да је реч о старој, укореењеној Помесној цркви, која је своје ставове заснивала на вери, предањима и знању. Објашњење може бити само једно, да су били присталице Православне цркве коју је тада најбоље заступао патријарх Фотије. Несумњиво, Срби су одмах усвојили словенску службу а одбацили латинску. Рим није могао да је не потврди, да би наставио да изграђује свој примат над Црквама Далмације и Дакије и потом наметање Филиокве.

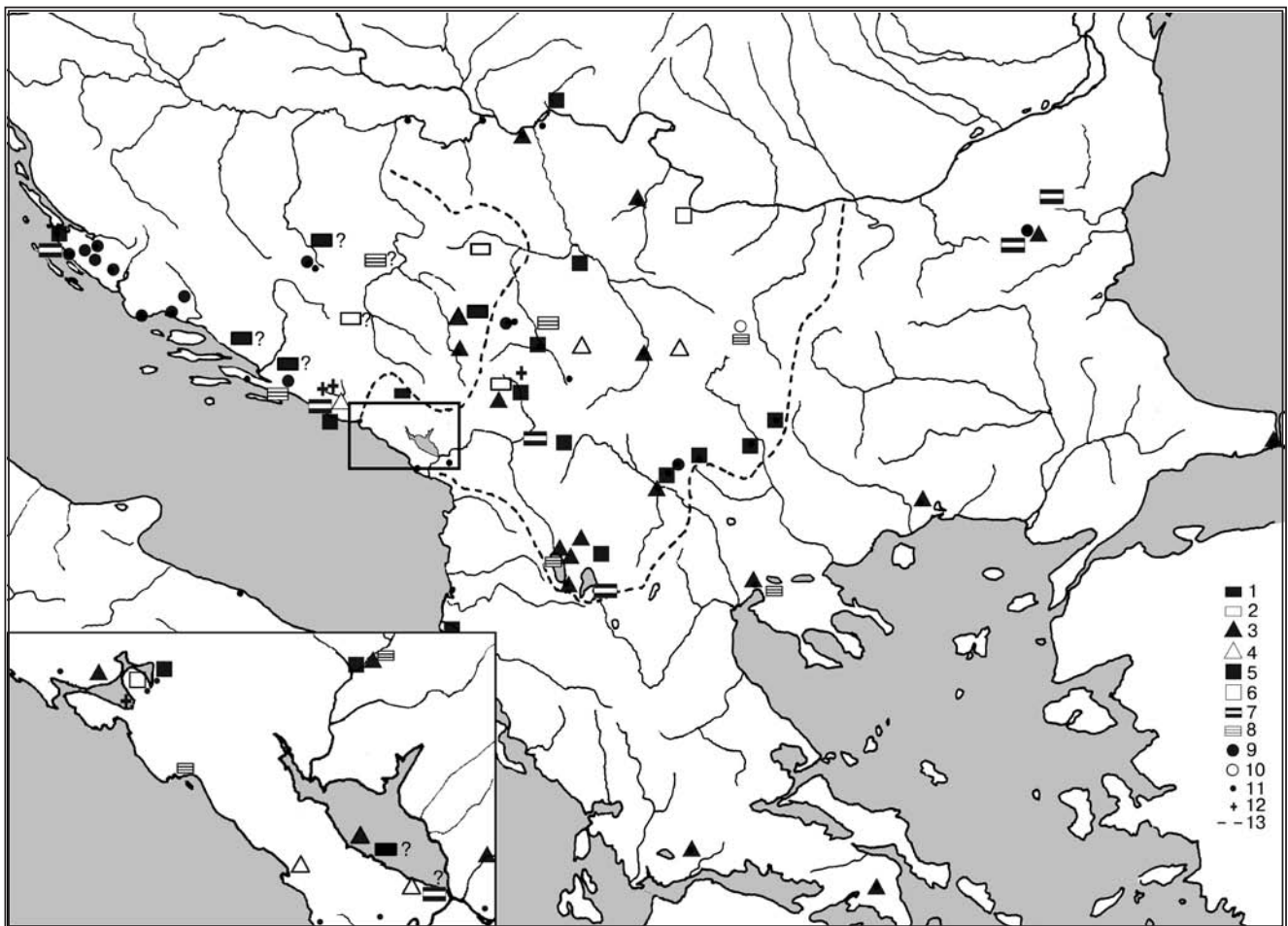
На крају, занимљиво је да Папа жели да потчини Србију Архиепископији Паноније а не Салоне односно Сплита. Несумњиво, да је пробао да је потчини латинском Сплиту, који је наследио ону Салону у чијем су освајању Срби учествовали, у томе не би успео. Сасвим је други случај био са Светим Методијем, који је морао имати огроман углед у Србији због увођења словенске службе. Као да је папа Јован Осми био свестан своје немоћи да одлучије утиче на прилике у Србији, јер не збацује епископе. Али папе стално настоје да утврде канонски поредак по свом схватању, у коме постоје епископије градова, митрополије провинција и над њима Рим. На граничном подручју Словена и Цариграда, морали су бити опрезни, ослоњени на поуздане податке. Зато треба узети у обзир могућност да је архиепископ Сирмија некада заиста био надређен Цркви Далмације.⁴⁴

У другу половину 9. столећа може се датovati изградња цркве на Градини. Она има све суштинске особине старијих цркава унутрашњости Далмације (привидне базилике — нижи параклис и крстионица прислоњени са страна уз вишу цркву), дакле наставља стару црквену службу Далмације утемељену код Срба. Она има епископски престо, јер је црква уз владарски двор. И црква у Попама је сличног плана и са епископским

престолом. Обе их треба повезати са владом Мутимира, који је можда и сахрањен на Градини. Ове две цркве повезују Зету и Рашку у јединствену Цркву. Као да је таква била и црква Пресвете Богородице у Котору, као и црква на Бешкој. То су углавном мање цркве, које не делују као саборне, епископске цркве, у којима ипак треба да саслужује уз епископа више свештеника и ђакона. То указује на епископе у покрету, који су обилазили своје епархије, можда из неког манастира. Могу се поредити са државном управом код Срба у Средњем веку, где није постојала стална престоница. Можда је и црква у Попама (и на Бешкој) била придворска. На западној страни Дрине, на месту Црквица у Кумјеновићима код Устипраче, откривена је базилика са три апсиде на источној страни, али њен план није објављен (*Лексикон* 1988: 120, бр. 18. 21). Испод часне трпезе нађен је бронзани крст енколпион. Црква са три апсиде и са гробницом у олтару на јужној страни откривена је у Мачванској Митровици (Поповић 1975), а чини ми се да је таква црква постојала и у Тврдошу. Манастир Арханђела Михаила на Превлаци, Иловица, опустошен 866, морао је бити под неким епископом. У то време то је могао бити епископ Котора, како се мисли учесник васељенског сабора. Седиште архиепископије могло је бити у Дољанима, уколико није било негде у унутрашњости земље, можда у Подрињу. Видимо да се оцртавају подручја неколико епископија; оне су вероватно биле обједињене под једним архиепископом. Та Помесна црква одмах је прешла на словенску службу. Због тога, као и због држања православног учења Светог Фотија, постала је сметња настојањима Рима да обнови своју јурисдикцију над Далмацијом (а и над суседним подручјима).

Друго писмо папе Јована VIII **упућено је бугарском** кнезу Борису 878. године, са налогом да свргне Београдског епископа Сергија, поред осталог и зато што је ушкопљеник и Словен. Папа пише да је Сергије био прво свештеник, али га је његов епископ рашчинио. Потом га је Георгије, који је себи приграбио епископски положај, рукоположио за епископа Београда. На крају сазнајемо и суштину, јер епископу Сергију пребацује „Фотијеву јерес“. И из овог писма такође се могу разабрати важни подаци. Очигледно на подручју Београда делује нека архиепископија, чије постојање Папа у то време не одобрава. Њој је на челу архиепископ Георгије, иначе потврђен као бугарски архиепископ. Међутим, Папа не тражи од кнеза Бориса да свргне и тог архиепископа („епископа“). За то могу бити два разлога. Прво, то не чини зато што је реч о архиепископу изабраном на ваљан начин, на сабору епископа којима се не може ништа замери-

⁴⁴ Тако гледано, можда се може претпоставити да је Папа мислио на Србе (претке Мутимира), настањене у Далмацији пре пада Сирмија.

Карта 11. Цркве 9-10. столећа: новосаграђене (1, 3, 5, 7, 9) и раније саграђене (2, 4, 6, 8, 10); једнобродне са бочним просторијама (1-2); са три или четири конхе (3-4); крстообразне (5-6); базилике (7-8); кружне основе, са јеном или више конхи (9-10); остале цркве (11); манастири (12); приближна граница архиепископије Прве Јустинијане.

ти, у бугарској држави. Друго, да је он постављен из Цариграда и да тај архиепископ делује по налогу владе из Цариграда, а ни папа, ни бугарски владар нису могли да оспоре право цару на доношење таквих одлука.

Папа Јован Осми је о Сергију добро обавештен. Две његове примедбе су упадљиве, јер указују на подручје где је Сергије био свештеник — он је Словен и присталица патријарха Фотија. Тако нешто могли су му замерити само епископи Латини из јадранског приморја или епископи Немци негде из средњег Подунавља. Обавештеност Папе пре указује да је овај свештеник дошао са подручја Далмације. То би показивало да је због напуштања службе на латинском језику, оне латинске Далмације, дошло до извесних поремећаја и раздвајања. Ако је Сергије дошао у Београд за епископа, онда је најпре био свештеник на подручју неке латинске епископије у српском Поморју горње Далмације. Наиме, одатле се најлакше могао пребацити на подручје архиепископије која је деловала у западним деловима Бугарске. На натписима из околине Превлаке, Котора, Стона, као да је вера у Свету Тројицу потврђена приказима по три крста, али то су

старији натписи. Они претходе сараценској најезди у којој су те цркве по свој прилици страдале. Сараценски напад је утицао на опадање српског становништва дуж обале, а Латини изгледа да су се досељавали у боље брањене градове. Зато је латински утицај могао све више јачати, што ће се касније показати још очитијим. У таквим околностима Сергије, који је могао бити Србин, отишао је у суседну епархију.

Срби су живели и на западу ондашње Бугарске, где је постојала посебна архиепископија. У Бугарској и у Цариграду у време патријарха Фотија, прихваћена је њена самоуправа под окриљем Рима, као што је некад била самоуправна Прва Јустинијана, а потом у време Самуила и Охридска црква, како је показао Радивоје Љубинковић (1967; 1969; 1970; 1973). Међутим, још много тога остало је нејасног, између осталог и због различитих претензија на Охридску архиепископију кроз време, што је оставило последице на садржај сачуваних писаних података.

Познато је осам печата архиепископа Бугарске Георгија, датованих до 893. (Јорданов 2001: 79-81); свакако

је он устолочио епископа Београда Сергија, и то најкасније 877, ако је Папино протесно писмо из 878. На сабору Светог Фотија у Цариграду 879-880, поред осталих су учествовали архиепископ Мораве Агатон и епископи Охрида, Тивериопоља (Струмице), Деволта (Девол, са западне стране Преспанског и Охридског језера); у саборским актима забележени су поред њих епископи Стримона (Струме) и Драгувита, оба у залеђу Солуна, као и епископ Дарданије (Събев 1987: 255). На другом месту, у Диканжовом списку, бележи се да је Свети Климент добио трећину Бугарске земље, којој је граница на југу била на правцу Солун – Јањина, а наведене епископије налазе се северно од тог правца (ВИИИЈ 1955: 299-300). Седиште епископа Дарданије могло би бити у старом Скупију код Скопља, али и у Сочаници на Ибру, где се налази велика црква из доба бугарске власти (Јанковић 2004б: 68-72). Архиепископ Агатон могао је столовати у граду Морави на ушћу данашње српске Мораве, али ништа се не мења ако је боравио негде другде на Морави. Епископија која је постојала на подручју Морава — Браничево, обухватала је свакако и Банат. Архиепископ Агатон је устолочен најкасније 879, а најраније 878. године, после постављања епископа Сергија. Уколико је ово датовање тачно, то би био одговор великог кнеза Бориса на захтеве папе Јована VIII да смени Сергија — определио се да настави изградњу Цркве своје државе, успостављајући нову архиепископију, која је наследила Прву Јустинијану и формалну потчињеност Риму. Овај епископ Агатон можда се спомиње 873. у Регенсбургу као посланик (Пириватрић 1997: 179-180).

Поставља се питање где се пружала та архиепископија и колико је имала епископија. Према знатно касније писаним житијима, пошто је Свети Климент дошао у Бугарску 885-886, кнез Борис га постави на чело једног дела Цркве која је дотле била јединствена. Наиме, из Котокиона, што је можда назив за област коју је хан Борис освојио око 864, издвојио је Кутмичевицу и дао је Добету, а Свети Климент добија Девол, Охрид и Главеницу, у којима су претходно забележени епископи, дакле области око Охрида у данашњој југоисточној Албанији (*Житије Климента Охридског* 1955). Ту се не спомиње да је Климент постављен за епископа. Потом га је цар Симеон поставио за првог епископа „бугарског језика“, у Дрембици или Велици (Δρεμβίτζας ήτοι Βελίτζας). Још касније пише се о Светом Клименту као о архиепископу архиепископије Прве Јустинијане, који је био родом из Мезије и епископ свог Илирика (Тодић 2002: 157-158).

Мени се заиста чини да је Свети Климент био прво

епископ у архиепископији „трећине Бугарске“ у обнављању и устројавању (под архиепископом Агатонем), а потом њен архиепископ, наследник Агатона. По његовом житију, обучио је и поставио 3.500 свештеника, пре него што је постављен за епископа. Свештенике поставља епископ, а не свештеник. Занимљиво је да и римске папе као и охридски архиепископи Грци, избегавају да употребе реч „архиепископ“ за положаје које су очигледно заузимали они Словени који су рукополагали друге епископе. Затим, нека је Свети Климент поставио и само 350 свештеника, опет је много за само једну епископију, судећи по броју клирика из повеља цара Василија. Дрембица и Велица траже се око Прилепа и Треске, али можда треба узети у обзир и Немањину Белицу у Морави. У сваком случају, у трагању за овим топонимима треба узети у обзир сав простор некадашње архиепископије Прве Јустинијане. Епископска седишта те архиепископије била би у Деволу, Охриду, Кутмичевици (којом управља Добет као епископ?), Дарданији (Сочаница?), у Београду, граду Морави, Браничеву или негде у сливу Мораве, свакако у Средцу, Нишу. Епископи Стримонаца и Драгувита једно време су били у истој архиепископији, али су потом враћени у Солунску архиепископију.

Седиште те архиепископије у почетку је могло бити у Морави, на Дунаву, до почетка 10. столећа. Потом, по досељавању Мађара и бугарских територијалних губитака у Панонији, седиште архиепископије премештено је на југ (тако је било и са Сирмијем у време Велике сеобе народа). Избеглице из Велике Мораве по *СН* склањају се у Бугарску, односно у данашње северне пределе Србије око Дунава, што је донекле и археолошки потврђено (Јанковић и Јанковић 1990: 36). Било би природно да Свети Климент буде поново пастир онима од којих је прогнан 885, а међу избеглицама из Велике Мораве свакако је било његове некадашње пастве⁴⁵. Један од разлога за премештање седишта те словенске цркве у област Охрида, можда треба видети и у намерама кнеза Бориса и цара Симеона да даље шире државу на јужније словенске области. У том смислу било би занимљиво проучити положај појединих епископија током времена према суседним архиепископијама или митрополијама.

Бројне цркве тролисне или четворолисне основе, за сада познате, најјасније оцртавају везе архиепископије у Охриду, наследнице Прве Јустинијане, са подручјем некадашње Превале. Оне се граде у Зети односно Диоклеји (Дољани, Дриваст, Дечани, можда и Старчева Горица), Полимљу (Затон, Давидовица), а чини се и у Травунији (Бијела). Уједно то су цркве осо-

⁴⁵ С. Антољак је запазио чешко порекло имена манастира Матка код Скопља и Ђорђа Војтеха (1970: 37).

бене за охридско подручје (Свети Пантелејмон, Свети Наум, Злесте), и даље до Дунава (Смедерево, изгледа Зањевачка црква, Мртвица, Паља), а оне четворолисне основе и за Солун, Грчку (Варасовас, Платани Ахајас, Ксанти), Цариград. Ту се као средиште оцртава Охрид са највише таквих цркава. Ове цркве повезују Диоклеју у најширем смислу са подручјем Охрида, где се деловањем Светог Климента образовало духовно средиште. Уочава се снажна веза са Солуном, Атином и Цариградом, што показује да су Свети Климент и суседни епископи тесно сарађивали са околним архиепископијама и Васељенском патријаршијом. Треба претпоставити да је већина епископа из епархија на југу била грчког језика. Све околности указују да те цркве Зете треба датовати у време добрих односа са Бугарском, односно у време првог дела владе српског архонта Петра (891/2-917). Подизање таквих цркава у Зети није необично, ако је архиепископија западне трећине Бугарске наследила архиепископију Прву Јустинијану, која је обухватала и Превалу. Међутим, Затон и Бијела, односно Полимље и Травунија, били су изван граница старе Превале односно нису били у Северном Илирику – Дачкој дијецези, већ на југоистоку Далмације. Зато би требало рачунати са неким другим објашњењем. Ова необична појава за доба устројавања старих црквених граница, можда се може тумачити жељом за повезивањем са Црквом јасног словенског и православног опредељења. Не треба занемарити ни сродност накита (Градина — Преспа).

На прелазу из 9. у 10. столеће наступило је сложено стање, јер је Бугарска под Симеоном постала сила која је прво надзирала збивања у Србији, а потом је највећим делом раселила и укинула као државу, по *СН*. Са друге стране, Цариград је настојао да окупи што више савезника на границама Бугарске и тако је ослаби. То се одражавало на Цркву, у којој су нека догађања била изазвана вољом државе, а друга вољом црквене јерархије.

У то време Србијом влада Петар, који је склопио са Бугарима мир, а сам Симеон му је постао кум. Пошто се учврстио на власти, он је у одређеним политичким околностима, изгледа, одлучио да напусти литургијску праксу Српске помесне цркве и окренуо се латинској Цркви. То се види у цркви на Градини. У њој је промењен начин одвијања литургије, онемогућавањем обиласка око часне трпезе, укидањем епископског престола и старе крстионице. Те су промене спроведене уграђивањем иконостаса са латинским и грчким натписом и подизањем киворија изнад часне трпезе. Значи да српски владар више није имао на свом двору епископа источног обреда и да је уведен латински обред. Да се то одиграло уз сагласност или уз договор са Цариградом, показује грчки део натписа на иконо-

стасу, једини познат на источној јадранској обали. Показује се и да је део Србије остао без свог епископа, односно да је Зета доспела под власт епископа латинске литургије. Изгледа да се то истовремено одиграло у Котору, у Богородичиној цркви (Свете Марије).

Ширење Латинске цркве треба тумачити тадашњом слабошћу Византије услед бугарских и арапских притисака и самог цара Лава VI (886-912), који је имао и других разлога да сарађује са Римом и западом. Његова ћерка 901. је удата за Лудвика III Слепог. Када су Франци напустили Италију, неке италијанске области, као Напуљ, Амалфи и Беневент, признале су византијску власт пред крај 9. столећа, због опасности од Арапа. Са друге стране, катастрофа је погодила Византију у Грчкој — Сарацени су освојили Солун, други по величини град Царства. Ту је био и стални притисак Бугарске. Али кључни разлог за уступке Риму био је Царев четврти брак 906, због кога је изопштен, али је добио опрост од папе Сергија III. Патријарх је био принуђен да се повуче, и дошло је до расцепа у Цариградској цркви. Убрзо је уследило враћање целе Далмације у подложност Риму, 923. Сложено је наћи одговор којој су се архиепископији у то време потчињавали епископи приморских епископија. Из могућих престола не треба изоставити ни византијски Бари, коме је касније припадала епископија Котора.

До промене Петрове политике и окретања западу, могло је доћи после 896-904, када је Бугарска вратила Византији 30 утврђења у области Драча (Златарски 1971: 321-322). Тада је ојачан положај Византије у Зети, као и у Италији. Архонт Петар је морао бити под притиском Византије, која се руководила својим интересима. Он се окренуо против Бугарске, свакако на подстрек из Цариграда. Зато га је Симеон преваром заробио, а на српски престо је поставио Павла. То је морало бити олакшано отпором према Петру, који је пружио свештенство Србије. Пошто је на српски престо дошао Павле, чини се да је иконостас цркве на Градини срушен, односно обновљен је стари начин обављања литургије. Али нови изглед те некад владарске цркве, сада попличане срушеним иконостасом, одаје жалосно стање у коме је тада био двор на Градини и цела држава. Чини се да су један од разлога пораза Србије који је убрзо уследио, били сукоби присталица словенске и латинске службе.

Сведочанство о времену по бугарском заузимању Србије 924, сачувано је у цркви из Дукље. Сличне цркве налазе се опет на подручју старе архиепископије Прве Јустинијане. Њен положај у зидинама римског града, указује на покушај успостављања некаквог новог континуитета, уместо оног српског у Дољанима.

Бугарска је настојала да искористи античке градове и да их обнови на неки начин (Охрид, Сочаница, Стоби, итд). Црква из Дукље можда говори да је успостављена нова парохија са намером да се обнови давно напуштени град и тако замени и поништи старо наслеђе одржано у Дољанима. Тада је Зета несумњиво била укључена у састав западне бугарске архиепископије, али је питање да ли је имала епископа. Можда је у исто време саграђена дубровачка саборна црква. Она одаје изразито грчко присуство, кроз натписе на живопису и основу базилике, а то је и доба појачаног колања византијског новца. Не би било чудно да је ту било архиепископско седиште Србије, измештено из окупиране земље у Дубровник, који је био најближи, под византијском влашћу и најбезбеднији.

Занимљиво је да се по паду Србије одржава сабор у Сплиту, 925. године, на коме учествује и владар Захумља Михаило, бугарски савезник, као и да је тада укинута словенска литургија. Тада је, први пут после 6. столећа, успостављена власт сада Сплитске архиепископије над свим латинским градовима Далмације, а поред њих и над Хрватском (Нин) и Захумљем (Стон). Ту је укључен чак и Улцињ, забележен средином 10. столећа у теми Драча.

Нема никаквих података о Српској цркви у доба Часлава и обнављања Србије. Низ архонтија које бележи цар Константин VII Порфирогенит дуж јадранског приморја, насталих по бугарском освајању Србије, као да је био у надлежности приморских епископија из градова под цариградском световном влашћу. Присуство византијске флоте са руском посадом, забележено је 949. у Далмацији, и дотле је ту византијска власт неспорна. Часлав је обновио Србију, како истиче цар Константин уз помоћ Византије, али без приморских кнежевина. Чак се и Конавље осамосталило. Тада је Дубровник морао бити јак, као и Котор, односно Латини. Помен Дестиника указивао би да је данашња Метохија такође била укључена у обновљену Србију, а то упућује на обнову цркве Светих Апостола у Пећи и Студенице Хвостанске; нису ми познате цркве у Зети које би требало датovati у средину и другу половину 10. столећа.

Прелом наступа средином 10. столећа: у Дубровнику се прекида оптицај новца, што се подудара са прекидом помена теме Далмације (Ферлуга 1957: 78-86), када је власт Византије над Дубровником очигледно привремено прекинута, као и са византијским поразима у Италији и немачким надирањем ка Барију. Овом добу одговарају подаци из *Љетописа* о Белу Павлимиру Бело, који је дошао из Рима у Дубровник и признат за владара Србије (Славије) у Требињу, подигао је цркву Светог Петра Апостола у Расу и

ту основао епископију. Ова вест је једини податак о оснивању неке епископије, али се уклапа у историјске околности. Рашку је Павлимир Бело освојио по *Љетопису*; на њеном подручју вероватно је деловала епископија из доба бугарске окупације, вероватно у Сочаници, где је настрадао рашки жупан. Значи, у другој половини 10. столећа код Срба је опет могла постојати архиепископија са седиштем најпре негде у приморју. Зашто би иначе Павлимир Бело оснивао епископију у пограничном подручју? Престо ове претпостављене архиепископије био би у Дољанима или Дубровнику, дакле или где је могао бити и пре, или у граду који је по *Љетопису* сам Бело Павлимир основао.

У време Светог Јована Владимира, Српска црква је сачувала словенску службу. Сам Владимир је школован у Охриду под надзором архиепископа Николе, који се рачуна у бугарске светитеље (Снегаров 1995: 27, 47-51; Сџбеџ 1987: 263). Употреба словенског писма, забрањеног у Римској цркви и Сплитској архиепископији, показује да тада народно вођство Срба није прихватало латинизацију, на челу са владарем. Устројство Српске помесне цркве није јасно ни под Самуилом ни током прве половине 11. столећа. Срби су несумњиво остали без архиепископије, иначе је краљеви Михаило и Константин Бодин не би тражили од Рима. Са друге стране, тешко је замислити да су Диоклеја, Травунија, Србија (Рашка) и Босна биле без епископа. Питање је ком су се архиепископском престолу приклањали у тим смутним временима.

Дакле, располажемо археолошким подацима о посебној Цркви. Она је као помесна основана у време цара Ираклија, али на темељима Апостола Павла и његових ученика. Цркве се граде током 7-10. столећа на домаћем искуству, утемељеном у рановизантијско доба. Почетком 9. столећа уводи се камени украс, а негде од краја истог столећа појављују се друга градитељска решења, са тролисним основама, а потом и базилике.

Успостављање Цркве и Државе и последице

Срби насељени на подручју Далмације у опсегу из доба римске окупације, успели су да успоставе државу која је опстала током Средњег века. То нису успели Срби насељени на Лаби, а они у пределима Кавказа одржали су се до средине 10. столећа, али касније нестају. И једни и други, данас малобројни, чувају свој идентитет, као и Бојки. Основ за опстанак, утемељење, упркос издељености, лежи у предању. Оно је старозаветно и новозаветно. Прво се заснива на култу предака, који је народ бранио од потчињавања другим културама. Друго се заснива на предању прихваћеном од апостола. Тако је успостављена спрега која је са једне стране омогућила одбрану националног бића,

а са друге наметнула потребу устројавања државе. То никако није било лако, јер је народ, по својој природи, био подељен. Збивања током 7-10. столећа бацају светло на развој народног живота у том смислу.

Део српског племена населио се на тлу римске Далмације пред крај 4. столећа. То је поуздано утврђено громилама откривеним уз римски пут јужно и северно од Дрвара. Реч је о оним Србима који су избегли на римско тле пред Хунима. Њихова појава у подручјима Далмације није забележена у сачуваним писаним изворима тог тешког времена. Они су свакако радо прихваћени у Царству као досељеници, да би се попунило проређено становништво и допринело одбрани провинције Далмације од предстојећих опасности. Судаћи по налазима грнчарије 5. и 6. столећа, као што је она из Цимеша код Петровца, околине Коњица, из Тврдоша и са Превлаке, Срби су се раширили по пашњацима у унутрашњости и приморског залеђа римске Далмације. Зато треба претпоставити да се и у области Зете појављују још пред крај 4. столећа. Поред Латина у градовима, они затичу нелатинизираних домороце, и као да се са њима лако и брзо стапају. Налази грнчарије доба Сеобе народа са Дрине из околине Вишеграда, допуњени необјављеним налазима из Комина и Коловрата, указују на много веће словенско учешће у месној култури касноантичког доба, које раније није ни претпостављано. Ту се може наслутити извесна нетрпељивост домородаца према носиоцима римске културе. Она се у провинцији Далмацији огледа у брзом нестанку особина свакодневне римске материјалне културе у 5-6. столећу, иако та провинција није претрпела тако велика разарања у време Хуна, као Прва или Друга Мезија. Краткотрајно доба готске власти, сводило се по свој прилици само на војну контролу могућих царских престоница, Салоне и Сирмија, као и пута између њих. Једино се тако може објаснити брзо ослобађање Далмације 535-536; Готи су бранили само та два града. Србе туђа Салона није занимала. И византијска војска бранила је само Салону у време када су Словени из доњег Подунавља презимили у Далмацији 550-551. Зато оптицај византијског новца није успостављен у њеној унутрашњости.

Покрштавање тада досељених Срба морало је одмах започети, уједно са прихватањем неких тековина античке културе. То наравно не значи да су сви постали хришћани. Масуди преноси податак о спаљивању са коњем код Срба у 7. столећу, што свакако није хришћански обичај, али не искључује прихватање хришћанства. Са друге стране појава словенске грнчарије 6. столећа у манастирима као што су Тврдош и Иловица на Превлаци, као и одсуство топонима у приморју који одражавају стара веровања и спаљива-

ње покојника, указују да су Срби у Превали - Зети, као и у Травунији и још неким областима, одмах и потпуно прихватили хришћанство. Предања о Апостолу Павлу, дуж римског пута кроз Далмацију за Италију, сачували су Срби а не Латини приморских градова. То указује на лако и брзо стапање новопридошлих Срба са нелатинизираним домороцима, јер су једино преко њих могли прихватити таква предања. Уочљива је особеност и традиционалност Цркве Далмације, на илирским просторима, а изван латинских градова. Наиме, особен распоред просторија храмова, установљен у 4-5. столећу, одржао се и после 7. столећа. Та литургијска пракса, утемељена несумњиво у апостолско доба, огледа се пре свега кроз крстионицу наслоњену на брод цркве са северне стране и параклис са јужне стране.

Током 6. столећа пристижу нове групе Срба на византијско тле. Они који долазе из области око ушћа Мораве после аварског досељавања у Панонију 567, успешно се могу пратити помоћу занатске грнчарије. Њихово насељавање је најочигледније забележено у данашњој источној Србији, на Дунаву између Ђердапа и ушћа Тимока. Тамо су били византијски крајишници, а уз њих и други Словени. Одатле је негде око почетка 7. столећа део Срба, заједно са месним становништвом, кренуо и преселио се у област око ушћа Дрима и Бојане. Ту су основали или настанили неколико утврђених места, као што су Свач и Стари Бар. Сведочанства о њима затичемо и у манастиру Иловици. Извесне особине материјалне културе у Дакији (Северни Илирик) указују да је и она била захваћена насељавањем Срба и других Словена у ранијем 6. столећу.

Тако је пре почетка 7. столећа већ било завршено преузимање Далмације; забележено је 600. године да Словени живе у залеђу Салоне (на Цетини). Дакија (Северни Илирик) остала је под непосредном владом Цариграда до почетке владе цара Ираклија, али је и ту значајнопромењеностановништво, укорист Словена. И овде је Византија задржала извесну контролу над неким градовима, као оним у приморју. Ово препуштање тако пространих области Србима и њиховим савезницима, треба упоредити са наглим и лаким ширењем Арапа односно муслимана. Наиме становништво провинција било је незадовољно и нерасположено према Цариграду, па је лако прихватало и туђу власт, али са мање искоришћавања и злоупотреба. Као Арапи и Словени су увели друге друштвене односе, који су неким слојевима становништва донели олакшање и безбедност. За разлику од Арапа Срби су били савезници Царства и прихватили су хришћанство; зато им је препуштена Далмација. Шта више, цар Ираклије није замерио освајање латинског приморја Далмације, јер су Срби бранили византијску границу од Авара,

који су вршили тешке нападе на сам Цариград, а можда и зато што су Латини претходно подржавали узурпатора Фоку. Овде треба претпоставити још нека збивања, за сада археолошки недовољно осветљена.

Повезивање имена цара Ираклија са насељавањем Срба, може се односити само на сеобе у провинције око Цариграда и Солуна, као и на покрштавање. Управо је хришћанство могло бити потврда мира и услов савеза и трајног добијања територија за насељавање. Податак у *СН* да су Србе покрстили свештеници из Рима у време цара Ираклија, треба повезати са успостављањем архиепископије која је објединила апостолску Цркву Далмације и Прву Јустинијану, обе утемељене у доба Апостола Павла (преко неких приморских градова и вероватно Виминацијума). Седиште ове архиепископије треба тражити у Пећкој Патријаршији, на источној граници Превале, која је некада била у саставу Далмације (дакле под архиепископима Салоне), а од цара Јустинијана под архиепископима Прве Јустинијане. Основана је тек пошто је постало очигледно да је највећи број провинција Европе изгубљен, и вероватно по успостављању мира након аварског слома под Цариградом 626. године.

Тако су, напokon, остварени услови за стварање самосталне државе, која је признавала само ауторитет цара у Цариграду. Од писаних извора једино *СН* бележи да су Србима владали по наслеђу архонти из једне породице. То претпоставља државу, јер је народ пространих области, подударних са простором архиепископије, признавао власт тих архоната. Владари нису имали сталну престоницу, као ни у Позном средњем веку, што отежава распознавање особина државе. Посредно о држави сведочи постојање границе. На Дунаву код Неготина је била граница и средином 7. столећа, а једно утврђење, такође окренуто Аварима, забележено је код Модриче. Велики ратни походи не би били могући без постојања државе, као онај у Италију 662, који је изведен по свој прилици на позив Византије. Та држава је била децентрализована, препуштена самоуправи жупана, и зато је била неефикасна у одбрани, као у случају бугарске сеобе око 660. године.

После сеоба Бугара, настало је дуготрајно затишје на источној граници — Бугари насељени у Подунављу још нису имали ону моћ коју су стекли онда када су успоставили равноправне односе сараније потчињеним Словенима. Бугари започињу своје нагло ширење на запад тек пошто су Франци сломили Аваре. Франци, које су Срби на Солави и Лаби дуго заустављали, на позив Рима потчињавају Лангобарде а потом и Аваре, тако да су пред крај 8. столећа избили на западне

(Лика) и северне (Посавина) српске границе. По крунисању Карла Великог за цара Западног римског царства, Франци су покушали да заузму Далмацију, коју су највећим делом држали Срби. У томе су само делимично успели, освојивши области до Динаре и Неретве. Због одбране од Франака подигнут је низ тврђава од камена и дрвета, од Поуња до Травуније. Србија је успела да се одбрани, мада су изгубљене пограничне области, где је било насељених и других Словена. Последица ширења Франака била је не само насељавање Хрвата у Равне Котаре и Лицика у долину Неретве, већ и насељавање Црвених Хрвата у подручје од Охридског до Скадарског језера. Тако Зета постаје крајиште. У приближно исто време морао се одиграти напад Бугара на Србе, који такође није забележен у писаним изворима. Они су привремено освојили Средец 809, што значи да су негде у то време заузели долину Мораве; потом се сукобљавају са Францима у међуречју Саве и Драве. Тада је ради одбране од Бугара морао бити обновљен низ утврђења рановизантијског доба од Дрине до Јужне Мораве, на правцу Зворник — Копаоник — Кукавица.

Ратна збивања почетком 9. столећа Србе у Далмацији први пут су суочила са борбом за опстанак, коју су успешно извојевали. Србија више није била окружена склавинијама и у суседству незаинтересованих Авара, већ на границама две моћне државе које су покушавале да је покоре. Притиску две силе, Франачке и Бугарског ханата, могла је одолети само држава добро организоване војске. Војно, односно крајишко искуство, Србима није недостајало. То је зато било време уједињења, јачања државе и власти, када је забележен први српски владар по имену, Вишеслав. Он је владао народом који је морао бити испуњен поносом због одбрањене слободе.

Због промењеног стања, настала је потреба за реорганизацијом државе, од оне којом управљају жупани а владар је само домаћин, у ону у којој владар влада. То је морао био одговор на спољне притиске. Бановине забележене у *Љетопису* можда се управо сада уводе, ради одбране границе. Отежавајуће је било начело поделе земље између браће наследника. Таква држава је успевала да се одбрани до слома 924. године.

Франачка освајања била су повод да се Цариград одлучније посвети западним областима. Иако је власт у Цариграду још увек била иконоборачка, ипак се повратак Византије види пре свега кроз обнављање цркава и доношење моштију. Та обнова цркава је доследно спроведена у свим градовима Горње Далмације. Треба претпоставити да су у њој важну улогу могле имати избеглице из Истре и Италије.

Обнова је захватила и српске области у приморју, као манастир Иловицу, али је питање чијим средствима. На основу убележеног имена Вишеслава на басену крстионице свештеника Јована, претпостављам да је он био ктитор обнове саборног храма манастира Иловице.

По *СН*, Бугари су под ханом Пресијамом напали Србију негде око средине 9. столећа, али су одбијени. Ипак је Србија изгубила просторе источно од Подриња негде у то време, мада се не зна како. Становништво изгубљених области укључено је у Бугарску државу, са својим жупанијама. Део народа се повукао на запад у Подриње, а са запада из области које су освојили Франци ка Травунији и Зети, што је морала бити много масовнија појава. Становници тих области тада и касније изгубљених, имали су своју значајну улогу у народном животу, упромењенимоколностима. Судбину народа је свакако пратила и Црква. Док је део инока и свештенства остао са народом који је био потчињен Бугарима, седиште претпостављене архиепископије морало се померити на запад, чини се у Зету, у данашње Дољане, где је још служио стари, угледни епископски храм. Ту је седиште архиепископије, изгледа и остало стотинак наредних година.

У плановима Византије, која је успоставила тему Далмацију по 871, Србија је остала значајан савезник против Бугарске, од које су обе државе трпеле губитке. Када су Бугари избили шездесетих година 9. столећа у област Охрида и на Јадран, морали су потиснути Црвене Хрвате ка Србима. Гробље Комани-Кроја културе код Охрида је једнослојно, и указује на иселјавање њених носиоца. Чини се да су у тим борбама учествовали и Срби. На то указује околност да није забележен отпор неочекиваном истовременом сараценском нападу на Боку, нити има археолошких података о обнављању разореног, што би уследило да је српска војска учествовала у протеривању Сарацена. Можда су тада изгубљени Косово и долина Ибра. Вероватно је Византија због појаве Бугара послала флоту, да одбрани своје приморје са Драчем, а не на захтев одсеченог Дубровника; Црвени Хрвати су могли признавати власт Цариграда. За хана Бориса је један од разлога за напад на Србију морао бити њен савез са Византијом. До напада је вероватно дошло 879, када су Бугари претрпели тежак пораз. Они су ипак убрзо покорили Црвене Хрвате и уништили Комани-Кроја културу, иако о томе нема познатих писаних података. То се вероватно десило у време када је Клонимир наводно избегавши из Бугарске дошавши са војском заузео Достиник / Дестиник 897-8. и кога је у борби убио Петар који је тада владао Србијом. Достиник би могао бити у Метохији и најважнији град Србије, као прво наведен у списку *СН*. Није забележено да је

Петар под своју власт вратио Достиник, што отвара могућност да је тада Бугарска освојила цело Подрије са Метохијом и цело подручје Комани-Кроја културе. Током 10. и у ранијем 11. столећу, за подручје између Охридског и Скадарског језера особен је словенски накит добро познат на подручјима до Подунавља. Од тада се носиоци Комани-Кроја културе више не могу археолошки распознати. Свакако да враћање те области под непосредну византијску власт око почетка 10. столећа, није било разлог да се обнове раније културне особености њеног становништва.

Упоредо са променама у односу војних снага, одвијале су се велике промене у Цркви, много судбоносније, праћене тешким сукобима. Српска црква, која је баштинила апостолско црквено предање, нашла се између притисака Рима који се наметао као власт, преко латинске литургије, и православног Цариграда, али грчке литургије. У сличном положају била је и много моћнија Бугарска, која је тежила сарадњи са западом а против Цариграда, коме је у црквеном погледу била подложна. За Србију није било недоумица — ту су били давно предање и словенско биће — подразумевала се Црква којој су на челу били Свети Фотије и Свети Методије, заслужни и за православно учење и за словенску службу и писменост. Ту је опредељење владара Мутимира било неспорно. Али посебна архиепископија Далмације и Дакије, која је некада обједињавала Србе, у измењеним политичким околностима није била пожељна за Рим, а убрзо више није била потребна ни Цариграду. Успостављена је латинска архиепископија у Сплиту, која је требало да наследи Салонитанску, као и словенска у западном делу Бугарске, која је требало да наследи Прву Јустинијану. Диоклеја је као некадашња Превала требало да припадне истоку (Охриду), а као некадашњи део Далмације — западу (Сплиту).

Када је умро Свети Методије, који је собом држао Цркву Паноније, она је разбијена, а убрзо је нестала и Велика Морава. Црква Србије више није била под заштитом Словенског Апостола. У време дуге и стабилне владе Петра Србијом, дошло је до промене црквене политике, јер је он, уместо да шири литургију на словенском језику, подржао латинску. То је било уз подршку Цариграда, јер је цар Лав VI због политичких и личних разлога правио компромисе са Западом. Зато је разумљив нов савез Цариграда и Рима на простору јадранског басена, и против Бугарске и против словенске службе. На тлу Србије се одразио кроз грчко-латински натпис новоуграђеног иконостаса у цркви на Градини. Тај компромис је заступао Петар, али мало је вероватно да иноци и свештенство на челу са неким епископима, нису

бранили словенску службу. То се види по зетским црквама уобичајеним за подручја тадашње западне Бугарске, а посредно из одсуства латинских натписа 10. столећа и у Зети, и у унутрашњости земље. Тако са једне стране видимо пуну сарадњу владара (Петар, Павле и Захарија), са Цариградом (па и Римом), а са друге стране подижу се цркве у духу словенске Цркве којој је на челу био Свети Климент, са престолом у непријатељској Бугарској. Ова подела је морала ослабити одбрамбене способности земље.

Србија је освојена 924, а већ 925. одржан је сабор у Сплиту, на коме је укинута словенска служба у Хрватској и Захумљу, као и хрватска епископија. Тада су вођени преговори Рима и Бугарске, вероватно и о судбини Цркве код Срба. Црква са словенском службом у Зети се одржала, судећи по новосаграђеној цркви у Дукљи. У томе су морали имати одређену улогу Срби раније укључени у Бугарску. Тада је можда успостављена Диоклеја, као бугарска жупа или кнежевина. Њу је касније могла преузети Византија, у току обнављања Србије под Чаславом. Шта се десило са Српском црквом још је тешко утврдити. Архиепископ је вероватно избегао у Дубровник под византијском влашћу. Када је Часлав обновио Србију, то је било без приморских архонтија Диоклеје, Конавља, Травуније и Захумља; једино је Неретва била у саставу Србије. Те приморске кнежевине биле су под контролом Византије, можда и непосредно као Диоклеја, како би указивао изгубљен печат Петра. Од тада треба најкасније рачунати са епископом Диоклеје. Али сада је српски архиепископ у Дубровнику под византијском контролом, па и после 932. када је Црква Доње Далмације враћена Риму.

Часлав није успео да обнови целовиту Цркву на тлу Србије — ништа не указује да се тако нешто десило. У време када је Византија трпела поразе у Италији, долази Бело на власт у Србији, преко Дубровника, у недовољно јасним околностима. Његово успостављање епископије у Расу, указује да је настојао да устроји јединствену Цркву у границама Србије којом је владао. Да ли је архиепископско седиште остало у Дубровнику, у коме више не кола византијски новац, или је враћено у Дољане, или је премештено на неко треће место, за сада је тешко рећи. Иако се Бело Павлимир прославио и остао запамћен

по успешним ратовима, ипак држава није вратила ону унутрашњу снагу што ју је имала у 9. столећу.

На особен начин ту снагу враћа Србији Јован Владимир, школован у Цркви Охрида и жртва владара Охрида. У његово време држава је словенског језика и глагољског писма (Чечан), за разлику од Самуилове државе ћириличног писма. По М. Милојевићу, који је податке преузео из *Србљака*, Јован Владимир је био син благочастивих родитеља, одрастао у Белграду (Берат на Дунавцу у данашњој Албанији) и владао је свим Илириком и Далмацијом. Без обзира да ли је ова вест тачна (а не видим зашто не би била), Јован Владимир се брани од Самуила око ушћа Дрима (Облик *Љетониса*) и ту је запамћен (село и брдо Владимир, Пречиста Крајинска). Дакле, ту су му била престопа места, а граница му је морала бити знатно јужније од Дрима, негде око Драча или још ближе Охриду. Касније, у 11. столећу, Србија се залаже око ослобађања Охрида од Византије. Већ у време његовог наследника, Стефана Војислава, Србија има довољно снаге да се одупре византијској војсци.

Последице успостављања државе и цркве, дакле нечега што је имало и тело и душу, биле су пре свега спољнополитичке. Током 9. столећа источни део народа је потпао под бугарску власт, коју су тамошњи жупани прихватили из својих разлога. Рим је настојао да потчини Цркву тог простора Дакије (Морава – Вардар), али то је била снажна помесна црква ојачана светитељима у 9-10. столећу, тако да то није могао да оствари. На западу је мањи део народа у исто време укључен у хрватску државу и потчињен Латинској цркви. Србија се нашла на граници две силе истог карактера, многонародне Византије грчке културе а Православне цркве и Римско-немачког царства такође многонародног, али Римске цркве, које су настојале да успоставе међусобну заједничку границу у своју корист. Империја је настојала да опстане и влада на овај или онај начин. Историја Срба 7-10. столећа, нарочито оних у Зети, указује да су се заносили између те две силе, али су ипак ишли напред, у чему су имали подршку Источне Цркве.

Али идеал из 7-8. столећа, словенска апостолска Црква, остварен је поново тек у време Светога Саве, у светлу словенског језика.

Библиографија

Д. АЛАДЖОВ

1993а: Археологически данни за средновековниот град Констанција, *Преслав* 4, 287-303.

1993б: Некропол край црквата на обект 40 (комплекс „А“) във вншния град на Плиска, *Плиска — Преслав* 6, 85-92.

Б. АЛЕКСОВА

1989: *Епископијата на Брегалница, први словенски црковен и културно-просветен центар во Македонија*, Прилеп.

П. АНЂЕЛИЌ

1959: Славенска керамика са Црквине у Нерезима код Чапљине, *ГЗМ* 14, 175-177.

1959а: Два средњовековна налаза из Султића код Коњица, *ГЗМ* 14, 203-214.

1984: Средњи вијек, у *Високо и околина кроз историју* 1, Високо.

Т. АНЂЕЛИЌ

1976: Касноантичка базилика у Циму код Мостара, *ГЗМ* 29 (1974) А, 179-223.

1977: Неки објекти касноантичке сакралне архитектуре у околици Мостара, у *Долина ријеке Неретве од претхисторије до раног средњег вијека*, Метковић 1977, ур. Ж. Рапанић, Сплит, 257-265.

В. АНТОНОВА

1981: Старобългарското крепостно строителство в светлината на археологическите проучвания на аула на хан Омуртаг при гара Хан Крум (Чаталар), *Плиска — Преслав* 2, 104-108.

А. И. АЙБАБИН

1977: Салтовские поясные наборы из Крыма, *Советская археология*, 1, 225-238.

1982: Погребения конца VII – первой половины VIII в. в Крыму, *Древности эпохи великого переселения народов V-VIII вв*, Москва, 165-192.

М. БАЈАЛОВИЌ – ХАЏИ–ПЕШИЌ

1976: Керамика, у В. Кораћ, *Студеница Хвостанска*, 69-80.

1984: *Накит VIII-XVIII века у Музеју града Београда*.

Б. БАБИЌ

1995: Денешните територии на Република Македонија и Република Албанија во VII и VIII век, у *Цивилизацији на почвата на Македонија* 2, Скопје, 153-182.

И. А. БАРАНОВ

1990: *Таврика в эпоху раннего средневековья*, Киев.

Ф. БАРИШИЌ

1953: *Чуда Димитрија Солунског као историски извори*, Београд.

Б. БАЧИЌ

1958: Старохрватско гробље у Змињу, *Јадрански зборник* 3, 1958: 323-326.

Ј. БЕЛОШЕВИЌ

1980: *Материјална култура Хрвата од 7-9. стољећа*, Загреб.

Ш. БЕШЛАГИЌ И Ћ. БАСЛЕР

1964: *Средњовековна некропола у Грборезима код Ливна*, Сарајево.

В. БИТРАКОВА-ГРОЗДАНОВА

1989: Ископувањата на Голем Град од 1981-1986 година, *МАН* 10, 101-131.

З. БЕЛОВУЧИЌ

1928: Рушевине црквице Св. Јурја у Јањини из 9 или 10 вијека, *СХП* 2, 118-122.

Н. БОГОСАВЉЕВИЌ

2001а: Крин на средњовековним гробним плочама манастира Превлака, *ГСАД* 17, 137-142.

2001б: *Манастир Златица – Дољани код Подгорице*, Подгорица.

И. БОЖИЌ

1967: О пропасти манастира Св. Михаила на Превлаци, *Анали Филолошког факултета* 7, Београд, 75-82.

Ћ. БОШКОВИЌ

1934: Осигурање и ресторација цркве манастира св. Патријаршије у Пећи, *Старинар* 8-9, 90-165.

1941: Архитектура, у *Манастир Дечани* 1, Београд, 19-196.

1962: *Стари Бар*, Београд.

Ћ. БОШКОВИЌ, П. МИЛОВИЌ И М. КОВАЧЕВИЌ

1981: *Улцињ* 1, Београд.

Ѓ. БОШКОВИЌ И Т. ТОМОВСКИ

1961: Средновековната архитектура во Охрид, *Зборник на трудови*, Охрид, 71-100.

З. БРУСИЌ

1980: Неки облици касноантичке керамике с подморских налазишта уз нашу обалу, *Гуњачин зборник*, из. И Ёрцег, Загреб, 77-86.

1985: Античка лука у Полачама на отоку Мљету, у *Археолошка истраживања у Дубровнику и дубровачком под-*

ручју, ур. Ж. Рапанић, Загреб, 139-149.

Д. Булић

2004: Трагови средњовековне материјалне културе са локалитета Градина на Јелици, *Историјски часопис* 50 (2003), 153-204.

Ф. Бушкариол

1989: Приноси касноантичкој сакралној топографији Нароне, *Лихнид* 7, 147-163.

М. Ваклинова

1993: Материјали и производство на преславската каменна пластика, *Преслав* 5, Софија, 66-101.

С. И. Валиулина

1996: Химико-технологическая характеристика стекляных бус Больше-Тарханского и Больше-Тиганского могильников, у *Културѝ Евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э.*, ред. А. Ф. Кочкина, Л. В. Кузнецова, Д. А. Сташенков, Самара, 134-147.

Д. Васиљевић

1986: Триконхос у селу Злести, прилог Милана Кашанина историји средњовековне архитектуре, *Зборник Народног музеја* 12-1, Београд, 243-253.

А. Василић

1957: Ризница манастира Студенице, у *Саопштења* 2.

М. Вего

1958: Црква у Разићима код Коњица, *ГЗМ* 13, 159-166.

1959: Археолошко ископавање у Завали, *ГЗМ А* 14, 179-201. Коњиц

Е. В. Веймарн и А. И. Айбабин

1993: *Скалистинский могильник*, Киев.

Е. В. Веймарн и А. К. Амброс

1980: Большая пряжка из Скалистинского могильника (склеп 288), *Советская археология*, 247-263.

О. Велимировић-Жижич

1966а: Бар – Тополица — црква са некрополом, *Археолошки преглед* 8, 148-149.

1966б: Мијеле, Вир Пазар, раносредњовековна некропола, *Археолошки преглед* 8, 155.

З. Вински

1955: Поново о наушницама звјездоликог типа, *ГЗМ* 10, 231-237.

1968: Крстолики накит епохе сеобе народа у Југославији, *ВМЗ* 3, 103-168.

1974: Касноантички старосједиоци у салонитанској регији према археолошкој оставштини предславенског супстрата, *ВАХД* 69 (1967),

1989: Разматрања о ископавањима у Книну на налазишту Гребље, *СХП* 19, 5-71.

К. Вински-Гаспарини

1954: Неке појаве континуитета с подручја археологије у нашим крајевима, *Перистил* 1, Загреб, 119-127.

К. Вински-Гаспарини и С. Ерцеговић

1958: Раносредњовековно гробље у Бродском Дреновцу, *ВМЗ* 1, 129-159.

ВИС

1967: Н. Клаић, *Historia Salonitana Maior*, Београд.

Б. М. Врдољак

1990: Старокршћанска базилика и раносредњовековна некропола на Решетарици код Ливна, *СХП* 18 (1988), 119-193.

М. Врзић

2004: Археолошка истраживања у Боки Которској као једини одговор на нека постављена питања, *Бока* 24, 199-210.

Р. Вуличић

1985: О фрескама у цркви св. Михаила у Котору, *Бока* 17, Херцег Нови, 291-203.

О. Вукадин

1977: Истраживање средњовековног комплекса у селу Попе код Новог Пазара, *Новопазарски зборник* 1, Нови Пазар, 157-166.

М. Вуксан

1990: Преглед средњовековног металног накита из збирке Музеја рударства и металургије у Бору, *Зборник радова Музеја рударства и металургије у Бору* 5-6 (1987-1990), 83-92.

Ж. Вџарова

1965: *Славјански и славјанобългарски селища в българските земи (6-11. в.)*, Софија.

1973: Славјане и праболгары в связи с вопросом средиземноморской культуры, у *Славяните и средиземноският свѝ VI-XI век*, Софија, 105-133.

1976: *Славјанни и прабългари по данни на некрополите от 6-11. в. на територията на България*, Софија.

1981: Славјани и номади на теритијата на днешните българските земи от края на 6-11 в., *Плиска — Преслав* 316-59.

И. О. Гавритухин, А. М. Обломский

1996 *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*, Москва.

П. Георгиев

1993: Разкопки в Голямата базилика през 1978 и 1979 г., *Плиска – Преслав* 6, 49-68.

Т. Главаш

1982: Ископавање прероманичке цркве у Врутцима код врела Босне, *ГЗМ* 37, 93-122.

Е. А. Горюнов и М. М. Казанский

1978: О происхождении широкопластинчатых фибул, *Краткие сообщения Института археологии* 155, 25-31.

ГРУПА АУТОРА

1987: *Финно-угры и балты в эпоху средневековья*, Археоло-

логия СССР, ред. В. В. Седов, Москва.

З. ГУЊАЧА

1987: Дубравице код Скрадина, *Археолошки преглед* 1986, 127-128.

1989: Крстионица старокршћанске двојне базилике у Срими, *Лихнид* 7, 165-179.

1995: Гробље у Дубравицама код Скрадина и друга гробља 8-9. столећа у Далмацији, у *Етногенеза Хрвата*, ур. Н. Будак, Загреб, 159-168.

С. ГУЊАЧА

1973: *Исправци и допуне старијој хрватској историји* II, Загреб.

А. В. ДАВЫДОВА И С. С. МИНЯЕВ

1993: Новые находки наборных поясов в Дырестуйском могильнике, *Археологические вести* 2, Санкт-Петербург, 55-65.

ДАНИЛО ДРУГИ

1988: *Животи краљева и архиепископа српских*, Службе, приредили Г. Мак Данијел и Д. Петровић, превели Л. Мирковић, Д. Богдановић и Д. Петровић, Београд.

Ђ. ДАНИЧИЋ

1863: *Рјечник из књижевних старина српских*, дио први, Биоград (1975).

1864: *Рјечник из књижевних старина српских*, дио трећи, Биоград (1975).

В. ДЕЛОНГА

1988: Старохрватска црква на „Мастиринама“ у Кашићу код Задра, *СХП* 18, 39-88.

1996: *Латински епиграфички споменици у раносредњовековној Хрватској*, Сплит.

А. ДЕРОКО

1930: У Бодиновој престоници, *Старинар*, 128-151.

1950: *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд.

1962: *Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*, Београд.

А. В. ДМИТРИЕВ

1982: *Раннесредневековые фибулы из могильника на р. Дюрсо, у Древности эпохи великого переселения народов V-VIII веков*, ред. А. К. Амброз, И. Ф. Эрдели, Москва, 69-107.

ДОМЕНТИЈАН

1988: *Живот Светога Саве и Живот Светога Симеона*, приредила Р. Маринковић, превео Л. Мирковић, Београд.

ЛЮ. ДОНЧЕВА-ПЕТКОВА

1985: *Разкопки на западната крепостна стена в Плиска, 1974 г.*, Плиска –Преслав 4, Софија, 91-116.

В. ЂУРИЋ

1970: Умјетност, у *Историја Црне Горе 2-2*, Подгорица, 411-531.

ЕРЛАНГЕНСКИ РУКОПИС

1987: приредили Р. Меденица и Д. Аранитовић, Никшић.

С. ЕРЦЕГОВИЋ-ПАВЛОВИЋ И Д. МИНИЋ

1986: Средњовековно насеље и некропола на локалитету Позајмиште у Грабовици, *Берданске свеске* 3, 353-361.

З. ЖЕРАВИЦА

1986: Ранословенска некропола Багруша у Петошевцима код Лакташа, *ГЗМ А* 40-41 /1985-1986), 129-209.

З. ЖЕРАВИЦА И Л. КОВАЧИЋ

2002: *Конавле, средњовековна гробља*, Дубровник.

Т. ЖИВКОВИЋ

2004: *Црквена организација у српским земљама*, Београд.

И. ЖИЛЕ

1988: Сполиа и остали налази скулптуре и пластике у Дубровнику до појаве романике, у *Археолошка истраживања у Дубровнику и дубровачком подручју*, ур. Ж. Рапанић, Загреб, 175-186.

ЖИТИЈА СВЕТИХ

1997, 1998: *Житија Светих за месец август, октобар*, приредио Јустин Сп. Поповић, Београд.

ЖИТИЈЕ КЛИМЕНТА ОХРИДСКОГ

1955: Житије Климента Охридског од Теофилакта, архиепископа охридског, обрадила М. Рајковић, *ВИИНЈ* 1, Београд, 297-302.

ЗАДУЖБИНЕ КОСОВА

1987: *Задужбине Косова — споменици и знамења српског народа*, Београд.

М. ЗАНИНОВИЋ

1988: *Villae rusticae у подручју Епидаура*, *Археолошка истраживања у Дубровнику и дубровачком подручју*, ур. Ж. Рапанић, Загреб, 89-99.

Е. ЗЕЧЕВИЋ

1989: Резултати истраживања средњовековног Свача, *ГСАД* 5, 112-118.

В. ЗЛАТАРСКИ

1970: *История на българската държава през средните векове I 2*, Софија.

И. ЗОРИЋ

1988: Каталог, метал, у *Благо манастира Студенице*, изд. В. Ђурић, Београд, 147-161.

ИБИ

1965: *Извори за българската история XII*, ред. М. Войнов, И. Дуйчев, С. Лишев, Б. Примов, Софија.

Е. ИМАМОВИЋ

1988: Римска цестовна мрежа на дубровачком подручју, у *Археолошка истраживања у Дубровнику и дубровачком подручју*, ур. Ж. Рапанић, Загреб, 119-126.

- Т. ИПЕН (IPPEN)
1900а: Старе црквене рушевине у Албанији, *ГЗМ* 12, 83-98.
1900б: Стари споменици у Албанији, *ГЗМ* 12, 511-532.
1901: Прехисторички налази из Албаније, *ГЗМ* 13, 603-608.
- И. ЂОРДАНОВ
2001: *Корпус на печатите на средновековна Българија*, Софија.
- Т. ЈАНАКИЕВСКИ
2001: *Доцноантичка микростанбена целина над театрот во Нераклеа Лупcestis*, Битола.
- Ђ. ЈАНКОВИЋ
1981: *Подунавски део области Аквиса у 6. и почетком 7. века*, Београд.
1986: *Становништво Балкана у VI-VII столећу — археолошка истраживања*, докторска теза, Београд.
1997: *Словени у источној Србији у 6. и 7. столећу*, у *Археологија источне Србије*, ур. М. Лазић, Београд, 133-149.
1998: *Српске громиле*, Београд.
2001: *О традиционалном српском грнчарству у позном средњем веку*, *Зборник Етнографског музеја у Београду*, 141-161.
2003а: *Манастир Тврдош*, Требиње.
2003б: Покретни налази рановизантијског доба из касноантичке крстионице — црква Манастира светих апостола Петра и Павла код Требиња, *Трибуниа* 10, 55-75.
2003в: Чаревци, Нови Сланкамен, гробље IX столећа, у *Споменица Јована Ковачевића*, ур. Р. Бунарџић и Ж. Микић, Београд, 97-108.
2004а: О цркви Рашке доба пре Немање, *ГСАД* 20, 63-79.
2004б: Условљеност оснивања Зетске епископије на Превлаци, *Бока* 24, 77-89.
- Ђ. ЈАНКОВИЋ И САРАДНИЦИ
2002: Михољска Превлака, истраживања у 1997. години, *ГСАД* 14, 1998, 145-148.
- М. ЈАНКОВИЋ
1981: *Средњовековно насеље на Великом Градцу у X-XI веку*, Београд.
1983: Неки подаци о изradi предмета од обојених метала на Кључу Дунава у IX-XI веку, *Зборник Народног музеја* 11, 99-112.
1997: Сеоба народа, у *Античка бронза Сингидунума*, ур. С. Крунић, Београд, 303-340.
- М. ЈАНКОВИЋ И Ђ. ЈАНКОВИЋ
1990: *Словени у југословенском Подунављу*, Београду.
- Д. ЈЕЛОВИНА
1976: *Старохрватске некрополе на подручју између ријека Зрмање и Цетине*, Сплит.
2000: Старохрватска некропола на брду Спасу код Книна, *СХП* 20, 121-226.
- К. ЈИРЕЧЕК
1952: *Историја Срба* 1, Београд.
1962: Романи у градовима Далмације током средњег века, *Зборник Константина Јиречека II*, ур. Г. Острогорски, Београд.
- ЈОВАН СКИЛИЦА
1966: Кратка историја, приредио Ј. Ферлуга, *ВИИНЈ* 3, ур. Г. Острогорски и Ф. Баришић, 51-172.
- В. ЈОВАНОВИЋ
1961: Св. Јован, Затон, *АП* 3, 129-132.
1978: Прилог проучавању средњовековног прстења у СР Србији и СР Македонији, *Годишњак града Београда XXV*, 67-85.
- М. ЈУРКОВИЋ
1983: Прилог проучавању плетерне скулптуре на подручју полуотока Пелешца, *СХП* 13, 165-182.
1988: О неким фигуралним приказима и последњој фази плетерне пластике у дубровачкој регији, у *Археолошка истраживања у Дубровнику и дубровачком подручју*, ур. Ж. Рапанић, 209-215.
- МОВСЭС КАЛАНКАТУАЦИ
1984: *История страны Алуанк*, приредио Ш. В. Смбатян, Ереван.
- Ј. КАЛИЋ
1979: Назив Рашка у старијој српској историји (IX-XII век), *Зборник Филозофског факултета* 14-1, Београд, 79-91.
- В. КАРАЦИЋ
1852: *Рјечник*, Беч.
1913: *Српске народне пјесме* 2, Београд.
- Р. КАТИЧИЋ
1990: Преторијанци кнеза Борне, *СХП* 20, 65-82.
- КЕКАВМЕН
1966: Стратегикон, приредио Ј. Ферлуга, *ВИИНЈ* 3, ур. Г. Острогорски и Ф. Баришић Београд, 194-217.
- Н. КЛАИЋ
1967: *Historia Salonitana Maior*, Београд.
1975: *Повијест Хрвата у раном средњем вијеку*, Загреб.
- В. Б. КОВАЛЕВСКАЈА
1979: Поясные наборы IV-IX вв, Пряшки, *Археология СССР*, САИ Е1-2 Москва.
1981: Северокавказкие древности, у *Степи Евразии в эпоху средневековья*, ред. С. А. Плетнева, Москва, 83-97.
1996: Проблемы математической обработки археологического матерриала VI-IX вв. (по материалам Кавказа), у *Культуры евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э.*, Самара, 5-23.

Ј. КОВАЧЕВИЋ

1956: Средњовековни епиграфски споменици Боке Которске 2, *Споменик САН* 105, 1-11.

1960: *Варварска колонизација јужнословенских области*, Нови Сад.

1964: Маргиналије уз проблеме археологије и уметности раног средњег века (II), *Зборник Филозофског факултета* 8, 113-123.

1966а: Авари на Јадрану, *Материјали* 3, Београд, 53-79.

1966б: Бела Црква у Метохији, *Археолошки преглед* 8, 150-151.

1967: Провинција Превалис, Од доласка Словена до краја XII вијека, у *Историја Црне Горе 1*, Титоград, 281-444. 241-275.

1973: Средњовековни латински натписи у Боки Которској, *Бока* 5, 35-51.

1986: Βάβας, у *Зборник посветен на Бошко Бабиќ*, ур. М. Апостолски, Прилеп, 119-121.

М. КОВАЧЕВИЋ

1975: Где се налазио Оволон Попа Дукљанина, *Старине Црне Горе* 5, 141-

КОНСТАНТИН ПОРФИРОГЕНИТ

1959: Спис о церемонијама, *ВИИИЈ* 2, 76-78, обрадио Б. Ферјанчић.

В. КОРАЋ

1959: Дољани код Титограда, *Старинар IX-X* (1958-1959), 383-385.

1976: *Студеница Хвостанска*, Београд.

1998: Седишта двеју западних Савиних епископија: Стон и Превлака, у *Свети Сава у српској историји и традицији*, Београд 85-91.

2001а: *Мартинићи, остаци раносредњовековног града*, Београд.

2001б: Остаци манастира Св. Арханђела Михаила на Превлаци, *Старинар* 51, 135-170.

В. КОРАЋ и Ј. КОВАЧЕВИЋ

1970: Црква св. Томе у Прчању у Боки Которској, *Зборник Филозофског факултета II-1*, Београд, 107-114.

В. КОРАЋ и М. ШУПУТ

1998: *Архитектура византијског света*, Београд.

Ј. КОРОШЕЦ

1958: Остава брончаних матрица за отискивање у Бискупији код Книна, *СХП* 6, 29-42.

Д. КОЦО

1948: Климентовиот манастир „Св. Пантелејмон“ и раскопките при „Имарет“ во Охрид, *Годишен зборник на Филозофскиот факултет* 1, Скопје, 129-184.

1958: Проучување и археолошки ископувања на црквата на манастирот Св. Наум, *Зборник на археолошкиот музеј* 2, Скопје, 56-80.

М. КРИЖАНАЦ

1995: Археолошка истраживања у цркви Св. Трипуна у Котору, *Гласник САД* 10, 202-213.

В. В. КРОПОТКИН

1965: Могильник Чифут-кале в Криму, *Краткие сообщения Института археологии АН СССР* 100, 108-115.

С. КРСТИЋ

1997: Средњовековни накит из збирке Завичајног музеја у Јагодини, *ГСАД* 13, 329-348.

Ш. КУЛИШИЋ, П. Ж. ПЕТРОВИЋ и Н. ПАНТЕЛИЋ

1970: *Српски митолошки речник*, Београд.

Ю. В. КУХАРЕНКО

1959: Широкопластинчатые фибулы, *Краткие сообщения Института истории материальной культуры* 74, 143-145.

ЛЕКСИКОН

1988: *Археолошки лексикон Босне и Херцеговине* 3, ур. Б. Човић.

Ј. ЛУЧИЋ

1973: *Повијест Дубровника од 7. ст. до године 1205*, Загреб (према *Анали хисторијског одјела Центра за знанствени рад ЈАЗУ у Дубровнику*, Дубровник 1976).

ЉЕТОПИС

1950: *Љетопис попа Дукљанина*, латински текст са хрватским приеводом и „Хрватска хроника“, Загреб приредио В. Мошин.

1988: *Љетопис попа Дукљанина*, приредио С. Мијушковић, Београд.

Р. ЉУБИНКОВИЋ

1967: Традиције Приме Јустинијане у титулатури охридских архиепископа, *Старинар* 17 (1966), 61-75.

1969: Прилог проучавању Самуилове аутокефалне цркве, *Старинар* 19 (1968), 125-139.

1970: Ordo episcoporum у Paris Gr. 880 и архијерејска помен-листа у Синодикону цара Борила, у *Симпозиум 1100-годишнина од смртта на Кирил Солунски*, 1, Скопје 1970, 131-146; поновљено у Љубинковић 1982: 91-101.

1982: *Студије из средњовековне уметности и културне историје*, Београд.

Н. МАВРОДИНОВ

1959: *Старобългарското изкуство*, Софија.

Ј. МАГЛОВСКИ

2001: Керамичка грађа и ситни налази, у В. Кораћ, *Мартинићи, остаци раносредњовековног града*, Београд, 197-209.

Н. А. МАЖИТОВ

1990: Комплексы с монетами VIII в. из Бирского могильника, *СА* 1990/1, 261-266.

- Ј. МАКСИМОВИЋ
1971: *Српска средњовековна скулптура*, Београд.
- Љ. МАКСИМОВИЋ
1979: О времену похода бугарског кнеза Бориса на Србију, *Зборник Филозофског факултета XIV-1*, Београд, 69-75.
1996: Покрштавање Срба и Хрвата, *ЗРВИ* 35, 154-173.
- В. МАЛЕНКО
1976: Нови археолошки наоди на локалитетите „Козлук“, „Габавци“ и „Св. Еразмо“, *Macedoniae acta archaeologica* 2, Прилеп, 219-234.
- Е. МАНЕВА
1992: *Средновековен накит од Македонија*, Скопје.
- Ђ. МАНО-ЗИСИ
1956: Ископавања на Царичином Граду 1953 и 1954 године, *Старинар* 5-6 (1954-1955), 155-178.
- Т. МАРАСОВИЋ 1978:
1978: Прилог морфолошкој класификацији раносредњовековне архитектуре у Далмацији, у *Прилози истраживању старохрватске архитектуре*, ур. А. Мохоровчић, Сплит, 14-129.
1985: Регионализам у раносредњовековној архитектури Далмације, *СХП* 14 (1984), 135-157.
- Л. МАРГЕТИЋ
1977: Константин Порфирогенет и вријеме доласка Хрвата, *Зборник Хисторијског завода ЈАЗУ* 8, 19-80.
- Ј. МАРТИНОВИЋ
1990а: Ранохришћанска крстионица испод цркве свете Марије од Ријеке у Котору, *Прилози повјести умјетности у Далмацији* 29, Сплит 21-31.
1990б: Прологомена за проблем првобитне цркве св. Трипуна у Котору, *Прилози повјести умјетности у Далмацији* 30, Сплит, 5-29.
1992: Најстарији сакрални објекти у Котору *Гласник Одјељења умјетности* 11, Подгорица, 167-197.
1995: Покушај реконструкције циборија Которске катедрале, *Петрициолијев зборник*, 1, Сплит, 345-357.
- Т. МАРУТЈАН
1989: *Архитектурные памятники: Звартноц, Аван, Рипсиме, Анијский собор и другие*, Ереван.
- Б. МАРУШИЋ
1962: Неки налази из времена сеобе народа у Истри, *ЈЗ* 5, 159-176.
1967: Некрополе VII и VIII столећа у Истри, *Arheološki vestnik* 18, Ljubljana, 333-349.
1974: Истарска група споменика сакралне архитектуре с уписаном апсидом, *Histria archaeologica* 5/1-2, Пула
1986: Материјална култура Истре од 5. до 9. столећа, у *Археолошка истраживања у Истри и Хрватском приморју*, ур. 107-124.
- МАСУДИ
1870: *Златни лугови*, приредио А. Ј. Гаркави, *Сказания мусульманских писателѝ о Славянахъ и Русскихъ (съ половины VII вѣка до конца X вѣка по р. Х.)*, Санктпетербургъ.
- И. МАТЕЈИЋ
1996: Три прилога за проф. Петрициолија, *Петрициолијев зборник II* (Прилози повијести умјетности Далмације 36), Сплит, 133-149.
- К. МЕЛАМЕД
1993: Колекција средновековни предмети (Хисар кале, с. Балчик, Добричко), *Годишник на Национални археолошки музеј* 9, Софија, 163-166.
- МЕНАНДАР
1955: *Excerpta de legationibus*, приредили Б. Крекић и Л. Томић, *ВИИИЈ* 1, ур. Г. Острогорски, Београд, 85-98.
- П. МИЛОВИЋ
1972: Мијелски накит и култна веровања, *Старинар* 21 (1970), 59-68.
1965: *Acuvium - Decatera* — Котор у светлу нових археолошких открића, *Старинар* 13-14 (1962-1963), 27-47.
1980: *Умјетничко благо Црне Горе*, Београд – Подгорица.
1985: Улцињски циборијум, *Старинар* 36, 91-103.
- П. МИЛОВИЋ и М. КОВАЧЕВИЋ
1975: *Градови и утврђења у Црној Гори*, Београд — Улцињ.
- И. МИКУЛЧИЋ
1996: *Средновековни градови и тврдини во Македонија*, Скопје.
- Н. МИЛЕТИЋ
1956: Некропола у селу Михаљевићима код Рајловца, *ГЗМА* 11, 9-37.
1961: Некропола у селу Михаљевићима код Рајловца (резултати накнадних ископавања), *ГЗМА* 249-257.
1979: Раносредњовековна некропола у Коритима код Дувна, *ГЗМА* 33 (1978), 141-181.
- Н. МИЛЕТИЋ и М. СИЛАРИЋ
2001: *Босна и Херцеговина у доба Каролинга*, каталог изложбе Земаљског музеја, Сарајево.
- М. МИЛИНКОВИЋ
1996: Нова археолошка истраживања комплекса Св. Арханђела код Призрена, *ГСАД* 11, 208-223.
1997: Росе – Мало Росе, Бока Которска — античко-касноантичко насеље и средњовековна црква, *ГСАД* 13, 167-179.
2000: Резултати археолошких ископавања вишеслојног налазишта у луци Росе 1998. г, са посебним освртом на налаз копче типа „Коринт“, *Музејске свеске* 4/5, Херцег Нови, 26-39.

А. МИЛОШЕВИЋ

1984: Нови раносредњовековни гробни налази из Цетинске крајине, у *Цетинска крајина од претхисторије до доласка Турака*, ур. Ж. Рапанић, Сплит, 198-218.

1995: Комански елементи и питање касноантичког континуитета у материјалној култури раносредњовековне Далмације, у *Етногенеза Хрвата*, Загреб, 97-104.

Г. МИЛОШЕВИЋ и С. ЂУРИЋ

1987: Црква Св. Прокопија у Прокупљу, *Старинар* 38, 83-106.

А. МИЛЧЕВ

1973: Формирование староболгарской культуры, *Славяните и средиземноският свят VI-XI век*, София, 105-133.

П. МИЉКОВИЋ-ПЕПЕК

1970: Црквата Св. Константин од село Свеќани, *Симпозиум 1100 годишнина од смртта на Кирил Солунски*, 1, Скопје (1969), 149-161.

1994: Нови сознанија од анализи на гробовите на св. Кирил Солунски, св. Климент Охридски и св. Наум Охридски, *Историја* 28 1-2, Скопје (1992), 31-41.

Д. МИНИЋ

1978: Керамичке посуде као гробни прилози на средњовековним некрополама у Србији, *ГГБ* 25, 87-94.

И. МИРНИК

1982: Остава бизантског новца с Мајсана, *Нумизматичар* 5, Београд, 141-146.

1995: Нумизматички налази у Дубровнику (претходни извештај о бизантском новцу) у *Етногенеза Хрвата*, ур. Н. Будак, Загреб, 165-177.

С. МИХАЙЛОВ

1993: Нови данни за Гољмата базилика в Плиска, Плиска – Преслав 6, 22-32.

В. А. МОГИЛЬНИКОВ

1987: Угры и самодийцы Урала и Западной Сибири, у *Финно-угры и балты в эпоху средневековья*, ур. Б. Рыбаков, Москва, 163-235.

МОНЕМВАСИСКА ХРОНИКА

1955: приредио Б. Крекић, *ВИИНЈ* 1, ур. Г. Острогорски, Београд 85-98.

В. Л. МЫЦ

1990: Крестообразный храм Мангупа, *СА* 1, 224-242.

С. НЕНАДОВИЋ

1963: Богородица Лъевшика, њен постанак и њено место у архитектури Милутиновог времена, Београд 1963.

Ј. НЕШКОВИЋ

1987: Архитектура, у *Петрова црква код Новог Пазара*, ур. Р. Станић, Београд, 17-38.

И. НИКОЛАЈЕВИЋ

1966: Ранохришћанске крстионице у Југославији, *ЗРВИ*

9, 223-254.

1970: Олтарна преграда у Дабравини, *ЗРВИ* 12, 91-110.

И. НИКОЛАЈЕВИЋ-СТОЈКОВИЋ

1956: Прилог проучавању византијске скулптуре од 10. до 12. века из Македоније и Србије, *ЗРВИ* 4, 157-185.

1957: *Рановизантијска архитектонска декоративна пластика у Македонији, Србији и Црној Гори*, Београд.

Ф. НОПЧА

1910: Прилози старијој повијести сјеверне Албаније, *ГЗМ* 22, 328-340.

Д. ОВЧАРОВ

1985: *Разкопки и проучавања на источната стена на вътрешния град в Преслав (1970-1976)*, Плиска – Преслав 4, София, 132-160.

1991: Архитектурни паметници и инженерно-технически съоръжения, у *Големият царски дворец във Велики Преслав* 1, София, 9-51.

Л. ПАП

1997: Накит рано-средњовековне некрополе код Мокрина, *ГСАД* 13, 317-326.

И. ПАШИЋ

2004: Манастир Св. Архангела Михаила на Превлаци, *ГСАД* 20, 171-190.

В. ПАШКВАЛИН

1998: Остаци старокршћанске базилике на Црквини (Грудине) у Бугојну с освртом на MVN(icipium) BIST(ue) или BISTVES, сједиште Бистуенске бискупије и бискупа Андрије, *Радови XIII. Међународног конгреса за старокршћанску археологију* III, Сплит, 549-619.

И. ПЕТРИЦИОЛИ

1985: Крстионица с именом „Vuissasclavo duci“ и проблем нинског баптистерија, *СХП* 14 (1984), 125-133.

Б. ПЕШИЋ

1989: Црква Богородичиног Успења у Мртвици, *Саопштења* 20-21 (1988-1989), 92-107.

С. ПИРИВАТРИЋ

1997: Византијска тема Морава и „Моравије“ Константина VII Порфирогенита, *ЗРВИ* 36, 173-199.

С. А. ПЛЕТНЕВА

1959: Керамика Саркела – Белой Вежи, Труды Волго-Донской археологической экспедиции 2, *МИА* 75, Москва – Ленинград, ред. М. И. Артамонов 212-272.

1981: *Салтово-маяцкая культура, у Степи Евразии в эпоху средневековья*, ред. С. А. Плетнева, Москва, 62-75.

1989: На славяно-хазарском пограничье – *Дмитриевский археологический комплекс*, Москва.

В. ПОПОВИЋ

1975: „Методијев“ гроб и епископска црква у Мачванској Митровици, *Старинар* 24-25 (1973-1974), 265-268.

1988: Албанија у касној антици, у *Илири и Албаници*, ур.

- М. Гарашанин, Београд, 201-250.
- М. ПОПОВИЋ
1973: Манастир Светог Петра de Сапро, *ГЗМ* 27-28, 313-338.
1999: *Тврђава Рас*, Београд.
- М. ПОПОВИЋ и В. ИВАНИШЕВИЋ
1989: Град Браничево у средњем веку, *Старинар* 39, 125-179.
- Р. ПОПОВИЋ
1997: *Одабрана документа Васељенских сабора*, Србиње – Београд – Ваљево.
- П. ПРАШТАЛО
2003: Нови подаци о манастиру Завала, *ГСАД* 19, 185-195.
- С. ПУХИЕРА
1956: Средњовековне цркве на острву Шипану код Дубровника, *Старинар* 5-6 (1954-1955), 227-245. 1954-1955), 227-245.
1963: *О постанку Дубровника*, Сплит.
- И. ПУШИЋ
1975: Прероманска декоративна пластика у Котору, *Бока* 3, Херцег Нови, 39- 53.
1975: Прероманска декоративна пластика на Отоку – Бока Которска, *Старине Црне Горе* 5, Цетиње, 235-243.
1976: Словенска некропола у Каменом, *Бока* 4, 61-67.
- Н. РАДОЈЧИЋ
1927: Како су називали Србе и Хрвате византијски историци XI и XII века Јован Скилица, Нићифор Вријеније и Јован Зонара? *Гласник Скопског научног друштва* 2, Скопље, 1-15.
- П. А. РАППОПОРТ
1982: *Русская архитектура X-XIII вв.* Москва.
- Р. РАШЕВ
1985: Проучвања на вњшната крепостна стена у Преслав, *Плиска – Преслав* 4, 215-222.
- Р. Л. РОЗЕНФЕЛДТ
1987: Вымская культура, у *Финно-угры и балты в эпоху средневековья*, ур. Б. Рыбаков, Москва, 122-130.
- И. П. РУСАНОВА
1973: Славянские древности VI-IX вв. между Днепром и Западным Бугом, *Археология СССР, Свод археологических источников* Е 1-25, Москва.
- СВЕТИ САВА
1924: Живот Стефана Немање (Св. Симеона), *Старе српске биографије*, превео и објаснио М. Башић, Београд 3-26.
- В. В. СЕДОВ
1982: *Восточные славяне в 6-13 вв.*, Москва.
1987: Эсты (13-23), Прусы (398-404), у *Финно-угры и балты в эпоху средневековья*, ур. Б. Рыбаков, Москва.
- Д. СЕРГЕЈЕВСКИ
1959: Базилике у Нерезима и Доцу, *ГЗМ* 14, 163-171.
- Д. СИНДИК
2004: Превлака 1124. и 1181. *Бока* 24, 127-132.
- СН
1959: Константин Порфирогенит, Спис о народима, обрадио Б. Ферјанчић, *ВИИНЈ* 2, ур. Г. Острогорски, Београд.
1991: Константин Багрянородный, *Об управлени империей*, текст, перевод, комментарий, ред. Г. Г. Литаврин, А. П. Новосельцева, Москва.
- И. СНЕГАРОВ
1995: *История на Охридската архиепископия* 1, София.
- Д. СРЕЈОВИЋ и А. ЦЕРМАНОВИЋ
1997: *Речник грчке и римске митологије*, Београд.
- С. СТАНИЛОВ
1993: Меден пръстен за шпора от Национални археологически музей, *Годишник на Национални археологически музей* 9, София, 107-110.
- С. СТАНЧЕВ
1959: Црквата в Ботево, Видинско, *Археология* 1, 3-4, София, 70-75.
- СТЕФАН ПРОВОЕНЧАНИ
1924: Живот светог Симеона, *Сабрани списи*, приредила Љ. Јухас-Георгиева, превод Љ. Јухас-Георгиева, Л. Мирковић и М. Башић.
- И. СТЕПЧЕВИЋ
1930: Превлака — историјска расправа, *Богословска смотра* 3, Загреб.
- Ј. СТОЈАНОВИЋ-МАКСИМОВИЋ
1956: Неколико прилога историји уметности у Боки Которској, *Споменик САН* 105, 49-50.
- Ј. СТОШИЋ
1988: Приказ налаза испод катедрале и Бунићеве пољане у Дубровнику, у *Археолошка истраживања у Дубровнику и дубровачком подручју*, ур. Ж. Рапанић, Загреб, 15-36.
- Ћ. СТРИЧЕВИЋ и Г. СУБОТИЋ
1959: Ископавање Зањевачке цркве, *Старинар* 9-10 (1958-1959), 307-314.
- Т. СЪБЕВ
1987: *Самостойна народностна Црквата в средновековна България*, София.
- ТЕОДОСИЈЕ
1988: *Житија*, приредио Д. Богдановић, превели Л. Мирковић и Д. Богдановић, Београд.

- Б. Тодић
1993: *Старо Нагоричино*, Београд.
2002: Фреске у Богородици Перивлепти и порекло Охридске архиепископије, *ЗРВИ* 39, 147-161.
- Г. ТОМОВИЋ
1991: Глагољски натпис са Чечана, *Историјски часопис* 37, Београд (1990), 5-18.
1997: Натпис на цркви Светога Луке у Котору из 1195. године, у *Црква Светог Луке кроз вјекове*, Котор, 23-32.
- О. ТРУБАЧОВ
2005: Етногенеза и култура древних Словена, лингвистичка истраживања. Београд (Етногенеза и култура древњих Славјан, *Лингвистичке истраживања*, Москва 2003).
- Л. ФЕКЕЖА
1989: Археолошка истраживања средњовековног града и цркве у селу Градац код Хаџића, *ГЗМ* 42-43 (1987-1988), 165-182.
1989: Керамичке посуде у гробовима ранословенског периода раног средњег века на територији Босне и Херцеговине, *ГЗМ А* 44, 209-231.
- Б. ФЕРЈАНЧИЋ
1988: Албанци у византијским изворима, у *Илири и Албанци* ур. М. Гарашанин, Београд, 285-302.
1996: Долазак Хрвата и Срба на Балканско полуострво (осврт на нова тумачења), *ЗРВИ* 35, 117-150.
- Ј. ФЕРЛУГА
1957: *Византијска управа у Далмацији*, Београд.
1970: Листа адреса за стране владаре из Књиге о церемонијама, *ЗРВИ* 12, 157-177.
- Р. ФИНДРИК
1971: Архитектонско-конзерваторски радови на црквама Пећке патријаршије у 1962. години, *Старине Косова и Метохије* 4-5, 433-435.
1991: Где се налазила манастирска трпезарија у Пећкој патријаршији? *Саопштења* 22-23, 131-156.
- И. ФИСКОВИЋ
1980: О ранокршћанским споменицима наротинског подручја, у *Долина ријеке Неретве од претхисторије до раног средњег вијека*, Метковић 1977, ур. Ж. Рапанић, Сплит, 213-254.
1988: Средњовековна преуређења ранокршћанских светишта у дубровачком крају, у *Археолошка истраживања у Дубровнику и дубровачком подручју*, ур. Ж. Рапанић, Загреб, 189-207.
- Ц. ФИСКОВИЋ
1981: Раносредњовјековне рушевине на Мајсану, *СХП* 11, 137-163.
1983: Ранокршћанска меморија и гробље на Мајсану, *СХП* 13, 65-78.
1984: Античка насебина на Мајсану, *Прилози повијести умјетности у Далмацији* 24, 5-25.
- В. С. ФЛЁРОВ
1990: Маяцкий могильник (раскопки 1979 года), у *Маяцкий археологический комплекс*, ред. С. А. Плетнева, Москва, 140-191.
- А. ФОРТИС
1984: *Пут по Далмацији (Viggio in Dalmazia dell'abate Alberto Fortis, Venezia 1774)*, приредио Ј. Братулић, превео М. Марас, Загреб.
- В. ЧАЈКАНОВИЋ
1973: *Мит и религија у Срба*, Београд.
- Д. ЧАЛАНЊ
1954: Памятники византийского металлообрабатывающего искусства I, *Acta Antiqua Acad. Scient. Hung.* II, Budapest. 311-338.
- М. ЧАНАК-МЕДИЋ
1989: *Архитектура Немањиног доба*, II, Београд.
1995: *Архитектура прве половине XIII века*, II, Београд.
- И. С. ЧИЧУРОВ
1980: *Византийские исторические сочинения: „Хронография“ Феофана, „Бревиарий“ Никифора*, тексты, перевод, комментарий, Москва.
1991: *Византийский Херсон*, Каталог выставки, Москва.
- И. ЧРЕМОШНИК
1952: Керамика из римског налазишта Могорјела, *ГЗМ* 7, 241-271.
1965: Римска вила у Вишићима, *ГЗМ* 20, 147-260.
1974: Први трагови кршћанства на налазима виле у Панику, *Situla* 14-15, Ljubljana, 243-247.
1970: Истраживања у Мушићу и Жабљаку и први налази најстаријих славенских насеља код нас, *ГЗМ* 25, 45-117.
1976: Римско насеље на Панику код Билећа, *ГЗМ* 29 (1974), 41-132.
1977: Ранославенско насеље у Јазбине у Батковићу код Бијељине, *Годишњак АНУБИХ* 15, Центар за балканолошка истраживања 13, Сарајево, 227-302.
- З. ЧУБРОВИЋ
1997: Дјела једне клесарске радионице у которској цркви св. Михаила, *Гласник Одјељења умјетности ЦАНУ* 16, 139-150.
- А. ЦЕРМАНОВИЋ-КУЗМАНОВИЋ, О. ВЕЛИМИРОВИЋ-ЖИЖИЋ, Д. СРЕЗОВИЋ
1975: *Античка Дукља – некрополе*, Цетиње, гроб 287.
- М. ЦРНОГОРЧЕВИЋ
1900: Михољски збор у Боки Которској, *Старинар* 10-1 (1893), 1-73.
- М. ЦУЊАК
1995: Српски накит из збирке Драгана Николића из Рама, *Гласник САД* 10, 151-162.
1998: *Смедеревска тврђава — новија истраживања*, Смедерево.

Ж. ШКАЛАМЕРА и М. ПОПОВИЋ

1976: Нови подаци са плана Београда из 1683, *Годишњак града Београда* 23, 40-42.

А. ШКОБАЉ

1970: *Обредне гомиле*, Свети Крж на Чиову.

А. ШОЊЕ

1981: *Бизант и црквено градитељство у Истри*, Ријека.

А. М. ЩЕРБАК

1959: Знаки на керамике и кирпичах из Саркела-Белой Вежи (К вопросу о языке и письменности печенегов), *Труды Волого-Донской археологической экспедиции* 2, МИА 75, Москва – Ленинград, ред. М. И. Артамонов, 362-388.

ЭССЯ

Этимологический словарь славянских языков: 4, Москва 1977.

11, Москва, 1984.

Π. Γ. ΑΓΑΛΛΟΠΟΥΛΟΥ

1977: Παλαιοκοστρίτσα, *Αρχαιολογικόν δελτόν* 28 Β' (1973), Αθηναι, 423-424.

Ν. ΓΙΑΛΟΥΡΗΣ

1963: Αρχαιοτήτες ΑΧΑ.Ι.ΑΣ – Ηλείας περιοχή Ολυμπίας, *Αρχαιολογικόν δελτόν* 17 Β', Αθηναι, 105-107.

Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ и Ν. ΓΚΙΟΛΕΣ

1982: Ανασκαφή στο Τηγάμι της Μάνης, *Πράκτικα τής εν Αθηνάς αρχαιολογικής εταιρείας*, Αθηναι 1980,

Α. ΟΡΑΝΔΟΣ

1935: Ο Αγ. Δημήτριος τής Βαράσοβας, *ΑΒΜΕ Α* 2, 105-120.

Δ. Ι. ΠΑΛΛΑ

1955: Αί «βαρβαρικά» πόρπαι τής Κορίνθου, ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΑ ΤΟΥ Θ' ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΛΟΓΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ, Αθήναι, 340-396.

*

В. АЛЕКСОВА и С. МАНГО

1971: *Bargala: A Preliminary Report*, *Dumbarton Oaks Papers* 25, 265-281.

S. ANAMALI

1964: La necropole de Kruje et la civilization du haut moyen-age en Albanie du Nord, *Studia Albanica* 1/1, Tirana, 149-181.

1971: Një varrezë e mesjetës së hershme në Bukël të Mirditës, *Iliria* 1, Tiranë, 209-225.

1980: Kështjella e Pogradecit, *Iliria* 9-10, 211-258.

S. ANAMALI и Н. СПАНИУ

1980: Varreza arbërore e Krujes, *Iliria* 9-10, 47-103.

THE ANCIENT HUNGARIANS

The Ancient Hungarians, *Exhibition Catalogue*, ed. I. Fodor and L. Révész, M. Wolf, I. Nepper, 1996.

ARCHÉOLOGIE COMPARÉE

1982: *Archéologie comparée, Afrique – Europe occidentale et centrale*, Catalogue sommaire illustré des collections du musée des antiquités nationales de Saint-Germain-en-Laye 1, Paris.

P. AUPERT

1980: Céramique Slave à Argos, *Bulletin de Correspondance Hellénique*, Supplementa VI, Paris, 373-394.

S. H. AUTH

1976: *Ancient Glass at the Newark Museum*, Newark.

L. BARKÓCZY

1968: A 6th Century Cemetery from Keszthely-Fenekpuszta, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 20, 275-311.

J. BELOŠEVIĆ

1974: Die ersten slawischen Urnengräber auf dem Gebeite Jugoslawiens aus dem Dorfe Kašić bei Zadar, *Balcanoslavica* 1, Beograd, 73-86.

S. BETTINI

1944: *Mosaici antichi di San Marco a Venezia*, Bergamo.

D. BIALEKOVÁ

1977: Sporen von slawischen Fundplätzen in Pobedim (Typologie und Datierung), *Slovenská archeológia* XXV 1, 103-158.

V. BIERBRAUER

1980: *Invillino – Ibligo in Friaul*, München 1980.

DJ. BOŠKOVIĆ

1936: L'église de la Mère-de-Dieu de Hvosno, *Architecture, Старинар* 10-11 (1935-1936), 68-82.

H. BRACHMANN

1978: *Slawische Stämme an Elbe und Saale, Zu ihrer Geschichte und Kultur im 6. bis 10. Jahrhundert – auf Grund archäologischer Quellen*, Berlin.

Z. BRUSIĆ

1976: Byzantine Amphorae (9th to 12th Century) from Eastern Adriatic Underwater Sites, *Archaeologia Jugoslavica* XVII, 37-49.

V. BUDIMSKÝ-KRIČKA

1959: *Slovanské mohyly v Skalici*, Bratislava.

DH. BUDINËS, V. BERETIT

1976: Gërmimet Arkeologjike të viteve 1974-1975, Antigone, *Iliria* 6, 340-346.

H. BULLE

1934: Ausgrabungen bei Aphiona auf Korfu, *Athenische Abteilung* 59.

S. CELINI и M. GUŠTIN

2005: *Stari Bar, The archaeological Project 2004. Preliminary Report*, Venice.

M. CHATZIDAKIS

1981: *Byzantine Museum*, The Greek Museums, Athens.

P. CHEVALIER

1998: Les luminaires paleochrétiens de Dalmatie romaine, *BAХД* 90-91, 1997-1998, 161-199.

Z. ČILINSKÁ

1966: *Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nové Zámky*, Bratislava.

1973: *Frühmittelalterliches Gräberfeld in Želovce*, Bratislava.

1975: Frauenschmuck aus dem 7.-8. Jh. Im Karpatenbecken, *Slovenská archeológia* 23/1, 63-96.

G. R. DAVIDSON

1952: The minor objects, *Corinth* 12, Princeton, New Jersey.

DIE SLAWEN

Die Slawen in Deutschland, Berlin, 1985.

S. DOLINESCU-FERCHE и M. CONSTANTINIU

1981: Un établissement du VIe siècle à Bucarest (découvertes de la rue Soldat Ghivan), *Dacia* 25, 289/329.

LJ. DONČEVA-PETKOVA

1990: *Die protobulgarische Keramik in Bulgarien, Die Keramik der Saltovo-Majaki Kultur und ihrer Varianten*, ред. Cs. Balint, Budapest, 101-111.

B. DOSTÁL

1966: *Slovanská pohřebišť ze střední doby hradištní na Moravě*, Praha.

1985: *Břeclav-Pohansko, časně slovanské osídlení*, Brno.

E. DYGGVE

1951: *History of Salonitan Christianity*, Oslo.

S. EYICE

1980: *Son devir Bizans mimârisi*, Istanbul.

J. EISNER

1952: Devínska Nová Ves, *Slovanské pohřebišť*, Bratislava.

H. EVANS

2001: *The Arts of Byzantium*, The Metropolitan Museum of art, New York.

H. FRIESINGER

1965, Beiträge zum Besiedlungsgeschichte des nordlichen Niederösterreich im 9–11 Jahrhundert I, *Archaeologia Austriaca* 37, 74-114; II, *Archaeologia Austriaca* 38, 44-85.

H. и I. FRIESINGER

1981: Die Archäologie der Slawen im Waldviertel, y *Die Kuenringer*, Stift Zwettl, 521-536.

H. FRIESINGER и H. KERCHLER

1981: Töpferöfen der Völkerwanderungszeit in Niederösterreich, Ein Betrag zur völkerwanderungszeitlichen keramik (2. Hälfte 4 – 6. Jahrhundert n. Chr.) in Nieder Österreich und dem Burgenland, *Archeologia Austriaca* 65, Wien, 193- 266.

É. GARAM

1980: Spätawarenzeitliche durchbrochene Bronzescheiben, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 32, 161-180.

2001: *Funde byzantinischer Herkunft in der Avarzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts*, Budapest.

2002: *The connection of Avar Period princely and common grave goods with the Nagyszentmiklós treasure y The Gold of the Avars — the Nagyszentmiklós treasure*, ed. T. Kovács Budapest 2002, 81-112.

É. GARAM

1975: The Homokmégy-Halom Cemetery, y É. Garam, I. Kovrig, J. Gh. Szabó и Gy. Török, *Avar Finds in The Hungarian National Muserum*, Budapest, 11-48.

A. GRABAR

1963: *Sculptures byzantines de Constantinople (IVe – Xe siècle)*, Paris.

GREAT PALACE

The Great Palace of the Byzantine Emperors. Being a First Report on the Excavations Carried out in Istanbul on Behalf of the Walker Trust (The University of St. Andrews) 1935-1938, G. Brett, W. J. MacAulay и R. B. K. Stevenson, London 1947.

P. GRIERSON

1977: *Catalogue of the Byzantine coins in Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, III 1, Washington.

J. HAMPEL

1905: *Alterthümer des Frühen Mittelalters in Ungarn*, Braunschweig.

J. HASEGAWA

1973: *Z badań nad wczesnośredniowieczną ceramiką zachodniosłowiańską*, Łódź.

HERRMANN

1973: Byzans und die Slawen „am äussersten Ende des westlichen Ozeans“ y *Славяните и средиземноморският свят VI-XI век*, София (1970), 35-43.

K. HOREDТ

1968: Das Awarproblem in Rumänien, *Študijné zvesti archeologického Ústavu Slovenskej akademie vied* 16, Nitra, 103-120.

V. HUŇÁČEK

1988: Sázava v širších vztazích a souvislostech, y *Sázava*,

- Památník staroslověnské kultury v Čechách*, Praha, 271-307.
- DJ. JANKOVIĆ
2002: Late Antique Triconchal Church of St. Apostles Peter and Paul Monastery Near Trebinje, *Гласник САД* 18, 99-122.
2004: The Slavs in the 6th Century North Illyricum, *Гласник САД* 20, 39-58.
- GJ. KARAIŠKAJ
1976: Gërmimet Arkeologjike të viteve 1974-1975, *Symizë, Iliria* 6, 350-352.
1980: Gradishta e Symizë në periudhën e vonë antike dhe mesjetë, *Iliria* 9-10, 171-210.
- E. A. KHALIKOVA и E. P. KAZAKOV
1977: Le cimetiere de Tankeevka, *Les anciens Hongrois et les ethnies voisines à l'Est*, ed. I. Erdély, Budapest, 21-221.
- A. KISS
1977: *Avar Cemeteries in County Baranya*, Budapest.
- Z. KLANICA
1986: *Počátky slovanského osídlení našich zemí*, Praha.
- D. KOMATA
1980: Varreza arbërore e Shurdhaut (Rrethi i Shkodrës), *Iliria* 9-10 (1979-1980), 105-121.
- E. KOURKOUTIDOU-NIKOLAIDOU и A. TOURTA
1997: *Wandering in Byzantine Thessaloniki*, Athens.
- I. KOVRIG
1963: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán*, Budapest.
1975 The Tiszaderzs Cemetery, у Ё. Garam, I. Kovrig, J. Gh. Szabó и Gy. Török, *Avar finds in the Hungarian National Museum*, Budapest, 209-239.
- T. KNIFIC и M. SAGADIN
1991: *Pismo brez pisave*, Ljubljana.
- D. KURTI
1971: Gjurimë te kulturës hershme shqiptare në Mat, *Iliria* 1, 269/273.
- R. LJUBINKOVIĆ
1973: L'Illyricum et la question romaine à la fin du Xe et au début du XIe siècle (Autour de l'Église autocéphale de l'Etat de Samuel), La Chiesa Greca in Italia dall' VIII al XVI Secolo, *Italia Sacra* 20-22, Padova, 927-969; поновљено у Љубинковић 1982.
- L. MADARAS L. SELMECZI
1996: Tiszafüly, у *The Ancient Hungarians*, ed. I. Fodor, Budapest, 292.
- B. MARUŠIĆ
1955: Staroslovenske in neke zgodnj srednjeveške najdbe v Istri, *Arheološki vestnik* VI/1, 97-134.
1959: Zgodnj srednjeveško grobišče v Čelegi pri Novem gradu v Istri, *Arheološki vestnik* IX-X/3-4 (1958-1959), 199-233.
- T. H. MATHEWS
1973: Observations on the Church Panagia Kamariotissa on Heybelida (Chalke), Istanbul, *Dumbarton Oaks Papers* 27, 117-124.
- G. MAZZARIOL, T. PIGNATTI
1961: *Storia dell'arte italiana*, Verona.
- A. MEKSI
1971: Restaurimi i kishës së Marmiroit, *Monumentet* 2, Tiranë, 73-82.
- N. MILETIĆ
1980: Reflets de l'influence byzantine dans les trouvailles paléoslaves en Bosnie- Herzégovine, *Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave*, ed. B. Chropovský, Bratislava 287-306.
- M. MILINKOVIĆ
2001: Die byzantinsche Höhenanlage auf der Jelica in Serbien – ein Beispiel aus dem nördlichen Illyricum des 6. Jh., *Старинар* 51, 71-130.
- MIR. II*
1955: Miracula s. Demetrii II, приредио Ф. Баришић, *ВИИИЈ* 1, ур. Г. Острогорски, Београд, 185-216.
- G. MOSZLER
1948: Ein frühgeschichtliches Gräberfeld im Wien-Liesing, *JÖAI* 37: 216-238.
- N. K. MOUTSOPOULOS
2004: A Byzantine Church in the Fortress of Xanthi, *Културно наследство* 28-29 (2002-2003), Скопје, 29-32.
- J. W. NESBITT
1988: *Byzantium the Light in the Age of Darkness*, Ariadne Galleries, New York 1978.
- M. S. NEWBY
1991: The Glass from Farfa Abby: an Interim report, *Journal of Glass Studies* 33, 42-41.
- I. NIKOLAJEVIĆ-STOKOVIĆ
1965: La décoration architecturale des églises découvertes à Monténégro, *Atti VI Congresso internazionale di archeologia christiana*, Roma, 457- 470.
- M. PARCZEWSKI
1988: *Początki kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce*, W-W-K-G-Ł.
- PAULUS DIACONUS
1958: *Historia Langobardorum*, приредили М. Войнов и Стр. Лишев, *ИБИ* 2, ред. И. Дуйчев, М. Войнов, Б. Примов и В. Велков, София, 411-417.
- S. POPOVIĆ
1999: Prolegomena to Early Monasticism in the Balkans as Documented in Architecture, *Старинар* 49 (1998), 131-144.

J. POULÍK

1950: *Jižní Morava, země dávných Slovanů*, Brno.

F. PRENDI

1980: Një varrezë e kulturës arbërore në Lezhë, *Iliria* 9-10, (1979-1980), 123-170.

I. PUŠIĆ

1978: Rose in the Early Middle Ages, *Balcanoslavica* 6, Прилеп, 117-130.

W. RADIMSKÝ

1895: Die römische Ansiedlung von Majdan bei Varcar Vakuf, *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina* 3, Wien, 248-256.

AL. RĂDULESCU

1999: Mănăstirul de Bega (jud. Timiș) — date preliminare (sec. XIV-XVII), *Studi de istorie a Banatului*, 19-20 (1995-1996), Timișoara, 71-84.

M. REJHOLCOVÁ

1978: Lipová-Ondrochov, okres Nové Zamky, *Významné slovanské náleziská na Slovensku*, ed. B. Chropovský, Bratislava, 120-121.

K. REICHERTOVÁ

1988: Sázavská tetrakoncha sv. Kříže, y Sázava, *Památník staroslověnské kultury v Čechách*, Praha, 213-249.

A. RÓNA-TAS

2002: The Inscriptions of the Nagyszentmiklós Treasure, y *The Gold of the Avars – the Nagyszentmiklós Treasure*, Budapest, 120-129.

M. RUXER и J. KUBCZAK

1975: Bijouterie antique de l'ancienne collection Czartoryski à Cracovie, *Archeologia XXV* (1974), W – W – K – G, 53-84.

J. SCHNEIDER

1979: Beiträge zur Besiedlung der Altmark im frühen Mittelalter, y *Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave*, 1, ed. B. Chropovský, Bratislava, 689-707.

O. A. SCSEGLOVA

1995: A Közép-Dnyeper-vidéki „ant régiségek“ vagy „martinovkai típusú“ kincsleletek tanulmányozásának néhány problémája, A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, *Studia archaeologica* 1, Szeged, 375-397.

K. M. SETTON

1950: The Bulgars in the Balkans and the Occupation of Corinth in the Seventh Century, *Speculum* 25, 502/543.

K. SIMONI

1989: Funde aus der Völkerwanderungszeit in den Sammlungen des Archäologischen Museums in Zagreb, *BAMZ* 22, 107-134.

V. SKARIĆ

1932: Alterthümer von Gradac in der Lepenica, *ГЗМ* 44, 1-20.

S. SMIRNOV

1936: L'église de la Mère-de-Dieu de Hvosno, I Données historiques, *Старинар* 10-11 (1935-1936), 47-68, 81-82.

Á. SÓS

1973: *Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert*, München.

Á. SÓS и Á. SALAMON

1995: *Cemeteries of the Early Middle Ages (6th – 9th) at Pókaszpetk*, Budapest.

H. SPAHIU

1964: Gërmime të vitit 1961 në varrezën e hershme mesjetare të Kalasë së Dalmaces, *Studime historike* 3, 71-94.

1971: Gjetje të vjetra nga varreza mesjetare e Kalasë së Dalmaces, *Iliria* I, Tiranë, 227-263.

1976: La ville haute-médiévale albanaise de Shurdhah (Sarda), *Iliria* 5, 151-159.

1980a: Varreza arbërore e Krujës, *Iliria* 9-10, 23-46.

1980b: Monedha bizantine të shek. V-XIII të zbuluara në territorin e Shqipërisë, *Iliria* 9-10, 357-422.

H. SPAHIU, D. KOMATA

1975: Shurdahah (Sarda), La cité Albanaise médiévale fortifiée, *Iliria* 3, 265-338.

I. STEVOVIĆ

2002: Byzantium, Byzantine Italy and Cities on the Eastern Coast of the Adriatic: the Case of Kotor and Dubrovnik, *3PBI* 39 165-179.

STORMÄHREN

1967: *Stormähren*, Stockholm.

D. SVOLJŠAK и T. KNIFIC

1976: Vipavska dolina zgodnj srednjeveška najdišča, *Situla* 17, Ljubljana.

W. SZYMAŃSKI

1967: *Szeligi pod Płockiem na początku wczesnego średniowiecza, zespół osadniczy z VI-VII w.*, Wrocław — Warszawa — Kraków.

F. TARTARI

1984: Një varrezë e mesjetës së hershme në Durrës, *Iliria* 1, 227-250.

D. GH. TEODOR

1978: *Teritoriul est-carpatic in veacurile V-XI e. n.*, Iași.

A. TOČIK

1971: Flachgräberfelder aus dem IX. und X. Jahrhundert in der Südwestslowakei (I), *Slovenská archeológia* 19-1, 135-276.

G. TÖRÖK

1973: *Sopronköhida IX századi temetője*, Budapest.

P. TRAEGER

1902: Neue Funde aus Albanien, *Zeitschrift für Ethnologie*, 56-62.

- O. TROGMÄZER
1964: Megjegyzések a Körös-sópat relativ időrendjékez, *Arhaeologiai Értesítő* 91/1, 67-84.
- L. UGOLINI
1927: *Albania antica I*, Roma.
- V. VARSİK
1992: Byzantinische Gürtelschnallen im Mittleren und unteren Donaauraum im 6. und 7. Jahrhundert, *Slovenská archeologia* XL-1, 77-109.
- VELIKÁ MORAVA*
1964: *Veliká Morava, 1100 let tradice státního a kulturního života*, Praha.
- T. VIDA
1999: *Die awarenzeitliche Keramik*, I. (6.-7. Jh.), Berlin – Budapest.
- VSNS*
1978: *Významné slovanské náleziská na Slovensku*, Bratislava.
- M. ZAGARČANIN
2004: *Stari Bar, keramika venecijanskog doba*, Koper.
- E. ZEČEVIĆ
Late Phase of the Medieval Town Svač, in: *ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΗ ΝΗΜΗ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΗ ΚΙΣΣΑ, ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ* 2001: 685-695.
- H. ZURN
1965: Katalog Schwäbisch Hall, Die vor- und frühgeschichtlichen Funde im Kecken burgmuseum, Stuttgart.
- L. YLLI
1976: Një varrezë e lashtë në fshatin Leshnjë të Skraparit, *Iliria* 6, 275/285.
- J. WERNER
1950: Slawische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts, *Reinecke-Festschrift*, Mainz.
1953: Slawische bronzenfiguren aus Nordgriechland, *Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin* 3-8.
1955: Byzantinische Gürtelschnallen des 6. und 7. Jahrhunderts aus der Sammlung Diergardt, *Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte*, 1, München, 36-48. 1983: Neue aspecte zum awarischen Schatzfund von Vrap, *Iliria* 1, 191-201.

Скраћенице

- ВМЗ*: Вјесник археолошког музеја у Загребу.
ВАХД: Вјесник за археологију и историју далматинску, Сплит.
ВИИНЈ: Византијски извори за историју народа Југославије, Београд.
ГГБ: Годишњак града Београда.
ГЗМ: Гласник Земаљског музеја, Сарајево.
ГСАД: Гласник Српског археолошког друштва, Београд.
- ЗРВИ*: Зборник радова Византолошког института, Београд.
ИБИ: Извори за бугарската историја, Софија.
СХП: Старохрватска просвјета, Сплит.
- *
- МАА*: *Macedoniae acta archaeologica*, Скопје.
ААASH: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, Budapest.

Регистар

- Абланица 197
Абхазија 151
Авари 12-13, 15, 56-58, 60, 69, 77, 174, 176-177, 186-209, 211, 215, 227
Агатон, архиепископ Мораве 223
Агатон, папа 216-217
Азија 79
Аил у Преспанском језеру 150
Аквилеја 69, 155
Аквилејска патријаршија 79
Аквис 29, 31-33, 41, 57-58, 176, 218
Алани 201-203, 206, 208
Аларих, Гот 186
Алатјан 202
Албанија 9, 10, 16-17, 29, 60-61, 65, 71, 75, 80, 145, 180, 183, 193, 223, 229
Албанци 10, 132, 149, 193, 208
Алберто Фортис 175, 181
Алпи 193
Алциок (Алцек) 59-60
Амалфи 224
Амикени 220
Ана, кнегиња 220
Анагастум 186
Анастасије Библиотекар 61, 174
Анастасије, цар 15, 89
Андреаци, Которанин 109, 115, 154
Антибари 183-184
Антигона 195
Античко доба 203
Аноним 15
Апостоли 83
Апостол Андреј првозвани 220
Апостол Андроник од Седмдесеторице 220
Апостол Павле 122, 149, 217, 225-227
Апостол Павле, црква код Требиња 144
Апостол Петар 220
Апостол Тома у Прчњу, црква 149 (в. Свети Тома)
Апостоли Петар и Павле 96, 99, 104, 220
Апулија 183-184
Аранђео 11
Арапи 36-38, 49, 56, 60-61, 73, 79-80, 138, 213, 224, 226
Арба (Раб) 12, 62
Арбани 208-209
Арбанаси 14
Арбани 193
Арва 12
Аргос 43, 56
Аромат 72
Арсафије, грађанин Рагузе, 13
Артег 72
Арханђели Призренски, манастир 136, 181
Арханђео Гаврило, манастир 105
Арханђео Михаило 127 — в. Свети Арханђео Михаило
- Архиђакон Тома 11
Архиепископија Паноније 221, 228
Архиепископија Прва Јустинијана 218, 220
Аспарух, бугарски хан 59-60
Атина 45, 71, 75, 77, 79, 155, 183, 186, 224
Аустрија 180
Афиона на Крфу 201
- Баварци 58
Багибарија 187, 206
Бакар 177
Бакли 74
Балдрих, писац 15
Балкан 149
Балканско полуострво 176, 181, 191
Балеари 71, 74
Балши 61
Бал-Гота 74-75
Банат 57, 149, 177, 189, 214, 223
Банија 214
Бањичко гробље код Пећке Бање 84, 134, 140
Бар 9, 13-16, 27, 61-62, 67, 84, 86, 88-89, 125-126, 144, 146, 157, 159, 169-171, 175, 177, 180, 183-187, 189, 215, 218
Бар, војвода 205-206
Барь 206
Барања 195, 202
Баргала 50, 57, 60, 151, 218
Бари 12-13, 61, 80, 165, 183-184, 213, 225
Барска архиепископија 15
Батковићи код Бијељине 78
Баћина у Неуму 122, 141
Бач 151
Бачка 189
Бела Србија 178, 180
Белград (Берат) 229.
Бели Хрвати 187
Бела Хрватска 16, 208, 219
Бела Црква 141
Бели Срби 220
Белица 14, 223
Бело Павлимир, краљ 15, 84-85, 147, 158, 163, 183-184, 225, 229
Бело Подримље 17
Беневент 58-59, 174, 184, 224
Београд 58, 90, 175, 214, 221-223
Берат (Белград) 229
Беч 10, 55, 176-178, 200-201, 208
Бешка 124, 142, 221
Бијела 109, 116-117, 118, 147, 223-224
Бијела у Италији 147
Бијело Поље 176
Бијељина 178
Билице код Шибеника 86
Бискупија код Книна 54, 192, 213, 219

- Бискупија на Шипану 120
 Бистрица (Призренска) 169
 Битољ 52, 213
 Блажени Апостол Петар, црква у Расу 856
 Блатно језеро 69, 71, 195, 203
 Блед 195, 197
 Бобовац 180
 Бобошево 149
 Бог 11
 Богородичина црква, Старчева Горица 124
 Богородичино, 202
 Богородица Љевишка, црква 118-119, 128-129, 138, 146, 153-154
 Богородица Перивлепта, црква у Охриду 154
 Богородица Пречиста, црква у Злесте 145
 Бодин — в Константин Бодин
 Бодинова тврђава 209
 Божић 11
 Бојана 17, 158, 171, 183, 226
 Бојка 27, 176-177, 212, 225
 Бојке 177
 Бока 9, 16, 19, 57, 61-62, 65, 67, 80, 83, 85, 152, 208, 213, 215, 228
 Бокопоторски залив 17
 Болеслав, кнез 220
 Бољше-Тарханск 200
 Бољше-Тиганск 200
 Борен 209
 Боривоје, кнез 220
 Борис Михаило, кнез, хан 56, 61, 138, 170, 209, 221, 223, 228
 Борна, кнез 174
 Босанци 174
 Босна 16, 69, 137, 140, 153, 180-181, 197, 209, 211, 219, 225
 Босна, река 153
 Браничево 218, 223
 Братислава 55, 177, 201-202, 208
 Брач 62, 213
 Брегалница 57, 60, 149, 151, 178
 Бреговина 141
 Брецлав Поханско 167
 Брибир 147
 Британци 216
 Брчач 71
 Брнази 147
 Брно 167
 Бродски Дреновац 197, 200
 Брсјаци 193
 Бруклински музеј 71
 Буга 206
 Бугари 15, 19, 42, 50, 52, 55, 58-62, 71, 128, 132, 137, 153, 158-159, 169-170, 175, 186, 199, 201, 203-205, 208-209, 214-215, 218-219, 227-228
 Бугарска 23, 52, 54-55, 62, 74, 118-119, 128-129, 137, 145, 147, 149, 154, 157-158, 166, 170, 174, 181, 192, 197-198, 200, 208-209, 211, 213, 215-216, 219-220, 222-224, 228-229
 Бугарска архиепископија 220
 Бугарски ханат 59, 208-209, 227
 Будва 10, 12, 14, 34-36, 61, 65, 66-67, 155, 68-69, 73, 75, 80, 88, 89-95, 109, 121, 123, 134, 137-138, 151-153, 157, 162, 183, 185-187, 189, 219
 Будисавци у Метохији 149
 Букел 195, 197, 204
 Букурешт 42
 Бурлатица 45
 Валентин, грађанин Рагузе, 13
 Валентин архиђакон, грађанин Рагузе, 13
 Вардар 52, 181, 189, 197, 229
 Варасовас 224
 Варна 59
 Васељенска патријаршија 224
 Василије I, цар 12, 61-62, 216
 Василије II, цар 111, 119, 158, 181, 214, 220, 223
 Ватикан 10
 Везиров мост 11
 Векла (Крк) 12, 62
 Велебит 175
 Вели Млун 71-72
 Велија 206-206
 Велика сеоба народа 185, 216, 220
 Велика градина код Бања Луке 180
 Велика историје Салоне 163
 Велика 206
 Велика историја Салоне 11
 Велика Морава, кнежевина 145, 187, 189, 200, 207, 214, 220, 223, 228
 Велики Градац 170
 Велики Пијесак код Бара 122, 140
 Велица 223
 Венеција 95, 102
 Верзита 193
 Видин 52
 Византија 14-15, 52, 58, 60-62, 68, 72-73, 77, 118-119, 129, 145-147, 151, 154-155, 157-159, 174, 176-177, 181-182, 185-186, 191, 193, 195, 203, 206-209, 211-215, 218-220, 224-229
 Византинци 60, 193
 Виљем Тирски 15
 Вим 200
 Виминацијум 227
 Вирпазар 10, 23, 33, 193, 195
 Висла 12, 174, 212
 Високо 178, 180
 Виталије, грађанин Рагузе 13
 Вишеград 168-169, 226
 Вишеслав кнез 100-102, 136, 151, 154, 165, 211-212, 219, 227
 Вишета, архонт 212
 Вишићи 89, 178, 182
 Владимир, место 27, 159-160, 171, 177, 212
 Вишићи у Неретви 56
 Владимир, кнез — в. Јован Владимир
 Владимир, кнез Русије 220
 Владимир, син Бориса Михаила 209, 215
 Владин, краљ 205
 Власи 175, 181
 Властимир, српски архонт 13, 212, 214
 Војислав топарх, кнез 14, 181, 211 в. Стефан Војислав
 Војуша 204
 Волга 205-206
 Волињани 174
 Врановићи 98
 Врање 150
 Врап 58, 203, 205, 208
 Врм 13, 158
 Врутци код Сарајева 102, 108, 136-137, 140, 153, 155, 219
 Вукан, краљ 14
 Вулгари 206
 Гали 216
 Гамзиград 118, 139, 146
 Гапоново 198
 Гацка 173
 Гацко 173

- Гачани 173-174
 Геласије, папа 15
 Генције, краљ 11
 Георгије, епископ, архиепископ 221-222
 Германи 186
 Германке 78
 Главеница 223
 Главчурак код Кашића 192
 Глад, кнез 149.
 Гламоч 180
 Године 10
 Гојник, кнез 209
 Голем Град у Преспи 53
 Голубић 60
 Гордосерба 216, 218
 Горица на Охридском језеру 145, 149
 Горња Далмација 16, 163, 219, 227
 Горчоњдубока 195
 Госпа од Милосрђа, црква на Отоку (Шкољ) 105
 Готи 15, 125, 174, 181, 186, 208, 215-216, 226 — в. Западни Готи
 Гоусинь 214
 Готшалк 212
 Грабовица 53
 Град код Душљаје 149
 Градац, град у Диоклеји 13, 157, 171, 185
 Градац на Лепеници код Сарајева 56
 Градина код Мартинића 51-55, 56, 62, 80, 91, 99, 109, 121-122, 126-128, 142, 152-154, 157-158, 165-168, 169-171, 181, 185, 212-213, 215-216, 221, 224, 228
 Градина у Рашкој 170, 180
 Грахово 176-177
 Грбаљ 9, 14, 104, 138, 176
 Грделичка клисура 146
 Григорије, грађанин Рагузе 13
 Григорије, папа 174
 Гримуалд, лангобардски краљ 59
 Грмеч 176
 Грузија 140
 Грци 14, 80, 158, 185, 216, 223
 Грчка 57, 71, 74, 77, 102, 118, 147, 151, 152, 154, 185, 207, 216, 224
 Грчка црква 14
 Гудушчани 174-175, 192
- Дабар 169
 Дабравина 69, 110
 Давидовица 145, 223
 Дакија 57, 60, 79, 118, 133, 216, 218, 221, 226, 228
 Далма 219
 Далмати 13
 Далмација 11-16, 35, 56-58, 60, 78-79, 83, 102, 108, 118, 121, 123, 127, 137-138, 140-141, 144, 146-147, 149, 151-154, 157, 174-178, 180-183, 185-187, 189, 191-193, 195, 205-206, 208, 212-213, 216-222, 224-229 — в. Доња и Горња Далмација
 Данаел, ктитор 105, 154, 212, 214
 Данило II, епископ 14
 Данило, епископ 117
 Дањ 14
 Дарданија 16, 27, 57, 60, 140, 183, 223
 Дафнусија 89
 Дачка дијецеза 224
 Дебреште 197
 Девелт, Девол 223
 Девинска Нова Вес 197
 Декатера 12
- Делчево 197
 Дерјан 197
 Деспотовина 23
 Дестиник 228 — в. Достиник
 Дечани 129, 145, 223
 Диадора 12
 Дивићедов 166
 Диногоеција 150
 Диоклитија 10-11, 14-17
 Диоклеја, град 9, 11-13, 17, 125, 133, 157, 163, 165, 181, 185, 211
 Диоклеја, земља 11-14, 16-17, 52, 84, 157, 171, 173, 175-176, 182, 185-186, 193, 211, 213, 216, 219, 223-225, 228, 229
 Диоклецијан, цар 11-13, 17, 84, 157, 181
 Диоклија, земља 11, 14, 16
 Диоклија, град 11, 16
 Диоклитијско море 14
 Диоклићани 12-14, 173, 175, 185, 213
 Диоклићанска архиепископија 219
 Дмитриевка 200, 202, 207
 Дњепар 203
 Дњестар 206, 208
 Добет, епископ? 223
 Добруца 59-60
 Докла 158
 Доклеа 11, 17, 165
 Доклеати 11
 Докљани 158
 Доколија 11, 125, 158, 165, 219
 Долни Луковит 197-198, 200
 Дољани 10, 84-85, 103, 110-111, 117, 124, 125-126, 134, 137, 141, 145-147, 151, 154, 158, 165, 171, 211, 215, 218-219, 221, 223-225, 228, 229
 Доментијан, писац 14
 Донићко брдо 69, 193
 Доња Далмација 15-16, 62, 102, 147, 153, 219, 229.
 Доње Буторке, Кладово 41
 Доњец 208
 Доњи Котор 12, 61, 67, 80, 184
 Доњи Милановац 170
 Достиник, град у Србији 157, 209, 228
 Доци 140, 142
 Драва 189, 227
 Дравље 195
 Драгимир, краљ 85, 113
 Драгувити 223
 Драч 13, 60-61, 70-71, 77-78, 89, 147, 157-158, 160, 171, 183, 186-187, 189, 193, 203, 208-209, 224-225, 228-229
 Драчка архиепископија 153
 Дрвар 176-177, 226
 Дрембица 223
 Дреница 16
 Дриваст 14, 85, 145-146, 159, 171, 223
 Дрим 9, 11, 16-17, 19, 23, 58, 147, 153, 158, 171, 181, 183, 189, 193, 197, 209, 226, 229
 Дримац 158
 Дрина 16, 183, 186, 209, 221, 226-227
 Друга Мезија 60, 226
 Други аварски каганат 77, 152, 197, 201, 208
 Дршковина 14
 Дубовац 155, 177
 Дубочица 14
 Дубрава 164
 Дубровачка надбискупија 187
 Дубровник 9, 12, 15-16, 61-62, 84, 112, 113, 117-119, 129, 138, 140, 149-150, 152, 153, 155, 157-158, 163, 164, 171, 174, 181, 183-184, 206, 213-214, 216, 218, 220, 225, 228-229.

- Дубровчани 61, 157, 175, 181, 214
 Дувањско поље 158
 Дувно 16, 158, 193
 Дука Сенковић 11
 Дука 11
 Дукља 11-13, 84, 88, 120, 124, 126, 134, 138, 149-150, 154, 158, 165, 171, 185, 191, 211, 219, 224, 225, 229
 Дукљан, Дуклијан, цар 11, 17
 Дукљани 12, 211
 Дулица 197
 Дуљеби 174
 Дунав 16-17, 29, 31, 46-47, 50, 52-53, 55-60, 118, 155, 170, 174, 176-177, 183, 192, 200, 214-215, 218-219, 223, 226-227
 Дунавац 229
 Дурмитор 176
 Душан, цар 14, 138-139, 169, 174
- Ђаво 11,
 Ђалијано 147
 Ђердап 177, 226
 Ђирокастра 29
 Ђорђе, краљ 166
 Ђорђе Војтех 223
 Ђурашевићи, место 98
 Ђурђеви Ступови у Расу 134, 155
- Европа 69, 71, 149, 181, 195, 199, 201, 227
 Египат 74-75, 140
 Епидавр, Епидаур 13, 154, 163, 181, 183, 220
 Епидаврани 158, 163
 Епир 58, 60, 191, 201, 208
 Еуридика 149
 Ески-Кермен 75
- Ждријац код Нина 54, 192, 204
 Жиганци 149
 Жича 134, 160
 Жљеб 16
- Забјакље 192
 Завала 84, 140, 153, 155
 Загорје 16, 219
 Загрлата 14
 Задар 12, 15, 52, 62, 84, 147, 153, 186
 Зањевачка црква 146, 223
 Западни Готи 17
 Западно Римско царство 181, 213, 219, 227
 Затон на Лиму 85, 117, 128, 146-147, 223-224
 Захарија, кнез 229
 Захумљани 13, 173-174, 211, 213, 217
 Захумље 12, 14, 16, 61-62, 122, 140, 154, 157, 173-175, 211-214, 225, 229.
 Звезда (Бартоломија) у Стону 165
 Звеквица 49
 Звечан 146, а50 214
 Звонимир, краљ 16
 Зворник 209, 227
 Зевс 149
 Зеленика 113
 Зета, земља 9, 11, 14-17, 51, 55-56, 61-62, 83, 84, 140, 142, 145-147, 150, 152-154, 158, 165, 169-170, 175-177, 180-181, 185-186, 189, 211, 213, 215, 219, 221, 224-225, 227-229
 Зета, река 9, 11, 165
 Зетливи 13, 158
- Зетска епископија 14
 Златарево 203
 Злесте код Охрида 145-146
 Знепоље 146
- Ибар 147, 181, 223, 228
 Игар 155
 Илири 17, 80, 193
 Илирија, Илирик 14-15, 58, 69, 79, 140, 141, 187, 189, 218, 223, 229
 — в. Северна Илирија
 Иловица (в Превлака) 29, 32, 37-46, 47, 50, 55-57, 61, 67, 80, 94, 96-104, 105, 109, 111, 114-116, 134, 138, 140, 152-155, 176-178, 180-183, 185, 212-213, 218-219, 221, 226-228
 Индија 215
 Индоевропљани 11
 Иракије, цар 12, 57-58, 60, 75, 77, 164, 174-175, 183, 185, 208-209, 216, 218, 220-221, 225-227
 Ирина, царица 79
 Источна Европа 197, 199, 206
 Источно Римско царство 181
 Истра 19, 69-73, 75, 77-80, 108, 140, 151, 182, 186, 189, 191, 197, 203, 207, 216, 227
 Исус Христос 105, 118
 Италија 15, 35, 58-61, 74-75, 77, 101-102, 118, 120, 147, 151, 154-155, 181-186, 195, 197, 216, 218, 224-227, 229
- Јагодина 52, 178
 Јадран, Јадранско море 16-17, 23, 61, 68, 71, 145, 178, 1891-182, 184-185, 187, 211, 219, 228
 Јаквинта, краљица 184
 Јањина 122, 155
 Јањина у Грчкој 223
 Жежевица, манастир 136
 Јелена, краљица 15
 Јелена Балшић 124
 Јелица 127, 142, 178
 Јерменија 120, 140, 147
 Јерусалим 14
 Јован, епископ 116
 Јован, свештеник 100, 212, 219, 228
 Јован X, папа 217, 220
 Јован Владимир, кнез 15, 27, 62, 85-87, 169, 181, 185, 205, 213, 229 в.
 Свети Јован Владимир
 Јован Владислав, цар 85
 Јован Ђакон 62
 Јован Осми, папа 216, 220-223
 Јован Равењанин 217
 Јован Скилица, писац 14
 Јован XIII, папа 220
 Јонско море 71
 Јуда 214
 Јужна Морава 227
 Јужни Словени 175, 182, 215
 Јужно Поморавље 10
 Југоисточна Европа 77, 174, 178, 180, 186-187, 193, 195, 197, 199-201, 204
 Јустин II, цар 51, 57, 163
 Јустинијан, цар 27, 49, 89, 117, 133, 136, 151, 163, 227
- Кавказ 69, 74-75, 151, 175-176, 193, 201-203, 208, 225
 Калдана 85
 Кале код Виннице 52
 Калиник, епископ 130
 Калфис, Сарацен 12.

- Каљаја Далмачес 16, 61-62, 71, 75, 19, 197, 204, 208
 Каљаја е Бодинет 209
 Камено више Херцег Новог 32, 46-48, 50, 55, 60, 79, 140, 176-178, 208, 218
 Карамесијско поље 59-60, 205
 Каранганија 195
 Каранганти 197
 Караш, град 149
 Карло Велики, франачки цар 12, 14, 227
 Кастел Тротино 75
 Катаракти 31, 58
 Кашић 147
 Кекавмен 14
 Кестхел – Фенекпуста 195
 Кетлах 195
 Кијев 167
 Кина 215
 Кис Каса 77
 Кичево 183
 Кливна, поље 219
 Клисура, триконхос 86
 Клобук 110
 Клонимир, кнез 209, 228
 Клукас 206
 Книн 32, 43, 52, 56, 60-61, 178, 180, 182, 192
 Козма Чешки 220
 Коловрат 226
 Комани 75, 77, 197, 199-201, 204
 Комани-Кроја култура, 10, 19, 23-24, 58, 61-62, 65, 68-69, 71, 73, 75, 77-80, 158, 170-171, 173, 175, 183, 186-187, 189, 191, 193, 195, 197, 199-209, 213, 228
 Комарно 69
 Комини 226
 Комови 16
 Комолац у Риједи Дубровачкој 153, 155
 Конавли, Конавље 9, 10, 12-14, 16, 57, 211, 225, 229
 Конављани 12, 13, 173, 213
 Константин Бодин 14, 17, 114, 160, 165, 171, 209, 211, 225
 Констанс II, цар 43, 60, 71, 164, 117, 174, 183
 Константин и Ираклиона, цареви, 174
 Константин Липс, манастир 129
 Константин V, цар 79
 Константин VII Порфирогенит, цар 9, 11, 12, 27, 56, 58, 61, 67, 118, 158-159, 175-176, 181, 192, 212, 225
 Константин Филозоф (Свети Тирило) 208
 Константин IV, цар 60, 164, 183, 184
 Коњиц 151, 176-177, 226
 Коњух код Кратова 140
 Копаоник 214, 227
 Корбово 177
 Коринт 45, 53-54, 71, 73-75, 77, 79, 155, 183, 200, 215
 Корита код Дувна 19, 69, 183, 193
 Корчула 62, 213
 Косара, краљица 85-86.
 Косениц 206
 Косна 14
 Косово 10, 16, 140, 212, 214, 228
 Коштрац 14
 Котокион 223
 Котор 10, 12-16, 61, 67, 80, 84, 87, 91, 94, 98-99, 102, 108, 109-116, 118, 120, 138, 149, 152-155, 157, 162-163, 166, 171, 183-184, 186, 216, 218-219, 221-222, 224-225 — в. Доњи Котор
 Котор, град у Босни 163
 Которани 85, 116
 Которски залив 158
 Крагујевац 183
 Крајина 16, 213
 Крајина, град 85
 Крањ 69, 195
 Крањска 70
 Кривичи 204
 Крим 71-75, 79, 149, 155, 202
 Крис, каган 205-206
 Крискорон 206
 Крит 62
 Крка 136, 180
 Кроја 69, 71, 74-75, 77, 79, 158, 176-177, 193, 195, 197, 200, 203-204, 208
 Крон 208
 Крститељ Јован 11
 Кртоли 181
 Крф 71, 74, 201
 Ксанти 146, 224
 Куар 192
 Кувер 58-61, 205, 208
 Куврат 58-59, 205
 Кузма, ктигорка 87
 Кукавица 227
 Кула на Дунаву 42, 47, 50, 60, 178
 Кулин, бан 163
 Кумјеновићи јужно од Јахорине 142
 Купа 181
 Кути 69
 Кутмичевица 223
 Кутригури 57
 Лаб 14
 Лаба 56, 176, 225, 227
 Лав V, цар са сином Константином 87
 Лав III Исавријанац, цар 79
 Лав VI, цар 158, 224, 228
 Лангобарди 58, 60-61, 174, 211, 216, 218, 227
 Лангобардија 12, 13, 213
 Латини 62, 80, 113, 116, 118, 163, 173-175, 181-185, 205-206, 217, 219, 222, 226
 Латинска црква 224, 229
 Лаус 158, 163-164, 183, 219
 Лаушани 183
 Лачи 195
 Лебане 178
 Левче 14
 Легет, краљ 158
 Лезбос 75
 Лепеница код Сарајева 142
 Лесинг (Беч) 201
 Лесковац 178
 Лешак, манастир 149
 Либурнија 175, 185
 Ливно 56, 180
 Лика 227
 Лим 128, 209
 Лимиганти 220
 Линц 200
 Липљан 14
 Лицики 12, 174-175, 211-212, 219, 227
 Ломело 118
 Лонг 158
 Лонтодокла, град 13, 52, 157-158, 165

- Лотар, цар Франачке 52
 Луг 158
 Луг Докле, Доклеје 158, 165
 Лудвиг, краљ Франачке 12
 Лудвиг III Слепи, цар 224
 Лукавети 13, 158
 Лучани у Цегини 207
 Луштица 105
- Љетопис Попа Дукљанина 11, 15-16, 27, 56, 62, 85, 113, 118, 158, 163, 175, 181, 186, 204-206, 208, 213, 219, 225
 Љеш 13, 19-23, 58, 61-62, 65, 67-71, 74-75, 77-80, 125-126, 145, 147, 155, 157, 171, 177, 183, 185-186, 191, 193, 195, 197, 201, 203, 208-209
 Љубљанско поље 195
 Људмила, кнегиња, Света 220
 Љутићи 215
- Маврикије, цар 33, 57, 21
 Маганик 16
 Мадара 166
 Мађари 56, 158, 199, 203, 223
 Мађарска 70, 187, 192
 Мајдан код Мркоњић Града 130
 Мајсан 35, 49-51, 55, 60, 65, 68, 69-72, 74 78, 80, 120, 122, 123, 133, 177, 214
 Макарско приморје 16
 Македонија 10, 27, 53, 57, 59-60, 74, 152, 175, 205-206, 216
 Мала Азија 57, 74-75, 140, 155, 177
 Мала Скитија 60
 Манастир на Превлаци 46 — в. Иловица, Свети Арханђео Михаило
 Марија, супруга Андреација 115, 154
 Мариово 52
 Марко Марулић 16
 Марково Кале 150
 Мармиро у Албанији, 145
 Маронија 175
 Мартин, монах 216
 Мартин, папа 208
 Масуди 176, 213, 226
 Мати, река 16
 Матичане 23
 Матка 223
 Мачва 183
 Мачванска Митровица 142, 221
 Медитеран 55
 Мезија 60, 223
 Мејице у Истри 75
 Мелет 149
 Мелита 149
 Метохија 9-10, 14, 16-17, 128, 141, 149, 157, 169, 181-182, 209, 225, 228
 Мијеле 23, 33-34, 61-62, 65, 69, 78, 80, 193, 195
 Милешева 134
 Мелеције, писац 120
 Митилена 75, 77
 Михаило, архонт 13, 175, 212, 225
 Михаило, име на натпису из Стона 122
 Михаило, краљ 13, 17, 122, 160, 165, 181, 209, 211, 114, 225
 Михаило, краљ Диоклитије 15
 Михаило, цар 219
 Михаило II, цар, 164
 Михаило I, цар 219
 Михаљевићи код Рајловца 32, 200
 Мирдита 193
- Мишевско 195, 197
 Младеновац 180
 Млечани, Млечићи 15, 102
 Мљет 14, 49, 62, 102, 122-123, 140-141, 213
 Могорјело 110
 Модрича 227
 Молдавија 42
 Мокро 110, 140
 Мокра гора 16
 Мокраја Балка 77
 Мокрин 200
 Мокро Поље код Книна 180
 Молдавија 175, 197
 Монголи 27
 Морава, река 16, 52, 181, 189, 214, 218, 223, 227, 229.
 Морава, град 223
 Морава, кнежевина у Србији 223
 Морава, река у Чешкој 56, 176, 178, 180, 192
 Морава Велика, кнежевина — в. Велика Морава
 Моравица 209
 Моравци 174, 203
 Морача 11, 17
 Морлакија 206
 Морлаци 175, 206
 Моровласи 175, 205-206
 Мородвиз 149
 Мостар 151, 178
 Мостир, Шћедро 123
 Мртвица код Владичиног Хана 146, 223
 Муо 108, 140, 216, 218
 Мутимир, архонт, кнез 127, 166, 209, 211-213, 216, 220-221, 228
 Мухло 206
 Мушићи 56
- Напуљ 224
 Народни музеј у Београду 87
 Нарона 137, 140, 177
 Неготин 177-178, 227
 Неготинска крајина 55, 178, 213
 Немања, велики жупан 14, 27, 155
 Немањићи 11, 37, 96, 98, 130, 133, 169, 211
 Немци 214, 220, 222
 Нерези код Чапљине 44, 110, 141, 180
 Неретва, област 9, 12, 14, 101-102, 130, 141-142, 154, 169, 173, 175, 177, 182, 211-213, 215, 229
 Неретва, река 227
 Неретљани, 12, 62, 173, 213
 Неродимље 10, 14
 Никита Ориф, командант флоте 12
 Никопол 89
 Никшић 9, 158
 Нин 100, 102, 204, 225
 Нићифор I, цар 114
 Нићифор II Фока, цар 119
 Ниш 218-219, 223
 Нови Епир 10, 205
 Нове Замки 202
 Нови Пазар 127, 142
 Новиград, град у Диоклеји 13, 157, 165, 171, 185
 Ново Брдо 136
 Норик 127, 141, 176-178, 182
- Обар, Обри 187, 206

- О церемонијама 175
 Обалска Дакија
 Облик, Горњи и Доњи 16, 27, 159-160, 171, 212
 Облун 166, 171
 Оборци 149
 Округла црква у Преславу 121, 146-147
 Олимпија 56, 78
 Омуртаг, хан 166
 Онгл — Огл 59-60
 Опсара (Црес) 12, 62
 Ораховац код Рисна 83
 Орфеј 83, 149
 Оток 98, 104-105, 154-155
 Охрид 59, 61-62, 146-147, 154-155, 158, 209, 213, 223-225, 228-229
 Охридска архиепископија 137, 214, 220, 222
 Охридско језеро 10, 58, 65, 145-146, 186, 223 189, 193, 206, 208, 211, 227-228
 Ошље 117, 147
 Оштро, рт 17, 68
- Павле, кнез 224, 229
 Павле Ђакон 59
 Павлова Пећина код Требиња 83
 Паганија 13, 174, 211
 Пазариште 141
 Паља у Крајишту 146, 223
 Панагиа Камариотиса, црква у Цариграду 146
 Паник код Билеће 83, 149, 158
 Панонија 43, 52, 55, 57-61, 69, 74-75, 77, 79-80, 155, 174, 176-177, 182, 187, 189, 191-193, 195, 197, 199, 201-208, 218, 220, 223, 226
 Панонска архиепископија 216, 220, 220
 Панонска низија 198
 Папалић 16
 Патково 14
 Патрас 183
 Пелагонија 58
 Пелопонез 56, 118, 182
 Пељешац 12, 17, 19, 75, 102, 212-213
 Пељешки канал 49, 65, 68
 Пеонија 189
 Пераст 16
 Пергамон 75, 177
 Перник 150
 Петар, архонт Диоклеје 85, 212, 229.
 Петар, бугарски цар 129
 Петар, ктитор 122, 127
 Петар, српски кнез 52, 55, 128, 153-154, 209, 166, 211-213, 224, 228-229
 Петар Тудебод 15
 Пегошевци код Лакташа 192
 Петрислав краљ 85
 Петрич 10
 Петро-Павлов манастир 43, 55, 60, 83, 107, 119, 144, 149, 176, 178, 215, 218
 Петрова Црква у Бијелом Пољу 134, 154
 Петрова Црква у Расу 110, 147
 Петровац 226
 Пећ 84, 140, 218
 Пећ у Барањи 77
 Пећка Бања 130
 Пећка Патријаршија 83, 130-132, 135, 149, 215, 227
 Пикени 220
 Пилот 14, 17
 Пирдоп 141
- Планински Банат 142
 Платани Ахајас 224
 Плиска 118, 128, 138, 146, 166, 170, 216
 Плисков код Бискупије 60
 Плоцк 56
 Пљева 176
 Пљевља 176, 215
 Повардарје 14, 23, 206, 214, 220
 Повислење 56, 180
 Поволжје 75
 Поградец 183, 201
 Подгорица 11, 17, 84, 157
 Подластва 10, 109, 138
 Подњепровље 56, 195, 201-203
 Подњестровље 208
 Подострог 10,
 Подримље 14, 23, 128, 181, 206, 214, 228
 Подриње 41, 153, 176, 183, 221
 Подунавље 24, 32, 47, 50, 55-59, 78, 147, 182-183, 187, 191, 195, 197, 201-203, 205, 215, 219-220, 222, 226-227-228
 Пожега 200
 Полабље 43, 56, 174, 176-178, 180-181, 200, 220
 Полаче, Мљет 122, 141
 Полимље 134, 181, 223-224
 Полог 57
 Поуње 181
 Полог 183
 Пољице 16
 Пољска 43, 56, 178, 199
 Помесна црква Срба 215, 218, 220-221
 Поморавље 14, 41, 132, 180, 219-220
 Поморишје 177
 Поморје 11, 15, 17, 19, 65, 154, 176-177, 217
 Поморска земља 11, 14
 Понта, Дубровник 118, 164
 Поп Дукљанин 16, 176
 Попе 117, 127, 142, 216, 221
 Попово поље 9,
 Пореч 57, 183
 Посавина 16, 189, 192, 209, 217, 227
 Потисје 201, 215
 Поуње 227
 Православна црква 15, 186
 Праг — Корак култура 177
 Праг — Пењковка култура 192
 Прасквица 10
 Прахово 53, 155
 Прашка култура 177
 Прва Јустинијана 57, 141, 218, 222-224, 227-228
 Прва Мезија 60, 226
 Превала 17, 57, 84, 133, 137, 140, 144, 154, 157, 173, 175, 183, 185-186, 206, 211, 218, 223-224, 226-228
 Превалис 11, 15-17, 60
 Превалитана 11, 16
 Превлака 10, 14, 17, 37, 47-48, 52, 57-58, 60, 67-69, 80, 83, 85, 91, 98, 102-103, 109, 111, 113, 117, 125-126, 132, 138, 151-155, 182, 187, 212, 214-215, 217-218, 222, 226
 Прелимир, краљ 85, 158
 Пресвета Богородица, црква на Бешкој 124
 Пресвета Богородица, црква у Диоклеји 84, 125-126, 165, 219 — в. Света Марија
 Пресвета Богородица, црква у Котору 116, 221
 Пресвета Богородица, црква у Куршумлији 144
 Пресвета Богородица, црква на Мљету 14

- Пресвета Богородица, црква на Отоку (Шкољу) 105
 Пресвета Богородица, црква у Призрену 128
 Пресвета Богородица, црква у Свачу 27, 87
 Пресвета Богородица, црква у Старом Граду 123
 Пресвета Богородица, црква на Старчевој Горици 84
 Пресвета Богородица, црква манастира Студенице Хвоостанске 133, 137
 Пресијам, хан 56, 137, 228
 Преслав 54, 74, 121, 142, 146-147, 152, 154, 170, 191, 201, 216
 Преспа 62, 209, 224
 Преспанско језеро 223
 Пречиста Богородица Крајинска 84, 85-87, 144, 146, 215, 218, 229
 Придрага 147
 Призрен 84, 128-129, 155, 158, 168, 171, 216
 Призренска епархија 169
 Приједор 193
 Прилеп 197, 199, 213, 223
 Приморје 16, 219
 Приморска земља 11, 14
 Прокупље 111
 Пруси 192
 Прчањ 106-108, 120 (в св Тома)
 Псков 204, 206
 Птуј 180
 Пула 102
 Пуља (Апулија) 184
 Пустиња, манастир 136
 Путаљ, Каштел Сућурац 35
- Рабно 14
 Равена 61
 Равенски егзархат 61
 Равни Котари 52, 177, 192, 227
 Рага 164
 Рагужани 12-13, 213
 Рагуза 12-13, 213
 Рагусиум, Рагусион 163-164
 Радолиште код Струге 195
 Рајловац 32, 52-53
 Рајмунд од Агилера 15
 Раковчани код Приједора 69, 193
 Рам 52
 Рас 158, 169-170, 209, 215, 229.
 Расија 15
 Раус 12, 174, 183, 213, 219
 Рашани 174
 Рашка 11, 15-16, 182, 209, 219-221, 225
 Регенсбург 223
 Реке 14
 Ресановци код Грахова 177
 Решетарица код Ливна 43
 Рибница 14
 Риза Богородице, црква у Бијелој 117, 145
 Ријека 173
 Рим 12-15, 79, 118, 147, 155, 163, 183, 216, 218-222, 224-225, 227-229.
 Римљани 11-13, 16-17, 158, 163, 175, 181, 183, 205-206, 216, 219
 Римокатоличка црква 14
 Римска црква 79, 186, 213, 229
 Римски папа 12,
 Римско царство 220
 Римско-немачко царство 229
 Рисан 9, 12-13, 61, 83, 116, 157-158
- Ритопек 53
 Рифник 195
 Рогачићи код Сарајева 147, 153-155
 Рогозна 214
 Родопа 60
 Роман I Лакапин, цар 119, 128
 Роман III, цар 163
 Романи 11, 12, 175, 181, 193
 Ромеји 12-13, 58, 78, 193, 208, 215
 Ромоњ 195
 Росаф 14
 Росе 10, 12, 61, 65, 67-68, 72, 80, 105-106, 108, 112, 140, 157, 162, 182, 184, 216, 218
 Рагислав, кнез 220
 Рупе, Дубровник 117
 Русија 174, 176, 187, 199, 206, 220
 Рустик 95
- Сава, река 16, 53, 56, 186, 189, 192, 200, 227
 Сава, Сарацен 12
 Сазава, манастир у Чешкој 120
 Саксонци 217
 Салона 12-13, 15, 30, 77, 88, 122, 125, 146, 149, 163, 174, 181-183, 185-187, 217-219, 226-227
 Салонитанска архиепископија 217, 219, 221, 228
 Салоњани 174, 181
 Салтово-Мајацка култура 69, 77, 202
 Салтовска култура 192, 200-201, 207-208
 Самодрежа 140
 Самуило, цар 19, 27, 52, 56, 62, 118, 150, 169, 181, 222, 225, 229
 Самуилово царство 119, 170, 229
 Сарајево 10, 32, 53, 136, 142, 147, 153, 200, 219
 Сарацени, 12, 19, 36, 46, 51, 56, 61-62, 65, 67, 79-80, 163, 165, 184-185, 222, 224,
 Сард 23-26, 56, 61-62, 65-66, 78, 80, 85, 158-159, 160, 168, 170-171, 181, 183, 193, 197, 200, 204, 228
 Сардинија 71
 Сардоник, град 14 — в. Сард
 Сатана 11, 211
 Сауромати 206
 Свач 9, 10, 14, 26-33, 41, 45, 47-48, 50, 55-58, 60-62, 65-66, 68-70, 74-75, 77-80, 87, 125-126, 140, 158, 159, 160, 169-171, 177-178, 181-183, 191, 193, 208, 212, 218, 226
 Света Ана, црква у Котору 113
 Света Анастасија, црква у Задру 84
 Света Људмила, кнегиња 220
 Света Мандаљена, црква у Стону 120-121
 Света Марија, црква у Будви 94
 Света Марија, црква у Staini
 Света Марија, црква у Gazeni 85
 Света Марија, црква у Диоклеји 84, 125, 211
 Света Марија, црква у Дубровнику 117
 Света Марија од Ријеке, црква у Котору 109, 111-113, 115-116, 127, 224
 Света Марија, црква на Шћедру 123
 Света Марија, црквина у Свачу 65, 87
 Света три Јерарха, црква 129
 Света Тројица 44, 100, 102, 154, 222
 Света Тројица, црква на Превлаци (Иловица), 96, 98-100, 104, 112, 151
 Света Тројица, црква у Задру 84
 Света Тројица, црквина у Росама 67
 Свети Андрија, црква код Зеленике 113
 Свети Андрија, црква у Бањини 122

- Свети Апостоли, црква у Пећи 109, 130, 132-133, 135, 137, 142, 215, 218-219, 225
- Свети Апостоли, црква на Превлаци 104
- Свети Апостоли Петар и Павле, црква у Рисну 116
- Свети Арханђели, манастир код Призрена 168-169
- Свети Арханђели, манастир Светог Наума 150
- Свети Арханђео Михаило, црква и манастир, 10, 14, 17, 60-61, 65, 67, 91, 96, 98-99, 103, 104, 132, 142, 155, 221
- Свети Арханђео Михаило, црква на Градини 55, 142
- Свети Арханђео Михаило, црква у Котору 111-116
- Свети Атанасије, црква у Лешку 149
- Свети Ахилије, црква на Преспи 118
- Свети Бенедикт 15
- Свети Вацлав, кнез 213, 220
- Свети Гаврило, острво 85
- Свети Гамалаил 149
- Свети Герман 15
- Свети Димитрије, црква у Варасовасу 146
- Свети Домн, црква у Сплиту
- Свети Донат, црква у Задру 147
- Свети Дух, црква у Комолцу у Ријечи Дубровачкој 133
- Свети Ђорђе, црква у Ораховцу 84
- Свети Ђорђе, црква у Подгорици 165
- Свети Ђорђе, црква у Солуну 147
- Свети Еразмо, црквисте 59, 193, 195, 199-200, 207-209
- Свети Иван, црква у Будви 34, 66
- Свети Игњације, црква у Дубровнику 117
- Свети Иларин Велики 154, 183
- Свети Јероним 15, 186
- Свети Јован Крститељ 100, 102
- Свети Јован, црква на Хвару 122
- Свети Јован (Свети Иван), црква у Будви 66
- Свети Јован, црква у Затону 128, 134, 145
- Свети Јован, црква у Риму 118
- Свети Јован, црква у Свачу 27, 87
- Свети Јован (Свети Иван), црква у Старом Граду 123
- Свети Јован Владимир 86-87, 160, 225
- Свети Климент 145, 147, 220, 223-224, 229
- Свети Лука, црква у Котору 14
- Света Људмила 213
- Свети Марко, острво 85, 105
- Свети Марко, црква у Будви 95
- Свети Марко, црква у Венецији 95
- Свети Методије, 127-128, 220-221, 228
- Свети Михаило, црква у Стону 165
- Свети Михаило, црква у Травунији 85, 158
- Свети Наум 145, 150, 223
- Свети Никола, црква у Дечанима 129
- Свети Никола, црква у Платани Ахајас 146
- Свети Никола, црква у Сепаревој Бањи 149
- Свети Никола, црква у Тарабошу 139
- Свети Никола, црква у Топлици 176
- Свети Нићифор, патријарх 58-59
- Свети Пантелејмон, црква у Охриду 145 Пантелејмон 223
- Свети Петар, црква код Звековице 49
- Свети Петар, црква у Бијелој 116
- Свети Петар, црква у Стону 120-121, 141
- Свети Петар и Павле, 99
- Свети Петар и Павле, црква у Рисну 158
- Свети Петар Коришки 14
- Свети Петар у Расу, црква 85, 147, 158, 225
- Свети Петар у Шурању, црква 109, 112, 116, 137
- Свети Прокопије, црква у Прокопљу 111
- Свети Сава 14, 67, 118, 130, 132, 135-136, 174, 129.
- Свети Сава Освећени 95
- Свети Савин 15
- Света Софија, црква у Охриду 154
- Свети Спас у Жиганцима 149
- Свети Стефан, црква на Превлаци или Отоку 96, 104-105, 185, 214
- Свети Стефан, црква у Врутцима, Илица, 136
- Свети Стефан, црква у Дубровнику 84, 117, 163
- Свети Стефан у Суштјепану 151-152, 155
- Свети Стјепан (Стефан), црква у Дубровнику
- Свети Стјепан (Стефан), црква у Стону 120, 141
- Свети Теодор, црква у Бобошеву 149
- Свети Теодор, црква у Старом Бару 89
- Свети Теофан, писац 58-59
- Свети Тома, црква у Прчњу 94, 106-108, 120, 149
- Свети Трифун 109
- Свети Трифун, Трипун, црква у Котору 10, 84, 98, 109-111, 113-116, 132, 142, 149, 162, 166
- Свети Ђирило и Методије, Апостоли 204, 220
- Свети Ђирило Константин 208, 219
- Свети Фотије, патријарх 228
- Свети-пук 208
- Свето Писмо 186
- Светолик, краљ 158
- Светопелек, краљ 16, 84, 125-126, 158, 219
- Свећани у Повардарју код Градског 145-146
- Себеслав, краљ 158
- Северни Илирик, Илирија 27, 33, 57, 78, 118, 151, 176, 182, 195, 216, 218, 22, 226
- Селеукија 205
- Сенобујија 205-206
- Сепарева Бања 149
- Серблија 58-59, 212, 218
- Сервија 218
- Сергије, епископ 221-223
- Сергије III, папа 224
- Сердика 215, 218
- Сермиј, славни град 189
- Сибир 201
- Силодуксија 205
- Симеон, цар 17, 52, 149, 154, 166, 184, 211, 215, 223-224
- Симеиз 75
- Синбагија 205-206
- Сингедонон 57
- Синиколаул Маре 192, 203
- Сипонт 58, 174, 213
- Сирија 140
- Сирмиј 57, 60, 182, 186, 220-221, 223, 226
- Сисак 71
- Сисција 71
- Ситница, земља 14
- Сицилија 19, 61-62, 71
- Сјарина 149
- Скадар 9, 11, 14-15, 17, 27, 58, 60-62, 65, 145, 147, 157, 158, 159, 169, 171, 177, 183, 206, 208, 211, 213-214
- Скадарско језеро 17, 58, 65, 139, 157, 182, 185-186, 189, 193, 206, 208, 211, 227-228
- Скалестоје 75, 77
- Скалица 192
- Скандинавија 200-201
- Склавонија 15-17
- Скопље 57, 60, 183, 223
- Скрадин 192
- Скупи 57, 60, 218, 223

- Славонија 189
 Сладинац, Баћина 122
 Следусија 205
 Словачка 54, 192, 206
 Словени 12-13, 15-17, 18, 43, 46, 57-58, 60, 62, 78-80, 147, 151, 158, 163, 173-178, 183, 185, 187, 189, 191, 193, 197-199, 202-203, 206-207, 209, 211-214, 216-220, 222-223, 226 -227
 Словенија 69, 195, 197
 Словенке 78
 Словенски Апостоли 220
 Смедерево 146, 223
 Смирна 149, 151
 Солава 56, 180, 227
 Солдан Сарацен 12
 Соли (Тузла) 214
 Солун 57-58, 60-61, 71-72, 146-147, 154-155, 182, 185, 189, 193, 206, 209, 213, 223-224, 227
 Солунска архиепископија 137, 223
 Сопоћани 134
 Софија, име са натписа у Будви 185
 Сочаница 214, 223-225
 Спарта 155
 Спаситељ 154
 Спис о народима 12, 101, 174
 Сплит 12, 15, 62, 84, 100, 147, 154, 163, 174, 181, 184, 217-221, 225, 229
 Сплитска архиепископија 137, 219, 221, 225, 228
 Срби 12-14, 16, 29, 4, 46-48, 54, 56-59, 61-62, 80, 84, 132, 144, 155, 157-158, 160, 170-171, 173, 174-181, 183, 185, 187, 206-209, 211-218, 220-222, 225-229
 Србија 9-13, 15, 19, 52, 55-56, 60-62, 84, 101, 111, 119, 122, 128, 130, 147, 151, 153-155, 157-158, 169-171, 173-175, 181, 184-186, 189, 193, 205, 209, 211-215, 219-221, 223-225, 227-229
 Средец 215, 218-219, 221, 223-225, 227
 Средња Европа 199-200
 Средоземље 71
 Средоземна Дакија 57, 60
 Срем 141, 186, 189, 192
 Срима код Шибеника 142
 Српска земља 14
 Српски рјечник 11
 Српска црква 130, 224-225, 229.
 Српско подунавље 23, 41, 62
 Ставрикије, монах 95
 Стањевићи, манастир 10
 Стара лука, Дубровник 118, 164
 Стари Бар 9-10, 55, 89, 157, 160-162, 169-171, 180, 183-184, 226 — в. Бар
 Стари Град, Стон 165
 Стари Град, Хвар 123
 Старо Нагоричино 214
 Старохрвати 54, 79, 192-193, 197, 203, 206-208,
 Старохрватска култура 186, 189, 199
 Старчева Горица 57, 84, 124, 145, 182, 223
 Стефан, грађанин Рагузе 13.
 Стефан, син Мутимира 209
 Стефан Војислав, архонт 13, 229 — в. Војислав
 Стефан Дечански, краљ 14
 Стефан V, папа 219
 Стефан Првовенчани, краљ 14, 17, 130, 136, 163
 Стефан Немања, велики жупан 16, 111, 116, 118, 130, 136, 144, 218, 223 — в. Немања
 Стоби 154, 224
 Столац 69, 193
 Стон 9, 14, 61, 65, 68, 75, 80, 95, 120-122, 137, 140-141, 147, 154, 165, 168, 215, 222, 225
 Стонска Превлака 17
 Стонско поље 122, 165
 Страдиоти, оство 85, 105
 Стримонци 223
 Стројимир, кнез 209, 212-213
 Струга 195
 Струма 149, 223
 Струмица 223
 Студеница 122, 160
 Студеница Хвостанска 83, 108, 122, 132-137, 138, 140, 142, 181, 212, 215-216, 218-219, 225
 Суђурађ код Јањине 122
 Суштјепан код Херцег Новог 152, 155
 Суштјепан код Цавтата 48-49
 Сучевава 197
 Танкејевка 199
 Таормина 71
 Тарабош 17, 27, 139, 142
 Тарон 176
 Тарсатика 173
 Тарсаћани 173
 Татари 66
 Тврдош 43, 57, 60, 83, 140, 149, 176-178, 182, 215, 217-218, 221, 226
 Теодор, свештеник 95
 Теодосије, писац 14, 130
 Теофило, цар 164
 Тепљух 86
 Тетрангуриин 12
 Тиберије, цар 117
 Тиват 17, 37
 Тивериопол (Струмица) 223
 Тилуријум 174
 Тимок 52, 55, 183, 214, 226
 Тиса 201
 Тисадерс 200
 Тисаферед 200
 Тича 166
 Тома Архиђакон 14-15
 Томислав краљ 13, 175
 Томорска жупа 209
 Топлица 14
 Торчело 118
 Травунија 9, 12-14, 16, 57, 61-62, 101, 154, 157-158, 171, 173-174, 176, 181, 211-215, 223-229
 Травуњани 13-14, 173, 213-214
 Трајан 11
 Трајект 158
 Тракија 60, 74, 118, 206
 Трогир 12, 62, 147
 Требињани 12
 Требиње 9, 10, 13, 15-16, 60-61, 83, 85, 119, 145-147, 158, 171, 176, 181-182, 219, 225
 Требишњица 158
 Треска 223
 Трибали 13
 Трибун 95
 Трибунија 14
 Триљ 174
 Туга 206
 Тудободов настављач 14
 Тузла 214
 Тумба Анђела 116
 Турска 132

Турци 15, 125, 144, 215

Ћуприја 60, 192

Угарска 15, 155

Уздоље код Книна 43, 178, 180

Улцињ 13-16, 27, 34, 61, 67, 87-88, 91, 99, 152-155, 157, 159, 160, 171, 184, 186, 206, 213, 219, 225

Уна 169

Урал 69, 199

Устипрача 221

Ушка 14

Филиокве 221

Фино-Угри 200

Финска 201

Финци 199

Фока, цар 57, 60, 164, 174

Фотије, патријарх, 221-222 — в. Свети Фотије

Фотијева јерес 221

Франачка 56, 155, 187, 213, 219, 227

Франачка црква 219

Франачки анали 14, 173-174

Франачко царство 207

Франци 12, 54, 61, 142, 147, 155, 175, 187, 191, 207-208, 215-216, 219, 224, 227-228

Фурланија 182

Хадријанопол 203

Хазари 58-60, 192, 202, 208

Хазарија 208

Хазарски каганат 77, 201-202, 208

Хајдучка Воденица 41

Хан Крум, место 166

Харјевка 195

Хаџон 60

Хацићи 140

Хвалимир, краљ 158

Хвар 62, 123, 213

Хвосно 14, 17, 137, 209

Хвостанска епископија 132

Хераклеја 29, 191-192, 203, 206

Херсон 72, 74-75, 78, 208

Херцег Нови 46, 151, 158, 176

Херцеговина 16, 56-57, 173, 180

Хлизна, планина 219

Хрвати 12-13, 16, 62, 102, 147, 173-176, 186-187, 189, 191, 206, 208-209, 213, 217-219, 227

Хрватска (в Бела, Црвена) 15-16, 102, 127, 147, 151, 153-154, 175, 185-186, 209, 212, 216, 225, 229

Христос 12, 44, 149, 185

Христос Спаситељ, црква у Солуну 146

Хум 12, 14, 175

Хумска земља 14

Хунавија 187, 189, 208

Хуни 187, 226

Хунобугари 189

Цават 48, 154, 163, 181

Цариград 57, 61-62, 72-74, 77, 79-80, 109, 118, 122, 125, 129, 140, 147, 150, 154, 163, 174, 181, 183, 185, 193, 211, 213, 218, 220-221, 224, 226-229

Цариградска патријаршија, црква 79 80, 224

Царичин Град код Лебана 29, 56-57, 69, 178, 193

Царство 174, 193, 211, 216, 224, 226

Цетина 174, 186-187, 189, 207, 226

Цетиње 17

Цигани 11

Цим код Мостара 43, 55, 60, 86, 151, 155, 180, 212

Цимеше код Петровца 226

Црвена Хрватска 16, 208-209

Црвени Хрвати 11, 13, 173, 186-209, 219, 227-228

Црква 80, 118, 128, 211, 216-221, 224, 228-229.

Црква Далмације 219, 221, 226-227, 229.

Црквина, Росе, 67

Црквина, Требиње 60, 158, 171

Црквина у Нерезима код Чапљине 44

Црквица у Кумјеновићима 221

Црљивица код Дрвара 177

Црна Гора 9, 10-11, 16-17, 165, 185, 211

Црни Дрим 145

Црни Латини 175-176, 205-206

Црно море 59, 192, 201, 208

Црно Подримље 57

Чапљина 180

Часлав, кнез 12, 15, 119, 181, 184, 211, 225, 229.

Чачак 178

Челарево 69

Челеги 71

Чеси 220

Чечан 100, 212-214, 229.

Чешка 220

Чипуљић код Бугојна 138

Чуда Светог Димитрија 58

Шас 27

Шаско језеро 27, 158

Швапска 199

Шекесфехервар 120

Шести Васељенски сабор 184

Шибеник 142, 177

Шипан, острво 120, 140, 187, 192

Шипово 176

Шкаљари 115

Шкољ (в. Оток) 96

Шопронкохида 192

Шпанија 74-75

Шурањ 108, 113, 124, 140, 162, 218

Шћедро 123, 140, 216

Đorđe Janković

SERBIAN MARITIME FROM 7th TO 10th CENTURY

Summary

Dioclea was first recorded by this name in the middle of the 10th century, in the writings of Emperor Constantine VII Porphyrogenitus, where the name of the Roman town of Doclea was linked to the name of Emperor Diocletian. It is also known by this name in Serbian sources from the 13th century, and is later generally known by the name Pomorje (Littoral). The name Zeta can also be found from the 11th century onward. Those are names that, in the broadest sense, match the boundaries of ancient Prevala (Prevalis, Prevalitana). In Latin sources there is no separate country in this region – but always Scлавonia, Servia, Rassa and so forth. Priest Dukljanin was a priest of Dioclitanae ecclesiae, the Church so called after the town. In the popular tradition of the people of Podgorica, Dukljan was Satan himself, the devil.

The available archaeological material, coming from settlements (Svač, Ilovica, Gradina Martinića) and cemeteries (Lješ, Sard, Mijele, Svač, Kamen), enables the determining of a reliable chronology of Pomorje. The findings of pottery, which is by manufacture divided into Serbian and Romeic, are the most valuable for dating purposes. Archaeological sites, compared with one another by pottery shards and grave findings, give us six temporal layers.

The first layer was closed by the Avars around the year 600; after that there is no more Byzantine kitchen and table pottery crafted on a swift wheel, and pottery crafted on a slow wheel appears, from the North, Romeic and Serbian. It is found in a layer closed by destruction in the 7th century, which can be explained by the Bulgarian migration. Namely, Bulgarians could have come to the region around the Danube as far back as 640-660, to soon descend to the South to the Pelagonia region from Pannonia, under Kuber (Kuver), and then to migrate to Italy, through Dalmatia, under Alciok (Alzek). The following layer is marked by the founding of cemeteries of the Komani-Kruje culture, around

the year 800. Then comes the renewal of churches in coastal towns, which then perished in the Saracen attempts to settle on the eastern shore of the Adriatic, in 866. The layer closed at the time of the Bulgarian conquering of Serbia in 924 is reliably confirmed only on Gradina Martinića, although many other settlements must have also been vacated at the time. Certain meager findings indicate that there was a closing of layers around the end of the 10th century (Svač).

The fact that the Saracens ravaged Pomorje in 866-867 enables some grave findings to be dated to that time. In these graves are objects previously dated to the 7th, even the 6th century. Enclosed units from the Crimean and neighboring Russian regions, as well as layers from regions in the coastal area, show that they should be dated to the 8th—9th century. Among these objects of particular significance are buckles (of the types of Corinth, Bal-Gota, Mytilenes) and fibulae. These cemeteries show different cultures: Slavic-Serbian, Romeic and Komani-Kruje. Furthermore, particular Slavic rituals are also recorded, such as “trizna”, funerary rite (Svač). The placing of vessels into the grave, seen in Lješ (Lezhë) and Svač, can be interpreted as the stressing of the Orthodox Christianity through the observing of ritual, under Iconoclastic rule.

A number of churches, serving until the 8th—10th century, dates from the Early Byzantine era (Bar, Budva, Ilovica, Ston, etc.); the churches in Ancient Doclea were vacated permanently. Several churches should be dated differently than they have been so far, and some have only just been discovered. The Holy Virgin of Krajina, previously dated to around the year 1400, is actually from the Early Byzantine era. The similar triconchal church from Bar could have been in use until the 9th century. A basilica with a transept was discovered in Budva, which received its mosaic floor in the 7th century. At the beginning of the 9th century it was divided off into a

church with lateral rooms and upstairs galleries, and at the same time it received new stone furniture – especially prominent is a large ciborium, made of parapet slabs from the 6th century. Of greatest repute was the monastery of Archangel Michael in Prevlaka (Ilovica), renewed many times. Its cathedral, built around the beginning of the 9th century, on the location of older churches from the 3rd and 6th centuries, was a three-nave structure with three apses to the East. Its stone furniture has been preserved in part. It would appear that the basin of the baptistery from the time of Dux Višeslav, today located in Split, also appears to have belonged to this temple. The church of the Holy Trinity that is located in the same monastery today is built on the foundations of a church from the Early Byzantine era, which received new stone furniture in the 9th century. The correct dating for the cruciform church of St. Thomas in Prčanj could be to the early 7th century. Kotor was an important church center; early churches have been found in Šuranj and in the foundations of the sacristy of present-day temple of St. Tryphon, where a cathedral could also be located. The basilicas from Kotor, determined as belonging to the Early Byzantine era, are probably from the 10th–11th century. The dating of the basilica discovered beneath the foundations of the Dubrovnik cathedral and the cruciform structure beside it should similarly be corrected, to the 10th or first quarter of the 11th century. Also erroneously dated to the 6th century is the triconchal church with baptistery from Doljani, which was in fact constructed around the year 900. Especially significant is the church from Gradina Martinića, analogous to the church from Pope near Novi Pazar. It has several phases indicating the change of rituals – in the second phase the walk around the altar table, the Episcopal throne and the baptistery were cancelled, by construction of an altar partition and ciborium. They were later demolished. In present-day Metohia, once also part of the province of Prevalis, there were important churches. The Church of the St. Apostles in the Peć Patriarchate is part of a large temple that was located there, of which the foundations beneath St. Tryphone are very reminiscent. Studenica Hvostanska was a monastery since no later than the 6th century. Its new cathedral single-nave temple with inscribed apse was most probably constructed in the 7th century, and reminds of the church from Vrutci near Sarajevo. Also found in Vrutci was a richly ornamented stone decoration from the beginning of the 9th century, similar to the one from the coastal region. Some corrections also need to be made to the reading of inscriptions. Thus the inscription

on the church dedicated to St. Stephen should, instead of (coniuge) Dana read Danel (hursar) cum coniuge mea...

Churches with basilical bases have been used since ancient times (Doljani, Budva). They began being built again in the 10th century (Kotor, Dubrovnik, Prizren). Older single-nave churches have semicircular apses, and since the 7th century as a rule have apses inscribed into a rectangle and trapeze (Muo, Rose, Mljet, Ston, Šćedro, Šuranj, Studenica Hvostanska, Vrutci). Most prominent are single-nave churches with lateral rooms, which can have semicircular or inscribed apses. The oldest among them are the ones with asymmetrically distributed lateral rooms, from the Early Byzantine era (Ston, Mljet, Srma). These are followed by churches with symmetrically distributed rooms and inscribed apses (St. Apostles in Peć, foundations of St. Tryphone in Kotor, probably Doci in Neretva and Lepenica near Sarajevo). The youngest churches of this group, from the 9th century, have three semicircular apses to the east. They are represented by churches in Gradina Martinića in Zeta and Pope near Novi Pazar; perhaps there are more churches that fall into the same group (Beška, Taraboš). Around the year 900 churches were built with a triconchal base, the most significant of which is the church in Doljani, constructed adjacent to an old basilica. The triconchal-based churches from Drivast and Zaton seem to have been open to the west. Churches with similar bases can be found only in the region from Ohrid to the Danube and on Byzantine ground. Cruciform-based churches (Prčanj, Dubrovnik, perhaps St. Tryphone in Kotor) are rare, but they have a lengthy tradition, starting with Panik from the 3rd century.

Several phases can be noted in the dating of stone ornaments of churches. Some pieces could be from the 7th century (Ilovica), and slabs with a depiction of a gryphon from Sustjepan from the 8th century (Ulcinj, Budva, Ilovica, Kotor, Dubrovnik). Correctly dated to around the year 900 are the newly-built altar partition and ciborium in the church at Gradina Martinića, from the time of archont Peter. The stone furniture from the vicinity of Janjina on Pelješac is also dated by the mention of the same archont. Also interesting is the placing of three crosses on inscriptions (Sveti Stefan, Kotor, two from Ston). An interrupted line along the edges, or rows of triangles, could be a characteristic of stonemason workshops from Serbia of the 6th–13th century.

There is archaeological data available for three towns,

Sard, Svač and Stari Bar. Fortifying characteristics can be singled out in them – rounded corners of surrounding walls, gates in circular towers and towers with semicircular bases, from the time of defense against the Bulgarians in the 9th century. Perhaps Višegrad near Prizren is from the same period. The towers and some gates of Gradina Martinića near Danilovgrad, are from a younger phase, built onto an old wall around the year 900. Here, within the surrounding wall with two gates, there used to be a rectangular castle with belonging church, raised by archont Mutimir. In Gornji Oblun there are foundations of a similar rectangular structure. Of the three towns that Emperor Constantine VII Porphyrogenitus writes of in Dioclea, only Lontodokla (Lontodocla) can be linked with certainty to Doljani near Podgorica. Singled out as a separate whole is the unexplored Skadar with accompanying hamlets, known only for its numismatic findings. The study of the circulation of money from Dubrovnik shows that this largest town in the coastal region (with an area of around 7 hectares) could have perished several times: at the beginning of the 7th century, in the second half of the same century and around 840 (attack of the Saracens at the time of conquering Bari?). Renewed circulations are prominent around the year 900 and 925, and permanently as of Basileos the Second. On the Vladimir hill in the vicinity of Svač there is a fortification with a church, where Oblik from the Chronicle of the Priest of Doclea (Ljetopis popa Dukljanina) could have been.

The available archaeological material clearly shows a total of three ethnæ or cultures in the coastal region: Serbs, Latins and people of the Komani-Kruje culture, i.e. Red Croats. The Diocletians and Goths noted in written sources cannot be archaeologically determined

There are very meager testimonies on the Greek, mostly in inscriptions in stone (Ilovica, Gradina) and mosaic (Budva).

In written sources Serbs are, as a rule, mentioned under the general name of Slavs. Apart from that, they are also demarked as allies of the Empire, which can be archaeologically verified as well. The Chronicle of the Priest of Doclea, as well as written sources from Dubrovnik and elsewhere, make note of the Morovlachi. This name could refer to Serbs that Emperor Constantine VII Porphyrogenitus writes of on the Caucasus, under the archon „τῶν Σερβοτιῶν τῶν λεγομένουν Μαῶρα

παῖδια“. Archaeologically, Serbs can be followed by certain characteristics, such as a long application of trizna (Svač, Kameno), or the use of an bread-baking pan until the present day (Svač, Ilovica). Slavic buckles from Lješ and Kroja, also known in the Đerdap and Banat regions, indicate a migration from the Danube to the coastal region around Skadar. Such a course of migrations is also suggested by pottery shards decorated by wavy and upright lines drawn by a comb (Svač, Ilovica), which appear around the beginning of the 7th century, and originate from the regions around Vienna and Bratislava. Of older origin are undecorated pots, dated in Kameni to the second half of the 7th century. They are preceded by some shards from Svač and Ilovica, among which are pieces of small single-handled pots. The rib on the neck is a characteristic of the 7th century, and the added ornaments on pots and ribs on the pans are also frequent in younger ages as well. In the 8th and 9th century the pottery was frequently decorated with slanted strokes with a comb, characteristic for the entire Serbian coastal area, and also present in the North-West from Morava to Elbe (Laba). Similar to pottery decorated with ribs, it can be linked to related products in present-day Bosnia, and through the regions of Morava, Vienna and Elbe.

In written sources the inhabitants of the coastal towns are natione Romanis or Latinus gente. They can be archaeologically separated in the 7th century into two basic components, local (buckles in the form of doves and feline beats) and northern, originating from the region around the Danube (iron buckles with bent bases, pots crafted on a slow wheel). Pottery irregularly decorated by a comb and crafted on a slow wheel (Ilovica, Starčeva Gorica) can be linked to pottery from Herzegovina, Istria and Northern Italy. From the 9th century onward Latins can no longer be recognized by movable archaeological findings. According to written sources and other circumstances, there was a settling of Latins from Italy also, in the 9th-10th century (Antibari, Belo's legendary settling of Dubrovnik from Rome, Kotor under archbishopric of Bari).

Written sources quite dimly and vaguely indicate the presense of Croats (so called “Red Croats”) and Avars, somewhere between the Neretva and Byzantine Ohrid. There are Avar objects in the area of the Old Croat culture (Smrdelj) and in the region of the Komani-Kruje culture (Vrap) as well, and in the Serbian coastal region

in Šipan. Characteristics of the Old Croat culture of the region between Cetina and Istria can also be found in Bulgarian territories (unornamented vessels, jugs, pots with handles, signs on pottery etc.). Certain finds of characteristic biconical pots might indicate belonging to Guduščani. In Lješ, Sard and the vicinity of Vir were discovered the westernmost cemeteries of the Komani-Kruje culture, which spreads to Pelagonia in the East. It has been erroneously dated to the 7th century and ascribed to descendants of Illyrians or to Romanized population. It consists of several components. Byzantine objects from the 8th-9th century come from coastal towns (buckles of the type of Corinth, Bal-Gota) or from the Byzantine population of Pannonia (buckles of the types of Mytilenes, circular buckles). Slavic objects can be discerned by small earrings with salteleons, some earrings with star-shaped pendants, arrow tips in the shape of a swallow's tail. Characteristics of the Komani-Kruje culture are torques, earrings, buckles, semicircular pendants, circular metal rims, wide-spread use of mosaic tubular pearls. Similar object can be found in the broad areas between the Caucasus, Ural, Swabia and north-west Pannonia.

Its dating to the 9th century is most clearly shown by the well described grave units from Koman, published by P. Traeger. The description of the settling of bearers of the Komani-Kruje culture can be found in the Chronicle of the Priest of Doclea in the story of the settlement of alleged Bulgarians. In it Slavic words can be recognized (Velija; bare, Bar; Seno-buja, Sin-bagija), Bulgarian words (Volga, Vulgari, kagan), with a certain Sarmatian presence (Kris). The peoples of this culture could have come to north-west Pannonia towards the end of the 8th century, from the border regions between the Slavs and the Khazar Khaganate. The Komani-Kruje culture arose upon the fall of the Avar Khaganate in 791-814, and disappeared with the Bulgarian conquering of the region until Skadar, first in 897. As a Christian culture, it can be linked with data on Christianity in the regions of the Russian steppes in the 7th-9th century, and on bishoprics around Drač (Durrachio, Durrës), among which were Hunavija (Hunavia) and Kron. The cemeteries of the Komani-Kruje culture are located next to fortifications, and there is data on 30 fortresses that the Bulgarians returned to Byzantine in 896-904.

Serbia must have been established as a state from the 7th century. Dux Višeslav whom the priest Iohannes makes note of on the inscription of the baptistery basin

from the beginning of the 9th century is a descendant of the ruler that brought Serbs to Dalmatia at the time of Emperor Heraclius. He must have been ruler confirmed in his own Church, or else Priest Iohannes would not have made note of him, but of the Byzantine Emperor. Rulers had their own castles with churches (Gradina Martinića). The plan of the rooms around the yard in Gradina shows its complex content: the quarters of the ruler, warehouse for collected taxes, stables, quarters of the dignitaries and members of the court. A significant characteristic of a state is its army. Cavalry is known to have been present since the 7th century, but is confirmed by archaeological findings only since the time of the Bulgarian conquering of Serbia. Danael from the inscription in the church of St. Stephen seems to have been a hursar, which could mean that he was some kind of fleet commander. The official script at the court seems to have been Greek (the seal of Strojimir), Latin script was used in the churches (numerous inscriptions), and since St. Constantine Cyrill the state used Glagolitic script (Čečan). The economy and taxes were based on clear rules, although money was not in use. Apart from agriculture, including the making of wine, a significant role was certainly played by salt plants, mining with metallurgy, the processing of fur and so forth, as well as trade in these goods.

Two facts are important for the studying of the early history of the Serbian national church. First, that the use of the same churches can be seen through from the 6th century to the 9th and 10th century, including monasteries in which there is Slavic-Serbian pottery as early as from the 6th century. Second, these churches differ both by duration and by appearance from the churches of the surrounding areas. Both of these facts indicate the early Christianity of Serbs, according to Emperor Constantine VII Porphyrogenitus since the time of Emperor Heraclius. Other written sources also indicate the existence of Serbian bishoprics in the 7th-8th century (Servija, Gordoserba, Pope Agathon, etc.). The spontaneous inclusion of Serbs and Slavs in the Byzantine service or inhabited in Byzantine settlements into the local church organization must have taken place, since the final decades of the 6th century. At the time of Emperor Heraclius the Church adapted to Serbs, the people that Dalmatia was left to, was only just established. The natural seat of the presumed arch-bishopric was in the Church of the St. Apostles in Peć, unusually large and with plan characteristic for western regions. It could have united the jurisdiction over Dalmatia and

Justiniana Prima. Serbian rulers took the throne there, as did Višeslav. At the time of this ruler, the first noted by name, many renewals of churches took place, both Serbian (monastery of Ilovica, Vrutci near Sarajevo) and in the Latin towns of Byzantium (Ulcinj, Budva, Kotor).

Because of the expansion of the Bulgarians, the seat of the archbishopric had to be moved during the 9th century, most probably to Doljani, to the old basilica. That was a time of great changes in the Church, caused by the work of the Slavic apostles. The fight of Rome for the establishing of rule over the Serbian national church began, which can be seen in the striving for domination the churches of Dacia and Dalmatia (this one through Pannonia) by Rome, recorded in the letters of Pope John VIII. This caused resistance both in Serbia and in Bulgaria, where a Slavic service was elected. However, when Peter came to the throne in Serbia, he introduced a new practice of liturgies, as shown by the partitions in the castle church in Gradina Martinića. This Latinization, assisted by the interests of Emperor Leo VI, caused resistance. When Peter's rule ended, the partitions were torn down. At the same time, churches with triconchal bases were raised, similar to those in the vicinity of Ohrid (Doljani, Drivast, Zaton...).

In the western third of the Bulgarian empire an archbishopric was established that succeeded the Justiniana Prima. Its first archbishop was Agathon, who was succeeded, as suggested by all circumstances, by St. Clement. This archbishopric can be archaeologically recognized by churches with triconchal and tetraconchal bases. They are not known in Bulgaria or the neighboring Croatia, but can be found in Zeta. When the Bulgarians conquered Serbia in 924, they most probably raised a church in ancient Dioclea, in order to found a new spiritual center. The Serbian archbishop at the time fled to Dubrovnik. Immediately upon the conquering of Serbia, in 925, a church council took place in Split, in

which the Duke of Zahumlje Mihailo, Bulgarian ally, took part as well. At this council the practice of Slavonic liturgies was discontinued. After that, according to the Chronicle, Belo Pavlimir takes over the rule over Dubrovnik and all of Serbia, and he founds a bishopric in Ras, with the Church of St. Peter. This shows that the seat of the archbishopric was still in Dubrovnik. At the time of Jovan Vladimir, who succeeded Belo, educated in Ohrid, the church services were certainly Slavic, since the official script was Glagolitic (Čečan).

It can be concluded that Serbs began the taking over of Dalmatia towards the end of the 4th century, and completed it at the beginning of the 7th. This handing over was easy for Byzantine, since Serbs accepted Christianity. The linking of the settling of Serbs with Emperor Heraclius probably should be connected with migrations into the vicinity of Thessalonica (Serbia) and Asia Minor (Gordoserba). The reason for such a connection can be the establishing of an archbishopric at the time of Emperor Heraclius and within it the confirmation of the succeeding rulers. Such a state was self-sufficient until circumstances changed dramatically with the coming of Charlemagne. At the beginning of the 9th century, in war with Frankish Empire, Serbia lost some regions to the north-west; between Pelagonia and Skadar peoples of the Komani-Kruje culture settled, and then the Bulgarians occupied the eastern parts of the Serbian territories as well. A stronger connection with Byzantine and a change in the organization of the state ensued. This enabled long-term resistance to the expansion of the Bulgarians. The seat of the Church, moved to Doljani, was now more exposed to external influence. Bulgaria finally did manage to conquer Serbia in 924. When Časlav renewed Serbia, the coastal regions were not included. Upon the fall of Serbia, the parish of Dioclea was formed for the first time, by Bulgaria, to be taken over by Byzantine. At the time of Belo Pavlimir and Jovan Vladimir the country was once again united for the most part, together with Dioclea.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд
904"06/09"(497.16)

ЈАНКОВИЋ, Ђорђе
Српско поморје од 7. до 10. столећа /
Ђорђе Јанковић. - Београд : Српско
археолошко друштво = Serbian Archaeological
Society, 2007 (Београд : Желнид =
Belgrade : Želnid). - 257 стр. :
илустр. ; 30 см. - (Посебна издања /
Српско археолошко друштво. Средњовековна
археологија = Occasional Papers / Serbian
Archaeological Society. Medieval
Archeology ; 5)

На спор. насл. стр.: Serbian Maritime from
7th to 10th Centuru. - Текст штампан
двостубачно. - Тираж 500. - Напомене и
библиографске референце уз текст. –
Библиографија: стр. 231-244. - Регистар.

ISBN 978-86-904455-5-4

а) Археолошка налазишта - Црна Гора –
Средњи век б) Археолошки налази - Црна
Гора - Средњи век ц) Зета - Историја –
Средњи век
COBISS.SR-ID 140156428

ISBN 978-86-904455-5-4

9 788690 445554